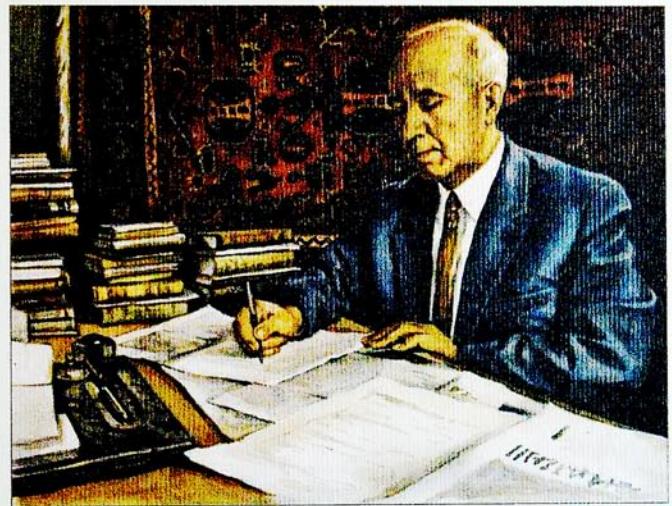


MİR CÖLAL

SEÇİLMİŞ EŞERLERİ

REGIONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİ

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlalın 100 illiyinə həsr olunur



MIR JALAL  
AN ANTOLOGY

Afz - 260686

ilə, həm də əmək ilə mənqal  
əz : əzi, əzmi seyr etməyin nü  
ətir. Anıq vəz, əzmanıan  
qılıf oldugu vəz, əzər əmək  
nəyməndəni jərat məsələc. C

**MIR JALAL**  
SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BİRİNCİ KİTAB

M.F.Axundov adlı  
Azərbaycan Mə  
Kitabxanası

BAKİ 2008

446  
MB5

This book features the novel Resurrection Man and stories by Mir Jalal Pashayev, an outstanding representative of Azerbaijani literature and learning, a doctor of philology and professor, who was awarded the title Honoured Scholar. The novel Resurrection Man deals with the people's liberation movement of the early 20th century in Azerbaijan, the historical events of that time, ordinary life and the disaster that befalls the hero, Qadir, and his family. Mir Jalal Pashayev is known as a master of the great narrative. The interest of the stories in this book lies in the typical images, real problems, humour and wisdom in the lives of ordinary people. The unique characters, philosophical way of thinking and amusing and thought-provoking humour specific to Mir Jalal's work can be found in this book.

Azərbaycan ədəbiyyatının və elminin görkəmli nümayəndəsi, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Mir Cəlal Paşayevin oxuculara təqdim edilən bu kitabına müəllifin «Dirilən adam» romanı və hikayələri daxil edilmişdir. «Dirilən adam» romanı XX əsrin əvvələlərində Azərbaycanda baş verən xalq azadlıq hərəkatından, dövrün tarixi hadisələrindən, xalqın məsiyatindən, əsərin qəhrəmanı Qədirin və ailəsinin başına gətirilən müsibətdən bəhs edir. Böyük hikaya ustası kimi tanınan M.C.Paşayevin kitabına daxil edilən hikayələrində sadə insanların hayatında baş verən tipik lövhələr, aktual problemlər, humor, fəlsəfi müdriklik maraqlı doğurur. Ümumilikdə Mir Cəlal yaradıcılığına xas olan qəhrəmanların təkrarolunmazlığı, fəlsəfi düşüncə tərzi, güldürən, düşündürən humor kitabıda öz əksini tapmışdır.

**NƏRGİZ PAŞAYEVA**

**YAZICI VƏ ZAMAN**

**XX** əsr uzaq qədimlərdən başlanan ümumazərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin məhz Azərbaycan mahiyyətini müəyyənləşdirən çox mühüm və möhtəşəm bir dövrdür. Tarixən humanist ideallarla zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərindən yeni təkamül mərhələsinə qədəm qoydu. 1900-1920-ci illər Azərbaycan xalqının həyatında sözün əsl mənasında milli intibah dövrü kimi səciyyələndirilir. Elə bu zaman böyük milli idealların bədii təcəssümünə və ümumən mədəniyyətin vüsətli inkişafına münbit zəmin yarandı. Ədəbiyyat, musiqi, teatr, publisistika, naşirlik, cəmi 15-20 il ərzində zənginlik baxımından bir əsərə bərabər inkişaf yolunu keçdi. Bu inkişaf ictimai-tarixi, siyasi, psixoloji, sosial-mədəni təzadalar və dəyişikliklər üzərində yarandı. Avropanan və Rusiyadan gələn, sənətə və ədəbiyyatda təkanverici qüvvə kimi müəyyənləşən mədəni yeniliklər, maarifçilik

ideyaları, həmçinin neft sənayesinin uğurları ilə bağlı olan iqtisadi dırçalıs də XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrində böyük sıçrayışa, inkişafa şərait yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti sırasında layiqli yerini tapmağa tam qadir idi. Lakin məlum səbəblərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Yeni sosial-iqtisadi quruluş, yeni ictimai münasibətlər formalasdı və sosializm diktatürü "mədəni inqilab" programı elan etdi. Məhz bu dövrdə sonralar Azərbaycan sovet ədəbiyyatının baniları sayılan cavan yazıçılar və şairlər nəslə yetişirdi. Bu böyük nəslə mənsub olanlardan biri də Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev idi.

M.Paşayev 1908-ci ildə Cənubi Azərbaycanda doğulmuşdu. O, Əndəbil kəndinin ən möhtəşəm və hörmətli sakini olan Mir Paşa bəyin nəvəsi idi. Atası Mir Əli Mir Əşrəfi - çoxlu mülkiyyət sahibi olduğundan böyük oğullarına, Mir Cəlalin özündən böyük dörd qardaşına Əndə-

bil kəndinin işlərini idarə etməyi tapşırardı. O, ən kiçik, beşinci oğlu - Mir Cəlalı isə bu işlərdən uzaqlaşdırıb təhsil dəlinca Şimali Azərbaycana, Gəncəyə gətirir. Burada acı tale kiçik yaşı Mir Cəlalı erkən atasız qoyur. Vəfat etməmişdən bir qədər əvvəl Mir Əli böyük oğullarına kiçik Mir Cəlalı tapşıraraq deyir: "Bu uşağı oxudun, onun mükəmməl təhsili olsun". Beləliklə, Mir Cəlal Gəncə şəhərində qalıb təhsilini davam etdirir, uşaqlıq və gənclik illərini burada keçirir.

Çoxəsrlıq ədəbi ənənələri olan Gəncədə o zaman beynəlmiləl tərkibli seminariya, şəhər teatrı, sonat texnikumu, sanballı kitabxana, gözəl mətbəə, "Qızıl qələmlər" cəmiyyətinin Gəncə filialı fəaliyyət göstərir, "Qızıl Gəncə" jurnalı çap olunurdu. S.Vurğun, H.Arash, N.Rəfibəyli, Əli Razi, Əli Məhzun, Mikayıllı Rzaquluzadə kimi galəcəyin görkəmli şəxsiyyətləri orada keçirilən ədəbiyyat tədbirlərinin təşkilatçıları və faal iştirakçıları idilər. Uşaqlıq və gənclik illərini belə bir mühitdə keçirən Mir Cəlalin yazıçı taleyi onu lazımı vaxtda lazımı yerə gətirmişdi.

Görünür, Mir Əlinin öz oğlunu məhz Gəncə şəhərinə gətirməyi təsadüfi deyildi. Aydındır ki, İranda mülkiyyət sahibi olan Mir Əli Paşayev o taydan bu taya qazanc və çörək dalınca yox, Mir Cəlala doğma dilində təhsil vermək arzusu ilə gəlmişdir. O, bilmirdi ki, oğlu - balaca Mir Cəlal onun bu son arzusunu, istəyini həyata keçirməklə kifayətlənməyəcək, artıq dərəcədə ümidiłarı doğruldaraq mənsub olduğu xalqın mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısına və qoruyucusuna çevriləcək, böyük yazıçı, alim və böyük insan adını qazanacaqdır. Gəncə mühiti həm də müəllimlik peşasının müstənsə rolunu Mir Cəlalin gələcək həyatında və yaradıcılığında bu zamandan etibarən sona qədər müəyyən etdi. Beləliklə, bu mərhələdə zaman və məkan amilləri öz işini görmüş oldu.

Bədii sənətin inkişafında zaman faktoru və mövcud mühit çox mühüm rol oynayır. Sovet hökuməti qurulduğundan sonra "fəhlə-kəndli-əməkçi" birliliyi o dövr ədəbiyyatının başlıca mövzularından birinə çevirilir. Azərbaycan yazıçıları da ideoloji sıfariş olan bu mövzuları bu

və ya digər dərcədə öz yaradıcılıqlarında əks etdirməli idilər. Bunun nəticəsi olaraq bədii əsərlərdə mövzunun aktuallığı birinci dərcəli, məzmun rəngarəngliyi, sənətkarlıq, bədiilik kimi mühüm estetik məyarlar isə bir növ ikinci dərcəli məsələlər sayılır, insan şəxsiyyətinin əsl mahiyyəti və onun bədii ifadəsi çox vaxt arxa planda qalırı. Professor Mir Cəlal hələ o zaman diqqəti bu məsələyə cəlb edərək yazırı: "Bir çox əsərlərimizdə təsvir olunan adamlar real, təbii çıxmır. Nə üçün? Ona görə ki, yazıçı onları maraqlı, mürəkkəb həyatı olan canlı adamlar kimi yox, ancaq bir peşə sahibi kimi, sədr, katib, traktorçu, buruq ustası, müəllim və sair kimi təsvir edir. Meşin pencəyi əynindən çıxaran raykom katibi öz obrazını itirmiş olur".

Bu dövrə内心 anlamaq dərdi yaşayan S. Vurğun, Mir Cəlal, S. Rüstəm, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza kimi sənətkarlar kor-koranə ideoloji tabeçiliyi insan təbiətinə, azad və həqiqi sənət qanunlarına tamamilə zidd olan qaçılmasız ağır zərurət kimi

qiymətləndirirdilər. Nə yaxşı ki, bu tabeçiliklə yanaşı onlar həm də öz dünya duyumuna, təxəyyülünə, istedadına, vətəndaş mövqeyinə, fikirlərinin və qənaətlərinin bilavasitəliyinə təbe idilər. Çünkü onlar əsl sənət adamları idi. Sosializm realizmi metodunun banisi sayılan Maksim Qorki yüksək sənəti höttə despotik rejimdə belə istedadın gücү ilə yaranan gözəllik adlandırdı. Qorkinin bu fikri on azımdan ədəbi-estetik düşüncənin, mövced ideologiyanın nəsihət və dərslərindən boyun qaçırmaq cəhdlərindən xəbər verirdi. Lakin dözmək və susmaq gərək idi. Ötən əsrin 30-cu illərinin repressiyaları, o amansız və dəhşətli illər ədəbi və çox vaxt insani prinsiplərin ancaq insan həyatı bahasına mümkünüyünü həmişəlik o nəslin hafızasına və beyninə həkk etmişdi. Belə ki, Mir Cəlal hekayələrinin birində yazır: "Qışdırıram ki, xəyal uzaqlaşın, unudum, bəlkə özümə gəlim.

Heyhat! Unutmaq nə böyük nemət, nə yüksək istedad imiş. Tale məni bundan məhrum etmişdir".

250686  
- AY -

"Kölgədə bitən ağacın kölgəsi olmaz" fikrini sənət devizi seçən Mir Cəlal böyük fikirlərin ləkonik bədii təcəssümüne meydan açan hekaya janına xüsusi maraq göstərir. Bu hekayələrdə ədibin şəxsi müşahidələri, tükənməz vətənsevərlik, psixoloji hal-vəziyyət, dərin lirizm çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. "Kölgəsiz ağac" dedikdə isə bu hekayələrdə qələmə aldığı bir çox yaziq, həm də çox hiyləgər və riyakar təbiətli insan obrazlarını nəzərdə tuturdu.

Məlumdur ki, Mir Cəlal böyük gülüş ustadları C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin layiqli davamçısı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında satirik nəşrin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Lakin Mir Cəlalin, necə deyərlər, öz gülüşü vardır. Bu gülüş ilk növbədə Mir Cəlalin bənzərsiz fərdi təbiəti, şəxsi xarakteri ilə əlaqədardır, onun təzahürüdür. Bu gülüşdə Mir Cəlalin ədibliyi də, alimliyi də, müəllimliyi də "iştirak edir". Yəni o, bəzən bir yazıçı kimi oxucularını həyatın qüsurlarından, eybəcərliklərindən uzaq olmağa

çağıırır, bəzən alim müdrikliyi ilə həyatın həqiqət yolunu nişan verir, bəzən də müəllim təmkini ilə nəsihətlərini çatdırırı olur. Təsadüfi deyildir ki, Mir Cəlal yaradıcılığında son dərəcədə səmimi, müdrik humor aparıcıdır, əsasdır. Yumorlu kinayələrinin isə misli yoxdur! Əsərlərdəki ideyanın, əsas matləbin möğzü, mahiyəti çox vaxt elə bu kinayələrdə açılır, aşkar olur. 1964-cü ildə qələmə aldığı "Hərənin öz işi var" hekayəsindən bir parçaya diqqət edək:

"Günah bizim rayon ispolkomunda oldu. Elə ki, Əhmədovun hə yerdə adı hörmətlə çəkildi, ispolkom da hər işi onunla, ancaq onunla məsləhətləşməyə başladı..."

...Şair Füzuliya rayon mərkəzində heykəl qoyulurdu. Bizim rayonda bu layihənin müzakirəsi keçəndə ispolkom birinci Mədəd Əhmədovu çağırıldı:

- Yoldaş Mədəd, nə deyirsən, Füzulinin başında papaq olsa yaxşıdır, ya olmasa? Heykəltəraşlara göstərin, qoy işləsinlər...

Mədəd Əhmədov da o yan-bu yana baxıb dedi:

- İstidir, papaqsız yaxşı olar..."

Başqa bir hekayəsində ədib yazıçılığı asan bilib özünə mütləq peşə kimi seçən istedadsız müəllifdən və o dövr ədəbi tənqidinin gülüş doğuran xüsusiyyətlərindən danışır. "Keçiyev dramanı çətin, tənqidü xatalı, şairləri çox görüb nəsrə keçdi. İlk hekayəsini galib-gedənə oxudu. Eşidənlər yorulsə da o yorulmadı... Birinci yazısı aşpazdan şikayət oldu. Görünür aşpaz onun iştahasının tələblərini ödəyə bilmir, yaradıcılığına mane olurdu. Bu gənc nasırın şikayətini nəzərə alıb aşpazın məsələsinə baxanda, yazıçının özünün aşpazlıq işindəki məharəti meydana çıxdı... O gündən bəri sanatoriyanın xörəkləri Həpirin zövqündən, Həpirin hekayələri də mətbəx salıqosından kamilləşirdi.

Bütün bunların nəticəsində mətbəx işləri ilə ədəbiyyat işlərinin vəhdəti möhkəmləndi. Həpirin təcrübəsindən bəziləri istifadə etməyə, ədəbiyyatı zənginləşdirməyə başladılar".

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Mir Cəlal lirik-romantik, lirik-psixoloji, lirik-dramatik hekayənin də böyük ustası idi. Buna misal olaraq "Niyə ovdan ayaq çəkdir", "Radio qabağında", "Baldan əvvəl", "Ata", "Gülbəsləyən qız", "Çıraqlar yandı", "Titrək bir səs" və başqa hekayələrin adını çəkə bilərik.

40-ci illər nəsrasında başlıca mövzular Böyük Vətən müharibəsi ilə əlaqədar idi. Mir Cəlalın 1942-ci ildə yazdığı "Odlu mahnılar" hekayəsi Azərbaycan ədəbiyyatında müharibənin dəhşətlərini əks etdirən ən dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Yazıçı bütün yaradıcılığı boyu 300-ə yaxın hekayə qələmə almışdır. Bu hekayələrdə o, 20-ci illərin axırlarında rayondan köçüb Bakıda, Kiçik Qala küçəsi 16 nömrəli evdə yaşadığı vaxtdan ömrünün sonuna qədər həyatının müxtəlif mərhələlərində rast gəldiyi insan xarakterlərinin, üzləşdiyi həyat hadisələrinin, təzadlı və mürəkkəb gerçəklilikin dolğun bədii təsvirini vermişdir.

Bu əsərlərdə zaman və məkan obrazı aydın nəzərə çarpar. Bakı şəhəri və onun sakinləri, şəhər ab-havası, insani münasibətlər, bu münasibətlərdə zamanın tələbindən, obyektiv şəraitdən gələn həm mənfi, həm müsbət olan çalarlar, dünəni bu günə bağlayan həyat sürəti, siyasi-ictimai quruluşun olduğundan daha gözəl və üstün görünmək təşənisi və cəhdləri özünəməxsus, maraqlı detalları ilə Mir Cəlal nəşrində yüksək bədiiliklə ifadə olunmuşdur. Bu isə bir epoxanın, bir dövrün bədii portreti idi.

Bədii ədəbiyyatın ən mükəmməl və mürəkkəb janrlarından olan roman janrında da Mir Cəlal böyük uğurlar qazanmışdır. Mir Cəlal altı romanın müəllifidir. Bunlar "Dirilən adam", "Bir gəncin manifesti", "Açıq kitab", "Yaşlılar", "Təzə şəhər", "Yolumuz hayanadır" əsərləridir. Gənc ikən qələmə aldığı ilk "Dirilən adam" romanı yazıçının təkcə hekayələr deyil, həmçinin roman yaratmaq qabiliyyətini və məharətini də sübut etdi. Dediymiz kimi sənətin inkişafında zaman faktoru mühüm

rol oynayır. Lakin sənətin özünün də tarixin hər hansı bir möqamında zamanla nə dərəcədə səsləşib-səsləşməyəcəyi zərurəti var. "Dirilən adam"ın yazılılığı dövr ədəbiyyatı üçün (unutmayaq ki, söhbət 30-cu illərdən gedir) tanqidolunmaz, toxunulmaz mövzular, obrazlar və bunun əksi olaraq mütləq tabliğ və təsdiq edilən mövzular və obrazlar sistemi mövcud idi. Sovet ədəbiyyatının bir çox dövrləri üçün klişe olaraq şablon vahid qəhrəman tipi müəyyən edilmişdi. Bu sosializmin təntənəsini ifadə edən müsbət qəhrəman obrazı idi. Ümumittifaq sosialist ruhlu, partiyalı ədəbiyyata qoşuşmaq Azərbaycan yazıçılarının manəvi və professional borcu kimi təqdim olunurdu. Azərbaycan ədəbiyyatı da SSRİ civarlarında baş verən "gözəl və müasir" hayatı tərənnüm etməli, müasir mövzuları əsas götürməli idi. Lakin o dövr sovet ədəbiyyatını və həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatını bütövlükdə ancaq bu tipli ədəbiyyatdan ibarət hesab etmək heç də düzgün olmazdı. Çünkü o vaxt əsl ədəbiyyatı və sənəti yaratmaq və yaşatmaq istedadına malik olan

yazıcıları, şairlər Azərbaycan ədəbiyyat tarixini zənginləşdirən bədii əsərlər yaradırdılar. Mir Cəlalın da elə ilk romanında seçdiyi mövzu, toxunduğu problem, ifadə etdiyi bədii-estetik fikir və qənaətləri konyunkturaya yox, əsl ədəbiyyata köklənmişdi. İndiki zaman prizmasından adı və təbii görünən bu mövqə o dövr ədəbiyyatı üçün heç də adı və ən başlıcası isə təqdir olunan hal deyildi. Mir Cəlal yazdığı bütün romanlarda bu prinsipə sadıq qalmışdır.

Sovet dövrü ədəbiyyatımızın bir çox əsərlərində zaman və məkan konteksti müxtalif taleli xoşbəxt və badbəxt insanların qüdrətli, canlı, cəzibədar obrazlarını yaratmaq üçün, onların psixoloji təbəddülətlərini, səadət və faciə yaşıntılarını təhlil etmək üçün əslində bir növ bədii zəmin, şərti fon, vasitə mövqeyində görünə bilər. Dünya klassikasının ən məşhur bədii qəhrəmanları göstərildiyi ictimai mühitin, tarixin, hətta zəmanətlərinin ən güclü ideologiyalarını belə adlayaraq ümumbehşəri, ümumtarixi "status" qazanmışlar. Bu əsərləri yaşadan nə oradakı həmin

vaxtların "qabaqcıl" ideologiyasıdır, nə mühitin diktə etdiyi metod və metodologiyadır, nə də etnoqrafik təfərrüatlardır. Onları yaşadan və yaşadacaq əsas amil oradakı əsl sənət qüdrətilə canlandırılmış insan xarakterləri və taleləridir! Bu gün Mir Cəlal əsərlərini müasir oxucular üçün müasir edən də elə budur.

Tək ədəbiyyatın deyil, elmin də elə sahələri var ki, orada ictimai məzmun və bu məzmunun bilavasitə zamanla bağlılığı çox aşkar və inkaredilməz olur. Mir Cəlalın sözləri ilə desək "zamana boyun əymək" meyli ədəbiyyatşunaslıq elminə da yad olmamış və sovet ədəbiyyatşunaslığını bütövlükdə götürsək, bu cəhətin mənfi təsirini etiraf etmək məcburiyyətindəyik. Lakin elə elmi əsərlər də yaranmışdır ki, onların uğurlu taleyi ilk gündən müəyyənləşmişdir. Buna ən başlıca səbəb o idi ki, dövründən və zamanından asılı olmayaraq müəllif sözü, fikri, nəzəri qənaətləri, elmi nəticələri yarandığı vaxtdan bu günə kimi orijinallığını, elmi dürüstlüğünü və dəyərini qoruyub saxlaya bilmışdır.

Mir Cəlalın yüksək professionallıqə malik alim qələminin məhsulu olan "Azərbaycanda ədəbi məktəblər" monoqrafiyası XX əsrin əvvəl-lərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, mədəniyyəti, elmi, ictimai həyatı haqqında ən sanballı elmi əsərdir. Bu kitab o dövrün ədəbiyyatının tək faktoloji icmali yox, həm də badii-estetik, ideya-estetik ictimai prinsiplərinin və ideallarının sistemli şəkildə elmi-nəzəri təhlili kimi çox qiymətlidir.

Mir Cəlal Firudin bəy Köçərlidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yazanlardan biri, professional Azərbaycan ədəbiyyatı nəzəriyyəsinin ilk yaradıcısıdır. O, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsaslarının və müümən mərhələlərinin elmi izahını və təsnifatını verən ilk ədəbiyyatşunas alimdir. Mir Cəlalın elmi əsərləri təsviri məzmun daşıdır. Onlar dərin, mükəmməl, nəzəri təhlil xarakterlidir, həm də lakonik, aydın və sadə üslubda yazılmışdır. Qəliz izahlar, ağır, pafoslu cümlələr, dolasıq mülahizələr Mir Cəlal elminə yaddır. Bu isə gözəl bir ədəbi nümunə,

sadəlik və müdrikliyin vəhdəti demək idi. Fikrimizcə, bugünkü ədəbiyyatşunaslıq üçün bu cəhət də bir örnək ola bilər.

Altı elmi monoqrafiyanın müəllifi olan Mir Cəlalın alim kimi əvəzsiz xidmətlərindən bəhs etdikdə iki əsas məqamı qeyd etməliyik. Məhz Mir Cəlal 1940-ci ildə füzulişünaslığın təməlini qoysdu, ilk dəfə Füzuli yaradıcılığının elmi-nəzəri şərhini verdi. Bu əsəri ədibin böyük ustada - Hüseyn Cavidə olan ithafi da adlandırmaq olar. Maraqlıdır ki, Mir Cəlalın ilk elmi yazısı da məhz romantizmdən bəhs edir. İkinci məqam Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə bağlıdır. "Sizi deyib gəlmisəm, ey müsəlman qardaşlarım" çağırılan Mirzə Cəlili Yaxın Şərqə tanıtmağı Mir Cəlal özüne borc bilirdi. Mirzə Cəlil yaradıcılığından bəhrələnmək isə onda daxili bir tələb idi. O, ömrünün son günlərinə qədər, ümumiyyətlə ədəbiyyatdan söz düşəndə karşısındakına ancaq bir sual verirdi: Mirzə Cəlili oxumusan, ya yox?

Məlumdur ki, böyük və qızıl dövrləri bir hadisə və yaxud bir insan

deyil, məhz kompleks şəkildə yaranan mədəni hadisələr və böyük şəxsiyyətlər toplusu meydana gətirir. Mir Cəlal Paşayev də XX əsr Azərbaycan tarixinin böyük və zirvə şəxsiyyətlərindən biridir.

100 il bundan əvvəl dünyaya göz açmış Mir Cəlalın bütün ömrü boyu gizlətməyə məcbur olduğu əsl onun nəcabətindən görünürdü. Bu gün yazıçı, alim, müəllim, böyük insan qarşısında mənəvi borc kimi etiraf edəcəyimiz bir acı həqiqət də ondan ibarətdir ki, Mir Cəlal müəllim sağlığında öz haqqını almamış, bir çox məqamlarda və şəraitlərdə öz prinsipiallığı və dönməz əqidəsi bahasına tam layiq olduğu adlardan, titullardan qəsdən məhrum edilmişdir. Amma o dövrə bunu edənlərin, Mir Cəlali kiçiltmək istəyənlərin və ömürlərində rəsmi partiya sənədlərindən savayı bir şey oxumayan yüksək rütbəli məmurların heç xəbəri belə yox idi ki, Mir Cəlal əsərlərinin birinə belə bir epiqraf yazmışdı: "Bəzi uluzlar kiçik olduqları üçün yox, yüksəkdə olduqları üçün görünmürlər".

Mir Cəlal heç vaxt olduğu yüksəklilikdən enib, haqqı da olsa heç kəs-dən, heç nəyi tələb etmadı. Çünkü o yaxşı bilirdi ki, əsl yüksəklik kağı-zıların, sənədlərin, möhürlərin, qərarların, iclasların hökmü ilə deyil, ləyaqətli insan ömrü və bu ömrün zamandan-zamana təsdiqi və tən-tənəsi ilə ölçülür. O da sırr deyil ki, daxilində bir ilahi qığılçım yaşıyan hər bir yazıçı, alim, ümumiyyətlə hər bir istedad zaman çərçivəsini yararaq əbədiyyətə qovuşur. Beləliklə, yazıçı və zaman qarşıdurması həmişə olduğu kimi bu dəfə də yazıçı qalibiyyyəti ilə nəticələnir. Bu qal-ibiyyyətin mənəvi tutumu bu gün 100 illiyini qeyd etdiyimiz Mir Cəlalın həyatı və yaradıcılığı, fiziki inikası isə onun qohumları, tələbələri, saysız-hesabsız oxucuları və nəvələrindən ən gözəli, ən yaraşlısı olan Mir Cəlal Aqil oğlu Paşayevdir.

NƏRGİZ PAŞAYEVA,  
filologiya elmləri doktoru, professor

**NƏRGİZ PAŞAYEVA**

Yazıçı və zaman

11-29

*roman*

Dirilən adam

33-196

**hekayeler**

Həkim Cinayətov

199-202

Mərkəz adamı

203-217

Sara

218-227

Təzə toyun nəzakət qaydaları

228-238

Beş almişam!

239-244

Göz

245-261

Bostan oğrusu

262-271

Ayaz

272-289

Dostumun qonaqlığı

290-298

Söyüd kölgəsi

299-305

**iç səhifədəkiliər**

- Badamın ləzzəti  
306-317
- Kərpic məsələsi  
318-330
- Hikmətdən xəbər  
331-339
- Göztün aydın  
340-351
- Vətən oğlu  
352-362
- Dost görüşü  
363-370
- Kəmtərovlar ailəsi  
371-380
- Qonaqpərvəst  
381-387
- Anket Anketov  
388-396
- Vətən yaraları  
397-408
- Leyla  
409-418
- Muştuluq  
419-422
- Badam ağacları  
423-438

**DİRİLƏN ADAM**

ROMAN

## DOSTLAR

Novruzqabağı idi. Bağışlanmaqdandan danışındılar. Məhbusların bazarlığını eləyən Həsən Gərmək hər gün kameraya yeni xəbərlərlə qayıdırıldı. Bazarın bazənməsini, Qala düzündə əsgərlərin məşqini deyib, nifrətlə yera tüpürürdü. Bir o deyil, həyat işindən məhrum, qarovulların inadına oyunaq olan adamlar pəncərədən baxdıq-ca hiddətdən sanki sixılır, əriyirdilər.

Əfvi-ümumi ehtimadı var idi. Buna görə məhbuslar hər səsdə bir xəbər, hər xəbərdə ümid, azadlıq arayırdılar. Qapı cirıldadımı, qulaqlarını şəkləyib eşitmək isteyirdilər:

- Yiğisdirin şeylərinizi!

- Bağışlanırsınız!

Dənizdəki balıq ac adamı nə qədər doyurarsa, məhbuslara da bu ümidi o qədər təselli verirdi.

Nömrəsiz kamera bu hay-küydən uzaq idi. Burada qəmli bir sükut hakim idi. Hər şey köhnə qaydasında davam edib dururdu. Yaxın günlərdə buraya atılan Qədir hamidan artıq iztirab çəkirdi. O, təcrübəsiz, aciz, məzlmən bir insan idi.

Bir sutka ayaq üstündə durdu. Qımlıdadısa da, söykənmədi, oturmadı. Küsmüş uşaqlar kimi başını aşağı salıb, kirimiş dayandı.

Kamerada iki nəfər də var. Biri qalın qasılı, yumrusifət oğlandır. Tez-tez danışır, dili də şirindir, «r» səsini götürə bilmir, yarıma yağım deyir. Bu onun ifadəsini pozmur, daha da şirinləşdirir. O, taxtın bucağından quru çörək qarasını götürüb, yoldaşına göstərir:

- Bu çögəyi göğüsən, hamısı bunun başında, bu zəhiğmanın başındadı...

Yoldaşı əl ağacına oxşayan uzun, caydaq adam dinmir. Vərəm öz müdhiş dirnaqları ilə onun üzünü yazmışdır. Damarları çıxmış, gözü dərinlərə çökmişdir. Üzdən bəllidir ki, yaşı az olsa da, ömrünün çoxu getmişdir. Öskürəndə bütün bədəni yerindən oynayır.

- Dəmir yol qığılsa da, sözümüz sözdüg..

Qalınqaş oğlanın sözü sapand daşı kimi divarlara dəyiş yera düşür...

Yenə yoxlama zəngi çalındı. Məhbuslar qorxu və intizarla dalana yiğisdir. Belə həllar çox olurdu. Hamını bir yera yiğib seçir, çoxlarını gecə vaxtı hara isə aparırdılar. Məhbuslар buna «gedərgəlməz» deyirdilər. Ona görə zəng çalınanda hamının siması dəyişir, ürəyi döyüñürdü.

İndi səhərdir. Günsəç çıxmaq üzərdir. Belə vaxt cəzaya, qətl işinə ehtimal az olduğundan, zəngə ayrı mənə verən, ümid də bəsləyənlər var idi. Elə bilirdilər ki, «bayrama üç gün qalıb, əfv-ümumi xəbəri gətiriblər».

Məhbuslar sement döşəməli dalana yiğildilər. Adamlar qurbanlıq quzu kimi bir-birini yalamaq istəyirlər. Onlar bu görüşdən çox razıdırlar, lakin çox çəkmədi, komanda ağır bir daş kimi ürəklərə dəydi. Hami yerindəcə quruyub qaldı. Qara şal çuxalı əlindəki siyahıya baxıb, məhbusların sağına-soluna keçdi. Qısqırdı, iki nəfəri təpikləyib, sıradan çıxartdı. Onları dəftərxanaya tərəf itələdi. Qapının ağızında dayandı, marş verib yerlərinə qaytardı. Məhbusları bir də süzdü. Zəhər çıxsın deyə, qaşqabağını bərk sixdi. Təbil ağacına bənzər qızlarını qatlayıb, çöməldi:

- Hərflər, xainlər, bə!..

- ...

- Haydi!..

Qarovullar adamları kameralara doldurdular. Kimsə baş aça bilmədi. Qalınqaş oğlan kameraya dönəndə qarovalun eşidəcəyi səslə mizildəndi:

- Qudugubdu zalim oğlu, nədi?

Caydaq adam qapını bərk basıb, əlavə etdi:

- Yah artıq düşüb!

Onlar yena şirin səhbətə başladılar. Qalınqaş oğlan depoda çalışın və tətildə ittiham edilib, həbsə atılan Namazoğlu Qiyas idi. Qədir ona iki il iş kasılmayınca inana bilmir, çünkü Qiyasda məhbus ruhu yoxdur. O, toy-bayram adamina bənzəyir. Stansiyadakı fəhlə həyatından danışdıqca, uzun adamlı mübahisəyə başlayır, bir-birinə bərk sözlər deyirlər. Heç kəs o birisinin sözünü qəbul etmək istəmir. İki dəqiqə sonra ağac qaşıqlar şorba qabında oynayanda mübahisə də unudulur, onlar mehriban ailə kimi danışır, evdən söz

açır, zarafatlaşırlar. Qədir indi bu ailənin üzvüdür. Qalınqas oğlan az qala Qədiri də özü kimi sevinclə suvarır:

- Arvadın ürəyi indi sənin üçün bir tikədir. Bəs sən niyə heç yadına salırsan?..

Qədir dil açdı. Nömrəsiz kamerasının nömrəli adamı kimi heç nəyi gizlətmədi, başına gələni beləcə başdan-ayağa danışdı.

### «YERİNDƏ BİTMƏYƏN» GÜL

Gecə dəhşətli yuxu kimi kainatı basmışdı. Qatı və dibsiz qaranlığın bağlarından qopan yağış dünyani qamçılayır, arabir eşidilən səslər, qaranlıqda boğulan adamların fəryadına bənzəyirdi. Canlılar cansızlara siğinirdi. Yalnız alçaq damında ot bitmiş, kərəni qocalmış, pərdisi qaralmış daxmanın qarşısında bir atlı hər şeyə dözüb dururdu. At ayaqlarını yerə döyür, yüyürmək, yağışdan qaçmaq üçün dartinirdi. Qaya kimi atın üzərinə tinkelmiş gövdəli adam isə cilovu daha da bərk çəkir, daxmaya baxır, baxdıqca baxırıdı.

İçəridən gecənin qəlbiniə uzanan ağ və nazik şüa sapı atının gözünə sancılır. Atlı sapi tuşlayıb içəriyə baxır.

Balaca dəhlizdə yeddilik lampa Qumrunun dələmə kimi ağ bədənini işiqländirir. O, təknədə yuyunur. Qumrunun şamama kimi tər, mərmər kimi vücudunu gördükcə atlı içindən qovrulur, onun dolu yanaqlarından doymayan nəzərini uzun saçlara, qara gözlərə salır, acliği daha da artır, ox ilanına dönəmək, bu saatca sürüşüb qadının belinə dolaşmaq istəyir.

Əri Qumrunu qurulayır. Təmizlik və yüngüllükdən doğan bir istəklə onu öpür, əzizləyir. Bu səhnə çox sürməyir, lampa sönür,

pərdə salınır.

Pulsuz, lakin iştahlı tamaşaçı sovuşmaq istəmir. Gözünü ehtirasla bir dəqiqə əvvəlki səhnənin yerini dolduran qaranlıqlardan götürmək istəmir.

«Peyin içinde bitən gül!»

«Zibillikdəki mirvarinin» işığı tamaşaçının gözünü qamaşdırır, «peyinlikdəki gülün» qoxusu əsblərini qurudur.

Bəbir bəy son zamanlarda Qədirə çox yaxın gəlirdi. Halını soruşur, dərdinə qalmaq istəyir, mehriban danişdirirdi.

Bir axşam çəpərin dahından səs gəldi:

- A Qədir, Qədir!

- Bəə...li Bəli!

Qədir Bəbir bəyi səsindən tanıdı. Yalınayaq qapıya çıxdı.

- Buyurun, bəy, buyurun!

Bəbir bəy özüna məxsus bir əda ilə öskürdü, içəri girdi. Qumru yük yerindən balış gətirdi. Bəbir bəy yanını pəncərəyə qoyub:

- İstəməz, nə zəhmət! - dedi.

O, gözaltı Qumrunun yerişinə, ayaqlarına fikir verdişə də, topوغunu görə bilmədi, çünki uzun, büzməli tuman yerdən süründürdü. Bəbir bəyin qadın seçməkdə əsl şərtlərindən biri də baldır, ayaq məsələsi imiş.

Baldır, deyirmiş, nə çox yoğun, nə də nazik ola, ayaqları elə tən gərək ki, sağ ilə sol seçiləsin...

- Xəcalət verməyin, ay bəy, kasib evi olanda nə olar? Buyurun yuxarı başa, üzüyərsiniz...

Qədirin də, Qumrunun da mehmənnavazlığına etina etməyən Bəbir bəy yerini dəyişmədi. Çörək də yemədi. Ev sahibi sixıldı. Qumru da utandı. Bəyə layiq heç nələri yox idi. Araya süfrə açdıqlarına çox peşman oldular. Qədir qonaq xəcalətinin ağırlığını tamamilə hiss etdi. Başını aşağı saldı. Bəbir bəy mane olmamaq

üçünmü, nədənsə danışmırıdı. Gah fit çalır, gah da çəkməsinin boğazından asılan qamçını şarpıldadaraq həzz alırı. Bəllidir ki, bizim qadınlar qonaq yanında yeməyi, ağız tərpətməyi eyib bilərlər.

Qumru süfrədən çekildi. Qapının kənarında üzü divara sarı oturdu, uşağına qucağına aldı.

Yalnız Qədir yeyirdi. Hər tikadə utanırdısa da, tez qurtarmaq, süfrəni yiğisidirəm istəyirdi. Bir tərəfdən də Bəbir bəyin iltifatı onu çox sevindirdi.

- Allah razı olsun, - deyirdi, - kəndlinin, rəncərin də dərdinə qalır. Harada görünüb ki, belə böyük adam, kəndin kiçik Allahi, mənim kimi lüt rəncərin evinə gəlsin, hələ kefimi də sorusun... Rəhmətlik Şah Abbas cənnətməkən belə imiş. Təgəyir-libas ilə qapı-qapı gəzərmış...

Sözün birini qoyub, o birini deyən Qədir çəkinməmiş də deyildi.

- Ağız, şər deməsən xeyir gəlməz, bəlkə Bəbir bəyə qandırıblar ki, belə... Qədir Qatır Məmmədə çörək verənlər nəslindəndir. Qohumdur, qahmardır, filandır, behmandır. Ona görə yüzbaşı yer altından yasa gedir, yoxsa?

Ərinin səhbətindən sonra Qumrunun da canına qorxu düşmüşdü. Gözünə vahiməli şeylər görünür, ürəyinə cürbəcür fikirlər gəlirdi:

- Onda mən neylərəm?.. Onda halim necə olar? İlahi!

Qədir arvadın təlaşını, həyəcanını söndürmək üçün öz həyəcanını gizlədirdi. Əsassız söz deməyinə peşman olur, səsini dəyişirdi:

- Səfəh olma, ağız!.. Bəbir bəy eləməz. Yox, eləməz. Canın üçün eləməz. Nə olub, deyir... Eləsəydi, haçandan Bəndalını tutalı... Onda bizi də aparardılar dana!.. Yox, xəyalından çıxar at. Özüm ölüm eləməz. Bir də, işdi Allah eləməmiş, məsələ o yerə çatanda mən də billəm neynərəm. Oraq, dəryazı ataram bir yana.

Dabanlarımı çəkib, birbaş Şeyxülislamın yanına gedərəm. Dünya başınadı bəyəm? Şəhərdə böyükleri görərəm. Nə olub deyir, Qatır Məmməddən bizi nə var? Qoyunu qoynu ayağından, keçini keçi... İyirmi beş ildir bu kənddə birinin toyuğuna daş atmamışam. Heç kəs incimayıb. Divan-dərə qapısı görməmişəm. Birinə güldən ağır söz demərəm. Odur ki, Cavahir xanım indi də yalvarı, burax göl, deyir, öz qapımızda ol... Mən kimə neyləməşim? Rəncərə adamam. Mənə nə Qatır Məmməd? Nə olub deyir? Dava-dalaş yerlərdə nə haqq-hesabım var?

Qədir havalanır, dediklərinin doğruluğundan xoşallanıb gülümşəyir. Qumrunun üzünə baxır, sanki cavab gözleyirdi. Qumru ocağın başında oturub, nəyi isə qurdalayırdı. Təcrübəli kişilər kimi etiraz etdi:

- Heç elə deyici olma... Adamları tanımaq olmaz. Dünyanın işidir. Kim bilir. İndi adamlar qəlpdirlər. Bir-birinin ətini yeyirlər. Bəndalı kimi oğlu...

Burada Qumru ehtiyatla pəncərəyə, qapıya baxdı, bir an sükutu dinlədi, sözünü bitirdi:

- Kim deyərdi ki, Bəndalı kimi oğlu atacaqlar. Anası mələr qalıb. O... Nə deyim olmuşlar... Ay tanrı, özün rəhm elə. Nələr görmədik?..

- Ağız, sən nə danışırsan? Bəndalını Nikolay öldürdü. Bəndalı padşahnan kəllə-kəlləyə dururmuş. Ləvənd oğlu lap Nikolaya sataşırıldı. O zamana baxma. İndi müssəlmanlıqdır, iş başında müsəlman. Özümüzünküni niyə öldürürələr, ay dəli, nə olubdur deyir! Hələ müsəlmanın əlinə tüsəng verib, dava öyrədirlər. Daha o zaman getdi. İndi Azərbaycanlıqdır. Görmürsən atdanib o yan-bu yana çapan əfsərləri? İndi işlər dəyişib, xəyalına ayrı zad gəlməsin, Qumru!..

Bu səhbətdən sonra Qədir, Bəbir bəyi daha şirin və arxayı

qarşılımağa hazır idi. Danışmağa yer axtarır, başqalarına hələ məlum olmayan sözləri deyib, fəxr etməyə həmsöhbət arayırdı. Qabağına kim gəlsə, harada başlasa, sözü dolandırıb, Bəbir bəyə, kəndin «kiçik Allahına» götirəcək və işarə edəcəkdi.

- Hə... Dava məsələsi. Bəbir bay düñən bızda danişirdi ki...

Bəbir bəy ikinci kərə gələndə Qədir daha o qədər təşvişə düşmədi. Bəy özü də bunu hiss etdi. Çubuğunun külünü yerə silkəleyərək dik-dik rəncərin üzünə baxdı. Tuluq bürzməsi kimi bürüşük, qaralmış dodaqlarını çevirdi. Yandan düşmüş dişinin yerindən çirt atdı və danişdi:

- Qədir, sənin can naloqundan nə qədər durur?

Qumru qalayı getmiş paxırlı tiyançanı götirib, künca qoydu:

- Ay bəy, buyur zəhmət çək, bura finxır, - dedi.

Qara çadranın altından gözünü Bəbir bəyin üzünə zillədi:

«Bəy olanda nə olar, başı batmış nə qədər də kifirdir. Çənəsi bel, burnu biçaq sapı, saqqalını dovsan otlamış, zalimin biğ yerlərindən deyəsen siçan quyuğu sallanır. Çənəsinin yanları dağ suda pört-dənmiş kimi işim-işim işildayıb, yanağında il yarası qırışıqlar, çal-çarpaz cizgilər arasında bürüşüb. Allah göstərməsin, «cəhənnəmdən bezbilet qaçan» beləsinə deyirlərmiş...»

Bir anda bunları fikrindən keçirən Qumrunu anlaşılmaz bir qorxu aldı. Bəlkə şeytan eşitdi. Ürəklərə girən çugul yatmayıb, yüzbaşının qulluğunda neçə beləsi var... Şeytan bunu aparıb bəyin qulağına piçildəsa, qiyamət qopar. Qumrunun bədəni titrədi. Qəlbə döyündü. Başına ağrı gəldi. Dodaqları bir anda qızardı. İnsanın istədiyini xəlvətə düşüna bildiyinə sevindi. Nə yaxşı ki, bu dəftərxana adamlarının yadına düşmür, yoxsa buna da naloq qoyerərlər.

Bəbir bəyin göydəndüşmə suali Qədirə qəribə gəldi.

- A Qədir, sənin can naloqundan nə qədər durur?

Xeyir ola, bu hansı naloqdur, balam? Ay başa çatmayıb ki. Qumrunun ezziz cehizi alagöz kılımçı çərçiyyə satılıb, pulları köz kimi nəqd yüzbaşının ovçuna tökülmədimi? Haman naloq deyilmə ki, bizi də Hacı Hüseynin ayağından yazdırılar. Şikayət eləyəndə yüzbaşı «başa salırdı» ki:

- Ay müsəlmanlar, bilin ki, islam hökumətimiz cavandır, təzədir, qüvvəsi azdır. Gərək siz qolundan tutub qaldırısanız. Elə ki qüvvətləndi, kasıbdan naloq almayıacaq, heç nə də istəməyəcək. Hələ indilikdə islam zaifdir, gotırın verin! Biz var-yoxdan da çıxsaq, yeridir. Öz hökumətimizdi. Görürsünüz, şəhərin böyük adamları islam yolunda milyondan keçirlər. Zarafat deyil, odur, Hacı Həsən bir cüt öküz verib, Hacı Əli dam-daşını divana bağışlayıb, Mir Yaqub axund şəriət eşqinə kəndlərdə moizə deyir, bir qəpik də alırmı... Hami bilir ki, qeyrət vaxtıdır. Hökumətin də dostu var, düşməni var axı...

Bəyin sualından sonra Qədirin boğazı qurudu. Belini düzəldib, həsrət və təəccübə evin aşağı başına, açıq qalan torpağı baxdı:

- Hansı naloqdan, a bəy? Yox, gərək qalmasın. Bir ay iyirmi beş gün olar ki, hamısını doldurmuşam. Yox, yadimdادر, naloq-maloq qalmasın gərək. Divan deyəni borcumuzdur verək, vermişik.

Qədir danışa-danışa durdu, yük yerindən kağız düyüncəsini açıb gətirdi. Düyüncədəki kağızları Bəbir bəyin qabağına tökdü:

- Budur, bəy, buyurun, bu olacaq, baxın görək, demirəmmi vermişəm?

Bəy kağıza baxıb, mehriban kimi danışdı:

- Heç, əşı, eləcə soruşdum, nə olasıdır? Vermisiniz!

O, təbəssümələ ev yiyesinə baxdı:

- Nə olar soruşanda, a Qədir, qiyamət olmadı ki? Nə əl-ayağa düşürsən, ay evini Allah yıxmasın! Orada oturan biz deyilikmi? Yəni öz əlimizdə deyilmə?

- Düz buyurursunuz, a bəy, ancaq ki, ürəyim üzüldü.  
 - Nikolay dəftərxanası sizin gözünüzü odunu alıb. Heç öz islam hökumətinizin qədrini bilmirsiniz.  
 - Bizə təfəvütü nədir, bəy? Nikolay oldu, ya Ələs bəy oldu. Hər kəs eşşək olar, biz də ona palan.

Qədirin sözü bəyə yaxşı təsir bağışlamadı. O, bir az qızışdı:  
 - Odur da, müsəlmanın evi onda yixılır dana. Ədə, a bədbəxt oğlu, necə yəni təfəvütü yoxdu? Necə yəni «təfəvütü nədi?» Boş söz niyə danışırsan? Nəsib bəy hara, Ələs bəy hara, Vartazar, İvan hara? Ağlın çəşib nədi? Səndə heç müsəlman qanı yoxdu?

- Yox ey... Ay bəy, sən də pis demirsən ha, orası var ki, biz elə gőzümüzü açıb, böyükleri görmüşük, Həsənəli uşağı, Hacı Hüseyngillər, indi də ki, siz. Əvvəldən də heç burada urus, erməni oturmadı. Bizim, fağır-füqəranın cilovu həmişə sizin əlinizdə olub. Biz elə şallağı da, möhürü də sizdə görmüşük.

- Mənim olmayıım ilə nə işin var? Hər adama belə daverit olmaz axı. Mən heç, ancaq biza müsəlman hökuməti olmaq böyük işdir!.. Sən avamsan, belə şeylərə ağlın çatmaz. Biz biz olsaq, gərək gecə gündüz zikr eləyak...

- A bəy, buyurdunuz verilib, eləmi?  
 - Huum... Elə-belə soruşdum, necə? Gözün çox qorxubmu?  
 Bəyin belə mehribanlığı Qədirə xəcalət verirdi. Əvəz eləmək üçün heç nəyi yox idi. Qədir əlini sinasınə qoyub razılıq edirdi:  
 - Yox, bəy, Allah sizin kimilərin saysını bizim üstümüzdən əskik eləməsin. Hökumət dediyin rəyyətin çobanıdır. Bizim borcumuzdur mal ilə, can ilə, nə bacarsaq. Ancaq ki, var ola verəsən. Varlığa nədarlıq? Var yaxşı şeydir. Allah düşməni də kasib eləməsin. Kasıblıq, sizdən ayıb olmasın, a bəy, kasıblıq bir köpəyoğluluq deyil!

Bəbir bəy Qədirin sözünü ağızında qoysdu:  
 -Günah özündədir!..

-...  
 - Əlbəttə, günah özündədir! Lap özündə!  
 - Yəni necə buyurursunuz, a bəy?  
 - Necəsi yoxdur, Allah vari götərib qar-yağış kimi bacadan tökməyəcək ki! Böyük sözünə qulaq assaydın, əlbəttə ki, varlı olardın!  
 - Mənmi qulaq asmamışam, a bəy?  
 - Bəli, sən.  
 - Mən ha?  
 - Lap elə sən, Qədir, sən cənabın!  
 - Mən sizin hansı sözünüzdən çıxmışam? Xeyr, a bəy, mən nəkarayam? Mənim borcumdur, nökərçiliyim var! Niyə elə deyirsiniz, bəy?  
 - Yox, qulaq assaydın, indi sən də bir kişi idin.  
 - Bu çörək gőzümü tutsun əgər mən siz deyəndən çıxmışam. Divandan nə əmr gəlib, mən boyun əymışəm. Nə deyibsiniz ki? İnandığım bir Allaha and olsun... - deyə Qədir arpa çörəyindən bir çımdık qırıb yerə tulladı. - Bu bərəkət məni gözdən eləsin, yalan deyirəmsə!

Qumru cald qalxıb çörək parçasını götürdü, üfürdü, öpdü, süfrəyə atdı.

Bəy pəncərədən yuxarı yönəldi, ocağın başında oturmaq istədi. Qədir xahiş etdi:

- Yaxın əyləşin, bəy, lap yaxın. Quru yerdə oturmayıñ, ev xarabdır, üşüyərsiniz.

«Ev xarabdır» deyəndə Qədir vaxtilə topdan dağılmış divarın təzə hörülülmüş, hələ suvanmamış yerinə baxdı. Bu divardan soyuq keçir, gecələr evə ayaz dolurdu. Bəbir bəy böyrünü yastığa verdi. Sifətini ocağın közü işıqlandırdı. Ağır kəlbətin kimi çatın açılan və asan yumulan ağızı indi qayçı kimi yaxşı işləyirdi:

- Qumru da mənim bacım, eşidin ha! Qədir, kasıbin başı olmaz deyərlər. Bu düz sözdü. Vallah düz sözdü. Bax, biri sən özün. O gün çağırıb deyirəm, balam, girlənmirsən, gel səni bir qulluğa qoyum, bir parça çörəkdir, niyə özgəsi yesin, niyə sən yeməyəsan? Ay sağ olmuş, cavabin nə oldu? Yaxşı deyiblər, dərgah qapısı açıq olanda köpəyin yuxusu gələr.

Qədir çəkilib divara söykəndi. Bəbir bəyi diqqətlə dinlədi. Onun bəlkə də haqlı, yerli danlağına qarşı söz tapa bilmədi. Başını silkələyib, təsdiq ilə ürəyində təssüs elədi.

Bəbir bəy hərifi sükütdə görüb davam edirdi:

- Mən deyirəm, sən ol! Odur Həsənəli uşağı gəlib-getməkdən yolu ağartdılardı. Hər gün bir düdük verib yola salıram. Düzəltmək istəmirəm. Niyə istəmirəm, açıq deyim, çünkü xoşum yoxdur. Amma sənin kimisinə varam. Kasıbsan, üzüyolasan, işləyənsən. Bu saat sağlığına pristavin yanında bir sözüm iki deyil. Hər gün bir sıfarişi gəlir. O gün yanına çağırtdırıb, qabağıma bir paprız da qoyub, deyir ki: «Eşidəm mənsiz ova çıxıbsan, daha nə bilim ha!»

Bu sözü bəy bir xəbər kimi yox, böyük bir mücdə kimi ürəkdən və şirin dedi. Qədirin də, Qumrunun da üzünə baxıb səsini ucaltdı:

- Axi bunu rəhmətlik oğlu istədiyindən deyir. Bəs niyə Navacalılara, Qaraca Əmrillilərə, Sərkarlara demir? Demir, deməz də! O da adamı tanımır? Zarafat deyil, Nikolayın qulluğunda sümük sindirib. Mən əlsiz-ayaqsızlara kömək eləmək istəyirəm. Sənin kimi oğlanı belə bir həsir, bir Məmmədnəsir görəndə viedanım ağrıyrı. İnan ki, ağrıyrı. Çünkü niyə? Vardan adama nə zərər? Budur oturmuşuq sənin evində, axı niyə olmasın, niyə sənin də varın olmasın? Mən ki, qabaqda varam, sən qulluq eləməyib bəs kim eləyəcək? Səni də işə düzəltməsəm, kimi düzəldəcəyəm? Ancaq ki, özün youuşan adam deyilsən... Vecə gələn deyilsən, üzünə deyirəm.

Qumru bəyin vədlərinə sevindi, sevincindən yerində qırmızıdanlı: belə bir xeyirxahi dirləmədiyi, sözünə qulaq asmadığı üçün ərinə acığtı tutdu. O da səhbətə qarışdı:

- Haqq deyirson, bəy! Qədir dolanacağıni bilsə, bu günə niyə qalırdı? Kənd başdan-ayağa həsrət çəkir ki, nə olaydı divan adımı ilə, bəy ilə iki kəlmə danışış dərdini deyəydi. Bizimki malin-mağmunun biridir, lap düz buyurursan!

Bəbir bəy mətləbinə çatmış, sözü hədəfə dəymış kimi sevincək dikəldi, üzünü Qumruya tərəf çevirdi, daha səmimi bir ifadə ilə dedi:

- Qumru bacı, indi bilirsən, bayaq dedim, mən ki, qabaqdayam, hökumət öz əlimizdədir. İş başında durub müsləman... Hürriyyətlik dediyin nədi? Özümüzük, lap loru desək: özümüzük dana! Kimi deyirsən yixim, kimi deyirsən tikim. O bizim əlimizdədir. Şəhərdə elə hörmətim var, bütün kəndi sela verəm, bir deyən olmaz, a bəy, günün üstə qaşın var. İxtiyarat özümdədir.

Sözün bu yerində bəy ürəyində yanğı duydu. Gözünü gəzdirdi. Qədirdən xahiş etdi:

- Qədir, o kuzədən bir qurtum su ver içim. - Hə... nə deyirdim: aləm daraşış yeyir, on minə, yüz minə pul deyən kimdir?

Bəbir bəy cümləsini bitirmədi. Əllərini bir-birinə vurub kiridi. Yenə də vacib bir şeyi xatırlamış kimi mətləbə qayıtdı:

- Yanıram axı, yandırır məni! Necə yandırmamasın ki, cavan, ağlı başında igid oğlan qulluğu qoyub, qapılarda nökərçilik eləyir. -Bəy ifadəsinə dəyişdi: -Demirəm eləmə ha, nökərçilik də lazımdır. O da kərəkdir. Biz özümüz də Nəsib bəy həzərlərinə, hansı ki, xahiş edirəm onun şərəfinə ayağa durun...

Bəy ziqqina-ziqqina ağır gövdəsini yerdən üzdü, dərhal yenə döşəkçəyə çırpdı. Ev sahibi də qalxdı. Bu, Qədir üçün də, Qumru üçün də təzə məsələ idi. Onlar elə bilirdilər ki, dünyada yalnız bir adamin, Sahibəzzamanın adı gələndə ayağa qalxarlar. Demə

Sahibəzzaman tək deyilmiş, Nəsib bəy kimi tayı varmış.

Bu təzimin təsiri həyətdə hiss edildi. Bəy oturmamış, itlər eşikdə hürüməyə başladılar.

O, sözünü belə bitirdi:

- Hüm... nə idi, biz özümüz də o kişilərə nökərik. Onlar da millətin başının ucalığıdır. Söz məsəli, nökər var, nökər var. Amma mən duran yerdə Qədir qulluğa getməsin, lap nahaqdır. Lap ha! Cünki qulluq ya adamı öldürər, ya dirildər. Can yandırınmı, islam yolunda iş gördünmü, nəsilbənəsil yeyəcəksən. Yeddi gavuru bir gülləyə yuxan Sarını nə dəsgah ilə Bakıya apardılar. Nəsib bəy ona qızıl medal verib. Kişinin dalınca indi də, köpək kimi iki yasovul gəzir. Daha nə istəyirsən? Hökumətimiz də Azərbaycan, islam əlində, Məhəmmədin şəriəti. Görürsən ki, ermənilərin də bu gün-sabah külünü göye sovurarıq. Niyə qulluğa girməyəsən axı?

Qədirin ailəsində sevinc, xoşbəxtlik ruhu vardi. Ər də, arvad da gündüzün ağır və ucuz zəhmətlərini unudur, sihhət vannasında çımmış, ehtiyac, əziyyət və əzablardan silkinmiş kimi, özlərini yüngül hiss edirdilər. Gələcək xoş günlərin dadi ilə ağızı dada gəlmış ata, uşağı Faxirəni də döñə-döñə öpdü, bu gecə şad yatdı.

Söz vaxtına çəkər. Bildir bu zaman idi. El məscidə yiğişmişdi. Əsgər getmək məsələsinə baxırdılar. Sarıqlı mollanın «cahad» haqqındaki sözləri çox adamlara yer elədi. «Can-başla» getməyə hazır olanlar dilləndilər. Hacı Hüseyni, Danqır Abbası, Kök Məşədi Məhəmmədi, Taq Hamidi də pulla əsgər tutdular. Bağır oğlu Əlini dəftərxana qabağında dirəyə bağlamışdır. Hər iki yandan durub, yun çırpın kimi döyürdülər. Yüzbaşı boğazına güc gəlib qışqırıldı:

- Vur, vur, vur... vur donuz oğlunu ki, ağıl başına gəlsin!

Söyüd şıvləri qırıldığca yasovullar yenisini gətirirdilər. Kişinin «öldüm!» harayına gələn Mələk qarı özünü çubuğun altına atdı. Yasovullar qarını da Bağır ogluna qatdılar. Sarıqlı mollanın səsi

gəldi:

- İnsaf eləyin! Əqli-insan nə günahın sahibidir, bəradər!

Bu vurhavur Qədiri çox qorxutdu. Heç göza görünmək istəmədi.

«Bəlkə - dedi, - mənə də bu qulluqdan verəcəklər. Mən qalət elərəm! Öküzü döyməyə ürəyim gəlmir, bu vay-haray insanların qəlbini parçalamırı?»

Bəbir bəyin də kefisi qarışq idi. Qaşqabağını sallamışdı. Deyəsan, nəyinə dərdini çəkirdi. Qədir fırsat bilib yayındı, üzünü bağlara tərəf tutub, yavaşça, dala baxmadan gedirdi. Bekar Ağabala dalından çatdı:

- Hara belə?

- Heç, evə gedirəm!

- Yüzbaşı deyir, bəs it baxandan niyə baxırsan?

- Necə bəyəm?

- Qayıt, nə evbazlıqdır? Hələ salamat çıxdın, qaldı ev. Gəl, çağırırlar sən! Bəri qayıt!

Qədirin ürəyi nanə yarpağı kimi əsdi. Bu çağırışın xeyir olmadığını duydı. Bir də fikir etdi ki: «Belə deyil, mən nə etmişəm ki, döyələr. İnşallah mənə dəyməzələr». Camaatin içərinə çatmamış, yasovullar onu çoxdan axtarılmışlar kimi qamarlaşdırılar. Qədir nəsə demək istayırdı: «Dayan bir, aha... axı... günahım...» Yasovullar macal vermədilər, kişinin dinəcəyi olmadı. Onu da diryə sarıdır. Qolları kürəklərinin altında əzilir, topuqlarını dirk qırır, ayaqları göyə sari dik dayanıb kötük gözləyirdi. Bir qara, qılpaq adam var idi. Gözü ilə Qədiri yemək istəyirdi.

Çubuqları çəngəldədi, cəld irəli yeridi. Odun yaran kimi qollarını göyə qaldırdı, adamları dəhşət aldı. Qədir gözlərini yumub qışqırdı.

- Ay müsəlmanlar, kömək! Mən nə günahın sahibiyəm? Ağa! Ağa, mənə yazığın gəlsin!..

Səs gəldi:

- Əl saxla!

Yüzbaşı üzünü ağsaqqallara tutub dedi:

- Əfəndilər! Millətin qarşısında müqəssirdir. Əsgər borcunu verməyib, avam olub. Bundan bir ay möhlət alaq, mən zamına götürürəm, borcunu yerinə yetirməsə, bir də kahalliq eləsə, mən vicdanən məsul! Məhkəməyə özüm gətirəcəyəm!

Öslində Qədirin nə üçün sarınmağıını bilməyən ağsaqqallar iltiması dərhal qəbul etdilər. «Olsun, raziyiq» dedilər. Qədir buraxıldısa da, məscid həyətində bir köynək ət tökdü. Həyatında ilk dəfə idi ki, adam içində əli-qolu sariqlı yera sərilmüşdi. Üst-başını çırpdı, dəftərxana qabağından ötüb, bir tərəfə əkilmək istədi. Bekar yenə bir bəla kimi ətəyindən tutdu:

- Qurtardin ki, ay lotu! Ötür gəlsin görüm!

Qədir başa düşmədi:

- Nəyi ötürüm?

- Tülkülyüna bax! - Qədir durub baxırdı. O daha açıq dedi: – Əlini cibinə sal!

Qədirin cibində çörək qırıntısı və kəndir parçası var idi. Utandı. Boğazının ətini çəkmək, Bekara bir şey boyun olmaq istəyirdi. Bəbir bəy arxadan səsləndi, işarə ilə çağırıldı. Qədir qorxudan cəld bəyin yanına gəldi. Bəy gülümsünüb dedi:

- Yoxsa qorxdun? Uşaq olma, qulluğa girməyin belə işləri var. Bərka-boşa düşüb çıxasın görək. Dedim görək hərif tablaşarmış? Sabah səni düşmən yaxaladı, döyər də, canına nizə də, iynə də batırar, gərək dözəsən, millətin sərrini verməyəsən. Eybi yoxdur, öyrənərsən, hər şey qamas-qamas.

Bəy yeriyə-yeriyə ifadəsini dəyişdi:

- Əlibəş niyə gəlmisən, ay xalası göyçək? Divan-dərədə qulluğa girirsən. Kənddə beş adəmin biri olacaqsan. Zarafat deyil. Özün də əl-qolunu ata-ata gəlmisən. Adama qanacaq olar, böyük-kiçik

yaxşı şeydir ax!..

Qədir, bəy qarşısında minnətdarlıqm nə demək olduğunu başa düşdü, səhvini anladı:

- Baş üstə, bəy, borc olsun, - deyib evinə tələsdi.

Qumru ilə Qədir çox məsləhətləşdi. Nə ümid yeri, nə də satılışı bir şey var idi.

Evi Hacı Hüseynin yanında girov qoymalar. Qədir Axrenni<sup>1</sup> Məşədi Ələkbərdən 400 manata bir berdanka, əlli patron aldı. Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur. Kişi əlinə alanda bildi ki, bu zəhrimarda nə hikmət var. Qəlbində elə bil od qaladılar. Durdugu yerdə dingildəyir, yerindən oynayırırdı, tüsəngi düşmənlərə çevirib, çaxmağı işlətmək istəyirdi. «Lənət sənə, kor şeytan ha!»

Qədir, bəyin yanına getdi. Bəbir bəy onun berdankasını alıb baxdı. «Pis deyil» dedi. Çotkənin yanına, divara söyükdə. Soruşdu:

- Bəs niyə əlibəş gəlmisən? Ay xalası göyçək, qulluğa girirsən, olacaqsan beş adəmin biri...

Qədir təccüb etdi:

- Bəy, almışam ki!-dedi.-Tüsəngi Məşədi Ələkbərdən satın almışam, özümündür.

Bəy başını buladı, əlini tovladı:

- Ay hay! Ədə, bambili, mən heç. Mən, deyək ki, islamsan, boynuma almışam, cövrünü çəkim. Bilirsən ki, səndə tamahim olmaz. Pristavin yanına bəs nə üz ilə gedəcəksən? Həsənəli uşağı, Hacı Hüseynin gedəsi gəlib-getməkdən yorulublar. Mən bu qulluğu kəsib sənə saxlamışam...

- A bəy, onlar vağzalın böyüyüdürlər.

- Ona baxma, işləri bizdən aşır. Nə baxırsan! Gəlib-getməkdən...

- Ay bəy, Məşədi Ələkbər deyir, nə bilim yüzbaşı özü də biza baxır.

1. Stansiya qarovalu

Bəy qızardı, acığını tutdu, qapı-bacanı nəzərdən keçirib, cavab verdi:

- O, ... yeyir, sən də ağızını yalayırsan.

Qədir susdu, yerdəki papiros kötüyünün tüstüsünə baxdı. Bəy bir az da Qədirə tərəf əylilib dedi:

- Gözlə, söz burada qalsın ha! Bu, divan işidir! - Səsini ucaldıb mətləbini bitirdi: - Gəlib-getməkdən yaşır olublar. Pul deyənə, camış gətirənə bəx. Onları astanadan qovurlar. Son istəyirsin mən də pristavin yanında üzü qara olum? Olmaz axı, bura hökumət qulluğudur. Sünnet toyu deyil ki!

Qədirin ürəyi çox sıxlıdı, yüzbaşını o indi başa düşmüşdü. Kor peşman evə qayıtdı. Həvəsi qalmadı, yaralanmış quş kimi halsiz düşdü. Qumru da çırpı yiğmaqdan qayıdırıldı. Ərinin kədərini hiss etdiə də, heç nə demədi. Uşağı nənniyə salıb, künçə qısıldı. Belə vaxtlarda o, Qədirin sükutuna hörmət qoyar, bəlkə onun yorğunluqdan, taqətsizlikdən pərişan olduğunu güman edərdi. Qədir bir şey hiss etdi:

- Soruştursan, yüzbaşı nə dedi?

- Bəlkə, deyirəm, özün danışacaqsan?

- Yüzbaşı yaman kafir imiş!

Qumru yenə dinmədi. Qədir diqqətlə qulaq asdı, fikir verdi. O ağlayırdı. Durub qolundan tutdu, yanına gətirdi, göz yaşını sildi, dərdini soruşdu.

Qanlıdərə deyilən bir yer vardı. Qişda orada qurmuş qol-budaq çox olurdu. Qumru bunları toplayıb götürür, pisini evdə yandırır, yaxşılarnı qom-qom bağlayıb qonşulara satır, təndir çörəyinə dəyişirdi. Bu gün meşəbəyi rast gəlmış, odunları yerə tökdürmiş, Qumrunu soyüb qovlamışdı. Qədir bunları biləndə ovqatı daha da qarışdı. Arvadına təsəlli vermək istədi:

- Eybi yoxdur, - dedi, - getmə, çırpı yiğmayanda acıdan

ölməyəcəyik ki? Daha niyə ağlayırsan? Qoy aparıb gözünə soxsun. Razi olmazlar ki, kasıb dolansın. Bu namürvət usağını tanımirsanmı? Daha niyə ağlayırsan, kiri, dəli olma!

Qədir kədər üstüna kədər gotıra bilməzdı. Yüzbaşının dediklərini aćmadı. Yalnız axşam, Qumrunun rəngi özüna göləndən sonra mülayim bir dilla söhbət elədi. Qumru çox pozuldu. Belə bilsəydi heç razılıq verməz, həyatı də satmazdı.

Nə o dedi, nə bu danışdı. Evə matəm sükütu çökdü. Bir müddət susdular. Yeddilik lampanın işığında ər-arvad məzəlum-məzəlum birinə baxıb dururdu, nəzərlərində sual və ehtiyac hiss olunurdu.

Qumru soyuq bir məsləhət gördü. Qulluq fikrindən daşınmaq istəyirdi, ancaq dolanmaq da lazım idi. Çörək dərdi ərndən artıq Qumrunu sıxlıdı. İnsan ümidi yaşıar. Xoşbəxtliyi duyulan uçurumları, girdabları da adlamaq asan olur, deyərlər. Ər-arvad ha fikirləşirdilər, qulluğa olan ümidi lərini söndürə bilmirdilər.

Yarı yoldan qayitmamaq üçün bir çarə tapdırı. Qumrunun anasından bir yadigar var idi. Məxmər zivinça. Yorğanın toxunma üzü ilə zivinça satılmalı oldu. Qumrunun könlünü almaq üçün Qədir goləcəkdən şirin-şirin danışırıdı:

- Ağız, heç fikir eləmə, birə min goləcək. Beş günlüyü dözərsən. Eybi yoxdur. Allah qoysa qulluqda hamisinin əvəzi çıxar, arxalıq nədir, sənə lap məxmər don alaram.

Bəbir bayın məsləhatı ilə pristava bir saat alındı. Saati pristava çatdırmaq yüzbaşının öhdəsinə düşürdü. Qədir qulluq kağızını alıb qoynuna qoyanda elə bildi dünyani ona verdilər. Dərindən bir köks ötürərək, sanki aylardan bəriki həsrət və iztirablarını papiros tüstüsü kimi havaya buraxdı:

- Allah axırını xeyir eləsin!

## AYRILIQ

Qədir Xaçbulağşa rəisin dəyə qarovalu təyin olunmuşdu. Bəbir bəy ezamiyyət kağızını ona verəndə bir quran söz dedi. Qədir bunları dürüst öyrənib yadda saxlamasa da, mətləbi başa düşürdü. Bəyin sözündən bu çıxırdı ki, qulluğun üstündə möhkəm dur, mənim üzümü pristavin yanında qara eləmə, bu yaxşılığı da həmişə yadında saxla!

Şənbə günü Qədir dəyədə olmalı idi. Qumru bu ayrılığa razı ola bilmirdi. «Ya, deyirdi, burax, boynundan at, ya da ki, məni də apar! Ayrı dura bilmərəm».

Qumrunun halını Qədir yaxşı düşünürdü. Kənddə onun kimsəsi yox idi. Yaman gündə qapısını açıb, dərdini soruşan yalnız Məşədi İslamgil idi. Məşədi İslamın da işi Qədir kimi düz gətirmirdi, güclə dolanır, gah bu kəndə, gah o kəndə kərpic kəsməyə, əkinə-biçinə gedirdi. İşdən baş açıb dostlar görüşə də bilmirdilər. Qədir bir fikirləşdi ki: «Qumrunu da özümlə aparım».

Bu çox çatın olacaqdı. Külfəti dağa çatdırmaq üçün çoxlu pul lazım idi. Dağda isə, kim bilir, yer, ev tapmaq mümkün olacaqdı ya yox. Qədir bəyin yanına məsləhətə getdi. Evi aparmaq fikrini eşidən kimi bəy özünü itirdi. Nədənsə başını tovladı, rəngi qaçıdı, dili dolaşdı. Möhürü yera atıb ayağa durdu. Qədirə qoşulub gəldi:

- Kim deyir onu? Bu nə fikirdi? El iş olarmış? Ev nadir, zad nadir! Sən bu kənd tərəfindən qulluğa gedirsən. Evin burada qalmasa, sənə kim qulluq verər? Bir dəqiqə inanarlarımı? Qaldı ki, hara gedirsən? Dağda sən özünə yatmaq yeri tapsan, qoçaqsan. Evi dəbərtmək nə üçün? Yox! Boşla, boşla.

Bəbir bəy ərkyana bir ahənglə üzünü qadına tərəf tutub deyirdi:  
 - Qumru bacı, bunu ayrı yerdə deyib camaati özünüə

gülüdməyin! Güc ilə razı salıb qulluq almışq. Pristavin qulağına çatsa ki, siz köçürsüz, daha Qədiri yaxına qoymaz!

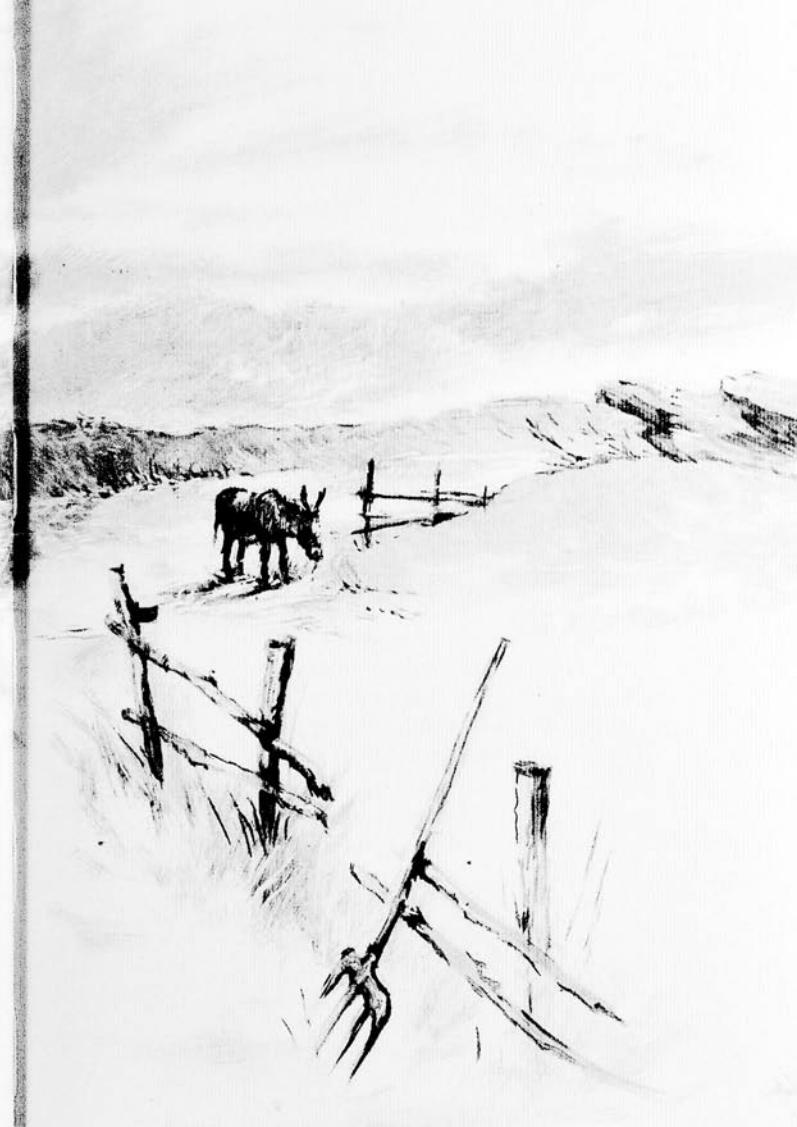
Bəy sonra Qədirə sarı baxıb, sözünün təsirini yoxlamaq istyirdi:  
 - Bildin nə deyirəm, Qədir?  
 - Bəli, bildim.  
 - Başa düşdün də?  
 - Başa düşdüm, bəy!

Səhər gün hələ uzaq dağların arxasından qalxmamış, cütçülərdən də qabaq, çəpərlə, tozlu yollarla iki adam gedirdi. Onlar kənddən məcburi uzaqlaşdırılan kimi, addımlarını yavaş-yavaş atır, arxadan çox müntəzir kimi tez-tez dönüb, dala baxırdılar.

Qumru qucağındakı körpəsinin qığlıtlarına, məsum təbəssümlərinə fikir verməyib, düzənlilikdən qalxaraq, dağların başına dırmaşan, kolluqlar, dərələr, qayalıqlar arasında yumaq kimi pırtlaşış düşən yollarla baxır, ərinin gələcəyini, qaranlıq taleyini düşünürdü. İndi Qumru kənddə yalnız və köməksiz idi. Müharibə günlərində yatalaqdan ölü anasından sonra, təsəllisini yalnız Qədirin, özü kimi adamsız bir gəncin qucağında tapmışdı. Həyat ona bunu da çox gördü. İndi öz əliə Qədiri gör haralara, əlçatmayan uzaqlara, həm də təhlükəli yerlərə yola salırdı.

Qədir öz yuxusundan oyanıb yenicə çıçəklənən düzlərə, yamaclarla baxdıqca, bahar havasını ududuqca, dərindən köks ötürürdü: «Gedirəm, bu ayrılıq mənə daha ağırdır. Çörək, yalnız bir loğma çörək üçün ailəmdən və əziz körpəmdən ayrıram. Nə edək, güzəranımız belədir. Bəlkə biz də bir gün görək, qüssə eləmə».

Qədir ürəyində dediyi bu sözləri dilinə gətirməyə qorxurdu. Onsuz da qəlbə dolmuş, gözündə buludlar oynayan Qumrunu ağlatmaq istəmirdi. Bir addım yeriyir, Faxirənin üzündən öpür, ürəyində onu Qumruya, Qumrunu da ona tapşırırı:



«Qızıl gül olmuyaydı,  
Saralıb-solmuyaydı.  
Bir ayrılhq, bir ölüm,  
Heç biri olmuyaydı!..»

Yavaş və yeknəsəq piyada addimlarının səsi altında qaranlıq seyrəlir, üfűq işıqlanırıd.

Səhər açılında Qədir kənddən xeyli uzaqlaşmışdı. Yenice puçurlamış ağacların, söyüd salxımlarının arasında damların tüstülü bacası görünür, xoruzların səsi eşidilirdi. Vağzal yoluna çıxan «Qumlu təpə»nin yanında çoxdan qazılmış, nədənsə unudulmuş, içi daş-kəsekə dolmuş su quyusunun başında Qumru oturdu. Onlar ayrılmalı idilər. Nə Qədirin getməyə ürəyi, nə də Qumrunun qayıtmaga ayağı gəlirdi. Qədir geri baxdı. İyirmi beş ildən bəri onu böyüdən, bütün dördlərinin, sevinc və arzularının səhnəsi olan doğma kəndə, geniş bağlara, six ağacliqlara, yaşıl zəmilərə, yetimlər kimi qısqı damlara, ömürdən uzun yollara, Qədiri güldürməsə də, uşaqlığının zərif səhifələrini təşkil edən səhnələrə baxdı, baxdı. İndi o, qaranlıq, aqibəti naməlum bir səfər üçün bu yerlərdən ayrılrıd. Ya qismət! Bəlkə bir daha qayıtmayaçaq. Bir də buranın səhərinə göz açmayacaq, axşamlarını dinləməyəcək. Bəlkə ömür karvəni kimi hər gün kəndin üstündən ötən günəş də onun kiçik həyatındakı boşluğu hiss edəcək...

- Yaxşı yol!

Qumrunun ayrılhq sözü onu daha da kədərləndirirdi. Ağır və bitməz, tükənməz xatirələrdən ayrırlaraq, çətinliklə dillənə bildi:

- Sağlıqla qal, Qumru! Başına dönüm, Faxirədən muğayat ol, ağlamasın.

Qumru gözünü yera dikərək, ağlamsındığını gizlətmək istədi:

- Arxayın get! - dedi.

## QIRMIZI VƏ QARA

Qızılqayadan ötəndə günorta olardı. Gün qızımışdı. Piyada getmək olmurdu. Qədir özünü arabacıllara yetirdi. Onlar yaylağa azuqə aparırdılar. Birisi fit verdi. O birilər Qədirə baxdılar. O dilləndi:

- Ay lələ, yavaş sürüñ!..

Bir de baxdılar. Yenə fit verildi. Araba sürən cavan usaqlaraya qalxıb, zoğal ağacı ilə şarpaşarp öküzləri döyoelədilər. Qədir təccüb etdi. Sonradan başa düşdü. Öz üst-başına nəzər saldı. Hər halda tüfəngli olduğuna görə ondan şübhələnmişdilər. Kəndlilərin də çoxunda tüfəng var idi. «Qulluq paltarı» - deyə yüzbaşının verdiyi köhnələr Qədirin əynində idi. Kəndlilər Qədiri yasovul sayıb çəkinirdilər. Azuqəyə dəyməsin, onları incitməsin deyə öküzlərə gəlib, qabaqda gedən dəstələrə qovuşmaq istəyirdilər. Bu vəziyyətdə heç kəs Qədiri hörmətlə qəbul etməyəcəkdi. Bura nə qanun, nə də ehtiram yeridir. Qədir Nemsə dəyirmanı deyilən mənzilgaha yayındı. Nar kollarının arasına girib, paltarını soyundu, kürkün içində bükdü. Köynəyini tərs əvvirdi. Alabəzək rəncərə paltarına oxşayırdı. Beləcə yolu çıxdı. Kömürçülər onu danladılar:

- Bu yolu da piyada getmək olarmı, ay zalim oğlu? Qurd ürəyi yemisən, nədi?

Qədiri çağırıldılar, qatıra mindi.

Qatırlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar ucalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökür, ayaq altında qalırıd. Hamarlı dərəsindən yoxuşa çıxanda dağ boyu, dolayı bir cığır uzanırdı. Ağ qurşaq kimi yaşıl dağın qarnına dolanan bu cığır getdikcə yüksəlirdi. Yolun kənarından sallanan həmişəcavan, palid, nar ağacları zümrüd tağ kimi yoluñ üzərində çataqlanmışdı. Qədir

qatırın yalından yapışıp, belinə mindi. Bir əlini yarpaqlı budaqlara toxunduraraq oturdu. Sanki bundan, uşaq kimi, xoşlanırdı. Altındakı qatır dodağını uzadıb budaqları qamarlayır, tikanları hiss etdikdə buraxırdı.

Aranda ağır işdə böyüyən, mahala nabələd olan Qədir ömründə bu yayaqları görməmişdi. Ona görə hər addimdə maraq və həvəsi artırdı. Qatırçılar bu yollarda araba aşmasından, adam uçmasından facili hadisələr danışırdılar. Doğrudan da qurşaq kimi nazik yola araba salmağın nə qədər cəsarət istədiyini düşünür, əyilib dərənin təkinə baxırdılar.

Birdən ümumi ahəngi pozaraq, sanki bir vurgun mələdi:

Əzizim yaralandım,  
Ox dəydi paralandım,  
Mən səndən ayrılmazdım  
Zülmünən aralandım...

Bu, qatırçılar arasında ən cavan, zirək, gülərzə Abış adlı oğlan idi. Çarıq bağlarından, uzunboğaz, rəngli ip corabından bəlli idi ki, ananın əzizidir. Abış hamidan qabaqda gedir, bataq, su, yanğın olanda arxadakılara xəbər verirdi. Onun səsi Qədiri daha da heyrətləndirirdi. Zahirdə avam və düyümlü görünən bu oğlanın təmiz, təbii səsi su kimi sərin və təsirli idi. Oxuduğu sözlər ürəkləri tərpədirdi. Meşələr, dərə-təpələr, oyanmaqdə olan təbiətin gizli səsi ona cavab verirdi. O, çekdiyi bayatıları həmişə belə bir əlavə ilə bitirirdi:

Haray dumanlı dağlar,  
Dilim ərzə yazar,  
könlüm qan ağlar! Qan ağlar!

Qədir yenə də əyilib baxırdı. Dərə, nə dərə! Elə bil böyük dənizləri dolduran çayların hamısı buradan axıb ötmüşdür. Çilpaq, uca, müdhiş qayalar tərtəmiz, bomboz. Fikir edirən ki, bura yerin bədəni çölo çıxan yerdir. Dərənin təkindən, göz güclə işləyən yerdən parılı gölər, ancaq su görünmür. Sarıköynəklər<sup>1</sup>, qaranquşlar qayalar arasında oyunaşır, kollar arasında itirlər.

Meşənin arasından axan sular yaşılıqlarda gümüş kimi işildayıb, qayaların altına soxulur. Bir az yuxarıda, az qala torpaqdan üzülmüş, üstünü xəzəl basmış, lakin nazik budaqlarını göyo uzadan, yaşamaq istəyən sisqa kollar görünür. Onların dibində tək-tək baş qaldıran bənövşələr yoldan ötənlərə baxır, bahar münasibətilə adamları təbrik edir.

Cığır getdikcə yüksəlir, açıqlığa çıxırı. Dağın başında keçəlləmiş, talaya dönmüş bir yerdə hamı dayanıb nəfəs aldı. Buradan arana, şəhərə təyyarədən baxanlar kimi baxırsan. Yayağın sərin, təmiz, ətirli havasını udan adamlar aranı tozlu-tüstülü və istidən qaynayan qır qazanı kimi görürərlər. Heç bir şey seçilmir. Yalnız aranı gümüş biçaq kimi ikiyə bölən Kür çayı işqli və xoş bir xəyal kimi uzanıb getməkdə idi. Kür qıraqında unudulmuş, yaz münasibətilə gözdən düşmüş çilpaq rəmələr uşaqların əlilə düzülmüş qum təpəsinə, sıçovul atımına oxşayırdılar. Yaşllaşmaqdə olan düzlükdən ara-sıra ötən qatarlar tüstülü kösöv gəzdirən külxançılara bənzeyirdi. Sanki o külxançı baharla canlanan həyatı qaynadıb əritmək istəyirdi. Ona görə də hiylə ilə, səssiz hərəkət edirdi.

Təpədə, tarlada qatırçılar qatırdan töküldülər. Qatırları meşəyə ötürdürlər.

Qədir həm yorulmuş, həm də qızları sanki tutulmuş, keyimişdi. Haçandan minik görmədiyi üçün xamlayacağını yaqın etmişdi.

1. Qusdur

Soyuqdan göz açıb yenice gøyərən, baş qaldıran otun üstüna uzandı, dirsəkləndi. Qatırçıların arasında gövdəsi yumru, uzunsıfət, ağsaqqal bir kişi var idi. Dəsmalını açıb, yoldaşlarına təklif etdi. O, şor-çörək tikəsini orduna basır, yağı-bal kimi şirin-şirin yeyirdi. Yeyirdi, ancaq qara tikişli ilməyə bənzəyən gözlərini uzaq mənzərələrdən, arandan ayırmırdı:

- A gidi-gidi dünya, bir vaxt var idi Nikolayın saldat-qazağı bu yollarda mix-töyləsini bərkitmədi, qarışqa kimi. Haxçular<sup>1</sup> zinqirovlu faytonlarda pırıltı ilə budu belə gəlirdi ki, odu elə gedirdi...

O dedikcə qolunu tovlayırdı:

- Hani bayaqki Nikolay?

Çubuq doldurən birisi onun sualına cavab verdi:

- Necə olacaq, necə hani? İmam Rzanın günbəzinə top atan elə olar da. Qurban olum o dərgaha ki, bir dumutda üç yüz illik ədahananın, Nikolay kimi padşahın çarxını çevirdi.

Bayatı çökən oğlan üzü üstə uzanıb, nə isə yeyirdi. Ağızındaki tikəni ordularına yayaraq, yavaşcadan müzildəndi:

- Kaş ki, heç çevirməyə idi. Ağ günəmi çıxartdı camaati? Manpasının girvənkəsi 100 manat. Nöytə, lampaya həsrət qalmışq. Şuluqluqdan qardaş qardaşı itirir. Hamı quduz olub, bir-birinə daraşib. Hərə bir berdanka tapıb, kola çəkilib. Arada genə kasıbin evi yixilib ki, yixilib. Bir yük kömür bazara aparınca iki dəfə doğursan.

Ağsaqqal kişi ona şərik oldu:

- Eşitməmisenmə «qorx o yaxşidan ki, pisin yerinə gəlir?» Arvaddan soruştular əvvəlki ərindən razisan, indikindən? Dedi: ağrım hər ikisinin ürəyin! İndi necə deyərlər, hər firıldaq kəndlinin başındadır, qardaş, yetən atını çapıdır.

<sup>1</sup>. Haxçı - ermənicə "qız"

- Baş pulu!
- Yerpulu!
- Əsgər pulu!
- Dinmə, ver!

Qədir bunları eşidirdi, danışmirdi. Arana da baxa bilmirdi. Bir an da olsun əziz ailəsinin dərdini unutmaq üçün nəzərini yuxarıya, dənizdəki buz parçası kimi, göydə üzən ağ buludlara çevirmişdi.

Qatırçılar yiğisib yollandılar. Ağsaqqal kişi Qədirlə yanaşı, dizdiz gedirdi. Onu başa salırdı:

- Bundan bu yana yollar qorxuludur, oğul, ermənilər rahat oturmurlar. Yaraq-yasağını yüksəldərə gizlət. Yoxsa nə lazım, mərdimazara rast gəldin... Bizi də incidərlər.

Tüfəngi söküb çula büründülər, qatırların qarnı altında gizlətdilər. Dağlar arasından keçidkə hər addimda oğru, soyğunçu gözlənirdi. Üç dağ aşdırılar. Bunların biri, başındaki qayalarda qartallar uçan, qarı əskik olmayan dağ idi. Qayalar nağıllarda söylənən əfsanəvi yerlərə, tilsimlərə bənzəyirdi. Bəzisi minillər, yüzillər boyu dəhşətli günlər gördüyündənmi və ya qar-yağış təsirindənmi işs duran bir biçaq kimi itilənmişdi. Yolun ətrafi daşlıq idi. Daşların dibindən hərdən kəkklik uçur, adamların başı üstündən keçən turac sürünləri fişəng kimi səslənirdi. Dağların nisbətən alçaq olan ikisi gömgöy idi. Aralıqda, alçaq bir düzlükdə şirin sulu məşhur bir bulaq qaynayırdı.

Yolcular iki dərə ötdürlər. Hər dərənin eniində qatırı yavaş sürür, aşağıya baxır, «bismillah» deyib yalvarırdılar. Yoxsunda isə «xatadan sovuşduq» deyə sevinir, yeyinləyir, yuxarı baxırdılar.

«Circirlər» yaxınlaşdırılar. Deyilənə görə, burası ən təhlükəli dərə idi. Suyu çoxdan qurumuşdu. Burada ədavətdən bir körpənin südəmərin başı kəsildiyi üçün bulaq batmış, yaxın olan kənd dağılımış, quşlar da köçmüş, dərə ilan, ecdaha yuvası olmuşdu.

Buradan keçən yolcular qorxudan kırıyr, dörd gözlə falakot gözləyirdilər. Yolcular bir vahimə içəin düşmüş kimi susmuşdular. Ancaq nallamış qatırların ayaq səsi eşidilirdi. Bu səs qayalara düşüb, əks-səda verdikcə adama elə gəlirdi ki, qayalar, qayalar yox, bütün göylər uçur, parça-parça olub cəhənnəmin dərinliyinə töküür. Ağsaqqal kişi çubugunu söndürdü. Qatırları yanaşdırıldı. Canavardan qorxan qoyun kimi, adamlar yaxın, nəfəs-nəfəsə gedirdilər. Ağsaqqal kişi Qədirə him elədi:

- Yeyin sür!

Qədir miniyinə çubuq vurur, ayaqlarını tərpədib süründü. Axşama yaxın idi. Heç bir insan izi yox idi. Səssizlik ürəklərdəki qorxunu daha da artırıldı. Qatırçılar udqunmağa da ehtiyat edirdilər. Dərənin dibinə endikcə göz böyüyür, hər şey qaralır, şübhəli görünürdü. Hər daşın, hər kolun dibindən bir yağı gözlənirdi. Dösdən bir dovşan qaçıdı. Dağın baş tərəfinə yaxın bir yerdə qartallar uçurdu. Kölgələr uzanır, günəş çəkilib batmağa gedirdi. Yolcular gözlərini kollara, daşlara, qaranlıq və kölgəli yerlərə dikib yeyinləyirdilər. Qədir yoluñ altındakı six yarpaqlı, papaq kimi alçaq palid ağacının yanında bir şeyin qaraldığını gördü. Qaraltı adama oxşayırıldı. Lap oxşayırıldı. Elə bil qolunu çataqlayıb dayanmış, gələnlərə baxırdı. Qədir çarığının ucu ilə girdə kişinin ayağına toxunub, him elədi:

- Adam var!

- Nə danışırsan?

- Qaraltı!

O, qasını çatıb baxdı. Rəngi qaçıdı. Qaraltı tərəpənmədən yolculara baxırdı. Sanki onların yaxınlaşmığını gözləyirdi... Birdən qabaqdan vahiməli bir səs eşidildi:

- Dürür merkəl!

<sup>1.</sup> Tərəpənmə!

Hamı diksindi. Qatır ürkdü. Kimin isə tərkindən xurçun düşdü. Yolcular diqqətlə baxanda qaya rəngində paltar geymiş adamların onları nişan aldığıni gördülər. Səs qayalara düşüb bir əmr kimi ucaldı. Hamidan artıq iztirab çökən Qədir idi. Nə edəcəyini kəsdirə bilmirdi.

Qatırçılar təslim vəziyyətində dayanıb, əllərini yuxarı qaldırdılar. Qədir də qaldırdı. Qaçaqlar tökülb yolcuları qarət etdilər. Onlar elə cəld danışıb, hərəkət edirdilər ki, yolcular ölüm qorxusu ilə özlərini itirmişdilər.

- Şorer et hanı!<sup>1</sup>

- Es shatis kes şöpanem qıraq qats<sup>2</sup>.

- Tərəpənmə!

- Ananı ağladaram!

Qaçaqların bu təhdidədici sözlərinə yolcuların anlamadığı şəyər də qarışındı. Onların bəzisi azərbaycanca danışındı. Ağsaqqal kişinin ləzgi şalını, Qədirin kürkünü, cavan oğlanın papağını, çarığını, corabını aldılar və ciblərini axtarıb pul tapdılar. Telinin ucunu qaşına tökmüş, qarayağız, qırmızı yanaqlı bir yaraqlı Qədirdən şübhələnmişdi. Üzünə baxanda az qala kişinin zəhri yarıldı.

- Nə karasan?

Qədir nə demək lazıim gəldiyini bilmirdi. Çulun altında gizlətdiyi tüsəngi xatırladı. İşin üstü açılacağını zənn etdi: «Qulluğa getdiyimi biləcək, tikə-tikə doğrayacaqlar...» Nə isə demək istəyirdi, dili dolaşdı. Ağsaqqal kişi cavab verdi:

- O da kömürçüdür, a kirvə. Bir yük kömür satmağa getmişdi.

Yol-iz görməyiib, qorxur...

Yaraqlı, qocaya inandı, barmağını silkib, açılıq-acıqlı tapşırıldı:

- Ki gəncəli olmayıbsan, sağa dəymədim. Onların başını

1. Soyun!

2. Bu saat öldürəram, dur!

kəsəcəğam. Ki pirsətafa düşsə!

Ağsaqqal kişi anlamışdı:

- Yox, a kirvə, məzhəb haqqı, gəncəli deyil, kasib adamıq, kəndçi baba. Bir loğma çörək üçün şəhərə getmişdik. Özün görürsən ki, biz hara, gəncəli hara? Məzhəb haqqı...

Onlar başaşağı qayıdır, ağaclar arasına dağıldilar. Biri əli çaxmaqda yolçulara qaroval çəkdi, tərpənməyə qoymadı. Yoldaşları gözdən itən kimi o da bir çalağan kimi yox oldu.

Yolçuların həyəcanı sönürdü. Şeylərin dərdini unutmuşdular. Salamat qurtardıqlarına çox sevinirdilər. Qədirin şəxsi vəsiqəsi, şəhadətnaməsi və bir çox xatirlaya bilmədiyi lazımlı kağızlar kürkün cibində getmişdi. Bu onu çox narahat etdi. Kim bilir, bu kağızlar kimin elinə düşə bilər... Yaxşı ki, yüzbaşının kağızını qoltuq cibində saxlamışdı.

Qaş qaralandıa yolçular dağa çatdilar. Hər il bu zaman bu yolun ətəklərinə qədər çadırlar, obalar düşərmış. Ara qarışandan bəri dağın da ləzzəti qaçmışdı. Gələn az idi. Dəyələrdə də həmişə çal-çap olurdu. Bu il hələ yay köçünə xeyli qalmışdı. Belə olsa da, hökumət yaylaqların əldən getməsindənmi və ya ermənilərin hücumundanmı qorxmuş, burada tez-tələsik çadırlar qurmuş, dəftərxana gatırılmışdı. Görünür, rəis yaylaqda asayış düzəldəcək, çapovulların qabağını alacaqdı.

Yarimdairə şəklində bir-birinə söykənib oturmuş aq çadırlar tamaşaşa gələn qadınlara bənzəyirdi. Ortadakı çadırın başında əsən göy bayraq ələmə oxşayırı. Məhərrəmliyin girməyinə baxmayaraq, içəridən musiqi səsi ucalırdı. Hərdənbir paqonlu şəşəbiş, çəkməsi mahmizli, başı açıq adamlar çadırdan görünür, yenə səsin içində batırıldılar.

Qədirin qulluq yeri yəqin ki, bura olacaqdır. Bəli, buradır.

O, qatırçılarla vidalaşdı. Keyimish qıçlarını açmaq üçün ovucları

ilə diz qapaqlarını ovdu, ayaqlarını oynatdı. Ancaq içəriyə girməyə cəsarət etmədi. Yerə iki aq dirək sancılmışdı. Üzərlərində yazı da vardi. Çadırdan iyirmi-iyirmi beş addım kənardə qoyulan bu dirəklərin düzümü ilə yaşıl otun üstünə sanki qatı ayran töküb cızıq çəkmışdılər. Aydın bilinirdi ki, bu nə isə sərhəd kimi şeydir. Qədir berdankəni dirəyə söykəyib dayandı. Qaranlıq lap qarışmışdı. Arabir yoldan ötən qaraltılar güclə seqiliyrdi. Qədir dayanan tərəfə gələn yox idi. İçəridə isə vurçtaşın davam edirdi. Tanimadığı bir adam Qədirə yaxınlaşdı. Gödək kişi idi. Qədir güman etdi ki, kişi musiqisinin havasına oynayır. Yaxın gələndə axşadığını gördü. O, içəriyə, çadıra gedirdi.

- A qohum, naçalnikin yanına gəlmisəm, kağızım da var, nə tövə eləyim onun hüzuruna?..

O, dik-dik Qədirin üzünə baxdı. İstiot kimi tünd cavab verdi:

- Qanmaz hərif, əfəndim demək lazımdır. Haydi, məktubmu vardır, nədir?

Bu adam rəisin eşikağası idi, ara-sıra xanımlardan məktub gətirənlər, xəbərçilər olurdı. Qədiri onlardan biri hesab etmişdi. Qədir pristav tərəfindən xidmətə gəldiyini dedi, vəsiqəsini göstərdi. Gödək kişi bir asqrırdı. Qədirə elə gəldi ki, hərif istehza edir. Sonradan burunotu çəkdiyini gördü. Gödək adam ombasından laxlamış olan qılıçasını sürüyə-sürüyə getdi. Cox çəkmədi ki, dönüb gəldi.

- Burda dur, adam buraxma, qarovulsan, ixtiyarsız bir kəsi də yox! Bildinmi?

- Baş üstə!

Qədirin üzündə təbəssüm, gözündə qıgilçım oynadı. Ürəyində dedi: «Şükür, deyəsən işim düzəldi, qulluğa qəbul olundum».

Ayaqlarını yerə bərk basıb, qamətini düzəltdi. Özünə cürət verdi, dirəklərin arasında durdu, üzünü eşiə tərəf çevirdi. Tüsəngi

nə cür tutmağı bilmirdi. Bir istədi çiyinə qoya, xatırladı ki, qaroval elə olmur. İki əlində bərk tutub, o tərəf-bu tərəfə getmək istədi. Bir əlilə qundaqdan, o biri əlil də tüsəngin qolundan tutub, sallaq bir səziyyətdə saxlayır, gəzinirdi. Gödək kişi gəlib Qədirin qoltuğundan dümsüklədi. Qolundan tutub ağ dirəyə söykədi. Tüsəngin küpünü yerə qoydu, sağ əlinə verdi. «Bax bel!»-deyib cəld getdi. Qədir həm xəcalət çəkdi, həm də razı qaldı. İllərcə qarovalda durmuş adamlar kimi yerində daha da möhkəm dardu.

Qaranlıq qatilaşır, əl-ayaq çəkilir, gündüz adama xoş gələn sərinlik sazağa çevrilirdi. İçəridə, işqli çadırlarda isə qarışq səslər ucalır, daha da şiddetlənirdi.

- Yaşşa... Var ol... Əfəndim! Ver gəlsin! Bir də, ha bir də, bir də...

Baş alıb gedən, dağlara yayılan kefli musiqiyə baxmayaraq, bəzən aydın eşidilən bu səslər ümumi bir qarşasılıq içində boğulurdu. Qadın səsləri ancaq iki cür eşidilirdi: bəzən boş bardaq kimi laqqıldıyr, qəhqəha çəkir; bəzən də vahşi kimi qışqırırdılar.

Aydın etmək olurdu ki, xumarlanan qadınları ya çımdıklayır, ya da bir diş qoparırlar. Bu hadisələri ancaq bəylər haqqında nağıllarda eşidən Qədir indi heç nə eşitmək istəmir, yalnız vəzifəsini düşünürdü. Onu tanıyan, çəkinən ya hörmət qoyan da yox idi. Burada qulluqda özünü möhkəmlətmək üçün yaxşı çalışmalı idi. Rəis və böyük adamlar gəlib ötdükcə ona baxacaqlar, xoşları gəlməsə, qulağından tutub qovacaqlar:

- İtil cəhənnəmə, tərəkəmə!

Bu vahiməli xəyallarla Qədir dəsmalı çıxarıb, üz-gözünü sildi. Yaxasını düymələdi. Qulluq məqamında donmuş kimi dümdüz dayandı. Kim isə çadırə tərəf gəlirdi. Yaxınlaşdı. Vəznləri çuxası, kəhraba rəngli buxara papağı vardı. Uzunbığ, əlper kişi sərhəddən, aq mərzdən içəri, çadırə yönəldənə Qədir onun qabağını kəsdi. Berdankanın küpünü yerə vurub dayandı:

- Kimsən?

- Olmaz!

Kişi onu çəpəki baxışla diqqətlə süzdü:

- Bu ayrimi kim qoyub bura?

- ?!

- Naçalnikin adamıyam, mənə söz yoxdur. Sən adamını tanı!

- Mən bilmərəm, buyurublar adam buraxma!

- Məni deməyiblər!

- Xeyr, sizi də deyiblər, çünki siz də adama bənzəyirsiniz.

Qədir cavabını bitirməmişdi ki, qulağının dibini alışdı. Tapança kimi açılan sillənin zərbindən sanki beyni laxladı. Səndəlodisə də, özünü topladı, möhkəmləyiini itirmədi. Mənlik hissi vücudunu od kimi qızdırıcı, yandırıcı. Əlper kişinin üzünə də baxmadı. Heç bir şey də düşünümdə. Tüsəngin qundağı ilə onun sinə taxtasına vuranda, kişi kürsü kimi mayallaq aşdı. Papağı kənarə digərlandı. Daz başı qalaylanmış qab kimi işlədi. O, yerə sərilmüş halda qışkırdı:

- Qoymayın, it əlində ölürmə!.. A dostlar!

Bunu deyə-deyə xəncərini belindən siyirdi, eşikağası özünü eşiye atdı. Kişini bu kökdə görəndə ikiəlli dizinə döyüd:

- Məşədi Süleyman, bu nə halətdir?..

Əlper kişi Qədirin üstünə atılmaq istəyəndə tutdular. Səs olmasın deyə, eşikağası işarə edib, adamları dağıdı. Məşədi Süleymanı qoltuqlayıb, içəri apardılar. Yasovullar Qədiri rəisə təqdim etdilər. Çadırda isə şərab işini işləmişdi. Hamisi süst və şüursuz düşüb ağırlaşmışdı. Zərif, qısa və ipək libashi, daş-qasılı xanımlar mum kimi əriyib, sanki kişilərin ağızına tökülmək isteyirdilər. Kimisi qadını buraxıb, şlyapanı bağrina basmış, kimisi də miz ilə kürsü arasına düşüb çıxa bilmir, hiqqanırdı. Rəis zə-

paqonlu, qaraşın bir oğlan idi. Söykəndiyi yerdə Sürəyya xanım ağızına bir qabırğa sümüyü qoymuşdu.

- Quzu kababidir, bəy, buyursunlar!

O vəziyyətdəcə rəisi yuxu aparmışdı. İçəri dolan sərin külək xanımın ətəklərini oynadırdı. Hamidan ayıq xanımın qeyri-rəsmi «əri» ağ sandıq tulası idi. Növbə ona gəlməmişdi, məclisin başında çoməlib sərxaşlar dünyasına ayıq tamaşa edirdi. Gah qulaqlarını sallayırdı, gah da yad bir səs eşitmış kimi şəklayirdi. Gah məclisin sağ, gah da sol səmtinə baxıb, «hafl!» eləyir, mırıldayırdı, mırıldayırdı, susurdu. Kənardan baxan, bu məxluqun çıxdan belə bir sahibsiz məclis və qarışq süfrə həsrəti çəkmiş olduğunu, indi fürsət vaxtında sanki tamadlıq etdiyini düşünürdü.

Məşədi Süleymanın başına gələn iş bu yerlərdə nadir iş olsa da, kimsəni ayılda bilmədi. Hər kəsin ciyindən tutub silkirdinsə, «Himm... Öh...» səsləri çıxardıb, təzədən huşa gedirdi. Rəisi oyatmağa cəsarət edən yox idi. Məşədi Süleymanın hırsı bir az da artdı. Açıq edib getmək istəyirdi. Eşikağası onun dalınca yürüüb, təsəlli verdi:

- Məşədi bəy, əmin olun ki, əfəndim, bu təhqirə əvəz ediləcəkdir. Əmin olun!

Böyük adamlarla, dövlət məmurları ilə rəftarı bacarmadığına görə Qədiri çadırdan uzaqlaşdırıldılar. Qoruğa, erməni kəndlərindən alınmış otaqlara qaroval təyin etdilər. «Axırıncı dəfə olsun» - deyə ağır şərt qoyular:

- Bir neçə gavur öldürüb, millətə sədaqətini bildirməsən, kənar olacaqsan, cəzalanacaqsan!

Qədir alich çəkirdi:

- Əfəndim, çörayım qurtarıb... Pulum da yoxdur.

- Kəndlilərdən birtəhər elə, dolan!

Qədir bu «bir təhər»i heç anlaya bilmirdi. «Onsuz da ehtiyacda

boğulan, evindəki bir tay kömürü, əllərini tikan apara-apara yiğdiyi fistığı, gətirdiyi çırpını satmağa, arpaya dəyişməyə imkanı olmayan, gün çörəyinə möhtac olan dağ kəndlisləndən mən nə istəməliyəm və necə istəməliyəm?» O, tüsəngi yerə qoymuşdu. Qollarını bir-birinə keçirib, dəftərxanaçının üzünə mənalı-mənalı baxdı. Dəftərxanaçı soruşdu:

- Niyə duruxdun?

- Ac da qaroval olarmı?

- Niyə ac olursan? Çayda başına daş qəhət oldu? Bu kəndləri görmürsən, o tüsəngi niyə götürmüsən?

O, xadimi çağırıldı:

- Get, Abbasgilən bir az çörək al! Deyinən naçalnik istəyir, çox versin, beş-on dənə!

Qədir iki ay iyirmi bir gün qoruqlarda qaroval durdu. Ancaq həmişə vahimə, intizar, nigarənləq onun zehnini gəmirirdi. Bu yerlərə necə, nə üçün gəldiyini, bu səfərin nə ilə nəticələnəcəyini kəsdirə bilmirdi. Dünya heç də yaxşılığı tərəf getmirdi. Sular bulanır, ruzgar pozulur, ara daha da qarışır, camaat çaxnaşır, böyükler başını itirir, daqıqədə bir əmr çıxır, xəbər çatırı.

Əsgəran davasında basılmaq xəbəri bütün yaylağı kədər və vahiməyə salmışdı. Hökumətin əmirlə erməni kəndlərinə hücum edilir, qırğın, talan, yanğınlardan qopan tüstü göyləri bulud kimi örtür, qənimət gətirmək üçün dəstə-dəstə qoçlarının at, qatır arabaları gəlirdi.

Zabitlərin kefi pozuqdusa da, ələ keçən qəniməti həvəslə bölüşdüründülər. Mirvari, boyunbağı ucundan Sürəyya xanım ilə Səltənət arasında deyişmə, rəislə qərargah zabiti arasında söyüşmə və tapança davası da olmuşdu. Kəndlərdə danışıldalar ki, rəisin ürəyi yumşalandan sonra qolunu zabitin boynuna salıb əzilir, büzüldürdü:

- Ay xalası göyçək, heç bilirsən baxan bizi nə deyər? Millət

davada, din əldən gedir, sən başlamışan boyunbağı... Ayib deyilmə? Ayıbdi! Canın üçün ayıbdir! Gəl bir də belə sözlər araya çıxmasın. Gök imama and içək: nə sən, nə də mən! Qurtardı, getdi!

Bu axşam fövqəladə, qorxulu vəziyyət haqqında qarovullara bərk tapşırıq verilmişdi. Dağ kəndlərindən düşmən üstünə silahlı qüvvələr toplamaq üçün adamlar gedirdi. Atlılar sağa-sola çapırıldilar, qonşu «erməni kəndlərinin hückumu» haqqında danışılırdı. Yuxarılardan, şəhərdən gələn bu xəbər piçilti ilə hamiya yayılırdı. Qədir öz mövqeyində ayıq-sayıq durmuşdu. Nəzərləri qaranlığa qarışıb, xəyal kimi dağlırdı. Özüna yeganə bir munis tapdığı su daşının üstündə oturdu. Gecədən xeyli keçmişdi. Qədir isə vahimə, intizar içində gah ailəsini, gah qulluğunu, gah da aranı, dağın xaşıl kimi qarışan işlərini fikirləşirdi.

Birdən hənirti duyu. Cəld ayağa qalxdı. Nəfəsini gizlətdi. Bütün duygularını qulaqlarına yiğib dinlədi. Hənirti sağ tərəfdən, erməni qoruqları, Kalış meşəsi deyilən yerdən galirdi. Bütün diqqəti ilə baxdı. Tünd qaranlıqda heç bir şeyi seçmək mümkün deyildi. Yerlər göy əriyib bir-birinə qarışmış, qara ləkə olmuşdu. Duman gəldiyini hiss etmək çətin deyildi. Kibrit yandırıb havanı yoxlamaq istədi. Birdən yadına düdü: «Ey diliqafıl, sən nə qayırırsan, özünü düşmənəmi göstərirsen?»

Qədir sanki yatmışdı, yuxudan ayıldı. Yerə sinib oturdu, sükütu dinlədi, qulağı cingildədi. Hənirtinin lap yaxınlaşdığını hiss etdi. Tüfəngi böyrünə uzadıb, daşın dibinə yatdı. Gələn vardi, aşkar bəlli idi. Özü də düz Qədirə tərəf galirdi.

Bir anda dəhşət onun vücudunu bürüdü. Daş kimi hissətməz və hərəkətsiz durdu. Bədənidən su axdı. Ölüm tabut kimi qarşısında dikilib durdu. Qara və əcaib şəkilli cənazənin heybətindən damaları sustaldı. Tüfəng əlindən düşməkdə idi.

Deyəsən, Qədiri çağırıldılar, deyəsən, ona nəyi isə tapşırdılar,

təkəd etdilər. Bu çağırış uzaqdan, dərindən gəlsə də, onun nazik, soyuq bədənini silklədi, bir anda o hər şeyi unutdu. Bu qaranlıq, yalnızlıq, qorxu və dəhşət içində bir şey - arxada vədlərə görə buraxıb gəldiyi kasib ailəsini xatırladı. Sinoşindən soyuq bir ah qopdu. Sanki keçən günler, ailəsi ilə keçirdiyi möhtac, lakin mehriban günler gəlib nəzərində dayandı. Qədir görürdü ki, bu qaranlıq, qarışq yerlərdə, dövlət qulluğunda çox şəydən yadırğasada, yalnız bir duygunu, ailə məhəbbətini itirməmişdir. Kənd, bahar şəhəri, qıçıldayaraq oynayan Faxirə, ona lay-lay deyən Qumru, xallı pişik gözünün öününe gəldi.

Budur, Faxirə qollarını açıb atasının üstünə atılır, Qumru isə ona baxıb yalvarır:

- Gəl, biz istəmirik, pul da, çörək də istəmirik, heç nə, heç nə! Biz sənə istəyirik. Gəl! Ürəyimin bəndi, evimin dirəyi, gəl!

Hənirti, deyəsən, Qədirin lap yanında idi. O, ehmaica tərpəndi. Özünü yüksəldirməq istədi. Diqqət edəndə qaralının qaroval yerinə yaxınlaşdığını duyu. O, ağır tərpənən bir nöqtəyə oxşayırırdı. Ağır yerisə də, kimsə, deyəsən, yük altında idi. Get-gedə böyüküb qaralırdı. Gələnin ayaqları otlar üzərində sürüşdükçə səs apaydın eşidilirdi. Qaraltı ehtiyatla, bəlkə də arxayıñ-arxayıñ yeriyr, otların içindən ötbü, köç yoluñun kənarı ilə galırdı.

Deyəsən, gələn yapincılı idi. Qədir yəqin etdi ki, qaçaq ermənilərdəndir. «Nə bilirsən dörd tərəfdən tökülüb məni mühəsirəyə almağa gəlmirlər, bəlkə də görmür, arxayıñ yeriylər. Ya da yatmış bilib diri tutmaq istəyirlər.»

Düşmən yaxınlaşdıqca Qədirin ürəyi bərk döyüñür, az qala sinəsindən çıxməq istəyirdi. Fikrinə nələr galırdı. Onda özünümüdafiə hissi oyandı. Sərbəst uzandı, bədənini yerə daha möhkəm yapışdırıldı. Barmağını tətiyə yetirdi. Qaraltı bir neçə addımlıq məsaflədə idi. Birçə üstünə hoppanıb, yaxalamağı

qalmışdı. Qədir «Ya bəxtim!» deyib, tüsəngin küpünü çiyinə bərk sıxı, cürətini toplayıb, gözünü yumdu, tətiyi çekdi.

Gecənin bağırdan qopan güllə qaraltıının başını aparmışdı. O, dərin bir ucuruma enən dağ kimi endi. Ağır gövdə yerə dəyəndə, yaziq, davamlı bir uğultu səsi gəldi.

Dərə sularında qurbağalar susdu. Harada isə it hürdü, güllənin səsi dumana yayılıb əridi, havadan barit qoxusu gəldi. Qədir həyacanından boğulurdu.

Toyuq başı kəsiləndə qəlbini çırpınan adam bir əjdahanı atəşə tutub yandıramış. İndi o, əsl qatil idi. Yaxasını nə vaxt cirdiğini özü də bilmədi. Bir xeyli vaxt duyğusuz düşüb qaldı. Nə həyat, nə ölüm hiss etdi. Sanki bədəni od tutub yanındı. Tər damlları burnunun ucundan, ürəyindəki neşət cizgilərindən axdıqca qarovul özünə golirdi.

Atilib düşmənin silahını soymaq lazım idi. Fikirləşdi ki: «Bu hərif tək deyil. Yoldaşları kolluqlara sığınib pusurlar. Qanını almamış əl çəkməzlər».

Tərpənmədi. Qatil əllərilə berdankanı sinəsinə basıb, ayaqda saxladı. Su daşının dibinə daha bərk siğndı, gözlədi. Tüsəngin lüləsi daşa dəyib taqqıldı. Qədir ixtiyarsız «hil» eləyib diksindi. Ətrafi dinlədi. Səs yox idi.

Dağlardan gələn soyuq küləyi udduqca elə bilirdi ki, ağızna qar təpirlər. Çuxasını ağızna basıb, nəfəsilə isinmək istəyirdi. Soyuq bərkimişdi. Sanki işlənən cinayətdən, günahsız ölenin qarğışından yer matəm tutur, dağlar ah çəkirdi. Bir müddət sonra Qədiri anlaşılmaz bir fərəh də çulğadı:

«Gavur öldürdürüüm üçün rəisin hörmətinə, xələtinə nail olacağam. Sabah adamlar bu ölüünün və mənim başıma yiğilacaqlar. Rəisin boş çənəsi laxlayacaq, yenə də nələr deyəcək, nələr danışacaqdır...»



Bu mənzərə Qədirdəki nifrəti daha da böyüdü. Daxili bir pərişanlıq onun ruhunu əzirdi. «Yaşamaq üçün yaşamaq istəyəni məhv etməyi, həyat axtaranları mahv etmək zərurətini, yerləri qanla suvarmağı mənə haçan, kim öyrətdi?» Qədir özünə, hərəkətinə nifrat edirdi. Əllərində canavar tükü, pələng dırnağı görür, yer əkən, oraq tutan əllərinin müqəddəsliyi və təmizliyini itirdiyi üçün peşmanlıq çəkir, məyusluqla başını aşağı salırdı. Tətiyi buraxdı, başını soyuq qundağ'a söykəyib, kədərlə bir haldə yaralı quş kimi dayandı. Gecənin sərin, oxşayıcı mehi onu alıb ayrı aləmlərə apardı. Yox, bu, ayrı bir aləm deyil. Bu, onun öz kəndi, öz kövşəni, belləyib arpa səpdiyi Düzyurtdur. Məhsulunu yoxlamağa, arpa biçməyəmi, ya nə üçünsə Qədir kövşənə gəlməmişdi. Göy şaqquiltisi, ildirimdən sonra kükərəyib gələn bulanıq bir su əvvəl onun topoqlarına çıxır, sonra yuxarı qalxıb, onu ağızına alır. Onu sel aparır, daşlara, kəsəklərə, kötülü ağaclarla, qoyun-quzuya, daha uzaqlardan axıb gələn, çabalayıb, hay-haray salan adamlara qatıb aparırdı. Təpənin başında dizinə döyüb ağlayan Qumru gah görünür, gah yox olurdu. Deyəsən o, Qədiri axtarırdı. Qədir uzun, geniş çaylağın ağır daşlarını, köklü kötükləri qucaqlayıb bir an dayanır, üz-gözünün palçığını silib yuxarıya baxır, gücü gəldikcə qışkırdı:

- Qumru, Qumru! Uşağı hanı? Uşağı harda qoymusan, ağız!

Qumru bu ağır, fəlakət vaxtında onunla gizlənpaça oynayırmış, ya suyun lap axan yerində cimirmiş kimi gah görünür, gah batırıdı. O nə dinir, nə danışır, nə də Qədirin səsini eşidirdi.

- Ay qız, Qumru, mənəm ey, niyə dinmirsən? Batıram, görmüsənmi, ay Qumru!..

Deyəsən, Qədir öz səsinə ayıldı. Soyuqdan ağaç kimi quruyan bədənini bütüb kündə kimi kiçildi. Bir an əvvəl içində çabaladığı dəhşətlərin yuxu olduğuna sevindi. Əlini üzünə çəkib, salavat çevirdi, gözünü ətrafin qaranlığında dolandırdı. Yuxunun

təsirindən ya xəstəlikdən, nədənmi birtəhər idi. Harada olduğunu təyin edə bilmirdi. Qarışq röyanın izləri hələ gözündən silinməmişdi. Üzüna soyuq külək dəydi, dikəlib ətrafa boylandı. Dan yerinin ağardığını hiss etdi.

Ulduzlar uzaqlara çəkilib, itməkdə idi. Qədir ayağa qalxdı. Heç kəs yox idi. Yaylanın başında hay-küy səsi gəlirdi. Harada isə at finxirir, taqqılıt eşidilirdi. Dərələrin dibində uşaq ağlayır, bu səslər çoxalıb bir-birinə qarışır, gündüz mərkəsinin həyat mahnısı çalınır. Bu mahndan cəsarət alıb ölüyə yaxınlaşan Qədir baxıb nə görə yaxşıdır? Baxır, baxır, təəccüb edirdi. Onun gecəki qəhrəmanlığı nələr etmişdi?

O, yekə bir camış ödürülmüşdü!

Qədir bunu heç gözləməzdı. Gülür, gülə bilmir, sevinir, sevinə bilmirdi. İndi bəs nə olsun, bəs necə olsun bu? Bir də yadına düşdü ki, heyvanın ziyanını istəyəcəklər. «Dərimə saman təpəcəklər!»

Kişini bir qorxu çulğadı. Canında vahimə, qəlbində həyəcan qaynadı. Dosta, uzaqqorən bir dosta ehtiyac hiss etdi. Onun səadətinə istəyən xeyirxah bir dost bu dəqiqə qarşısında durub onu danlamalı, tüpürməliydi: «Beləmi kənddə beş kişinin biri olacaqsan? Burada nə gazırsan?»

Qədirin arzuladığı dost yox idi. Elə bir dost hanı?

Daşın üstündə oturub çarıqlarını bərkitdi. Şümlənmiş yerlərdən keçib, böyük kəsəkləri ayaqlayaraq aşağılara endi. Sonra dönüb birbaş şəhərə yollandı.

## QUDUZ ŞEHİR

Şehrin başından giren kimi büyük bir izdihamın axıştığını gördü. Uşaq, büyük hamı bir-birinə qarışmışdı. Bazar əhli qaynaşındı. Çəkməçilər, önlərində döşlük, əldə çərməki, ayaqyalın çıxmışdilar, papirossatanlar qutusunu qoltuğuna vurmuş, baqqallar əllərində çömçə gəlməmişdilər. Qorodovoyların tüsəngi, faytonçuların zoğal qamçısı göz-başa ilişirdi. Amindeyən Ağabala döşünə salladığı uzun və xalça kimi əlvən qırmızı saqqalını oynatdı. Izdihamın son sıralarından dilləndi:

- Öldürün malunu! Ödüyi-islamın qanını içəm gərək...

Vurun, vurun! Rişeyi-ülfətin qırın!

Tayqış Kazım illər uzunu sürtülüb işıldayan qoltuq ağacı ilə bir addimda beş metr məsafəni geridə buraxırdı. Onu bütün şəhər tanıydırdı. Generallar kimi uzun, topa bişəri, bəzən yastıq əvəzinə işlətdiyi üçün kitab kimi bükülmüş ağ, tüklü qazaq papağı var idi. Əvvəllər, «erməni-müsəlman davasında» böyük igidlilik göstərib, Azad kəndinə talan saldığı üçün qubernator ona bir papiroş qutusu bağışlamışdı. Qiçı da bu «qəhrəmanlıqda» zay olub kəsilmişdi. Sonralar bir müddət bazarlarda, meydanlarda müsəlmanın biqeyrətliyindən danışdı, daha sonra çayxanalarda birtəhər gırləndi. «Xeyirsiz müştəri» onları da təngə gətirib bezdirmişdi:

- Zəhmət çək çıx, dükani süpürək!..

- Mən bu yanda durum, sən o tərəfdən süpür!

- Yox, adam olanda süpürməyim gölmir, çıx eşiya!

- Bura sənin üçün söyüd kölgəsi deyil ha!

Bunu deyən bir nəfər üzlü çayçı sağirdi onu itələyib eşiye salmış, bərk-bərk qapını dal tərəfdən basmışdı. Tayqış Kazım qapını açmaq üçün hıqqanmış, bacarmamışdı. Cini başına vurmuşdu:

- Milləti saxlayan mən, gavurun yurduna od qalayan mən oldum, belə bihörət olan da mən oldum? Belə də cörəkitirən məxlüq olar, ilahi?

Tay qıçını astanaya söykəyib, gücünü qoluna yiğmiş, qoltuq ağacı ilə şüşəbəndə elə bir zərbə çırpmışdı ki, şüşələr çılık-çılık olmuşdu.

Onda da camaat tökülmüşdü. Kişini fiştırığa basmışdır. Taxtalar döyülmüş, çərməkikələr səslənmiş, tərəzi tayları ilə çəpik çalmışdır. Qorodovoylar fit vermiş, uşaqlar səs salmışdır. Bu qəribə səsler Tayqış Kazımı biabır etməkdən əlavə, çəsdirmişdi.

Tayqış Kazım indi də izdihamı yarır, balaca adamların başından axsaq qarğı kimi addayıb ötürdü. Papağını göyə qaldırıb:

- Dayanın... - deyirdi.

Kazımın dəhşəti çağırışa bənzəyən sözü yüyürən yüzlərcə addimin səsi içində boğulub yox olurdu. Onu təkcə Amindeyən Ağabala yaxşı eşitdi və güla-güla mızıldandı.

- Dayanmağa hacət yoxdur, ey qafıl! Gavur malını yeməyə tələsmək gərəkdir, tələsmək!

İzdiham məscid həyatına doğru gedirdi. Adamlar erməni kəndlərindən götürilmiş kisbin «millət xadimlərinə» necə paylanmasına tamaşa etməyə gedirdilər. Tayqış Kazım bir tərəfdən özünün sadə adam deyil, «böyük bir millət xadimi» olduğuna, digər tərəfdən şikət qiçına olan güzəştə görə hamidan bərk yortur, hamidan çox pay umurdu. İştahasından ağızını marçladırdı. Amindeyən Ağabala onun gözündə parlayan iştahaya içində istehza ilə gülürdü:

- Ölmüşən, ay Ağabala ki, sən dura-dura belə başı boşlar kisbdən pay aparsın... heyhat!..

- Öldüm vayyy!

Kim isə qarğısalıqda Tayqış Kazımın ayağını ayaqlamışdı. O bir

ağız bağırandan sonra qoltuq ağacı ile birisinin başından el çırpdı ki, qan fışkırdı. Kişiinin üzü lalə kimi boyandı. Tayqıçın ürəyi sakit olmuşdusa da, camaatı heyrot almışdı. Bir ağac zərbəsilə bu qədər qan fışkırmamasına təəccüb etdilər. Bu sirri Tayqıç Kazım özü bilirdi. Ağacın gövdəsinə nalbənd mixi döşəmişdi. Kişiinin əli başından axan isti qana dəyəndə kini daşdı. Tayqıçın kəsik qılçasından yapışib beş addım kənara atdı. Kazım qalxıb, papağını çırpdı. Yaralıdan üzr istədi. Heç kəs bununla maraqlanmadı. İzdiham getdikcə gedirdi. Tayqıç Kazım düşməninə yalvarmağa məcbur olmuşdu:

- Ay eloğlu, gedək payımızı alaq, sonra məni öldürsən də sözüm olmaz. Amandı, yenə əlimiz boşça çıxməsin!

O, kəsik qıcıının kötük kimi bərkimiş yerini göstərib yalvaran bir dillə deyirdi:

- Mən can qoymuşam, fürsətdi, eloğlu!

Qədir çayxanaya qayıdanda nahardan xeyli keçəsə də, adam çox idi. Yuxarı başda, hansı paşanınsa şəkli toxunmuş bir xalçanın yanında adamlar yiğişib piçhapiç söhbat edirdilər. Qədir pəncərəyə söykənib, fikirli-fikirli baxırdı. Dal tərəfdə qışqırıq qopdu:

- Vay, qoymayın, müsəlmanları!..

Hamı aşpazxanaya yönəldi. Camaat elə töküldü ki, içəriyə işiq düşmədi. Maraq dolu gözlər aşpazxanaya dikildi.

- Gözlə, öldürmə!

- Vicdannı olsun!

- Kənar durun!

- Gəbərt!

Qədir lap qabaqda idi. Təzyiq belini qırsa da, dözürdü. Az qalırkı adamlar onu taxtапuşun altına, kömürlüyə yıxsınlar. O, əllərini divara dayayıb, möhkəm durmuşdu. Qışqırın uzun, qara saqqallı, göyçək bir kişi idi. Xirdavat satmağından və uzun saqqalından şübhələnmışdır. Qoçu Kəblə Abbasəli naqanı

çəkmişdi. «Cuhudsan ki, cuhudsan! Sənin qanın halaldı, öldürəcəyəm!»

- Ay qardaşlar, mən müsəlmanam! Əli şəsiyəm, Məkkə, Mədina haqqı, müsəlmanam! İsmayıll...

«Əli-qanı» coşmuş, gözü qızmış tüsəng qatarlı «xadimlər» isabuna inanmırıldılar. Camaati qorxudub geri qaytarmaq üçün Kəblə Abbasəli aşpazxananın səqfinə iki güllə sixdi. Torpaq töküldü. Çoxları, canavar görmüş qoyun kimi, geri çökildilər. Qaşaqaç düşdü. Kapılar saqqıldadı, şüşələr töküldü, arabalar qaçıdı. Xirdavat səbətləri, el arabaları dəmir təkərlər altında əzik-əzik oldu.

Kəblə Abbasəli naqanı qarasaqqal kişinin yalvaran ağızına tuşlamışdı. Qəssab Həsən özünü aralığa atdı:

- Dayan, qoy mən sübuta yetirim. Cuhud olduğunu bu saat aləmə bildirim. Düzünü de: Əli şəsisən, ya gavur?

- Müsəlmanam, nəyə deyirsən and içim, ay...

- De görüm haralısan?

Qəssab Həsənin suali güclə eşidildi. Əllaf Abdulla cavab gözlemədən qışkırdı ki:

- Canım, vəzzariyyat istəməz, kənara qaç görüm! Sən iş görən deyilsən.

Arxa cərgədən beşəçilanlı bir adam qışkırdı:

- Soruşmağa ehtiyac yoxdur, canım! Payı bir güllədir, verin getsin, o dünyada dərsinə baxarlar. Vaxtı keçirməyin, inkir-minkir özü soruşacaq. Şikarı əldən çıxarmaq olar? Di tez olun! Yoxsa camaat arasına düşüb gedər. Cəld olun!

Qəssab Həsən aralıqda hədər ölümdən qorxub, özünü adamların içində saxdu. Əllaf Abdulla əlini qaldırdı:

- Müsəlmanlar, dayanın! Siz həzəret Abbas, bir hovur!..

Hamı, hətta yazuq, yerə sərilmış, çöhrəsinə ölüm tozu qonmuş qarasaqqal kişi də əllafın üzünə baxdı. Əllaf cəllad kimi irəli durub,

əlini dizinə qoydu, əyilib soruşdu:

- Müsəlmansanmı?

Qarasaqqal kişinin simasında ümid əlaməti duyuldu.

- Bəs nədi, ay qardaş, Əli şəsiyəm. Şıəl..

- De görüm pişiyin ayağı neçədi? De də!

Qəssab Həsənin əlləfa acığını tutdu:

- Canım, tapmaca vaxtıdır?

- Pişiyin mətləbə nə dəxli?

- Əlləfa pişik lazımdır axı, sıçan taxılıını tərk eləməsin.

- Pişiyin dəxli yoxdur!

Əllaf hirsət cavab verirdi:

- Lap çox dəxli var! Mane olmayın, qoyun ədalətimizi eliyək!

Hamını heyrət apardı. Əllafın fəndinə adamlar mat qaldılar.

Qoçular tüfəngin küpünü yerə qoyub, nəfəs dərdilər. Gözlədilər.

Anı bir süküt oldu. Yenə qarışq səslər eşidildi:

- Abdullaya cavabını de!

- Di cavab ver!

- Di söylə, de görək pişiyin ayağı neçədir?

Qarasaqqal kişi, deyəsən, bu sadə sualın məğzini bilməşdi:

- O nədi ki?.. Rəhm edin, müsəlmanam...

Kişi əlini yuxarı qaldırıb yalvardı, yaziq bir səs dilinə dolaşdı:

- Pişik... pişiyim...

Korla neçə səs birdən qışkırdı:

- Deynən, pişiyin neçə ayağı var?

- Neçə?

- Pişiyin, pişiyin... iki ayağı qabaq...

Kəblə Abbasəli dartındı. Ağzından köpük daşlandıraraq söydü, qarasaqqal kişinin sinəsindən bir yumruq vurdu. Kişi daha bərkdən dedi:

- Pişiyin iki ayağı qabaqda, ikisi... dalda.

- Cəmini de, cəmisini?

- İkişə bir yanda, ikisi solda...

- Bax, vurdum ha! Cəmisini de! Deyirsənmə!

Kəblə Abbasəli naqanı hazırlayanda kişi barmaqları ilə «4» işarəsi göstərdi. Əllaf boğazına güc verdi:

- Ağzında de, yoxsa ölücəksən! Dilin laldımı, de!

Kəblə Abbasəli naqanı tuşladı:

- Al gəlsin, vurdum ha!

Kişi iki əlibə aman istədi və çətinliklə dedi:

- Pişiyin... neçə... pişiyin ayağı dürtür!

Kəblə Abbasəli onun sözünü təkrar etdi:

- «Dürt», budur bax «dürt»!

Bu səslə tapança da dilləndi. Şaqq, şaqq, güllələr açıldı. Qarasaqqal kişi dünyadan üz çevirən kimi dala dönüb arxa diğirlandı, üzü üstə düşdü. Elektrik vurmuş göyərçin kimi başı axdı, ağızından qan torpağı islatdı, yerde bir sual işarəsi yazdı.

Bütün bu dəhşətləri gözü ilə görən, lakin mənasını anlamayan, dünən kənddən ayrılan, yaxşılıq, xoş gün, əmin-amanlıq arzusu ilə ayrılan Qədirin sanki dünya başına hərlənirdi. «Bu nə işdir, bu nə ədavətdir, bu nə qansızlıqdır...» Qədirin ürəyi xarab oldu. Dizində taqət qalmadı. Ayaq üstə dura bilmədi. Özünü güclə stulların üstünə salıb, fikra getdi. Başı ağırdı. Ürəyi qarışdı. Sakitcə başını soyuq divara söykəyib baxırdı.

Ac və lüt ailə gözünün qabığında ağlayırdı. Nə pulu, nə köməyi, nə də bir ümidi, imkanı vardı. Atıla-atıla, əlibəş kəndə getməyə utanırdı. Burada isə nə edəcəyini bilmirdi. Onun vücuduna bir manat verən, onu bir işə çağırın kim ola bilərdi...

Meydanın yuxarısında nə üçünsə camaat yimişmişdi. Yenə oğru tutulmuş, yaxud ölen var zənn edib, Qədir tamaşaşa getdi. Sən demə ayrı şey imiş. Çilingərxanaların yanında təzə silah bazarı

düzəlmişdi. Burada xəncərlər sulanır, itilənir, hər cür tüsənglər yoxlanır, hər çaplı patronlar sayılır, hər növ tapançalar sökülür, qoşulurdu. Saticı aldatmaq üçün atır, alıcı aldanmamaq üçün atır, kimisi də ötüb-keçənləri hesaba almadan patronları qudurmuş kimi dalbadal havaya boşaldırdı.

Silah bazarına xeyli camaat toplanmışdı. Bu gün bazarın açılış günü idi. Qubernator dəstəsələ gəldi. Atın üstündə şəşə bığlarına əl vurmadan, «millət namə» belə bir nitq söylədi:

- Həzərat, müsəlmanlar!

Yasovulun biri qamçısını uzatdı. Basabas edib boylanan bazar əhlinə açıldı:

- Dinməyin, orda nə qır-virdi?

Ela bil qurbağa gölünen daş atıldı. Camaat qoyun sürüsü kimi durdu. Sükut bərpa olundu. Six duran, deyiləni eşitmək üçün can atanların bədəni az qala bir-birinə yapışmışdı. Ancaq başlar tərəpənirdi, yüzlərcə nəzər qubernatorun iri, qaralmış dodaqlarına sancılıb qalmışdı.

- Həzərat, müsəlmanlar! Necə ki, predpalaqat olurdu, millət üçün belə bir cənbi-mərasim günü! Burada tüsəngin olsun, patronun olsun, tapılacaq hər vidi! İslam hökumətimiz, hansı ki, əmr eləyir, ala bilər hər vətəndaş. O yaraqlar, hansı ki, əldə olunub, şalonlardan, izvesnidir. Nikolay. O zalim qoymadı müsəlman görsün yarağın üzünü. Hatta qonşu-qonşu ilə dalaşanda, timsal belə, Səfərəli Qurbanəli ilə dalaşanda məcbur olurdu silah əvəzinə lapatka, vilka, çubuq... - qubernatorun dodaqları qaçıdı. O, qorodovylara baxdı. Onun təbəssümünü görüb qorodovoylar əl-ayağa düşdüler, gülmək üçün gücəndilər. Onların şit səsi, yalandan kurt yatan toyuğun boğuş qıqqıltısına oxşadı. Qubernator davam etdi:

- Əcayibatdandır ki, keçmişdə rüşxət yox idi kəndli əlinə yaraq-əsbab alsın. Hələ adımızı qoymuşuq nəslili-Teymur, nəslili-Çingiz.

Dini-mübini islamın düşmənini də yer üzündən istəyirik götürmək! İndi silahımız var, kim istəyir, kağız alsın, saxlasın. Biz bilirik kimə verməyi. Bu şərti-şirət ilə, çalışaq islam baydağını qalxızımağa! Mən necə ki, siz raiyyətin qubernatorunuz, çox ümidiyaram, ol barədən ötrü ki, hansı ki bu gün olur rəsmi-cüşədi silah bazarının.

Qədir şəhərdə gördükərinə o qədər uydu, o qədər ah-əfsus içinde göynədi ki, öz işlərindən xəbər tutmadı. Şeylərini və tüsəngini çayxanadan oğurladılar. Çayxana sahibi kəndlilərdən görürdü. Onlar da çoxdan çıxıb getmişdilər. Onları axtarmaq üçün minik, pul, kömək, bələdçi lazımdı. Buna Qədirin nə imkanı, nə də bir ümidi var idi. Qədir indi lap əlibəş qalmışdı. Oğurluq haqqında çox yazılıdı, pozuldu. Heç bir şey çıxmadı.

Qədir bu işi çayçıdan, o hiyləgərdən görür, şübhələnirdi. Ancaq bu şübhəni doğruldacaq şahid, sübut olmadıqından, dinmirdi.

Küçəyə çıxdı. İstiqamətsiz yerişə gəzindi. Aclığını unutmaq, davamlı görünmək istəyirdi. Qızdırmanın təsiri, polisə gedib-gəlmək, yorğunluq və acliq onu lap halətdən salmışdı. Bazarda isə yeməli hər şey var idi. Saticıların tərifi, xörəklər, meyvələrin dadılı ağızı sulanırdı. Tanımadığı bir aşpazxanaya girdi. Onu təzə müşətri bilib, çox ehtiramla qarşılıdalar:

- Nə buyururusunuz?

- Çay gətir, pendir də gətir, cörək də ver! Çoxlu ver!

Qədir kəmərin altı bərkivənəcən yedi. Qarnını doydurdu, sonra acı çay istədi. İndi saymazyana oturub dişini qurdalayıb, qabağındaki tünd çaya baxır, hesabdan qurtarmaq üçün çarə arayındı. Bir istədi ip corabını çıxarıb aşpaza versin. O halda yəqin ki, qışqırıb söyücək, itələyib biabır eləyəcəkdi. Birdən ürəyinə ayrı fikir gəldi. Deyəsən ona öyrətilər. Əyildi pəncərədən baxdı. Cəld qalxıb çağırı-çağıra yürüdü:

- Ay Hümmət, ay Hümmət, ay lələ, bir dayan! Bura bax, bura

bax! Ayaq saxla, a qadan alim!..

Qədir dostunu çağırmaq bəhanəsilə meydanda adamlara qarışib, çoxdan gözdən itmişdi.

Gün əyilmiş, kölgələr sallanmışdı. Qədir dar küçəli, qaranlıq döngəli bazarlarda sərsori kimi mənasız dolaşındı. Hara getdiyini, nə edəcəyini bilmirdi. Bircə onu bilirdi ki, belə şəhərlərdə canı cibdən aramaq lazımdır. Pulsuzluq xəstəliyinin burada təbibi və müalicəsi yoxdur.

Bir kənara, divar dibinə çəkildi. Corablarını çıxardı. O bunları dəstəməz almaq üçün yox, yolpulu, bir qarın çörək pulu üçün çıxarırdı.

Corabı əlinə alan kimi Qumru gözünün önünə gəldi. Corabın ilməklərində dolanan barmaqlarını gördü. Onun, o mehriban kənd qızının ariq, düz, millər kimi cəld hərəkət edən barmaqlarını aşkar gördü. Qumru belə həvəslə işləyəndə başını aşağı salar, gözünü işə dikər, qara, sıx saçları alına tökülib, bulud kimi onun ay üzünü örtərdi...

Qumrunun toxuduğu corablar Qədirin gözündə böyüdü, kənd qızını səslədi. Qumru bunların yununu da özü yumuş, özü əyirmiş, özü boyamış, min nəvazişlə Qədirin adına toxumuşdu.

## YANĞI

«Şamama, mərmər düyməçəli, ipək məmələr».

Bəbir bəy o yağılı gecəni nəinki unuda bilirdi, hətta xoşbəxt yaşamaq istəyəndə o sahnəni gözü önünə göstirməyə çalışırdı. Ehtirası qaynayıb-daşındı. Qumrunun inadı, üşyankar etirazı qarşısında sarsılmış, pozulmuşdusa da, «eşqi, həvəsi» gün-gündən alovlanır, dərinleşirdi.

- İtil burdan, bir qıy çəkərəm dünya yiğilər. Kaftar canavar!..

Bunlar, ötən axşam Qumrunun astanasında eşitdiyi bu sözlər bəyin qulağında səslənir, ağır daş kimi başına dəyirdi. Nə eləsin ki, «şamama, mərmər, düyməçəli məmələr» nə daş, nə təhqir, bəlkə gülə də ona unutdura bilməzdii.

O, biğinin tüklərini çevirib ağzına doldurdu. İyna baturılmış kimi qasqabağını salladı, gözünü yüksək bir nöqtəyə dikdi, əlini sinəsinə qoydu (o həmişa fikirləşəndə belə edərdi).

«Əslinə baxsan aşıq gərək cəfə çəkə!

Xoşdur nə qədər eyləşə yarım cəfə mənə...

Əgyar ta ki, söyləməsin bivaşa mənə!»

«Yar, yar» deyib ömür boyu mələyənlər bəs havayıdır mı? Zillət çəkməsən, sabah qıcağına alıb öpəndə heç ləzzət də verməz. Töycü deyil ki, yükləyəsən kəndlilin belinə, hazır qapına gətiş! Burda, zəd demişkən, qamas-qamas!.. Pişim-pişim ilə!»

Bəbir bəyi bu gün xiyalplov elə qızışdırıcı ki, dəftərxanaya da getmədi. Bekarı yanına çağırıldı:

- Bilirsən nə var, ay Bekar?

- Allah var, şəriki də var!

- O kimdir?

- Hələ ki, bəydir!

Bəbir bəy irişdi:

- Ay axmaq, Allah olsam dərd ürəyimi dələrdim!

- Allah eləməsin, ay bəy, sən ölsən bəs biz kimə pənah...

Bəbir bəy əlindəki çubuqla onun burnundan vurub, sözünü yarımcıq qoydu:

- Qulaq as, söz danışram!

Bəbir bəy dikilib ətrafa boylandı, pəncərədən eşiə baxdı. Qissa xanım təndir başında yastılanıb çörək bişirənlərin üstündə göz

1. Yavaş-yavaş

olurdu. Bəbir bəy səsinə yavaştı, nökrinə xəlvəti danışdı. Onun səsi tuluqdan hava boşaldılarda eşidilən fısıltıya bənzəyirdi:

- Ağzını çaval kimi açma! Dərinə saman təpərəm. Eşitsəm ağzından qaçıb, özünü ölmüş bil! Maymağın biri maymaq!

Bekar əl-ayağa düşdü.

- Xeyr, ay bəy, elə köpəkoğluluq olarmı? Mən sizin qapıda, özün bilirsən... Bu nə sözdü buyurursan, bəyəm, bəndəni tanımirsan?

Bəbir bəy bu ciddi, rəsmi müqəddimədən sonra qızını qaldırıb dizinin üstə qoydu. Bekara tərəf əyildi. Səsini də, tövrünü də dəyişib, soruşdu:

- Bu Qumrunu nə sayaq eləyək? Köpək qızı çox çəmxəm eləyir axı!.. Bilmirəm məndən niyə ürkür, ya ürküdürlər, nədi?..

Bekar bəyin əndişəsini azaltmaq qəsdi ilə məsələni yüngüləşdirmək istədi:

- Ay bəy, arvadın qaydasıdır. Yaxşı atı minmək çox çətin olur! Baxma, bas qarmala, qurtarsın getsin. Sən onun atılıb-düşməyinə baxma, başmaqları da razıdır.

- Ay ölmüş, nökər olanda nə olar, dedik bir söz danış, söz olsun. Lap sarsaqladın. Get Çəpəli bura çağır. Durma, tez get!

Sayalı arvad kənddə dünyagörmüş, ağbircək sayılırdı. Düyünləri açar, tilsimləri sindirirdi. Ondan gizli sərr yox idi. Hətta o, qabaqcadan bilirdi ki, kim kimi alacaq, hansı arvad boşanacaq və boşanıb kimə gedəcək. İslı çəlpəşik olan, kələfəsi pırtlaq düşən, dardan qurtarmaq istəyənlər, hətta özgə kəndlərdən, uzaq yollar dolu xurcunla, ayın-oyunuña gəlib, onu tapardılar. Deyirlər onun qaranlıq bir evi var. Heç kəsi ora buraxmir. Orda ancaq cin-şeyatin saxlayır.

Sayalının kağız-baratsız, qolsuz, möhürsüz hökmü dəmir yoluñdan Kürün qırığına qədər işləyirdi. Nədənsə ona Çəpəl deyirdilər. Bir molla onsuz dua yazmaz, daha doğrusu, yaza

bilməzdi, falçı onunla tas qurardı. Uşağı olmayan, həmzad vuran, günündən qaçan, günü gedən arvadların hamısı Çəpəldən xeyir görərdi. Onda, onun kifli, üfunaltı düyünçələrində bitdən sirkəyədək nə desən tapılardı. Dəvə qığı, qara pişik tükü, kirpi dərisi, tısbağı ciyəri, cin gözü, leysan suyu, ekiz badam, gözmuncuğu, sağsağan beyni, göyərçin qanadı, qurd yağı...

O, bu «dərmanları» hər adama boyun olmazdı. Yerinə baxardı. Eləsi olurdu ki, Çəpəl Sayalı asla yaxın qoymurdu:

- Get, bala, sənə veriləsi dərmanım yoxdur,-deyirdi.

Adı şəyləri bir «su içim saatda» düzəldirdi. Çok qızlar qayıdış ona deyərdi:

- Ay Sayalı xala, sənin üzündə övliya nuru var. Anamın canı üçün, bir bais sən oldun. Yoxsa kişidən zəhləm qaçırdı. Az qalmışdım yiğisib gedəm dədəm evinə. İndi yaxşıca köpüb oturmuşam yerimdə... Nə olub, Allah bəndəsidir, bir tika çörəyi var. Səni görün nəfəsin kəsərlə olsun!

- Həəə... xala səni yesin, qızı qoysalar öz kefiñə, ya zurnaçıya gedər, ya halvaçıya! Mənə də elə savabı bəsdir ki, zurnaçıya siz cavanəzənləri er evində, oğlan qucağında yerbəyer eləyirəm.

Bəbir bəy Çəpəl Sayalı ilə diz-dizə oturub, ağır bir «sevda» eləməyə məcbur olmuşdu. Bir şal çadraya, bir də oğluna ləzgi şalından paltara güclə Sayalını razi saldı:

- Yüzbaşışan daha bərkimirəm, yoxsa hansı itin qızı belə ağır işi boynuna alar? Ərli arvadı cızığından çıxartmaq bəyəm asan işdi?

Bəbir bəy çox sevindi. Amma şərt qoydu: Çəpəl elə etməli idi ki, Qumru «can», «sənə qurban!» deyib, Bəbir bəyi bağırına bassın. Uşağı da ərinin üstünə atsın.

Çəpəl sənətinə güvənen mahir ustalar kimi ürəkdən söz verdi:

- Yeri, get evində arxayınca otur. Mənə də Çəpəl deyərlər. Qumrunun ürəyində bir ocaq qalayacağam, bir təndir qoyacağam,

özü hu çəkib yana-yana qapına gələcək. Sənin dodaqların ilə, şirin-şirin öpüşlərin ilə ürəyini söndürəcək. Səni bal deyib yalayanda görərsən ki, Sayalı xalanın feli nə feldir, əməli nə əməldir. Onda görərsən!

Bu söz Bəbir bəyin çox xoşuna gəldi. Özü bir də təkrar etdi: «Varam elə fələ də, əmələ də!» Sevincindən əlini cibinə salıb, göy bir pul çıxartdı, Çəpəlin ovçuna basdı:

- Qoy bir az da kəsərlı olsun, əlinə dönüm, ay Sayalı xala. Elə bil ölmüşəm, yerdən götür. Bu köpək qızının ağızını bağla görək nə olur!

- Arxayıñ get, bəy!

- Əlinə dönüm!

- İltifatın kəm olmasın!

Gün batırdı. Həyətlərdə səs-küy çoxalmışdı. Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər. Kimi biçinçiləri doyurmaq üçün ayran verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəsini sörir, doğmuş qoyun kimi, bir nöqtəyə baxıb göyüyürdü.

Qumru başaqdan gətirdiyi taxıldan döyüb, bir cam arıtmışdı. Uşağa hədik asmışdı. Faxırə evin torpağını qazıyıb yemək istəyirdi. Qumru onu qucağına aldı, «pfu-pfu»-deyə doyurmağa başladı.

Qapı cirıldadı. Çəpəl, açılmaqdə olan yay kimi burula-burula içəri girdi. (O, aşağıdan çox yoğun olduğu üçün balaca qapılardan çatınlıkla keçirdi.) Qumrunun gözü Çəpələ sataşanda ürəyinə bir şey gəldi: «Bu şər vaxtı görəsən... Allah, bu küp qarısının felindən sən saxla».

- Salamcan-əleykim, qızım! Yaxşısanmı? Ağriyib eləmirsən ki? Balan necədir, hancarisan, necə dolanırsan, lap yaxşısan ki, kefin-zadın?

Çəpəl tez-tez danışan idi. Burada Qumrunu halallamaq üçün bir az da tələsir, nöqtəsiz, vergülsüz hüdülüüb tökürdü:



- Lap yaxşisanmı, kefin-zadın necədir, necə dolanırsan? Ağriyib-  
eləmirsən ki, ağrin alım?

Çəpəl dayandı. Qumrunun üzünə tünd baxdı. Nagahani, bir şey  
duymuş kimi əllərini dizlərinə çırpdı. İfadəsini dəyişdi:

- Biy, mənim başıma kü! Ay qurbanınız olum, bir gör, gör, gör.  
Gör qız nə yeyir, soğan-çörək! Vaxsey, mer-meyvə dünyani götürüb,  
sən nədir bu yeyirsən, ağız?..

- Qarı axırıcı sözün son hecasını bir sizilti kimi uzatdı.

- Ağız!..

Eşidən güman edərdi ki, yazığın bədəninə iynə soxur, ya da ağır  
yarasının məlhəmini qoparırlar.

Çəpəl bu sözləri deyə-deyə yanını yerə qoydu:

- Səndə günah yoxdur, qızım. Allah adamı yetim qoyunca  
birkərəlik öldürsə yaxşıdır. Min dəfə yaxşıdır. Sənin atan olsayıdı,  
daha nə deyim? Ay parçası kimi uşaq. Niyə gedirdin, ağız? Səndən  
otrü igidlərin... uşağı qoyma, yixilar, ağız... İgidlərin ürəyi bir  
tikəydi ki, «oxay» deyib can verirdilər. Kül başına bu dünyanın,  
fələyin çarxı dönsün: əyri Qissa bəy arvadı, adı da «Qissa xanım»,  
Qumrular da dərənin rəncərəinə tuş gələr... Kiş-kış!... - Çəpəl  
toyuqları qova-qova dəyirmanını işlədirdi: - Rəncərəinə tub gəlib  
soğan çeynər. Qız, bu nə gündür sinixib əriyibsən? İnyəyə  
saplanarsan, ay binəval!..

O belə tez-tez danışındı ki, sanki ac toyuq yerdən dən götürür.  
Qumruya dillənməyə macal vermir, danışdıqca burcuxur, yuxarı  
başa çekilir, baş-gözünü açır, məhrəmləşir, ev-eşiyi həris gözlə  
süzürdü.

- ...Yoldan keçirdim, pəncəradən baxmışam. O əyri Qissa, o  
naxis Qissa, turşumış xamır kimi enlənib oturur. Qabağında  
qarabaşı, nökəri qulluğunda. Süfrəsinə padşah da tamah salır.  
Qaymağınamı söz var, yağınamı, kərəsinəmi, salma çayınamı,

fətirinəmi, fəsilisinəmi, qatlamasınamı deyim? Ağ əppəyi yaxın  
qoymur ki, ciyrinmişəm, iyrənirəm...

- Dünyadır, ay Sayalı xala! Biri varlı olar, o biri kasib.

Qumrunun bu sözlərini Sayalı saymadı:

- Yox, bala, onu kişilərə deyiblər. Arvad dediyin bal arısıdır.  
Şirəli çıçəyə qonar. Bundan qalxıb, o birisində oturar. Söyüd  
yarpağında nə vardı ki, ari da nə götürə. Burası var ki, qulaq asma,  
heç kəsin çırığı danatan yanmaz. Qissanıki da keçmiş ola!

Çəpəl səsinin xodunu aldı. Qızı yaxınlaşdı. Burnu Qumrunun  
saçlarını toxunacaq qədər əyildi. O, zirzəmidə qalmış küp kimi so-  
yuq nəm iyi verirdi. Çəpəl Qumrunun qulağına piçildədi:

- Muştuluğumu ver!

- Nə var bəyəm?

- Muştuluğumu ver!

- Xoşxəbər olasan, ay Sayalı xala! Çox nigaranam. Haçandı  
getdiyi, Qədirdən xəbər-ətər yoxdur. Bilmirəm kişinin başına nə  
gəldi bu şuluqluqda. Uşaq da yadına salıb ağlayır. Yerdə-göydə  
durmur.

Çəpəl əlini tovladı:

- Yox... ağız. Eh, sən də bilmirəm lüt Qədirdən nə istəyirsən! Ayri  
şey, şad xəbər deyəcəyəm, heç kim bilmir. Təptəzə qatı açılmamış  
xəbər! Muştuluq nə verirsən? Qədirdən yaxşısını deyirəm ey!  
Muştuluğumu ver!

Qumru dinmədi. Çəpəl Sayalı ufuldayıb dikəldi. Qumrunun  
yanına çəkildi. Qapı-pəncərəyə baxdı, yavaşça danışdı:

- Söz burda qalsın, bəxtəvar, bəxtin açılıb, xəbərdən xəbərin  
varmı?

Çəpəl bunu deyib, Qumrunun soyuq yanağını çımdıklədi. Saçını  
tumarlamaq istəyəndə Qumru mane oldu və bir şey anlamadı. Çəpəl  
burcuxa-burcuxa ona daha da yaxınlaşdı, təkrar etdi:

- Bəxtin açılıb, heç kəsə demə ha, söz burda qalsın. Bəbir bəyin sənə gözü düşüb. Dərdindən olur, dəli-divanədi, ay bəxtəvər. Ağ günü çıxacaqsan dana!.. Sağ əlin bizim kimilərin başına...

Qumru çox tutuldu, qıpqırımızı qızardı, rəng verib, rəng aldı. Odlu dodaqlarını gəmirdi, xatalı bir şey duymuş kimi tez geri çəkildi, yərə baxa-baxa bir müddət sakit durdu.

Onun baxışından dəhşət yağırdı. Adama elə gəlirdi ki, o, müdhiş bir qərara gelmiş və yerinə yetirməyə and içmişdi. İcrasına başlamaq əzmində idi. Sükut çox sürmədi. Qumru səsinə və adətinə yaraşmayan bir inad və ahənglə danışdı:

- Bu, çoxdankı xəbərdir. Sən gecikmişən, ay arvad! Bəy çox qəlet eləyir, sən də onun murdar ağızını yalayırsan. Mənə nə olub? Mənim orıma nə gəlib? Kasıbdır, mən də kasib qızıyam. Onun bir dırnağını Bəbir kimi min köpəyə dəyişmərəm. Getsin yalaq Səkinəni aldatsın. Mən də ona fərə Məsmə deyiləm ki? Çox ayıb olsun ona da, sənin kimi başı gora titrəyən qariya da! Ayıb olsun! Nə olub? Bəyəm kasıbin namusu yoxdurmu?..

Qumru danışdıqca qızır, səsi körükلنən ocaq kimi alovlanır, sözlər köz kimi töküldü. O, əsəbiləşdi, ayağa qalxıb, guya evi yiğışdırmağa, süpürməyə başladı. Bu, Çəpel Sayalını qovmaq demək idi. Çəpel yaxşı qanırdı, lakin saya salmaq istəmirdi. Qumrudan belə cavab gözləmirdi. Zahirdə müləyim, faşir görünən, ağ günə möhtəç olan kasib galindən belə tünd cavablar da çıxarmış!.. Çəpel özünü toxudadıb, analara məxsus bir ifadə ilə davam etdi:

- Kiri, kiri... Ağrim o kişinin ürəyinə ki, qarnım dolusu çörəyi də yoxdur. Cavansan, qanırsan, danışırsan. Nəyinə oturacaqsan, lüt canına, ac qarnına, qaranlıq daxmasınam? İndi də səni tək qoyub gedib dağda, bağatda, kim bilsin, hansı kefə. Sən ev qızısan, nə bilirsən indi o hansı haxçxnan kef çəkir. Sənin nə vaxtındır əriyə-

sən, əziz canını çöldən tapmışanmı?.. - Çəpel səsini ucaldı. - Qurban olum şəriət qoyana. «Kəbinim halal, canım azad». Necə deyərlər: «Mən gəlmışəm istəkənə qənd salmağa, gəlməməşəm ürəyimə dərd salmağ». Qızım, bu bir xoşbəxtlikdir sənə üz verib, əldən qoyma, peşman olarsan! Mən səni istəyib deyirəm, yoxsa Bəbir bəyə, kəndin ağasına qızımı əskikdir?!.

Onun bu son sözlerini Qumru eşitmədi, çünki eşiyo çıxmışdı. Evin qayidanda hələ Sayalının səsi kəsilməmişdi. Qumru çəpəki və qılinc kimi kəsəri baxışla onun gözünün içində baxdı, cavab verdi:

- Anam yerdə arvadsan, evimə galibsən, xoş galibsən. Yox əgər bəd niyyətlə, belə şeyləri danışmağa, məni bişirməyə galibsənsə, çox ayıb olsun! Qəlet elədi bay də, mənim sözümü danışan da. Bax, qulağınızı açın, eşidin; qoy yiğişsin otursun yerində. Məni adamsız görüb yoxsa, əlquşu eləmək istəyir? Vay-vay!..

- Qumru kiriyən kimi Çəpel əlini qaldırıb, nə işə demək istəyirdi. Qumru acığını sön- düra bilmədi, belə bitirdi:

- Necə gəlmisən, eləcə də çıx get! Ağbırçək arvadsan, hörmətinə saxla! Mən çox da böyük-kiçik qanmaram, bil!

Qumru Çəpelin dalınca qapını elə hırsı çırpdı ki, deyərdin bu qapı bir də heç vaxt açılmayacaq!

- Küp qarısı! Ağ birçeyin al qanına bulaşın, görüm!

Bunları öz qulağı ilə eşidən, amma eşitməzliyə vuran Çəpelin fikrindən keçirdi ki, nə çarşab, nə də ləzgi şali baş tutacaq.

Qumrunu bu kökdə görən qarı, ümidişərinin, xəyallarının boşça çıxdığını yəqin etsə də, fitnə-felindən əl çəkmir, çarə axtarırırdı. Evinə qayidandan sonra çox götür-qoy elədi, düşündü. Bədənindəki duaları bir də yoxladı. Gecə aralığa gələn kimi yatmadı, ulduzlarla baxdı. «Məkkə yoluu<sup>1</sup> bir-bir ziyrət elədi.

Kənd yatışdıqdan sonra Sayalının dizinə kaftar qüvvəti gəlirdi.

1. Kəhkaşan

O, vəhşi kimi səssiz, ayıq-sayıq gəzirdi. Bu gecəni Bəbir bəyin evlə Qumrunun evi arasında dolaşan hana qurdı evdən evə qaçı, durdu, oturdu. Salavat çəkdi, surə oxudu, sağa üfürdü, sola ötdürdü, on üç yaşar pişik tükünü yandırıb, külünü göyə sovurdu. Köhnə süpürgə çöpünü qırx parça doğrayıb, Qumrunun evinə yeritdi.

Dərmanlar, cadular kəsərdən düşməndü. Cinlərin heç biri bu «vəzifə»ni boynuna almırıldı. Qumru iki ayağını bir başmağa dirir, dediyini deyib dururdu. Çəpəl fəndinin karsızlığını onunla izah edirdi ki: «Bəyin inamı düz deyil! Etiqadı kamil deyil! Yoxsa belə işlər mənim əlimdə nədir ki!..»

Bu əhvalatdan sonra Bəbir bəy neçə gün oruc tutdu, namaz qıldı. Bir manat nəzir dedi. Ürəyindəki hissələri həmd-i-surəyə silib məscidə atmaq istədi. Çəpəl işdən çəkilməmişdisə də, bir şey də edə bilmirdi. Bəbir bəy soruşanda deyirdi:

- İş səndədir, ay bəy. Ürəyin təmizlənsə, günü bu gün düzələr. Bir də uşaq var, arada duran uşaqdır. O pisdir. Qızın məhəbbəti çevrilib uşağa. Uşağı atıb cinlərin ayağına, onlar da körpəyə yaxın düşmürələr. Körpədən Allah da keçmir, bəndə də! Neyləyəsən, kəsib qabağı, işləri kor qoyub!..

Qarı bu yerdə şəltəsini işlədə bilmədi. Bəbir bəyin vədinə, səxavətinə də inanmadığı üçün Çəpəl meydandan çıxdı.

İndi də Sarıqlı molla işə başladı. Bunun əsl adı Molla Mirzə Məhəmməd imiş, nəzir verilmiş bir qızı bağırına basanda qız kişinin alt dodağını dişləyib üzmüdü. Yara işləyib sim eləmiş, iki ay onu ibadətdən qoymuşdu. O zamandan molla dodağına ağ dəsmalla kukla balıncı bağlayırdı. Mollanın üçmərtəbəli adı ailədən qırqaq çıxmadi. Hər kəs onu Sarıqlı molla deyə çağırmağa başladı.

Bəbir bəy dərdini Sarıqlı mollaya açdı. «Sən də dərd əhlisən, axund, buna bir əlac elə, - deyə bir kəhər at boyun oldu, - yəhər əsbəbi da üstündə!»

Kəhər olmasın, lap yabı olsun, mollaya bir at vacib idi. Çünkü dörd para kədİN ölüsünə, dirisinə, kəbininə, siğosinə yiyo duran təkcə o idi. Məhərrəmlikdə bir məclisdə tökülen göz yaşları qurumamış, o birisində «ağam vay» səsi ucalırdı. Bunlar Sarıqlı molların sayasında idi. Belə mövsümlərdə molların mərsiyəsini dinləyənlər ona at da, hər cür azuqə də verirdilər, lakin ona öz atı lazımdı, çünkü özət atına minən tez düşər. Axund isə düşmək istəmirdi. O da can idi, o da insan idi. Neca deyərlər, ruhu vardi, arzusu vardi. O da atını, məhz öz atını qamçılıyib, yaşılı dağlara dırmanmaq, cıdırarda oynatmaq, köç yolunda çapmaq. Hələ bərkə düşəndə ova da getmək istəyirdi. O da «Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə» dünyanın halal nemətlərindən fezyab olmaq istəyirdi.

O, bəyin vədinə inanındı. Kəhər atın həvəsilə Qumruya şəriət öyrətməyə gəlməşdi. Öskürə-öskürə başını əyib, Qumrunun evinə girəndə soruşdu:

- Ohəəə..! Qumru xanim evdədirmi?

Qumru ona oturmağa macal vermədi. Sarıqlı molların ağızını qapıdan qaytardı:

- Şəriət belindən vursun, kişisiz evdə sənin nə işin var? Çix, çıx bircə, cəhənnəm ol!..

Qumru biabırçılıq salmaq istəyenlər kimi bərkədən danişdi. Sarıqlı molla isə onu sakit eləməyə çalışdı.

- Dayan, qız, cuvanəzənsən, ərzimə mültəfit ol, bir gör nə deyirəm. Xeyrindir. Səni istəyib gəlmışəm...

Sarıqlı molla bu sözləri deyib qurtarmamışdı. Qumru dinməz-söyləməz, xəkəndəzla molların yanından elə cirpdı ki, sümükləri şaqquşladı.

Molla ömründə bunu gözləməzdı. Karıxdı, özünü itirdi. Başlığını astanada qoypub, ətəyini ovcuna yıydı, oğru pişik kimi sürüsdü:

- Allahın lənəti Aişaya gəlsin, məlunə!..

Başmağı toyuqlar dimdikləyib həyatı saldı. Əhmədlilərin tulası başmağı ağızına alıb, birbaş yola düzəldi. Sanki yiyesinə verməyə aparırdı. Görənlərdən utandı, uşaqlardan qorxdumu, yoxsa nallı başmaq ağırlıq elədi? Nə isə, tula küçənin ortasında başmağı atıb qaçıdı. Günortanın istisindən hamı, hər şey su qırığına, kölgələrə çəkilib qorunurdu. Yalnız başmaq tozlu yolda ağızı günə qalmışdı. Başmaq məsələsi dile-dişə düşdü. Kənddə danişib gülfürdülər. Sarıqlı molla ötəndə eşitdirildilər:

- Molla əmi, başmağın niyə taykeşdir?

Cəy başında, zəmida, doqqazda, söhbətdə danişirdilar ki:

- Deməzsənmi, Sarıqlı molla Qədirin arvadına əl atıb...

Bu söhbət çox adama qəribə gəldi. Bəzi xalis möminlər inanmaq istəmirdilər. Kimisi də mənə verməyib:

- Ehhh... - deyirdi. - O çoxdanın kaftarıdır, canım... Saqqalından cin-şeyatin sallanır!..

- Molla demə, camadara oxşayır zalim! Vələzzalını örökəndən çox uzadır.

- Evimizi yixan elə vələzzalin olmadımı?

Bu danişqlar quru söhbət olub qalmadı. Müştərilərin ayağı seyrəldi. Axundun bazarı kasad oldu. Hətta yetim Əkbər divardan boylanıb, barmağını Sarıqlı molların üstünə silkəldi:

- Bir köpəkoğlunu ölümünə namaz qılmayıacaqsan!

Bütün bunlar Sarıqlı molları cüçəyə döndərdi. O, at məsələsinə it kimi peşman oldu. Yaxın adamlara rast gəldikcə qırğa çəkir, «işin içini» danişir, Bəbir bəy üçün, məhz o «bişərəs» üçün getdiyinə andaman eləyir, qarğış tökürdü:

- Allah əzabını şəhid eləsin!-deyirdi.-Kəndxudadır, sözünü yerə salmadım. Nə edəsən ki, qəzayı-rəbbənidir...

Təsəvvür edin ki, Sarıqlı molların vəziyyəti çox pis oldu. Çəpəl

Sayalı əlinin dalını yerə vurub, yolun yarısından geri çekildi, axunda elə bir xoşbəxt nəticə qismət olmadı.

Başmaq məsələsi onun üçün indi ölüm-dirim məsələsinə çevrilmişdi. Bəbir bəyin qorxusundan camaat arasına çıxb deyə bilmirdi ki: «İş ayrı cărdür. Ya eyyuhənnas, bəndə kəndxudaya vəsatətə getmişdim. Mənim qeyrilişinin övrətində təməhim olsa, Əlinin zülfüqarı belimdən dəysin. Siz nəyə inanırsınız?.. Quranı-məcid haqqı!..»

Bunu edə bilmədiyi üçün beş adamı bir yerdə görəndə axund başını aşağı salır, nisə salam verib ötürdü.

Sarıqlı molların özünü müdafiə üçün arada-bərədə xəlvəti verdiyi izahat saqqızı kimi ağızdan-ağıza dolandı. Dolandı, dolandı, gəlib Qıssə xanımın qulağına çatdı. Əvvəl o da inanmadı. Əlinde tiyança, ayaq üstədə donub qaldı. Söz qurğuşun kimi ürəyinə düşdü. Cadrani başına salıb, Qumrunu görməyə getdi.

Aşşam idi. Doqqazdan əl-ayaq çəkilmişdi. Qumrunu çardağın yanına, tut ağacının dibinə çağırıb, and verdi:

- Sən o bir balanın canı, sən bu çörək, olanını mənə de. Bəbirin başına ləçək bağlamasam, atamın qızı deyiləm...

Qumru ondan heç nəyi gizlətmədi.

Qıssə Qumrunu belə müləyim, xoşrəftar bilməzdi. Əhvalatı tamam öyrəndi, razılıq edib qayıtdı. Yarım saat keçmədi. Kəndin ortasında qırmızı kərpicdən tikilmiş bəzəkli, kirəmitli evin həyətində, eyvanda qışkıraq qopdu.

Qıssə xanım bağban bəylərindən idi. İyirmi beş il idı ki, Bəbir bəyin evində xanımlıq edirdi. Bəyin şəhərdə, özgə kəndlərdə arvad saxlamağınə daralıb dava salardısa da, gözü görmədiyindən, bənd olmazdı. İndi isə bəy həyəzlişinə salıb, göz görəsi, əməlli-başlı evlənirdi. Qıssə xanımın üstünə dərənin kənizini arvad gətirmək istəyirdi.

Bunları fikirləşdikcə Qissa xanımın gözündən od yağır, bağır çatlamaq istəyirdi. İyirmi beş illik xanımlıq günləri bir anda təsəvvüründən gəlib geçdi. Yenə hər şeyi unutdu. İndi onun simasında, intihara qərar vermiş kimi, küt bir durğunluq vardi. Ev, övlad, xoşbəxt ailə həyatını bir çini qab deyib yerə vurmaq, qiyamət qoparmaq üçün başıaçıq, ayaqyalın eyvana çıxdı. Üzünü qaranlıqlara tutdu. Əllərini dizinə qoydu, ağzını açdı, gözünü yumdu, inadkar uşaq kimi gücü çatdıqca çır-çır çığrıdı:

- Vaaay!.. Günüm vaaaay!.. Elim vaaaay!.. Canım vaaaay!.. Vaxssseeey!... Öldüm, vayy!..

Nökərlər özlərini itirdilər. Ömürlərində belə dəhşətli səs eşitməmişdilər. O da Qissa xanımdan... Yalnız Ağakisinin anası ölen oğlunun üstündə belə qışqırıb, saçını yolmuşdu. Qissanın səsi həyətin sükutunu pozdu, ümumi bir çaxnaşma saldı. Atlar hürküb kişnədilər. Ördəklər çığrıb divara uçdular. Kənardan gələnlər oldu. Qonşu çardağın altında oturub çörək yeyən biçincilər süfrə başından qalxıb, divara dirməsdilər:

- Görəsən xanıma nə bədbəxtlik üz verib!..

Bəyin eyvanında vahiməli hay-küy, təlaşlı hərəkət, taraphatarap eşidildi. Amma qaranlıqda müəyyən bir şey görmək, seçmək olmurdu.

Qissa xanım tir kimi uzanmış, qarnı, başıaçıq yera sərilməşdi. Haçan özündən getdiyini bilən yox idi. İlən vurdugundan şübhələnirdilər. Əldə çiraq hər yerini yoxladılar. Bir şey tapılmadı. Ağzına şüşə tutdular. Nəfəsi var idi. Başını ovdular, ayağını övkələdilər, su səpdilər, damarını sıxırlar, burnuna tüstü verdilər, yastıq kimi çalxaladılar.

Bəy quruyub qalmışdı:

- Buna nə oldu? Durduğu yerdə...

Qissa xanım özünə gəlməmişdə də, bəyin acığına gözünü açır,

özünü daha da ağır göstərir, diriliyini gizlətməyə çalışırı. Onu qaldırıb, yorğan-döşyə saldılar. Uşaqlar ağlayırdılar. Nökər də yalandan dəsmalı ağızında saxlamışdı. Bəy ürəkdən sevinirdi. «Ay Allah, başından rədd olaydı! Bir toğlu da nəzir eləyirəm». Lakin adamlar ona baxdıqda üzünü turşudur, kədərlə görünmək istəyirdi. Dəsmalı gözünə basıb uşaqların fəryadına səs verdi. Hönkür-hönkür ağladı:

- Balalarım... öhhöhö... ööhöhö...

## XƏBƏR

Bu il qarışıqlıq olduğundan, dağa getmək çətin idi. Ancaq, yaraqlı, arxalı adamlar getmişdilər. Yaybaşı Bəbir boy küləfti aparmaq istədi. Qissanın qılığına girdi:

- Qubus, istidə oriyirsən, gəl sizi aparım qoyum dağa, gədələrdən də qaroval duran olar... Səlman bəyin, Aslan bəyin evi də ordadır. Mən kəndi təkbaşına qoya bilməyəcəyəm. Sizə də qalmayıñ, mənim oduma yanmayıñ, uşaqlar qırılır. Deyirlər bu yay od tökülcək. Aradan çıxin.

Başqa vaxt Qissa belə bir təklifi bəlkə qəbul edərdi, lakin indi Bəbir bəyin «sancısı»nı yaxşı bilirdi. Ona bəlli idi ki, bəyin aranda qalmasının səbəbi Qumrudur. Qumrunu ərindən təklayıb, ələ gətirmək, özünə arvad eləmək istəyir. Buna görə də ailəni dağa göndərir, başından eləyir.

- Məni bağışlayasan. Cəhənnəmə, gora olsun kənd də, kəsək də, uşaq da! Dağa gedirən, evini yiğisdir apar, getmirən, yum ağızını, köp yerində. Mən səni başına qoyub getməyəcəyəm!

Bəy Qissanı yaxşı başa düşürdü. Bilirdi ki, bir az da bərkə salsa, qulağı ayrı şeylər eşidər...

Şam vaxtı dağ atlalarından bir neçəsi qayıtmışdı. Onlar həmişə olduğu kimi yeni xəbərlərlə gəlmışdilər. Bayın evyandasında xalça salıb səykəndilər. Kabab yedilər, tut arağı içtilər, yemiş kəsdilər. Yemək üstündə şirin söhbətdən də qalmadılar. Atlaların deməyinə görə, «ermənidə ermənilik qalmamış, darmadağın olmuşdu. Qırılanın sayı-hesabı yoxdu». Qara Aslanı da vurmuşdular. Kişiinin meyidi düzəd tərk olandan sonra tapılmışdı.

- Kisib nə kisib ... Bəy, başın üçün, evlər gördüm ki, Nəsrəddin şah naçıdı! İpək pal-paltar ayaq alıb gedir. Nə başını ağırdım, gedənin hamısı yükünü tutdu. Zabitlər qiymətdən ağır, vəzndən yüngül şey götürürdülər. Bizimki elə deyil, elə nə gəldi çırılışdırırdı... Arvad-uşağa çılpalaqlı gətirmişəm. Alınan kənddə üç gün talan oldu. Əsgər gördüm dalına ağ samovar alıb, bəri qaçırdı. Qızlar nə qızlar, bulağın suyundan içib, alma kimi qızarıblar...

Məşədi Cahangir danışdıqca Bəbir bəy qəlyanı tüstüldür, kirpriyini qırıldı. O, qızlar haqqında eşitdiyini xatırında canlandırdı. Qumru bütün vücudu ilə gəlib gözünün qarşısında durdu. Məşədi Cahangir birdən dikəldi. Yadına düşən qəribə bir seyi danışdı:

- Kəndi alandan sonra atışma yatdı. Camaat evlərə daraşdı, hərdən bir güllə açılırdı. Ancaq hamı çalışır, axtarır, özünü varlı yerə salmaq istəyirdi. Mən girdiyim evdən bir qrammafon götürdüm. Eşiyə çıxanda bir arvad səsi eşitdim:

- Ay qardaş, müsəlmansan məni də apar! - O, saçı-başı açıq, enlisifət bir qadın idi. Hamı bizdən qorxub qaçlığı halda, o, pilləkənlərdən düşüb, mənə tərəf goldi, dedi: «Mən müsəlmanam, məni əsir gətirmişdilər. İndi üç aydı...» - Baxdım, baxdım, Avazlı Qənbər yadına düşdü. Eşidibən ki, onun arvadı dağdan yoxa çıxmışdı? Adını soruşdum, yanılmırdım, Qənbərin arvadı imiş.

Yoldaşima baxdım, o da mənə baxdı. Qadın ayaqlarına düdü, yalvardı. Onu qaldırdım, götirmək istəyirdim. Yoldaşım qulağıma piçildədi:

«Sən nə xəyal dasan? Bu əllərdən çıxmış adamı yanımıza salmaqmı istəyirsən?»

Yadına düşdü ki, buna kafir əli dəyib. Qan beynimə vurdur. Açığımdan bilmirəm arvadı haçan parçalamışam, doğramışam.

Bu söhbətlər nə qədər qəribə və təzə olsa da, Bəbir boyı möşəkul edə bilmirdi, çünki o çox dalğın idi, gecikmiş və kiflənmiş bir «eşqin» qoxusu ilə keflənmişdi. Qaynayan samovarın musiqisi altında xəyalata, ehtirəslə düşüncələrə dalmışdı.

- Məşədi Cahangir qırğın və talandan danışıb dizinə çırpanda Bəbir bəy diksinir, atılır-düşür, düşmənlərinə meydan oxuyurdu. Bununla guya Məşədi Cahangiri «hus-güsla» dirlədiyini bildirmək istəyirdi.

Məşədi Cahangir bəyin Qumruya olan münasibətini yaxşı bilirdi, lakin üzə vurmurdur. Ona görə də bəy üçün ən qiymətli bir xəbəri danışmaq istəyirdi. Yeni həvəslə dil açdı, diz çöküb danışdı:

- Rəncəberin də ki, başına sadağa oldu. Ermənilər öldürdülər.

- Həə... Belədir. Dünyanın işi...

Məşədi Cahangir anladı ki, bu xəbər bəyə çatmadı. Onu ayıltmaq üçün bu kifayət deyilməş. Sual verdi:

- Nə belədir? Dünyanın hansı işini deyirsin?

- Hər işi dana, ay sağ olmuş...

- Heç bildin ki, nə dedim?

- Nə dedin? Müsəlmanın işini demirsənmى?

- Bir qulağın məndə olsun, a Bəbir, gör sənə nə deyirəm: Qədiri də öldürüb'lər!

Bəbir bəy qışlarını çatdı. Ona tərəf əyildi. Qəlyan əlindən düşdü:

- Necə?

- Qədiri ey!.. Qədir tərəfindən başın sağ olsun... Allah sənə səbr versin! Necə olsa nökərin id!

Bəyin qara və çuxur çöhrəsinə gülüş işıqlandırıldı. Bir az da Məşədi Cahangirə tərəf əyildi...

- Qədiri ha? Belə bizim bu Qumrunun əri...

- Özüdür. Həmin Qumrunun əri!..

Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi.  
«Qu...mru...nun... əəəri!»

- Qədiri?

- Qədiri!

- Öldürüblər?

- Canını da alıblar!

- Gavur?

- Lap gavur, kirvələr!

- Dağda?

- Yox, yolda. Carçı dərəsində üç erməni tutduq. Qədirin başbileti onların cibindən çıxdı. Görünür, dağa gedəndə soyub öldürüblərmiş... Qorxma, onun qanını qardaşın yerdə qoymazdı. Sənin cövrünü hər yerdə lələşin çəkib, çökəcək!

Məşədi Cahangir danişa-danişa qatarının altındaki ciblərini qurdaladı. Çekmasının boğazından qana bulaşmış bir kağız çıxarıb ortalığa tulladı. Bilet müqəddəs bir şikayət kimi göründü. Yazılıları sürtülüüb oxunmaz olmuşdu. Bəy biletin əlinə alanda qorxu hiss etdi. Qanlı vərəqlər quruyub kardona dönmüşdü. Qədirin bulanıq surətində ölümün iti dırnaqları iz buraxmışdı. Anı bir xəyalatdan sonra Bəbir bəyin gözləri parıldadı. O özündə qəribə bir sevinc hiss etdi. Qalxıb Məşədi Cahangirə bir boşqab yاخlıq üzüm götürdi:

- Bağban qızına sovgat galib. Səndən əziz hansı qonağım yeyəcək? Döşə! Döşə getsin, sənin kimi igidə halaldır!

Qapı döyüldü. Qənbər tövşüyü-tövşüyü içəri girdi. Məşədi Ca-

hangirə əl verdi. Xoş-beş eləməmiş onun alnından öpdü:

- Daha rahat yataram. Şortu qızının kələyini kasdimmi? Əlinə dönüm. Mənim namusumu qorumanusun, qeyrətinə əhsən! Elə bil dünyani mənə bağışladın.

- O, Məşədi Cahangirdən cavab gözləmədən Bəbir bayə çevrildi: Gördün ki, a bay, gördün ki, sənə deyirəm qoymaram, qoymaram mənim arvadım...

- Cümləni bitirmədən çal papağını yero çırpıb, ürəkdən nə isə demək istayırdı. Papağın külçiyinə çiraq söndü. O, cümləsini qaranlıqla bitirdi:

- Bu namus mənə haram olsun, əgər Məşədi Cahangir olmasa da, özüm tapıb, tikə-tikə doğramasaydım. Mənə Avazlı deyərlər. Ürəyimdə Əli qanı var.

Bəy təsdiq etdi:

Sən o pəhlivansan ki, girdin bağ'a,  
Şəhid eylədin əlli min qurbanıga.

Məşədi Cahangir güldü:

- Yox, aşna, bu, masxara oldu! Şüşəkiyə qoydun məni lap!

Qonaqlar gedəndən sonra Bəbir bəy özündə yeni bir qüvvə, lap cavanlıq həvəsi duydular. Qalxıb aftafa-ləyən istədi. Yuyundu. Çuxasını geyindi. Gümüş toqqasını bağladı. Boğazlı çekməsini ayağına çəkdi. Saat zəncirini dösünə taxıb, evdən çıxdı.

Qədirin vay xəbəri çoxdan alçaq daxmanı titrətmışdı. Qumru bunu eşidəndə ürəyi döşündən çıxıb daşa dəydi. Elə bil ki, onu dərin dənizlərin dibinə atıldılar, uca dağları üzərinə yıxdılar. O, sevgilisinin adını çəkir (indiyə qədər o, ərinin adını çəkməmişdi), vəfahı yoldaşının dañınca leysan kimi yağırdı. Uşaq da döyüküb qalmışdı. Anası heç belə eləməzdı. Heç onun bu qədər çırpındığı yox idi.

Qumrunun kədəri fəlakətindən ağır idi. O, ölüm arzulayır, lakin tapa bilmirdi. Dağlar daş olub qəlbindən asılmış kimi, ağır nəfəs alırdı.

«Sağlıqla qal. Uşaqdan muğayat ol!..»

Uzaq deyil. Dörd ay əvvəl şirin ailə həyatından ilk dəfə ayrılan cavan atanın son tapşırığı bu olmuşdu: «Faxirədən muğayat ol!.. Başına dönüm, Faxirədən muğayat ol, ağlamasıın».

Bunları xatırladıqca Qumru ağlayırdı. Nisgil, kədər, məhəbbət, yoxsulluq!

Qumrunun həyatını təşkil edən məzmun bunlardı. Aclıq da, ehtiyac da unudulmuşdu. Uşaq anasının boş və solğun döşələrini sorub ağlayır, ağlayıb sorurdu.

Bu matəm xəbəri kənddə heç nəyi dəyişmədi. Heç kəsə təsir etmədi. Yalnız «millət», «vətən» şüarı çəkərək, sağa-sola çapib gedən atlılar Qumrunun naləsini eşidib, dodaq büzür, lağa qoyurdular.

Qumrunun dağdan ağır xəbərini duyan Məşdi İslam isə heç bir şey edə bilmirdi. Onun qardaş qədər əziz olan sevgili yoldaşı, sirdəsi əlindən getmişdi. O, Qumrudan az matəm tutmurdu. Arvadı Tellini götürüb, Qumrunu ovutmağa gəlmışdı.

Bu axşam Telli yemək bişirib gətirmişdi. Uşağı özü saxlayıb, Qumrunu rahat buraxmaq istəyirdi. Bəbir bəy Sarıqlı molla ilə başsağlığına gəlmışdı. Oturan kimi molla fatehə çəkdi. Hami dodaqlarını tərpətdi. Bir xeyli sakitlik oldu. Heç kəs dinmir, başqasını eşitmək istəyirdi. Bəy «göydəndüşmə» xoşbəxtliyini gizlətmək üçün qaşqabağıni sallayıb, özünü qüssəli göstərmək istəyirdi. Hələ mümkün olsa kirpiklərini sixib, bir-iki damcı yaş da axıtmağı arzulayırdı. Bu, Qumrunun xoşuna gələrdi.

Boynunu ciyinə qoydu, dəsmalını çıxarıb, ağızında saxladı. Yerə baxa-baxa, ağlayanlar kimi öskürdü, burnunu çəkdi. Sarıqlı

mollaya elə gəldi ki, bu ailənin matəmi boyə də təsir etmişdir. Ona görə sözünü saxladı, çubuğu sorub, tüstüsünü birdən püskürdü. Bir az da gözlədi, dizi ustə çöküb dilləndi:

- Qızım, qüssə eləmə. Allah özü buyurub: külli nəfsin zaiqatıl-movt. Qədir kafirlər əlində, din yolunda ölüb, deməli, şəhid olub. Ruhu cənnətdə ağalarımız ilə bahəmdir. Huri-pərilərnən həmsöhbat olub. Sən də ürəyini toxtat. Səbr elə. Balasının başı sağ olsun!

Bəy onu tamamladı:

- Nə olub qüssə eləyirsiniz... Qədir ölüb, biz ki variq. Onun əyalının namusu bizim namusumuzdur. Millət yolunda ölenə can qurban elərik. Qoymarıq bir qırıq da korluq çəkəsən. Qumru xanım, heç vecinə də alma. Nə olub bəyəm, nə qədər canımızda can var, sizin qullığunuzda...

Molla bəyin sözünü qüvvət verdi:

- Əlbəttə, əlbəttə! İslam deyilikmi!..

Bəy ifadəsini dəyişdi:

- Kişi çox qeyrətli kişi idi. Onun adı dillərdə qalacaq, çünki millət yolunda...

Telli bəyin sözünü ağızında qoydu:

- Ehh! Bəbir yüzbaşı, yetimə can-can deyən çox olar, çörək verən az!.. Təki na Qədir öleydi, nə də millət onun adını çəkə idi. Bizə ad lazımlı deyil, dolanmaq, salamətlilik lazımdır.

Bu, bəyin acığına gəldi. Necə yəni yetimə can-can deyən? Burada danışan yüzbaşıdır axı... Ayrı vaxt olsa Bəbir bəy Tellinin ağızını yaxşıca yumardı. İndi yas yeri olduğu üçün, o yumşaq cavab verdi:

- A Telli, a Telli! Axı işin içində bizik. Bu işləri biz bilirik. Axı biz bilirik ki, Qədir hərçəndi rəncər idи, kişi qanan rəncər idи. Millət yolunda canından keçən rəncər idи! Oxumuşların bilmədiyini bilirdi. O da bizə məlumdur ki, mərhumun adı bu saat qoburnatın həzurunda nöqtəbənqötə yazılibdir. Mən hər yerdə demişəm, yənə

deyirəm. Qoy sənin ərin Məşədi İslam da eşitsin. Rəncəbərlərimiz Qədir kimi qeyrətli olsalar, işimiz çox irəli gedər. Çox da yeyin gedər. Düşmən də üstümüza ayaq almaz. «Olsalar!» deyirəm, olsalar! Amma nə fayda ki, kəndlinin, rəncəberin çoxusu qarın davası döyürt. Sümük dartsıdır.

Məşədi İslam anladı ki, bəy nəyə işarə edir. Şəhərlərdə, kəndlərdə gedən dövlətli-kasib davasından eşitmışdı. «Balşavet» deyilən bir cür təzə adamlar aralığa çıxıb ki, gorək kasib, dövlətli bərabər olsun. Bu sözdən bəylərin acığı gəlir. Belə danışanı döyüb dama salırlar. Məşədi İslam bildi ki, bəy «sümük dartsıdızanlar» deyə kimə işarə verir. İstədi canını dişinə tutub desin: «Aşna, əyri oturaq, düz danışaq, balşavetin dediyi əsl düz sözdür, haqq sözdür!» Buna özündə cəsarət hiss etmadı. Yas yerində yaxşı deyil, söz çəp gələr, artıq-əskik danışilar. Qumrunun qəlbini inciyər deyə kiridi. Bir də, Məşədi İslam «balşavet» sözünü yaxşı bilmirdi. Bu söz onu çox məşğul etmişdi: «Dövlətli, kasib bərabər olsun! Olsun...»

Bu söz qızıl kimi sözdür. Bunu deyənlər lap ədalətli, hesabi deyirlər. Lap düz danışırlar. Amma adlarını «balşavet» qoymaq nə üçün? Nəyə görə balşavet olsun. Axı, düz sözə balşavet niyə deyilsin?

Məşədi İslam bir də ona görə məsələni ayırd edə bilmirdi ki, nadən belə ağıllı adamlar özlərinə bir yaxşı ad tapa bilməyiylər. O, fikirləşirdi: «Məndən soruşsaydırılar, gül kimi ad qoyardım. Nə balşavet qoyardım, nə azadlıq, nə millət, nə də ki, hürriyyət. Qoyardım «ədalət». Onu da bəyənməsələr, qoyardım «düz iş» ya da ki, «haqq yol».

Bütün deyilənləri eşidən, lakin eşitmək istəməyən Qumru üzünü divara çevirib, gizli-gizli ağlayırdı. Bu gün ölüünün üçü tamam olurdu. Telli Qumrunun yaxasını bağlamaq istədi. O mane oldu. Məşədi İslam işarə ilə «bənd olma» - dedi.

Bəbir bəy gedəndən sonra Məşədi İslam Qumruya artıq töşəlli verib, öz evinə köçməyi təklif etdi. Qumru razi olmadı. Evin işığını söndürməmək üçün alçaq və qaranlıq daxmada yaşamağı məsləhət gördü:

- Yox, İslam qardaş, mən siz iata evi kimi bilirəm. Amma ki, yaxşı deyil. Nə olub, gözüm-başım sağdır ki, kənizlik edib, uşağımı saxlaram. Sizdən çox razıyam.

Bəbir bəy Qədirin «ölüm»ündən sonra arzusuna çatmasına dari boyda da şübhə etmirdi və yəqini idi ki, nəziri qəbula çatmışdır. Mərhumun qırxının çıxmagını gözləyirdi də, hazırlığını kaşmirdi. Qıssadan xəlvət tədarük görürdü. Hərdən bir Bekara bir dəsmal fətir verib, Qumruya göndərirdi. Əvvəl dəfə fətiri gətirəndə Qumru Babir bəyi də söyüdü, Bekarı da. Bekar istədi ona bir qamçı vurub, desin ki: «Ağzını təmiz saxla!» Birdən diksintim kimi «hiii» elədi. Xatırladı: «Daha bu, rəncəber arvadı deyil. Bəbir bəy onu özünə saxlaysı. Eşidər, dərimə saman təpər». Cörəyi qaytarıb gətirdi. Bəyə xəbər verdi:

- Almadı, bəy, mənə də söyüd ki, bir də buralara dolanma!

Bəbir bəy pərt oldu. Təpiklə Bekarın qarnından vurub, dişini qıcadı:

- Sənə demadımmi cörəyi ver, gel? Donuz oğlu, niyə naqqallıq eləyirsən ki, söyləsən də! Gedib xalqın zəhləsini tökürsən yaqın!

Bəy bu təpiyi Qumrunun acığına yox, həm də Bekarın öz günahına görə vururdu. Bəyə elə gəlirdi ki, Bekar Qumruya da başqa arvadlar kimi artıq-əskik söz deyir. Ona görə qısqanlıq edib, onu təpikləyir və bərk tapşırırdı:

- Donuz oğluna min dəfə demişəm ki, danışma! Apardin cörəyi, cörəyi qoy, bəri qayıt!

Ondan sonra Bəbir bəy cörək, yemiş və başqa sovqat göndərəndə Bekar öz evinə gətirib, dinməz-söyləməz aşırırdı. Bəy soruşanda bir az da təccübələ deyirdi:

- Yüzbaşının canı üçün, Qumruya nə göndərirsən gözünə tapır...  
Daha əvvəlki deyil, nə sovqatın olsa, ver aparım!

Bəy bu xəbərdən çox sevindi. Arxayın oldu ki, Qumrunun «başı əlhəd daşına dəyiib, ağılı başına gəlib... Anası ölməsin achığın. Aslanı yola gətirir. Çörək elə şeydir, tülküni aslan edir, aslanı tülkü. Dünya dediyin çörəkçixanadır. Bu vurhavurda kimi bişirir, kimi aşırır. Hami istəyir təndir başında otursun».

Bekarın arvadı son zamanlarda yaman barınırdı. Xalq yavan çörək tapmayanda ona səbət-səbət üzüm gəlir, yağı-şor gəlir, dolu dəsmallar gəlir. Bekar arvad ilə qabaq-qabağa oturub yeyir, içini arındıb deyirdi:

- Ye getsin, ay çörəkçi qızı. Qismət olsa, bəyin toyunda da oynarsan, əvəzi çıxar. Bizim qarnımız doysun, altda qalanın canı çıxın!

Bəy Bekarı şəhərə, pristavin yanına göndərəndə o, səkkiz yaşı oğlunu gətirib, bəydən xahiş edirdi ki:

- Ay yüzbaşı, Qumruya çatası nəyin olsa, bizim bu gədəyə ver, aparsın. Arxayın ol. Qaydasını öyrənib, məndən yaxşı bilir.

Hacı Hüseyin həyəti gözdən keçirir, ürəyində qiymət qoyurdu. İkinci dəfə Qumrunun yanına gəlib, evdən çıxmamığını tələb edirdi. Qumru yalvarır, payiza qədər möhlət istəyirdi. Hacı bir əlilə çallaşmış saqqalını qaşışır, o biri əlindəki təsbehini oynadır, deyirdi:

- Bala, a qızım, gör sənə, dul arvad olmağına necə hörmət qoydum ki, on gün dindirmədim. Gərək on gün bundan qabaq həyəti təhvil verəydiñiz. Şəriət ilə desən şəriət ilə, zaqun ilə desən yenə ixtiyarım var ki, sizi tökəm eşiyyə. Onu mən istəmirəm. Ürəyim qəbul eləməz. Ancaq ki, həyəti çərçilərə satmışam. Gərək çıxasan. Allah rəhmət eləsin, Qədir dursayıdı, mən haqqımı çıxdan almışdım. Di gəl ki, indi Qədir yoxdur. Dul arvada nə deyəsən? Namusu bize düşər. Necə olsa müsürmanıq. On günün də kirəsini keçirəm.

Bəyin əhvalatı haradansa Hacının qulağına çatdı. «Arif adam» olduğu üçün məsələni anladı. Bir da Qumrunun həyatına yaxın düşməyə cürət etmədi. Fikirləşdi ki: «Nə təfavüt, toy olanda Qumru köçəcək, davasız-şavasız həyət özümə qalacaq».

Toya şiddetli hazırlıq gedirdi. Bəy Qissa xanımı əla gətirmək, dilo tutmaq üçün bacardığını edirdi:

- Ağız, axmaq olma, onu qulluqçu alıram. Onu sənə köməkçi alıram, gic fikri niyə eləyirsin? Dəli deyiləm ki, rəncəber arvadını sənə tay-tuş gətirəm. Özümün də adım-sanım var, qanımı nökər qanına qatarammı?!

Qissa sirkədən tünd olmuşdu. O hər dəfə kişini daha bərk zəhərləmək istəyirdi:

- Hər nə qələt dərtürsan get dart, mənə də bağban qızı deyərlər, aləmi dağıdacağıam!

Bəy bu etirazlara heç bir əhəmiyyət vermirdi. Qədir öləndən sonra bəy məsələni lap həll olunmuş hesab edirdi. O, «el-oba adəti üzrə iş görəndən sonra» Qissa nə edər, nə qələt eləyə bilərdi? Bərkə vursa, uşağını töküb atası evinə gedəcəkdi.

Bəy Qumrunu əla gətirmək üçün bərk çalışırdı. Onun yanına cürbəcür adamlar göndərirdi. Adamlar gəlib eyni fikri har kəs öz səsi, ifadəsi, ədəsi ilə danişirdi:

- Cuvanəzənsən, gül kimi camalın var. Dul qalmayacaqsan ki, nə zəmanədir? Kişiər nədən hərəsi dörd-beşini alır? Şəriət yoluynan, Allah əmriyyənən olan işdi. Allah mübarək eləsin. Başını sal aşağı, get. Başacan olsun...

Küləkli və tozlu bir payız axşamında Qumru ağlayır. Sarıqlı molların qələmi cirildiyib, çırçı kimi dolaşış, uzun hərflərlə nikah yazırıdı. Bəy tapşırımsıdı ki: «Qızın xatırınə dəyməyin. Mehrinə nə qədər desə mal-dövlət salın. Varım-yoxum ona qurbanı!»

Qumru qaçmaq, onu kəməndləmək istəyənlərin əlindən



qurtarmaq istəyirdi. «Getmərəm, getmərəm, mən ər istəmirəm, uşağımu böyüdəcəyəm özüm!..»

Bu sözlər canavar əlində parçalanınan quzu səsi kimi ümidsiz və köməksiz idi. O ağladıqca qadınlar qolundan tutub «toxtadırdılar». Çəpəl Sayalı əyilib Tellinin qulağına piçıldıyırıdı:

- Qız gərək ağlasın axı! Qaragün kişi cavan ölmədim? Amma ürəkdən başmaqları da razıdır. Niyə də razı olmasın? Bəxtəvər qurulu evə gedir, açıq qapiya, xanımlığa gedir. Görmədiyi günlər görəcək!

Telli yavaş, lakin qəti ifadə ilə Çəpəlin sözlerinin əksini deyirdi:

- Məndən soruş onu. Mən biliram yazıq qız nə çəkir. Bəyi görməyə gözü yoxdur. Ərini güdəza verən də, deyir, o donuz oğludur: «Biz nə bilirik qulluq nədir? Dağ hara, Qədir hara? Dili lal olmuş, qıcı sinmiş qoymadı kasıblığımızı eləyək. Bədbəxti qurşadı, dabanlarını çəkdi, qızıl gülə qabağına göndərdi... Bəyi görüm qızıl gülləyə gəlsin!»

Telli Qumrunun sözlərini, Qumrunun öz qarğılı, yaniqli dililə deyirdi.

Sarıqlı molla mehr kağızını qurtarmamış gözünü hərləyib, içəri qapıya zillədi. Şirin çay gözləyirdi. Ancaq gətirən yox idi. Adəti üzrə öskürdü:

- Öhhə..

Kağızin altında qarışq qol çəkdi. Onun qolu dügün düşmüş örknən bənzəyirdi. Xərçənk kimi yumru və qollu-qanadlı bir heyvana da oxşatmaq olardı. Qız vəkili Tellinin və oğlan vəkili Çəpəlin əvəzində də mehr kağızına qol çəkdi. Axund qələmi yerə qoyub, əlini ovuşturdu, öskürəkdən bir şey çıxmadığını duydı, at kimi kişnədi...

- İmha-ihahah-ihah...

Onun səsini hamı eşitdi, lakin duymadılar, çünki burada

qadınlara bəlli olmayan bir şey vardi. Ancaq çırçı arabasının üstündə, küçədən ötan Məşədi İsləm anlaşı ki, axund nə istəyir. Dişini qicadı, dodaqlı müzildəndi:

- Hıı... ay kafir! Arpası əskik düşüb, kişnəyir! Onun yemini verən yoxdurmu?..

Bəyin səbri tükənməşdi. Öziz günlərdə, bayramqabağı işi qurtarmaq fikrində idi. Tək səbirdən bir az şübhələndiyi üçün Çəpələ tas qurdurmuşdu. Fal göstərirdi ki, «dan ulduzunun karvanqırın ilə ötüşüb qovuşmayı gözlənir. Lap xoş saatdır».

Axır çəşənba axşamı bəy fəqir-füqəraya altı manat pul, beş çömçə arpa payladı. Bekara tapşırıdı ki, tonqalı evin dalında, təndir başında yandırsın. Axşam qaranlığında alov, tüstü-təzək, saman iyi, tikan ciriltisi dünyani tutmuşdu. Kimi fişəng atır, kimi qışqırır, kimi dama, divar üstünə çıxırı. Uşaqlar, arvadlar hoppanıb, hay-küy salırdılar. Bekar yabanın ucunda bir çənkə alovlu tikan götürüb, bayraq kimi göyə qaldırmışdı. Tikan yandıqca od parçaları qızıl kimi yerə səpələnirdi. Bəy qışqırır, nökərinə acıqlanırdı:

- Oyun çıxartma, yanğın salarsan, ay axmaq! Uşaqlığın yadına düşüb, nədi?

Bekar yabanı kənara atıb, özü də tonqaldan qaranlığa qaçı. Bəy eyvanda dəstəməz alıb, damın dalına getdi. Çəşənba odundan hoppanıb, bəxtini açmaq istəyirdi. Ətəklərini əlinə yiğmiş, təzə həvəslı uşaq kimi, dilini çıxartmışdı. Çubuğu ilə tonqalın başını alçaldır, sağa-sola atılıb deyirdi:

Atıl-utul çəşənba,  
Bəxtim açıl, çəşənba,  
Çilləm tökü, çəşənba,  
Bəxtim açıl, çəşənba!  
Ağrim-uğrum tökülsün,  
Qara bəxtim açılsın.

Çərşənbəsən, qıllasən,  
Hər aydan bir pilləsən.  
Düşmənimin ağızını,  
Bağla sən, qifilla sən!

Bəbir bəy çərşənbə mərasimini yaxşı keçirdiyi üçün bəxtinin açıldığına etimadı artırdı. Qədirin ölümünü, kəbinin kəsildiyini yadına salıb, öz-özünə deyirdi:

«Bəs bu açılmaq deyil, nədi? Bəxt sənə dəftərxana qapısı deyil ki, açılıb-örtüləndə cirildasın. Bəxt belə səs-səmirsiz açılır da. Açılmağın daha buynuzu olmaz ki? Ürəyimdən keçənlər bir-bir göyərir. Buna nə söz? Yox, naşükürlük bir şey deyil. Mən yaradandan raziyam...»

Bəy özündən razı halda təzə paltarını geyinib, qapılardan birində çərşənbə söhbətini dinləməyə getdi...

Toya üç gün qalmışdı. Bəyin tay-tuşu, dostları uzaq kəndlərdən axışib gəlirdilər. Şəhərdən xanəndə çağırılmışdı. Aşiq Ələsgərin dalınca Göycəyə tacili adam getmişdi. Qadınlar arasında danişılırdı ki, yüzbaşının toyuna pristav özü gələcək, rəis gələcək, caxır da alacaqlar...

Qıssə xanım qiyamət qoparıb, evə elə şey qoymayağına and içirdi. Bəy onu bir az əzmışdisə də, başa gəlmirdi. İnadından əl çəkmirdi. Qıssə iki gün idi ki, uşaqlarını yiğib, dayısı nəvəsi sayılan Qan Sarının evinə getmişdi. Qan Sarı bibisi qızını nə qədər əzizləsə də, bu vəziyyətə dözə bilmirdi. Bəyin gözündə düşməmək üçün Qıssaya yalvarırdı:

- Qurbanın olum, bibi qızı, mən sabah ona cavab verə bilmərəm. Çix get, ayrı adamin evində qual. Ayri yerdə mənzil tapım sənə. Xatanı buradan sov. Yoxsa Bəbiri mən tanıyıram!

Bu dar vaxtda Qıssə xanım hara gedə bilərdi? O yəqin edirdi ki,

kənddən çıxıb getmək bəyə heç bir şey etməyəcək, əksinə, bəyin əli-qolu açılacaq, arxayı iş görəcək. Qumrunu toy-dəsgahla evə gətirəcək. Hələ onun cehiz yorğan-döşyini də, qumas paltarını da açıb tökcəkdir. Bölkə də günüsünə verib geyindirəcəkdir... Bu səhnəni yadına saldıqca Qıssə xanım içəridən alovlanır, özünü yerdən-yerə çırpır, nə yeyir, nə içir, ərinə qarğıtyırdı:

- Bunu mənə tuş salan, evin yixilsin! Uşaqların mələr qalsın! Bunu görüm üzü gülməsin, bayramı qara gölsin! İştahi içində qalsın!

Qıssə xanım Qumrunun bəyə olan nifratindən xəbərdar idi. İşin nəticəsini gözləmək, tədbir tökmək, heç olmazsa toy gecəsi bir fəlakət törətmək fikrində idi. Qan Sarı qorxusundan dayana bilmədi, işdən xəbəri olduğunu bildirməmək üçün «ağıl» tikmək bəhanəsilə atını minib, Kürün qırığına getdi.

Qan Sarının arvadı döza bilmədi:

- İndi ki belə oldu, biz özümüzə xaraba tapaq. Eləmi?

Qıssə xanım mülayim cavab verdi:

- Mənimki beşgünlükdür, Allah qonağıyam. Görüm başıma nə gələr. Baci, sizə əziyyətim dəyməz.

- Beşgünlük, nə beşgünlük? Ərin gündə qızıb birinə daşlanacaq, sən də qapılara düşəcəksən? Bu nə işdir, a qurbanın olum? Bizi belə şey görməmişik. Töycünү yükleyəndə heç salam verməyirsınız. İndi nə oldu qohumluq yada düşdü, araya gəldi?

Qıssə xanım bu tənələrə dözməkdənən evinə qayıdır, ərinin gözünə inyə kimi girməyi qət etdi. Bir sahər bəy fisildaya-fisildaya yerindən duranda, Qıssanı kündə yatmış gördü. Heç nə demədi. Ürəyindən bir el məsəli keçdi:

«Adın nədir, Daşdəmir,  
Yumşalarsan, yumşalar!... »

Bəydən xələt uman ağbircək qadınlar dəqiqəbaşı, qarğı kimi, Qumrunun evinə qonur, çöməlib otururdular. Onu təbrik edirdilər. Çəpəl Sayalı şal çarşabı diriltmək üçün əldən-ayaqdan gedirdi. Qarmon kimi bükülüb-açılırdı. Arvadları o yan-bu yana eləyib, iş sahibi kimi içəri dürtülür, yuxarı başa keçir, hamiya məsləhət verir, hamidan hündür danişirdi.

Çəpəl səhər açılmamış Qumrunun yanına gəldi. Bir kisə Xorasan xinası, ətirli sabun, ətir, kirşan, fitə-qətfə gətirmişdi. Qumrunu hamama aparmaq, çımıldırmak istəyirdi. Bəyin sözlərini əda ilə Qumruya çatdırıldı:

- Qumruya deyərsən ki, canımın gözü, sənə qurban! O balaca dəhlizdə çımsın. Mən onu çıməndə bəyənmişəm.

Axşam Qumrunu daha ağır bir kədər almışdı. Hava sıxlışaraq, sanki onu əzmək istəyirdi. O, nə evdə otura bilir, nə həyatda qərara gəlirdi. Qaş qaralmışdı. Faxira tut ağacının dibində qığıldayıb oynayırırdı. Qumru sağda fatir bişirmək üçün ocaq qalamışdı. Yenə ürəyi döyündü. Oturduğu yerdə fikrə getdi. Qədirdən ayrıldığı günlər, yaz səhəri yadına düşdü. Qədirin şən və mehriban simasını öz gözü qarşısında gördü, xəyalən yaratdığı sevgilisini doyunca görmək üçün gözünü bir nöqtəyə dikib qaldı. Baxdı, baxdı. «Nə üçün insan qara günləri öz əlilə yoğurur? Bu nadir? Nə üçün mən Qədiri gözləyən fəlakəti görmədim? Nə üçün kor oldum? Nə üçün öz əlimlə onu qızıl gülə qabağına göndərdim? Qulağıma belə bir piçılı gəlsə idi: «Buraxma, Qədir ölümə gedir, buraxma!», Faxirəni ayaqlarına atar, qollarımı boynuna salıb yalvarardı».

Qumru düşündükcə qəlbini qaralır, arzuladığı mənzərələr görünməsin deyə nəzərlərinə pərdə salınırdı. Gecə yalquzaq kimi qorxulu idi. Hami yatmışdisa da, onun qulağına səs gəlirdi. Yuxu və istirahətini, həyat və ümidiñ itirmiş ana balası ilə baş-başa verib, gecənin fəryadını dinləyirdi. Kimin əmri iləsə, ay buludları yırtıb,

yeri süd işığı ilə boyadı. Uşaq yuxarı baxdı. Anaya elə gəldi ki, ömür çırağı, sənən qığılçımlar kimi, son dəfə parıldadı. O, ay şüasının altında Faxirəni bağrına basıb yatdı...

Qumrunun dördü bərkiyib daşa döndü. Bəbir bəyin təpəsinə dəyəndə iplər qırıldı. Qumru uşub göylərə getdi. Günəş vilayatında qumlu bir təpənin üstündə oturub, Qədiri gözlədi. Qədir şüalarla axıb gəldi. Qumrunu bağrına basdı. O, qəhərlənib qara günlərindən şikayətlənmək istədi. Qədir həyat dolu gülüşü ilə sevgilisinin üzünü işıqlandırdı. Faxirəni əlquoise kimi başına qoydu. Qumrunu qucağına alıb uçdu. Qanadlı at onları sərin, sakit göylərdən keçirib apardı. Çiçəkli, ətirli bir bağla qoydu. Qədir bir dəstə qızılıqlı gətirdi. Güllə təzə, şəhli və qırmızı idi. Qumru iyəldi. Güllün yarpaqları ələndi, ipək don olub, Qədirin qolundan sallandı. Qədir Qumrunu və balasını qızıl dona bürüdü...

## ÖVDƏT

Qədir çayxananadan çıxandan sonra nə etməli olduğunu təyindən aciz idi. Yoluna düzəldi. Gedirdi, lakin haraya getdiyini bilmirdi. Bu böyük şəhərdə artıq lüzumsuz adam olduğunu anlamışdı. O özünü şəhərə və adamlara yad görürdü. Adamlar da sanki bunu hiss edirdilər. Başısağlı, acıqlı ölüb gedirdilər. Kimisə də dənəbüb Qədirə baxırdı. Bu baxışlardan Qədir xoş bir niyyət gözləmir, dərin bir kin, yaxud acı istehza duyurdu. Tozlu yollardan yorulmuş at və qatır üstündən, köhnə qonkanın qırıq pəncərələrindən, qapısı səkük darvazalarından qərib rəncəberə atılan bu nəzərlər onu daha artıq təşvişə salmışdı. Ona elə gəlirdi ki, baxanlar onu ya vurmaq, yolun kənarında yixib palçığa bulamaq, kərpic arabalarının içinə tullamaq

istəyir, yaxud istehza ilə gülüb, «buna bir bax, sən şəhərdə nə gəzirsin?» deyirdilər. Qədirin başında min cür xəyal dolandı. «İşim rast gətirmir, - dedi. - Çünkü Qumrunu tək qoyub gəlmışəm. Uzunsaçın ahı yerdə qalmaz. O gözləyir, intizar içində boğulur. Belə olduqca mən nəyə yapışsam, od olacaqdır. Mən işiq görə bilməyəcəyəm. Mən evə, ailəmin yanına qayitmalıyım!..»

Bu xəyalat içində Qədir, özü hiss etmədən, gedə-gedə şəhərin ayağına - «Cəbir ağızı» deyilən yera gəlmışdi. Bura iki vərəqin ayrıldığı yer idi. Yuxarı baxdıqca bir-birini sixan kərpic binaları, alçaq damları, tüstülü bacaları, ucuq bazarları, yalnız minarələri, qarğalar yuva salmış qoca çinarları ilə donub qalmış şəhər görünürdü. Vaxtilə, göylərdə zəzlə olmuş kimi, avadanlıqlar üstüste tökülmüş, yağış, qar döymüş xaraba divarları yera yapışdırılmışdı. Tozlu, tutqun və kəsif havadan qarşıq səslər golirdi. Ancaq şəhərin üfüqlərini ölçən gülə səsləri aydın eşidilirdi. Bu səslər kimin isə, ölmüş bir adamın minacətini çəkirdi. Alçaq damlar altında fəlakətə qapanan hansı ailənin isə başsızlıq xəbərini dağların döşünə yazırıdı. Şəhər ağlayırdı.

Aşağıda «Cəbir ağızı»ndan başlayan açılıq, işıqlıq, düzlükdə isə azad təbiət dincəldirdi. Dərə sularından içib böyükən cavan qovaqlar yoncalıqda bitən sünbüla bənzəyirdi. Dönə-dönə biçilmiş kəvər ləkləri yenə də gömgöy göyərir, ipək qarğıdalı saçاقları kəhrabə rənginə çalır, enli və qalın yarpaqlar altında gizlənən sarı yemişlər kimi isə gözləyirdi. Kələmlər gümüşü rəngə çalır, Dirişdovluğun bağından kompot iyi gəldirdi, bağın ağı, uzun divarlarına sığmayan meyvəsilə ağırlaşan armud ağacları hasar qəbul etmək istəmir, dolu budaqlarını səxavətlə kənara sallayır, sanki yoldan ötənlərə təklif edirdi:

- Buyurun, armud yeyin!

Bəzən budaqları dinləyən olmurdu. Kin və qüssə ilə gedən,

ümidsizliklə qayıdan adamların başı goya qalxmırkı ki, sarı armudun təklifini eşitsin, qəbul etsin! Ağaclar yetişmiş sarı, dolu, sulu, şirin armudu chimallica yera buraxırdı. Bəzi yolcular isə bu ləzzətli meyvələri dişinə çökəndə nə ağaclarla, nə budaqlara baxır, nə də «sağ ol» deyirdilər. Eləsi olurdu ki, hoppənib budağı üzür, yaziq ağaçın qol-qanadını qırırdı.

Qədir bu açılıqla, üfüqlərindən uca durduğu bu münbət düzə çıxanda özündə bir yüngüllük duydur. Addımlamaq, ağacları üfüqdə çatın seçilən kəndə tez qovuşmaq istəyirdi. Bunu edə bilmirdi. Yarım illik səfərdən sonra cibi boş, ayaqyalın, əl-qolunu ata-ata evə dönməyə utanırdı. Ev isə budur, gözünün qabağındadır. Faxira böyümüşdür. Onu çağırır:

- Dədə! Gəl, ay dədə!

Qumru uşağını dilə tutur:

- Dədə sənə qaqa gətirəcək!..

Faxira atasını görmüş kimi əllərini şəhər tərəfə uzadır, balaca barmaqlarını tez-tez yumub-açır:

- Dədə, gəl, gəl!..

Şəhərdən qayıdanlar kisib aparırlar. Erməni kəndlərindən gətirən kim, bazarдан çalana bax, çapqın edib ev dağından bax, tində güdüb öldürdüyü adamı soyana bax... Dünya bir-birinə dəyişib. Əlində bir berdankası olan hər kəs yerə-goya sığmir. Qoçuluq, çalçap dünyasıdır. Korluq çəkən Qədir kimi kasib-kusub, fəqir, aciz adamlardır.

Bu acı etiraf Qədirin ürəyini sıxdı. Yüzbaşıya qarşı qəlbində dərin bir kin duydu: «Oturub kasıblığımı etdiyim yerdə donuz oğlu mənim evimi yıldı, nə yıldı! Biçin də, yığın da əldən çıxdı. Qabaqdan qara qış gəlir. Bir ovuc unum, dənim yox. Cibim boş, ümid yerim yox! Zamana şuluqluq, qışqabağı bir karlı iş yox! Kaftar məni necə yerimdən elədi! Dedi: «Millət yolunda!..» Ay millətin daşı

sənin başına düşsün! Qoysana kasıblığımı edəm, a donuz oğlu! A mənə «yxaxılıq» eləyən, dilin lal olsun! Nə tutmusan yaxamdan ki, din belə, iman belə! Mənim dərdim bir tıkə çörəkdir ki, uşağım ac qalmasın. Küləstəm dolansın. Məni nə çəkirsən divan-dərəyə! Tüpürüm o divan-dərəyə ki, başçısı Bəbir bəy kimi dovşansıfətlər ola! Bəydən, xandan xeyir görən olub ki, dünyada!..»

Qədir bağ divarının dibini ilə, nar ağaclarının kölgəsilə yeriyirdi. Qabağından arabalar, atlılar gəlirdi. Kimisi boş gəlir, kimisi qucağında qoyun, tərkində palaz, ya dolu çuval satmağa aparırdı. Qədir onlara diqqətlə baxıb, tanış arayırırdı. Adamlar beş addımlığına gələnə qədər gözlərinin içini baxırdı. Hətta onlar, deyəsən, Qədirdən şübhələnirdilər. Tanış olmadığını görəndə Qədir başını tərpədir, piyada salamı verirdi. Peşmançılıq, ailə xəcaləti, üstəlik iztirab onu sıxırırdı. Yarım il qoyub getdiyi ailənin yanına indi necə, nə üzlə döñəcəyini hey düşünür, bir çarə tapmırırdı.

Gün günorta yerində durub, müqtədir natiqlər kimi tənha rəncəberə baxır, sanki mənalı baxışında çox şeylər söyləyirdi:

«Nədir bu ruyzi-ərzi qaplayan al qanlar, insanlar!»

Yadına düşən bu sözü Qədir shəhərdə, çox pozğun, pərişan gəzən qəribə bir dəlinin ağızından eşitmİŞdi. «Dəlidən doğru xəbər» deməşdi.

Istidən yayınmaq, həm də Faxirəyə bir şey tapmaq üçün Qədir bağın divarını aşdı. Su kənarında six bitən böyürtkənlərin meyvəsi qaralıb yetişmişdi. Qədir ağaclar tikani araladı, daraşib yedi. Dəsmalına da yiğmaq istədi. Yadına düşdü ki, evin yanında, böyük çəpərdə bundan çox var. Bunu aparmağa dəyməz.

Bağda üzüm, armud yiğirdilər:

- Yolcu qardaş, üzüm buyur!

Ölliidən artıq adam işləyirdi. Tənəklər arasından çıxan uşaqlar etək, ya səbət dolusu üzümü gətirib təhvil verir, cəld iş yerinə

qaçırdılar. Zabit papağına oxşayan girdə səbətlərdə üzümü ustaların yanına yiğirdilər. Qayçılanlar isə şüə kimi ağ, qara salxımları zədəli gildən təmizləyirdilər. Ustalar dizlərini yerə qoyub, üzümü yeşiyə qablayırdılar. İki uşaq da, əldə çəkic, hazır yesiklərin qapağını mixlayırdı. Nabələd qonağı bir yesik göstərdilər:

- Əyləşin!..

- Oturun, yaxın oturun!..

Qədir iri, dolu gıləli Təbriz üzümünü ağızına qoysduqca, üzüm qənd kimi şaqquşdayırdı. Gilələr təmiz, duru və bərk idi. Elə bil dişləyən kimi suyu qana keçirdi. Qədir gördü ki, meyva boğazından getmir. Tikan kimi ilişib qalır. Nisgilini gizlədə bilmədi:

- Beş aydır bir yaşında qızımdan ayrılmışam, ona bir armud aparsam, elə bil dünyani bağışlaram.

Fəhlələr bunu eşidən kimi Qədirin qabağına bir səbət armud tökdülər:

- Götür, doldur ciblərini, keşin istəyən qədər!

Yeşik bağlayan uşaq bir-birinə bitişmiş, haça, qırmızı alma gətirdi:

- Uşaq üçün bu daha yaxşı olar!

Qədir sevindiyindən bir şey yemədi, evə tələsdi. Armudu, almanın papağına, üzümü dəsmalına yiğib, çox-çox razılıq elədi:

- Allah artıq eləsin! Yorulmayasınız, payınız çox olsun.- Ağacların altı ilə yoluna düzəldi.-Çox sağlam olun!..

Fəhlələr xorla, lakin adda-budda səslə qonağa cavab verdilər:

- Xoş gəldin! Yolun uğurlu olsun!

Şəhərdən Qobulara on beş-iyirmi verst yol var. Poçt yolu ilə gedəndə yol daha uzaq düşür. Qədir qəsdən bağlardan, yoncalıqlardan, dirriklərdən keçir, kəsə yolla gedirdi.

Gecə vaxtı kəndə çatdı. Hami yatmışdı. İşıq əsəri yox idi. Alçaq torpaq binalar nağıllarda söylənən düşərgələr kimi qaranlıq,

qorxulu idi. İtlər ulamır, töyləslərdən at finxırığı, öküz fisiltisi gəlirdi. Qədir neçə ay əvvəl ayrıldığı bu evləri gördükcə, uzaq bir yerdən öz yurduna dönməyinə şad olurdu. Ev-eşik, yar-yoldaş gözünün öününe gəlir, hər şey dil açıb onu qarşılıyır, sənki «xoş gəldin» deyirdi. Belə xoş hissələrlə Qədir daha yeyin gedirdi. Ürəyi darixir, tələsirdi. Fikirləşirdi ki: «Görəsən, evdə nə var».

Çəpərdən aşdı, həyətə gələndə ay sanki onu qarşılamaq üçün pərdəsini üzdən atdı, qalxıb kəndin üstündə durdu. Bəlkə o məhz iki sevgilinin uzun ayrılıqdan sonrakı görüşünün şadlığını eləmək üçün dayanmışdı. Qədir həyətdə palaz sahib yatan Qumrunu görəndə və onun qolu üstündə pişik balası kimi xirdəca görünən Faxırəya baxanda necə, nə qədər sevindiyini dil deməkdən, qələm yazmaqdan acizdir. Onun dili tutuldu, dizi taqətdən, özü hərkətdən qaldı. İndi o, ailəsinə qovuşan bir adam kimi yox, ay işığında çəşib duran bir hərami kimi hissiz, hərkətsiz idi.

Ürəyi bərk döyündü, başına anlaşılmaz bir ağrı gəldi, dodağında təbəssüm oynadı. Atalıq məhəbbəti coşdu. O əyilib usağın pörtmüs, tərli yanaqlarından öpdü. Uşaq elə bil yuxulu-yuxulu deyirdi:

- Öpmə, sən niyə bizi qoyub getdin? Səndən küsmüşəm!

Qumru yuxuda, yataqda daha məhzun görünürdü. Oxlanmış göyərçin kimi boynunu çıynıñə qoymuşdu. Qədir onun başını qucaqladı, baxdı. Geri çəkildi, bir də baxdı. Deyəsən, oyatmaq istəmir, səhərəcən keşiyini çəkmək istəyirdi. Bu vaxt Qumru ipək dona bürünmüdü, ərinin qucağına sığınaraq gül iyliyirdi.

Qədir sinəsinə siğdırıa bilmədiyi bir sevincə bağırmaq istədi. Səsi gəlmədi. Xəyalının dərinliyinə endi. Ani bir sükütdən sonra başına bir fikir gəldi. Fikirləşdi ki, bu ana-baləni şirin yuxudan aylıtmak pisdir, cinayətdir, bəlkə onlar indi ayıqlıqda xoş gün görməyən gözlerini xoşbəxt bir röyanın gözəl səhnələrinə dikib sevinir, gülürlər. Bəlkə də onlar şirin və ümidi bir yuxu içinde üzürlər...

Qədir özü da bərk yorulmuşdu, ayaqlarının altı sizildiyirdi. Yük yerindən bir mitil gətirdi. Paltarını da baş altına qoyub yatdı.

Bəbir bəy bu gecə nişanbazlığa hazırlaşmışdı. İkinci dəfə idi ki, durub alma və konfet bağladığı şal dəsmali götürərək, evdən çıxməq istəyəndə Qissa xanım qaroval kimi qalxıb, evdə gəzən kölgəyə baxıldı:

- Bu kimdir? Kimsən?

Bəbir bəy usaqları oyatmamaq üçün yavaşcadan cavab verirdi:

- Mənəm, ay qız, çölə çıxıram, niyə qışqırırsan daha? Sos salma!

Niyyəti baş tutmayanda o, qayıdış yorgana təpildi, lakin vəhşi, qızığın ehtiras onu yatmağa qoymurdu. Aylardan bəri həsrətinin çəkdiyi «şamama, ipək, mərmər, düyməçəli məmələr» gəlib gözü önünde dururdu. O, xəyalında Qumrunu qucur, gözünü yumub, dodaqlarını tərpədirdi. Gecə lampasını da söndürmüdü. Yerinin içində dizlərini qucaqlayıb, yastiğə söykənmişdi. Qissanın yuxuya getməyini gözləyirdi. Fikirləşir, tərləyir, tərini adyala silir, gözləyir, Qissanın xorultusuna həsrət çəkirdi. Cox çəkmədi ki, Qissa bozbaş kimi qaynamağa başladı. Xorultu bərkidi.

Bəy yavaşça dəsmali götürdü. Barmaqlarının ucunda yeridi, evdən çıxdı. Səssiz-səmirsiz pilləkəndən düşüb, Bekarı bizlədi. «Dalımcə gal, adə! Yavaş ol!..»

Çətinin evdən çıxməq idi. Qissa durub bəyi evdə görməsə Bekarın arvadından soruşacaqdı. O da əzbərləmişdi ki: «Pristavin adamları gəlib xəlvəti çəgirdilər».

Bəy Bekarı ehtiyat üçün aparırdı. O, əlində tüsəng, qapıda gözləyəcək, özü isə Qumru ilə «razi-niyaz edib» kefə baxacaq idi. Bəyin ürəyində qorxu və iztirab vardısa da, «eşq atəsi» gözünü örtmüdü. Birtəhər özünü Qumrunun yatağına salmaq, «mərmər bədəni» bağrına basmaq istəyirdi:

«Mən sənin eşqində cəfalar çəkərəm, ay gözəl!»

Bekar tüfəngin çaxmağını çəkdi:

- A bəy, sən yeri! Nə qədər mən varam, quş da səkə bilməz, qorxma!

Bəy işarə etdi ki:

- Tüfəngin ağızını o yana tut. İşin olmasın, sən dur gözlə, «vur» desəm, atarsan!

Bəy çəpəri aşdı, barmaqları üstə yeridi. Dəsmalı sallaya-sallaya Qumrunun yatağına yanaşdı. Səkinin üstündə bir dolu dəsmal göründü. O da nişanbazlıq dəsmalına oxşayırırdı. Bəy Qumrunun yatağına baxdı. Heyrətə gəldi. Gözlərini sıxıb diqqatlı baxdı. Qumrunun yanında bir kişi vardi. Uzun bir kişi yatmışdı. «Bu nə işdi?» Bəyi vahimə götürdü. Nəfəsini oğurladı, geri çəkilib, qapıya gəldi. Bekar nə hiss etmişdi, piçıldı:

- A bəy, nə olub, alışdırımmı?

Bəyin dili tutulmuşdu. Dediyi sözlər anlaşılmırdı. Əllərini Bekarın döşünə vurub deyirdi:

- İş var, iş var!

- Necə?

- Başına iş gəlib, a donuz oğlu!

- Qorxma, bəy nə var, nə olub ki?

- Arvadın yanında... Bu nə işdir?

- A bəy, nə var?

- Arvadın yanında adam var, özgə adam!

Bekarı gülmək tutdu:

- Səni qara basır, bəy, bir salavat çevir!

- Yekə kişini görmürsənmi?

- Elə isə arvadı qara basır.

- Dəsmalli-zadlı kişi gəlib, əməlli-başlıca, gözüm kor deyil ki, dilim qurusun, qolu da arvadın boynunda. Bilmirəm bu nə işdi?

Bekar qaqqıldayıb gülməkdən özünü güclə saxladı:

- A bəy, deyəsən, yiyoşı gəlib ax! Qayıdaq, bu gecə uğursuz oldu, sabah gələrsən. Xatalı işdir!

Bəyin dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyüñür, gözünə müxtəlis şeylər görünürdü. Bekarın ətəyindən tutub çökirdi:

- Axi bu nə işdir, bu donuz oğlu kim ola?

- A bəy, gözünə elə görünür.

- Gəl, gəl sən də gör. Bir görək nə olan işdir, a başına dönüm? Kəbinli arvadımla bu nə hekayədir?! Bu nə bədbəxtlikdir, ilahi!

Onlar barmaqları ucunda ehtiyatla yeriyir, hər addımda yatağa baxır, yaxınlaşdıqca təkrar baxırlar:

- Bax, odur bax, görürsən, gördün ki, aha!.. Elə bilirsən mən yalan deyirəm?

Bekar bir az özüñə cürət verdi. Baş tərəfə keçmək, yatanın üzüñə diqqətlə baxıb, kişi olmağını yəqin etmək istəyirdi.

Yatanlardan biri tərpəndi. Yuzbaşı, bostan oğrusu kimi, sinəsinə, ətəyini tut-a-tuta qəçdi. Çəpərdən hoppananda dəsmal tikana ilişdi. Almalar tappatap töküldü, küçə aşağı düşürgəndə. Bir neçəsi gölə düşüb şappildədi. Qurbağalar kiridi. Bekar ovçu ilə ağızını örtüb gülürdü:

- A bəy, vallah, baş tutmayacaq!

- Qorxaq olma, axmaq!..

- Görürsən kişinin qızı zənitdi də, a bəy. Daha nə istəyirsən?

Bəy dinnirdi, lakin Bekarın ətəyini də buraxmırırdı. Onun ətəyini bərk-bərk tutub, özüñə tərəf çəkir və yalvaran bir ada ilə deyirdi:

- Gəl görək axı mənim kəbinlik arvadımla bu nə işdir? Bu kafir oğlunu...

Onlar bir-birindən tutub, təkrar yatağa tərəf irəlilədilər. İkiisi də addımini yavaş, səssiz, ehmallıca atıb, hər addımda dörd tərəfi yoxlayır, gözlərini yatağa zilləyir. Yatağa yaxınlaşdıqda kişinin xorultusunu da eşitdilər. Bəyə yəqin oldu ki, arvadın yanında

«çoxnaş» var. Hətta kişi bir qolunu Qumrunun sinəsinə uzatmışdı. Namus bəyə güc gəldi, qan başına vurdur, gözü kəlləsinə çıxdı. Ancaq o, gözlərinə inanmır, dəsmallı silir, təzədən baxırdı. O, ağzını açmış, barmaqları üstə dikəlmışdi, yatanların ayaq tərəfinə baxırdı.

Bekar onun ətəyindən yavaşça çəkdi:

- Yiyəsi gəlib, a bəy, səfəh işdir, bəri qayıt!..

Qumrunun boz pişiyi hinin üstündə yatardı. Bu gecə gələn adamlar onu rahatsız etmişdilər. Bunun üçünmü, yaxud onlardan şübhələndiyi üçünmü, nə isə, oturduğu yerdən dinməz-söyləməz bəyin başına hoppandi. Bəyin heç şeydən xəbəri yox idi. Gərgin həyəcan və qorxu halında ikən başına yumşaq bir daş düşdüyünü hiss etdi. Boz pişik dırnaqlarını onun yenicə qırılmış nazik üzüñə ilişdirəndə, bəy özünü çəpərə atdı, yixildi; arxadan, yataqdakı adamin hücumundan qorxub, tikanların içindən ilan kimi sürüşdü, çıxdı. Bekar ondan qabaq hoppanıb, tikanın o biri başında durmuşdu. Sökülən dən yerinə baxırdı:

- A bəy, vallah, xatalı işdir. Vaxt da ötdü. Bu gecəliyə birtəhər döz, sabah bu da olmasa, sənə bir siğə düzəldərik!

Bəy ona da, yatana da söyüdü:

- Get həyatdən o tüsəngi götür, mənə ver! Onun anasını ağladacağam.

Bəy sözünü bitirməmişdi ki, başına ağır bir zərbə endi. Qissa xanım dink toxmağını kişinin başına elə rəhməsiz çırpdı ki, tapança kimi açıldı:

- Kaftar köpək, gecə vaxtı qapılarda nə sümsünürsən? Arvadını evdə qoyub, fahişə dalınamı düşmüsən? Bu ləçək mənə haram olsun, başına bir dütün kişi yığmasam! Görərsən şortluq necə olar?!

Qissa xanımın qışkırigina kənd ayıldı. Hava da tez işıqlanmağa başladı. Sanki qaranlıqlar da yerə salınmış pərdələri sürətlə qaldırdı. Elə bil bu balaca həyatdə baş verən qəribə hadisələri hamiya

göstərmək üçün günəş qaşa-qaşa gəlirdi. Qıssanın qara-qışkırigindən sonra bəy yox oldu. Adamlar Qumrugilin qapısına tərəf gəlib, bir-birindən soruşurdular:

- Ölən kimdir, nə qışkıraqdır?

Hərə bir cürə yozurdu. Kimi deyirdi, bağıri çatladı öldü. Kimi deyirdi uşaq böğdular. Bəzisindən elə gəlirdi ki, qışkıran qarnına biçaq soxulan bir adamdır.

Kainatın qoca və ayıq keşkçisi günəş üfüqündən yuxarı qalxmış istərkən, yuxudan kal aylanlarının üzündəki həyəcanı işıqlandırırı.

Qışkırtıya Qədir də ayıldı. Mənə vermədən, şirin səhər yuxusuna cummaq üçün yorğanı başına çəkdi.

Qumru gözünü açan kimi yanındakini görüb dik atıldı. Gördüyüñə bir mənə verə bilmədi. Ayaqyalın, başıaçıq qapıya yürüdü. Qadınlar Qumrunun səsini eşidib gəldilər. Qumru ağlayır, yanağını cirir, dizinə vururdu. Ona elə gəlirdi ki, yüzbaşı yatağına girmişdir. Adamlar onu anlamadısa da, dayandırmaq, təsli verib ovutmaq istəyirdilər. Güman edirdilər ki, zərbə həmin bu qadına vurulmuşdur, qışkıran da bu imiş.

Qədir Qumrunun küçəyə çıxdığını görüb şübhələndi. Küçədən bir xəber bilmək üçün durub getdi. Küçədə anlaşılmaz bir həyəcan hakim idi. Adamlar bir-birinə dəymışdılər. Qumru ağlayır, Qissa xanım isə onu söyüb qışkırdı. Qadınlar onları aralığa alıb sakit etmək istəyirdilər.

Qədir yaxına gedəndə qonşusu Ağa Məhəmməd onu gördü. Qədir gülümşəyib görüşmək üçün əlini uzadanda kişi «bismillah» deyib, geri-geri çəkildi:

- Ölü, ay camaat, ölү! - deyə bağırıb qaçıdı. Qonşular, çoxdan öldüyünü xəbər tutduqları Qədirə görəndə vahimələnib qaçısdılar. Axundu çağırıldılar. Dirilib gələn Qədirin «xorfdadığı» xəbəri ağızdan-ağıza düşdü. Nökərlər əldə şana, ağalar kinli, qadınların

bəzisi eli xamırlı, bəzisi qucağı qundaqlı, uşaqlar isə suya qaçan cüca kimi töküldülər.

Hami «xortdan» görmək istəyirdi. Qədir hər kəsə yaxın gedir, başa salmaq istəyirdi, qorxub qaçırdılar. O, yurdundan, el-günündən ayrı düşmüş bir qarib kimi tək qalmışdı. Məşədi İsləm Qədirin «xordamağını» eşidəndə heyrət etdi də, özünü itirmədi, mətləbi başa düşdü:

- Bir kişinin ki, başına elə oyun açıla, əlbəttə, xortlayar!.. Mən də olsam, xortlaram. Hələ harasıdır, qoy bir iş sahibi gəlsin. Qoy bir camaat haqqını bilsin. Hər qarış torpaqdan bir ığid qalxacaq, «xortlayacaq». Bəs nə, diri-dirri qəbrə getmək olarmı? Zülm ərşə dayananda belə olar! Hələ dayanın bir... Daş-torpaq cana gəlib zəbanə çəkəndə soruşacağam ki: «Ağalar, indi necə, halinizdi, dəminiz?..»

### BOĞAZA DÖYMƏ

Kəndin adı axşamlarından birini deyirəm. Mal-qara, şirin yuxu eşqi iləmi, canavardan qurtarmaq arzusu, yaxud balalarla görüşmək həvəsi iləmi evlərə qayındırı. Naxır tozlu yollardan axışib gəldi.

Məşədi İsləm taya basıldı. Mələknisə çox ehtiyatla xanımın xallı inəyini sağdı. Bəndini qarib qaçmış buzov arvadın barmaqlarını da ağızına salıb sormaq istəyirdi. Yenə də min cür danlaqdan, qara-qorxudan sonra töycü yükünü aşırı arxayın nafəs almaq xəyalı ilə qayıdan cütükər arabalar, basılmış pəhlivanlar kimi ağır-agır yeriyir, ciriltili təkərləri ilə, doğan inek kimi, əzabdan zarıldayırdı. Toyuqlar dən, köpəklər yal, atlar tumar-qasov, öküzlər yem, Hacı Hüseyin isə buxarı başında kişiñiyib plov istəyirdi...

Soyuğa, küləyə baxmayaraq, doqqazın başında qalmaqla əskik deyildi. Alçaq çapərlərin, ucuq məscid divarının, qəssab dükəninin yanındaki açıqlıqdan, peyinli, torpaqlı bir yerdən danışıram. Kəndin göbəyi buraya basdırılmışdı. Haralardansa azib gələn müsafir bu doqqazda dayanar, istiqamət alar, bir qarın çörək üçün özünü satmağa gələn rəncər, biçinci, kankan burada öz sərbəstliyini itirərdi. Suyu oğurlananlar burada çarpışardılar. Ürəyi yumşalanılar da burada barişardılar. Həmin bu açıqlıqda, bu kalafalardaca çərçi udur, kəndli uduzur, molla deyir, kəndli ejidir, axşama qədər bomboş olan bu yerdə qaranlıq qarışıkən daha çox qarqaşlıq başlanırdı.

Dünyanın yeni-yeni xəbərləri: dava, achiq, şuluqluq, ölüm, dirilmə, təvəllüd, fəlakət və səadətlər özü özünə gəlib toplanırdı.

Dörd tərəfdən gələn küləklər burada toqquşur, şaqqılıt ilə parçalanır, yerə töküldür. Bu küləklərin çarpışmasından, daşlanan sularдан hərə bir içim içir, hər kəs bir dad duyurdu...

Bunlar, bu doqqazın başına gələnlərin hamısı canlı tarix kimi dilə gəlir, adamların hamısını xəbərdar edirdi. Bir sözə, doqqaz kəndin əcaibxanası, qəzeti, telefon və teleqrafi ididi. Su bölünəndə, töycü gələndə, əsgər yiğilanda, məscid üçün pul yiğilanda qiyamat qopurdu. Kobud, nazik, haqq və nahaq səslər bir-birinə dəyir, gah mis qab kimi cingildəyir, gah bir-birini qırıb yerə tökür, gah da bir-birinə dəyən bu səslardən çaxmaq daşı kimi qıgilcımlar qalxırıdı. Ətrafa işıq düşürdü.

Bu axşam da doqqaz məclisi şirin keçdi. Bitmək bilmirdi. Qadınların bəzisi xörəyin altını söndürmüdü. Kimisi süfrəni açmış, çörəyi doğrayıb gözlyir, süfrənin qirağında çöməlib yalvaran pişiyə acıqlanırdı:

- Pişdə, pişdəl...

Elələri də var ki, çadrasına bürünüb, darvazanın böyrünə,

torpaq divara söykənmiş kişilərin ucalan səsini, qəribə söhbətini dinləməyə gəlmədi.

Qaranolıq qatlaşanda səs ucaldı. Adamlar deyir, eşidir, ancaq bir-birinin sıfətini görməklə o qədər maraqlanmırıldılar. Bu sıfətləri onsuз da tanıydırlar. Onlar «hərifi» eşitmək, onun qabağına doqquzluq qoymaq üçün çalışırdılar. Bugünkü mübahisələr və çalçatdasın nə töycü, nə də su üçün idi. Adamlar bəlkə də özlərinə dəxli olmayan şey üçün baş ağrıdır, boğaz cirir, çənə çıxarırlar:

- Qumru kimin olmalıdır?

Rəncəber Qədirin sırlı işi kəndin bütün başqa söhbətlərini unutmuşdu. Yaxın kəndlərə qədər yayılan bu faciəni hər kəs, mahir bir aşiq kimi, başqasına söyləyir, bacardıqca üstünə bir şey də qoyur, daha artıq təəccüb oyatmağa çalışırdı. Fikirlər çox müxtəlif idi. Buna «qəzavü-qədərin işi» kimi baxırdılar. Bir başqaları dünyanan qarışmağından, işlərin baş-ayaq olmağından şikayətlənib deyirdilər:

- Dünya... Nə bilim, vallah, belə getsə, vay, vay birkeçilinin halına. Çoxları xortlayacaq, diriləcək, çox adam da ölməli olacaq! Ata-babadan da görmüşük. Şam qızaranda, dan yağar. İl bəd gəldi, bəla üzülməz...

Bekar Ağabala kimilər isə «baş çıxardılası işə oxşamır»-deyə qolunu qamçı kimi tovlayırdı...

- Qumru kimin olmalıdır?

Bu sual bir ağırlıq olub ürəklərə çökmüşdü. Heç kəs bundan silkinə bilmirdi. Çərçi Ağa Ələsgər qurandan aya gətirib deyirdi ki, Qumrunun meyli kimə olsa, «sahibi-ixtiyar odur». Sarıqli molla da aya gətirir, hədis tökür, ancaq ayrı hökm verirdi. O buyurdu ki:

- Mötəbər hədisə görə, üç nəfər adil şahid şəhadət versə ki, şövhər mərhum olubdur, övrətin nikahı fəsx hesab olunur!

Belə olanda Qədirin əli boşça çıxır, Qumru bəyə ana südü kimi

halal olurdu, çünki üç nəfər deyil, beş nəfər «islam mücahidisi» erməni kəndlərindən qayıdır Qədirin ölüm xəbərini gətirmişdi. Axundun deməyinə görə, Qədir gərək o zaman öz salamatlığını övrətə yazıp bayan edə idi.

Çoxları axundun bu fəndgir hökmü ilə ağırlıqdan silkinirdilər. Qədir də yazılı gələn olurdu, lakin Məşədi İsləm bu sözü iki qəpiyə almaq istəmirdi:

- Ləğviyyatdır, - deyirdi. - Kişi qurbətə gedib, indi də qayıdır. Buna kimin nə sözü ola bilər? Nə aycə, nə hədis? Diri-diri kişini danmaq olarmı? Bunlar hamısı bəyin sırlıdağıdır. İstəyir Qumrunu o söz...

Hacı Hüseyin, ağızında qolyan, dili dolaşa-dolaşa Məşədi İsləmin sözünü kəsdi:

- «İstəyir» ha.. «İstəyir» bax ey! Ədə, ay qoduq otaran, «istəyir» harasıdır? Qumru Bəbirin kəbinli arvadı deyilmə!

Kim isə əlavə etdi:

- İndi çoxdan gönü suya veriblər!

Məşədi İsləm başını tovladı:

- Hay-hay! Əcəb adam tapmışan. Qumru özünü öldürər ki, Bəbir bəyin üzünə tüpürməz də.

Hacı Hüseyin sinəsini arıtdı:

- Ölünü öz kefinə qoysalar, kəfəni xarablar. Arvad razılıq verib, kəbin də kəsilib. Qədir xortlamasın, lap çıxın göyə, keçmiş ola!

Hacı Hüseyinin sözü Qədirin kankan yoldaşı Sultanlılıə bərk dəydi. O, ağasının damında novdan təmizləyirdi. Doqqazdakıların hamısını apaydin eşidirdi. Elə bil yerda danışlan sözləri qoz kimi ovuc-ovuc dama tullayırdılar. Sultanlı pəncərənin çərçivəsindən yapışış aşağı düşürdü və həm də Hacı Hüseynə eșitdirirdi:

- Əlbəttə, Hacı, zora qalanda Qumrunu bəy aparar. Canavar qoyun aparan kimi. Həyatı də sən içəri ötürərsən.

- Ağzını əymə! Həyat sözü sənə qalmayıb. Yoxsa Hacının daşı  
sənin də başına düşüb? Dddaaanışığma...

Məşədi İsləm dilləndi:

- Hə, Hacı, deyəsən, döşünə yatmadı!

Sultanəli daha da yavaşdan, lakin iti ifadə ilə dedi:

- Bəllidir də, kasibin arvadını da çəkib aparmaq istəyirsiniz.  
Amma...

Hacı Hüseyin qəlyanı ağızından çıxartdı, dodaqlarından selik  
sallandı, çənəsi tez-tez tərpəndi:

- Sən nə belə artıq-əskik danışısan, tülü? Başın gövdənə ağırlıq  
eləyir deyəsən?..

- Tükünün səsi gəlir. Artıq-əskik sənin kimi pərəklər danışır.  
Danışanda nə eləyəcəksən? Kimi qorxudursan?

Məşədi İsləm ayağa durdu:

- Kimi qorxudursan? Bundan da pis günə qalmayacayıq ki?  
Qaradan o yana rəng yoxdur! Gənəcə bəyləri sizi qudurub. İnsaf  
deyilən şey hanı?

Adamlarda bir ciddilik və gərginlik duyuldu. Doqqazdan barıt  
iyi gəldi. Bir saat əvvəl eşidilən zarafatların, hirtilərin izi qalmadı.  
Gözlərə qan ciləndi. Hacı, Sultanəliyə baxdı. Sultanəli Haciya  
baxdı. Nəzərlər bir-birini biçaq kimi kəsirdi. Onlar bir-birini gözlə  
oxlamaq istəyirdilər. Sanki qaranlıq ortadan qalxmışdı. Heç kəs o  
birisinə güzəştə getmədi.

- Kaftar!..

Bu sözü Sultanəli sanki dili ilə yox, böyümüş və qızarmış  
gözlərilə deyirdi. O qədər cəld və etimadla deyirdi ki, ürəyindən  
tikan çıxan kimi, özünü rahat hiss edirdi. Məşədi Cahangir irəli  
çıxdı:

- Donuz oğlundan lap mazut iyi gəlir. Qapıların yahı sizi  
qudurub!

Hacı daha da cürətləndi və ürəyini dələn sözü bir od kimi eşiə  
tulladı:

- Balşavet köpök uşağı... Bura da sizə Ərəseyy-zad deyil ha, onu  
bilin!

Məşədi İsləm bu vurhavurda soruşurdu:

- Hacı əmi, qarnın niyə işib?

Məşədi Cahangir az qaldı barmağım Sultanəlinin gözünə sox-sun:

- Başını elə batıraram, üstündə ot bitməz!

- Gözünü aç, mənə bax!..

- Hapçxi!.. Yox aş!..

Məşədi İsləmin zorakı gotirdiyi bu «səbir» Məşədi Cahangirin  
hərbə-zorbasına çox yerli cavab oldu. Kənardə durub maraqla işin  
nəticəsini gözləyənlər ixtiyarsız güldülər. Bu güllüs Məşədi Cahangiri  
və Hacını daha da qorxutdu. Sarımsaq kimi yandırdı.

Məşədi Cahangir Sultanəlinin yaxasından tutmaq istəyəndə o  
dartndı. Məşədi Cahangir boğazlamaq istəyəndə o, balıq yağı içən  
uşaq kimi, üzünü turşutdu. Məşədi Cahangirin gicgahından bərk  
ilişdirib, divara hoppandi, aradan çıxdı. Məşədi Cahangirin gicgahı  
od tutub yandı. Səndələyib divara söykəndi. Hacı Məşədi İsləmi  
qarmalamaq üçün can atdısa da, onu tutdular. Sarıqli molla  
başlığını taqqildadaraq, qurşağı dolaya-dolaya gəldi:

- Ey əqli-qəryə! Lənət şeytana deyin! Camaat, bu nə hərəkətdir?  
Dağlıñ! Şeytan şərrindən uzaq olun, amandı!..

Lap qaranlıqlaşmışdı. Pəncərədən sallanan işıqlar, çəp gözlər  
kimi, qaranlığa, doqqazdakı qalmaqla baxırdı. Səs-küyü sonradan  
eşidənlər şamını yarımcıq qoyub gəlirdilər. Doqqazda heç kəs  
olmasa da, «xata izi», «barit iyiv» qaranlıqdan silinməmişdi.  
Vaxtında burada olmayanlar təsəffüf edirdilər.

Doqqazdan dağılanlar isə bu əhvalatı çörək başında arvadına  
şirin-şirin danışır, artırır, böyür, əcaibləşdirir, Sultanəlinin

yumruşunu döndə-döndə təsvir edirdilər. Hampa arvadları bu davalara «səbəb» olan Qumruya boğma çıxardırdılar:

- Kül başına, arvad olan yerdə. Bəy evinə getmək istəmir. Öl, canın çıxsın! Daha xalqı niya vuruşdurursan?..

Sultanlı gecə ikən kənddən çıxdı. Gözlərində kin, qəlbində intiqam arzusu, qolunda vuruşmaq gücü ilə yollara siğmır, qaranlıqları əlinə dolayıb, barmağını cida kimi düşmənin gözünə soxmaq istayırdı.

Hacının beynini tüstü, duman bürümüşdü. Yerə otura bilmirdi. Əli, ayağı əsə-əsə «gədə-güdəyə» əncam çəkmək üçün Bəbir bəyin yanına xahişə getdi.

Hacı titrəyə-titrəyə goldisə də, bəyə, bir ultimatum götirdi. Yetirən kimi acığını yerə töküb ağladı:

- Kaftar mən oluram, ihi, ihi, ihi. Donuz mən oluram. Mənim qarnım, ihi, ihi, şışır. Yüzbaşı da rahat oturub, küftə yeyir...

Arvad o biri evə keçdi. Bəy, ağızında tikə, ayaga durdu. Yağlı barmaqları çıraq işığında işildaya-işildaya Haciya yer göstərdi. O, doqqazzdakı əhvalatı öz qulağı ilə eşitməşdi, lakin «əngəl çıxmasın» deyə qulaqardına verib ötmüşdü. Hacının «abi-havasından» bildi ki, məsələ ciddidir. Özünü bərk çəkdi. Qaşlarını çatdı. Bir «millət xadimi» kimi səbirlə Hacını dinləməyə başladı.

Hacı danışır, danışdıqca alt dodağı rezin kimi sallanır, uzanırdı. Ağızından bəzən selik axırdı. Hacı qarnından tutur, papagını-namusunu göstərir, bir də Məkkəyə and içirdi. Qalan sözləri anlaşılmırdı. Danışığından «çarə, nə günə, nökər, dik, quyu, saqqal, pristav, sabah...» kəlmələri aydın eşidilirdi, lakin bunlar Hacının hiyləgər, şivənlə zirliştəsına qarışır, anlaşılmamış qalrırdı.

Bəbir bəy çörək təklif etdi. Hacı ilə uzun söhbətə girişdi.

O, Qədirin və başqa «banditlərin» haqqında uzun plan tökmüşdü. Heç tələsmək, əl-ayağa düşmək lazım deyildi. Bu işi yeritsə



hər şey olacaqdı.

Bəbir bəy müsahibini başa salırdı:

- Əvvələ budur ki, Hacı, Qədirin bir də Qədir olub kənddə gəzməyi, baş girləməyi keçmiş ola. Lələşin ona bir aş bişirib ki, dadi damağından gedən deyil!..

Bəy qəlyanı ucuz tənbəki ilə doldurub, baş barmağı ilə basdı. Alışdıranda Hacı, ağır şeylərlə yüklənmiş eşşək kimi, «uf, uf» elədi, burnunu tutdu, geri çəkildi. Bəy anladı ki, kükürdün tüstüsü Haciya əziyyət verir.

- İpişkadan qorxursan, əşı? Sabah millət yolunda meydana çıxanda, atışanda nə eləyəcəksən bəs?..

Hacı, dərman atmış kimi, üzünü yana çevirdi, öskürüb asqırıldı, özünə gəldi. Bəy davam etdi:

- Hənn... nədi... ona lələşin bir yağı iş bişirdi! Deynən necə?

- Necə?

- Axi bu iş belə şeydir ki, gərək əlində sübutun ola. Dakumentalnı-subatalnı baxanda Qədir səfər ayının on üçündə ölüb!..

Hacı onun sözünü ağızında qoydu:

- Deməli, yezid günündə tünbatın düşüb...

-...Şahidlərin sözü var. Başbilitində yazılıb ki, «flankəs ermənilərin əlində şəhid...» Şəhid məsələsi səhv düşüb, onu qaralayıb düzəldərik... heç... Yazılıb ki, bu adam o söz, öldü! Qumrunun da kəbini kəsilib qurtarib gedib, gəldi-gedər, mərsiya mollası yox, mötəbər axundun yekə qolu var, üstüna möhür basılıb. Arvadın mehrinə də neçə yüz qızıl salınıb. Hamısı həpti-cəpt olunub. Burası belə! Görürsən ki, hara getsə, mənim ixtiyarım var kəbinli arvadıma sahib durmağa. Bir yana baxanda Qədirin diriliyinə barmaq boyda sübut, şəhid yoxdur. Mən də elə hərifi burada tutmuşam. Mən ölüm, nə deyirsən?.. Dirilmişən, dirilmişən, a donuz oğlu, hanı kağızin, hanı sübutun?

- ...

- Hə, belə. Dərədə yüz bambılı var, biri gəlib deyəcək ki, Qədirəm. Beləsinə kim inanar, burada hökumət var, kəndxuda var. Başına deyil ki. Bu camaata baxan var. Pristav yanında mənim adımdır. Yüz gün lalasın ki, «Qədirəm!», kim inanar?.. Qədirin adı mənim kəndimdən çıxdan silinib, çıxdan silinib gedib. Yalandan biri özünə ad qoyub gələcək, mən dəliyəm onu kəndə buraxam? Mən dəli deyiləm ki! Qəbristanlıqə gedən ölü qayıdar mı?.. Vəssalam... Çıxarıram, başın haqqı, qoymaram bir gün qala kənddə!

Hacının acığı tutdu:

- Axi, a bəy, bir kəlmə işarə verməyə ağızın ağrıyır? Niyə it damına basdırımsın qurtara gedə, bu donuz oğlunu?

- İxtiyarımız yoxdur!

- Necə?

- İxtiyarımız çatmaz!

- Nədən bəs tat Həmidin qardaşını Narginə sürəndə çatır? Yəni Qədir belə əcdaha oldu ki, ixtiyar da çatmaya!

- Yox, a kişi, onu demirəm, ixtiyara nə gəlib? Dövlətindən, lap kəndə od da qoymağı bacarram. Pristav mənə güldən ağır söz deməz. Əlbəttə, millətin ixtiyarı bizə çatır. Ancaq bir iş var. Qədir ölübdür, dirilər siyahisində adı da yoxdur! Mən onu tutub dama salsam, sabah məni öz sözü ilə tutar, deyər ölmüşdümə, niyə qalaya basdırırdın? Ölü də dustaq olarmı? Odur ki, mən tutmuram, məsləhət də deyil. Sabah kənddən qovacağam, qonşu yüzbaşılara da demişəm. Qəbristanlıqdan qayıdanı kəndə qoyan kimdir. İlim-ilim itib gedəsidir. Onun işi bitib!

- Vəssalam?

- Əlbəttə ki, vəssalam!

- Ay dedin ha!...

Hacı bu sözün axırında ziqqıldı, divara sarı çevrildi. Bəy anladı ki, tədbirləri onun xoşuna getmir. Sabahdan bəri daniş-

dıqlarının harasında səhv olduğunu fikirləşmək istəyirdi. Hacının xırıltılı səsi mane oldu:

- Yatmışan!.. Dünya bir-birinə dəyiib, sən hələ yuxudasan. Demək ki, Sultanəli tək məni söyür, ya Məşədi Cahangirə kışılənir? Yox, dalda uzun zırıltı var. Bu gün məni döyər, sabah axundun sözünü danişar, o biri gün də səni, sən yüzbaşını ağıza salar. Nə hökuməti sayırlar, nə şəriətə baxırlar. Görmürsən bəyəm, qudurublar, canım, Urusətdə balşavet yalan olub. Bizimkilər gəmidə oturub, gəmiçi gözü çıxardırlar.

Hacı bu sözdən sonra bir qədər susdu. Yüzbaşı da danışmadı. Hacının xırıltılı səsi onun qulağını didirdi. Hacı indi daha qətiyyətlə danışındı:

- Yox, ay yüzbaşı, bu olmadı. Mən şəhərə gedib danışaram. Bir Qədirin dərdi deyil ki... hansı axundun sözüdü, o demişkən:

«Düşmən bir olsa dəfini asandır eyləmək,  
Vay ol zaman, hücum edə dörd bir kənardən...»

O biri evdən tünd çay gətirdilər. Arvad bəyi qapiya çağırıldı. Bəy mızıldandı, qayıdı:

- Hacı, mən elə demədim, bir bil gör nə deyirəm, gör Sultanəliyə nə eləyirəm də...

- Heç nə eləmirsən.
- Başın haqqı, budur cibimdə!

Cibindən tənbəki kisəsini çıxartdı, təsbeh, bıçaq, möhür əlinə gəldi. Çox axtarış bütüňümüş bir kağız çıxartdı. Haciya tərəf əyildi. Göz-göz edib, sanki oğurluqca danışdı:

- Yüz il qalasan Sultanəlinin işini mən bilən kimi qanamazsan. İstəyirdim açım.

Bəy ayağa qalxdı. Pəncərəyə baxdı. Arvada tapşırıdı ki, «gələn

olmasın», bardaş qurub oturandan sonra piçhapiç damşdı:

- Özün də bilirsin ki, Sultanəli balşaveti istəyir. Bu kağızı sıqretni mənə pristav yazıb ki, öyrənəm, hərisin işini açam. Eşitmisin dana, Bağmandı çopur Kazımın nökori kişini öldürüb qaçıb. Hacı Ağakışının oğlunu bıçaqlayıblar. Şəhərdə fəhlələr yaman qalxışıb. Deyirlər dünən Keçiev Cabbarın sabun qazanlarını ocaqda qoyub çəkiliblər. Vağzalda fəhlələr lap üzə durub. Elə belələri kənddəki lülələrin də ağızına dil atır, kömək edirlər. Naçalnik pristavlara tapşırıb ki, millətə xain çıxanların siyahisini tutaq. Biz də yiğir, həriflərin bir-bir başını əkəcəyik. Dostun bu gecə gedir, o söz... Sultanəlini deyirəm ey!.. Bu gecə aparırlar. Qalanları da yavaş-yavaş, qaraquş cücə dənləyən kimi, hərəsini bir-bir... Sən arxayın ol! Kim köpəkoğlu bunların toxumunu kəsməyinə rahat oturar? Biz hamısını bilirik! Sən döz! Sənin işin o olsun ki, belə əhvalat eşidəndə tez qaç, mən yetir. Mən pristavla danışmışam...

Evdə sakitlik idı. Hacı bəyi maraqla dinləyirdi. Sultanəlinin işini biləndə ürəyindən tikan çıxdı, gözləri işildədi. Fikirləşirdi ki, onu dama basanda qırqaqda durub üzüntü tüpərsəm, başına bir qapaz salsam, nə olardı! Ax nə olardı! Deyərdim: «Öl, lütqom oğlu lütqom! Canın çıxşın qazamatlarda. İndi halındı, dəmin?»

Bəy bir az uca, lakin mülayim səslə səhbətin cilovunu əsl mətləbə çevirdi:

- Toyu da eləmək istayıram axı. Nə məsləhət görürsən?
  - Eləyək. Niyə eləmirik?
- Bəy ayağa durdu:

- Eləyəcəyəm, sağlığına keşin istəyən kimi toy eləyəcəyəm...

Qədiri kənddə yaşamağa qoymadılar. Yalnız böyükələr deyil, uşaqlar da uzaqdan baxır, «Kortdan»-deyə çağırıldılardı. Qəbəristandan qayıdan adamin səhbəti hamının ağızına düşmüştü. Heç kəs bunu ayırd edə bilmirdi. Qədir yalnız ailədə və dostları arasında

ehtiram və təessüf göründü. Bu işə yaşamaq hüquq almaq üçün çox az idi. Qıraq kəndlərdən eşidən bir muzdur dostu Qədirin dalınca kinaya edir, deyirmiş:

- Çox səfəh adamdır ki, dirilib. Elə bilir dirilər halva yeyir. Bədbəxt oğlu, ölüm kimi neməti əldən buraxıb qaçıb ki, nə var-nə var, yaşamaq istəyirəm. De yaşa görüm, ac-susuz, yurdsuz-yuvəsiz necə yaşayacaqsan? Bu, güzəran deyil, aşkarca ölümdür! Çıxsın canın, gündə yüz dəfa öl. Onda bilərsən ki, rahat qəbiristanlığının ləzzəti ayrı imiş, əvəzi yox imiş!

Bu kinayələri Qədir anlamamış deyildi. Ancaq bunlar ona bir təsəlli idi. Öz gücünə güvənməli olduğunu duyurdu. Qədir necə olsa yaşamaq arzusunda idi. Bütün qüvvətilə qışqırıb aləmləri agah etmək istəyirdi ki: «Diriyəm, ölməmişəm, ölmək istəmirəm!» Lakin səsi çıxmırıldı. Harayı bir yerə yetmirdi. Ona elə gəlirdi ki, adamlar, evlər, küçələr, sular, ağaclar və bütün kənd Bəbir bəyin arxasında kömək durub, onun dediyini deyir. Hər şey və hətta döna-döna əkib-biçdiyi zəmilər də dili gəlib, rəncəberə rişxənd eləyir:

- Buna bax, bu ölü nə görür?

İlk günlər Qədirə yuxu kimi gələn işlər get-gedə ağarır, aşkar həqiqətə çevrilir, bir qüvvət olub onu məhrum, məhv etmək istəyirdilər. Nə canlı həyat, nə şahidləri, nə də bütün qüvvətilə qışqırlığı səsi onun varlığını «isbat» edə bilmirdi.

Yüzbaşı dediyində dururdu. Yazılanı pozmaq çətin idi. Qədirin əlacı kəsildi, din xadimi axundun hüzuruna getdi. Dərdində əlac istədi. Ona edilən haqsızlıqlara qarşı şəriətin hökmünü, həqiqi cavabını tələb etdi.

Axund təmkinini pozmadı:

- Eşitmışəm, bala, - dedi, - eşitmışəm... O kəbin kağızında mənim də möhürüm var. İş çox çətinləşib, dolaşq gətirib. Əslinə baxanda səni də günahkar etmək olmaz. Sən də bilməmisən. Burada üç nəfər

adil şahid qol çəkib, məzkurəyə nikah oxunub, kəbin kəsilib. Üləmanın mötəbər imzası olub. Bunların cəmisi şəridir. Ancaq sənin ricatına, dirilməyinə mən çəşirəm. Özüm də mat-məbhut oluram.

Qədir bir şey başa düşmədi. Axundun izahatını anlaya bilmədi:

- Necə yəni, axund ağa! Mən ölməmişəm ki, dirilə idim? Mən ölməmişəm ey! Kim bu sözü çıxarıb, bilmirəm? Allaha şükür, mənim sağlığımı nə gəlib? Görmürsənmi mən boyda adamı? Göz qabağında durmuşam!

- Yox, oğul, məsələ sənin məsələn deyil! Sən öldün-ölmədin, aləmi-ruzigara bir fərq, bir təfavüt yoxdur. Bir məqamda ki, üç nəfər adil şahid, üləma, aqsaqqallar qol qoyub, hökm veriblər, buna nə söz? Sən bir adamsan, hökm on adamındır. Sən Qədirən, onlar Bəbir bəydir. Məşədi Cahangirdir. Mir Qənbərdir və sair əyanı-əşxasdır. İndi şəriət sahibi bir adamdan ötrü beş adamı qurban verməz, öldürməz, mötəbər aşxası yalançı da eləməz. Sənin ölməyin məsləhət imiş. Çifayda, indi ki ölməmisən, nə çoxdur vilayət! Heç eyb eləməz, baş götür, get birində gününü keçir. Beş günlük ömrün qalib fani dünyada, nə istəyirsən bu camaatdan?.. Çix qoy get, məsləhətdi!

- Axund, mən buna razı deyiləm. Ağilli adam bunu deməz. Mən birbaşa Şeyxülislamin hüzuruna gedərəm. Qoy onlar da bilsin ki, siz necə yüzbaşılardın tərəfini vermirsınız, həqiqəti ayaqlayırsınız, mən boyda adamı görmək istəmirsiniz. Mən bunları deyəcəyəm. Şeyxülislamdan cavab istəyəcəyəm. Mən hamisini yerində danışacağam. Qoy şəriət sahibi hökmünü versin. Görək ölməli kimdir. Kasıb olanda nə olar, kasıbin Allahi yoxdur, rəncəberin Tanrisı yoxdur? Dünya bəyəm başlı-başınadı?

- Sahibi-ixtiyarsan!

- Sizdən bir xahişim var.

- Bəqədri-qüvvə.

- Təvəqqə eliyirəm ki, Şeyxülislamdan cavab almayıncı, Qumrunun toyunu ləngitməyi buyurasınız. Şəriət sahibindən soruşaq! Şeyxülislam da, şəhərdə də mənə diri deməsələr, mən «öldüyü» çıxsalar, siz deyən olsun, onda eybi yoxdur!

Axund fikirləşdi və başını aşağı salladı.

- Xub!

Qədirlə Məşədi İslam tədarük görüb, şəhərə yollandılar.

### QIŞ GECƏLƏRİ

Qədirin dirilməsi Qumrunu yüzbaşının əlindən çıxara bilməsə də, iş çox ləngidi. Sarıqlı molla Fazili-Dərbəndidən hədis gətirib isbat edirdi ki: «Belə hallarda gözləmək, sahibi-şəriətin əmrinə müntəzir olmaq lazımdır». Beləliklə, həm Qədirin, həm də yüzbaşının qadına yaxınlığına yol verməmək üçün Qumrunu mötəbər bir yerdə müvəqqəti saxlamaq məsləhət görüldü. Onu məcburiyyətlə, gözüyaşlı, qucağında uşağı, axundun evinə gotirdilər. Hacı Hüseyn həyatə yiyləndi və tut ağacının dibində təzə kirayənişinlərilə palaz salıb, bir qonaqlıq da yedi.

Qumru axundun evinə gəlmək istəmirdi. Sevgilisi ilə ağır da, möhtac da olsa, xoş günlər keçirdiyi daxmaya, o balaca həyatə cənnət kimi baxırdı. Təkbaşına da olsa, burada, qara hisli pərdilər altında sızlamaq, yanan və qovrulan qəlbinə göz yaşları səpmək istəyirdi. Ancaq buna da mane oldular. «Namus, abir, həya» adına, «müqəddəs şəriət qanunları» adına onu evindən çıxardılar, axundun yanında «əmanətdə» qoydular.

Axundun arvadı Şirin qonaqpərəst, xoşqılıq bir qadın idi. Qumrunun halına yanır, onu ovutmağa çalışırdı. Bu axşam

axundun evində iki, bir-birinə zidd qütb görünürdü. Qumru nə qədər qəmli, kədərli idisə, o bu evə nə qədər qüssə, göz yaşı ətərimişdisə, axund biləks, sevinc və şənliklə qaynayırdı. O, qırmızı saqqalından dəstəməz suyu töküls-töküls, Qumru olan otaga keçib, ağ köynəyinin qolunu aça-aça xoş gəldin deyirdi:

- Qızım, bura sənin öz evindir. Heç qüssə eləmə, şəriət sahibi nə deyər, ona əməl olunar. Burda bir elə çətin iş yoxdur. Kefini kələ. Elə də olsa, belə də olsa, sən dül qalmayacaqsan!..

Həm Qumruya təsəlli olsun, həm də «Allahın əmri yerinə yetirilsin» deyə axund qalın, qara meşin cildli kitabları qabağına tökür, şapalaqlayıb tozunu qaldırırdı. O, dizi üstə yixilib, yırğalanayırgalana hədис oxuyur, təzə qonağını məşğul etmək istəyirdi. Axundun oxuduğu hədislərin hamısı «salihə» qadınlar, siğə və nigah barədə olurdu. Axşam hansı kitabdan isə xüsusi bir iştah, ayrı bir həvəslə bir hədис oxudu:

«Yezid ibni Müaviyənin gözü (Allah ona lənət eləsin) Abdullah ibni Kəbin arvadına düşdü. Yezid mələkən cavan idi, gümrah idi. Dərdini atasına dedi. Müaviyə Abdullahu Mədinədən çağırıldı. Böyük qulluq verdi. Xəlvətə yanına çağırıb qandırıldı ki:

- Oğlum Yezid səfəhdir. Qoy cəhənnəm olsun. Səni yerimdə vəliəhd eləmək istəyirəm. Pərdeyi-ismətdə olan qızımı da sənə verəcəyəm. Mədinədən yiğış, üzülüş, arvadını rədd elə, göl!

Abdulla ibni Kəb şadlığından qass elədi. Fövrən bir molla çağırıb, vəkil elədi ki, get Mədinədə mənim arvadımın talağını ver. Bu tərəfdən də Müaviyə mollaya tapşırıdı ki, «özü bilməsin, Abdulluhın arvadını boşayan kimi nikahını oxuyarsan, kəbinini oğlum Yezidə kəsərsən. Molla qoca, çopur, çirkin, yoxsul adam idi. Dəvəyə səvar olub, Abdullah ibn Kəbin arvadının yanına getdi. Əhvalatlı arvada təfsilatı ilə nəql elədi və əlavə məlumat etdi ki, özüm də müştəriyəm:

«İstəyirsən dünyan olsun, yaxşı güzəranın, kənizin, gətir-götürün olsun, xanım olasan, kef çəkəsən, onda Yezidə get. Yox, istəyirsən bu dünyani birtəhər keçirəsən, axıratın xoş olsun, qiyamətin günündə cənnətdə feyziyab olasan, əbədi xoşbəxtliyə çatasan, ənbiya ilə həmsöhbət olasan, abi-kövsərdən içəsən, cənnətdə yeyəsən, onda mənə gəl!...»

Sarıqlı molla burada başını qaldırıb, diqqətlə Qumruyu baxdı. Qumru isə əşir, məzлum bir halda künca sixilib, uşağınu əmizdirirdi. Sarıqlı molla onun diqqətini cəlb etmək üçün öskürdü, dedi:

- Görün Abdullahın salihə övrəti nə elədi.
- Nə elədi?

- Abdullahın övrəti salihə, mömünə idi, qabil, aqil idi. Düşündü və dedi ki: «Ey nurani şəxs, Yezidin sarayı başına dəysin, Abdullahın da vəfasına tüpürüm. Mən sənə gəlirəm, nikahımı oxu!...»

Sarıqlı molla sözünü bitirib, başını qaldırdı. Bir də gözünün altında Qumruyu baxdı, çayını hortuldadı:

- Qumru xanım, necədir? Mültəfit olursan?
- Niyə, hədisdir də...
- Hədisdir, həm də çox mötbəber hədisdir. Görün necə salıyə övrətlər varmış. Bəəə... İndiki kimi övrətlər cifeyi-dünyaya aldanmazdalar. O zaman ayrı iş idi, ayrı məqam idi.

Axund eynəyi gözündən çıxarmamışdı ki, yüzbaşı içəri girdi. Sarı, ağır Buxara papağını qapıya çırpdı.

- Yağış qiyamətdir, - deyə ayağını silməyə başladı.

Şirin ayağa qalxdı. Axund yerində qimildandı. Onun fikrinə gəldi ki, gecənin bu vaxtında yenə nə var görəsən:

- Xeyir ola, bəy, nə əcəb buyurmusunuz?
- Xeyirdir.

Bəy oturdu. Şirin yeni bir şey eşitmək üçün qulağını şəklədi.

Qumrunun isə dərdi sözənlədi, nifrəti coşdu, lakin susmaqdan başqa çarəsi yox idi. Axund gözünü yüzbaşının ağızına dikmişdi. Yüzbaşı hiss etdi ki, onun gəlininin səbəbini axund duymamışdır. Özündən xoşalı oldu, oturuşu və danışığı ilə ciddiliyini saxlamaq üçün ehtiyatla tərpəndi. Qəlyani alışdırıldı, gücənərək bir mövzu aradı. Gələndə vacib söhbətə oxşayan məsələ hazırlamışdı, lakin gözü Qumrunun üzünə sataşan kimi hər şey yadından çıxdı.

Axundi intizər boğurdu. O elə güman edirdi ki, yenə də ölüb-öldürmə hadisəsi var. Bir də soruşdu:

- Xeyir ola?
- Bəy qəlyani dəmlədi.
- Xeyir olmayanda nə var.

Yenə arada sükut oldu. Axund zənn etdi ki, bəy vacib məsələdən danışacaq. Bir də qimildandı, diqqətini topladı, gözlərini bəyin dodaqlarına zillədi. Bəy burcuxdu. Çətinliklə söz tapanlar kimi kəkələdi:

- Zaddır. Əee. Nə deyəcəydim, şovqərib... mmm. Zəhrimər huşum dağlıdı getdi.

Bəy mövzu tapa bilmirdi. Axund isə özündən şübhələnirdi. Bəlkə evdə arvad-uşaqda bir bəd hərəkət olub ki, bəyin acığı tutub. O, arvadını başdan-ayağa süzdü. Bir şey hiss edə bilmədi. Yalnız xinalı ayaq barmaqları görünürdü. Axund öskürən kimi Şirin gen və uzun tumanı ilə ayaqlarını örtdü. Yüzbaşı sözə başladı:

- Hə, mmm. Axund, millətin halına heç qalmırsan ha.
- Necə məgər?
- Elə də!
- Yoxsa yenə kirvəldən xəbər var?
- Var, bəə...
- Əsgəran alınmayıb ki?
- Alınar da. Vaxt olar alınar!

- Nə vaxt? Yoxsa müsləmanlar şəhərə giriblər?
- Allahın izni ilə şəhərə də girərlər, kəndə də girərlər, köyşənə də girərlər, örüşə də... Niyə girməsinlərlə!..

Bəy alacalanmış gözünü ətrafa dolandırdı, mövzu tapdıqından, arxayınlılaşdırıb, səsini ucaltdı:

- Yaman darixiram. Zəncirdə olsam bundan yaxşıdır. Pristava nə qədər dedim hünər məqamıdı, qoy gedim səngərə, dedi olmaz. Sən də kəndi buraxsan camaatın arvad-uşağı necə olar? Onu bil ki, axund ağaya and olsun, mən dözə bilmirəm. Daha bəsdir. İğidə yaraşar heç? Səngərə getdimmi, ya ölərəm, ya alaram. Elə gəlmisəm məsləhətə, nə deyirsən?

Axund onun sözünü kəsdi:

- Xeyr aaa... Mən sizi tanımırımmı, maşallah, sizdə Əli şücaəti var. Qan ki, duruldu, igidin arxası yera dəyməz. Mən məsləhət görürəm, get! Mehmandarov səni görəsə bağırına basar. Məsləhətdi, əsləhəni götür, get!

Bəyin fikrinə gəldi ki, «aşnam məni əkmək istəyir. İstəyir ki, Qumrunu xəlvətə salıb, o söz! Yox, ay ağbaş tülüklü! Qumru sənin xörəyin deyil. Eşşək nə bılır zəfəranın dadını. Bağışlayasan...»

Gecə keçmişdi. Bəy hazırlaşış getmək istəyəndə heç kəs mane olmuşdu. Axund sevindi. Ona elə gəldi ki, bəy ermənilərlə davaya gedəcək:

- Yaxşı yol, uğur olsun, bəy!

Yatmağa hazırlaşırdılar. Qumruya ehtiram olmaq üçün axund öz yerini balaca otaqda saldırdı. Qumru çölə çıxmışdı. Dəhlizdən ötəndə xırıltı səsi eşitdi. Ela bil damda qar kürüyürdülər. İçəri girəndə anladı ki, axund yatağında qaşınır.

Axund arvadına tapşırılmışdı ki, Qumrunun yerini ayna qabağında, ipək yorğan-döşəkdə salsın. «Çünki o, Allah qonağıdır. Ona hörmət vacibdir».

Çıraqlar söndü. Ev-eşkədə hərəkət kəsildi. Yuxu ağır cətiyac kimi qara qanadları ilə evlərə qondu. Kainat yumulu gözlərə doldu. Yalnız axundun arxalıq cibindəki zəncirli və qapağı «şah nişan», gümüş saat, ağır yük altında ziqqanan hamballar kimi səslənirdi: «Tİq, tiq, tiq...»

Axundun gözünə yuxu getmirdi. O, dünyanın naz-nemətinə bir-bir qaranlıq nəzərlərindən keçirib qiymətləndirir, «mənkuhatın müəzzzəm fiallarını» düşünür, qadına «ləzzətlərin padşahı» deyirdi. Xüsusən belə Qumru kimi «məhəbbətin qumrusu, gözəlliyyin leylası» ola:

- Həqiqətən Qumru! Qurban olum bu adı qoyan anaya!

Axunda elə gəldi ki, axşamkı hadisələr hədər getmədi. Sakit dinləməyindən, kəlməbaşı «bəli, bəli» deməyindən bəlli idi ki, Qumru Abdullahın arvadı kimi olmaq istəyir. «İstəyir, istəməsə əyan edərdi!..» Bəzən xoş ehtimal xoşagəlməz həqiqətdən üstün olur.

Axundu ehtiras boğurdur: «Ömür-gündən keçən dəqiqələrdən istədiyiniz kimi istifadə etməməkdən qorxunuz». Ömər Xəyyamin belə bir rübaisini xatırlayanda, elə bil, yatmış axundu yataqdan dik qaldırıb, ayaq üstə qoydular. O, canlı skelet kimi sükutun, qaranlığın içində üzürdü. Səs olmasın deyə heç şey geyinmədi. Qara, gecə ləbbadısını ehmalca ciyinə salıb, dəhlizə çıxdı. Böyük evin dəmir rəzəsindən tutdu, qiraətlə oxunan bir dua tədricilə qapını açdı. Mahir oğrular kimi nəfəsini içri çəkdi, yanaklı sürüşüb, qadınlar yatan otağa girdi. Bir qədər susdu, «mətləbə» yaxınlaşdığını görə sevindi. Vəziyyəti yoxlamaq istədi. Ayılan olarsa, kibrit axtardığını deyəcək, arvadını danlayacaqdı. Yatanların dərin yuxuda olduğuna qəti, inanandan sonra «bismillah» deyib, kərtənkələ kimi yerə uzandı. Əvvəlcə əlini pəncərənin qabağında salmış yatağa, ipək yorğan-döşəyə uzatdı. Əli yatağa dəyəndə yavaşdan, xəfifcə bir xışılıt eşitdi. Yatanın vəziyyətini

yorğanın üstündən təxmini təyin etdi. Əlini qoltuğuna qoyub qızdırdı. Ehtiyat və tədriclə yorğanın altına uzadı.

Barmaqları yatanım isti və yumşaq qılçalarına toxundu. Bu halda axundun ürəyi, yerindən çıxacaqmiş kimi, bərk-bərk döyündü. Qumrunun təslim olmuş vücudu, munis baxışı, «şəhla gözləri» axundun qarşısında dayanıb, canlandı. Ehtiyat və qorxunu buraxmaq, kəmər kimi qadının belinə dolanmaq istədi. Bir də lənat şeytana dedi, tez-tez nafəs aldı, nədənsə sinasında yiylanı, onu darixdiran şeylər öskürmək tələbi doğurdu. Az qalmışdı öskürsün. Özünü güclə saxladı, əlini ağızına qoydu, oğurluqca birtəhər udqundu, mətləbinə davam etdi.

Axund əllərinin temasına qadınca etiraz görmədi, sevincindən az qaldı aşkarca qollarını açıb qucaqlasın, «ox, qadan alım sənin, ay Qumru xanim!» desin. Bunu edə bilməzdi, çünki evdə «ayrı» adam var idi. İnandı ki, axşam danışlığı hədis Qumrunu o ki var bişirmişdir. O, axundun olmaq istəyir. Buna çoxdan razıdır. Yalnız siğə oxumaq lazımdır ki, «Allahın əmri, peyğəmbərin şəriəti ilə» halal olsun... Axund gecənin qaranlığında kəhildəyə-kəhildəyə dil-dodağını tərpədir, qan-ter içinde siğə oxuyurdı...

Axund məqsədina nail olandan sonra yağı-bal yemiş kimi şad və çox razi bir halda, isti yal içmiş kimi, dil-dodağını yalaya-yalaya yatağına qayıtdı. Özündə cəsarət və qələbədən doğan bir şən-şətarət, yüksəklik hiss etdi: «Mənə də Sarıqlı molla deyərlər. Qoy Bəbir bayın həsrətdən canı çıxsın. Qədir kəfən yırtıb, məzarlardan xortlaşın. Amma haqq öz yerini alacaq. Cəhənnəm əzabında çırpınan Qumru, cənnət əvəzində mənim Quran-kitablı sinəmdə yatacaq. Bundan sonra heç yatmasa nə olar, necə deyərlər, «gülünü dər, tikani ver!»

Bu təşbeh axunda heç xoş gəlmədi. Doğrudan da Qumrunun gül və ətir qoxulu mərmər bədənini tikana oxşatmaq insafdan kənar bir şeydi.

Qumrunun mütənasib vücudu, aq və yumşaq bədəni axundun gözü önündə təkrar canlandı və hərəkətə gəldi. Bu dəfə Qumrunun nə başında çadra, nə bədənində libas var idi. O, qədim memarlara məxsus çilpaq heykəllər kimi, qol-qanad açıb durmuş, axundun vüsəlinə həsrət çəkirdi. Axunda yenidən həvəs gəldi...

- İşdir, qəzadır, - dedi, - bəlkə heç qız mənə qismət olmadı. Fürsat var ikən «ləbi-candan kövsər suyu içməyəsən?.. Fürsatı fəvt cılomaz aqıl mögər nadan ola!»

Ayağa qalxdı. Bu dəfə ciyinənə heç bir şey salmadı. Yeyin getdi, çünki onun işıqlanan gözləri qaranlığı yarıb ötərdi. O indi naşı və qorxaq alma oğrusu kimi yox, mahir bir quldur kimi cəld hərəkət etdi.

Axund o biri otağa gırəndən sonra barmaqlarının ucunda yeridi. İpək rəxti-xaba girdi. Qadını qucaqladı. İndi Axund özünün ən xoşbəxt dəqiqələrini yaşıyordı.

Sanki hər şey axunda paxılıq edirdi. Külək həyatə süpürgə çəkərək, nəyi isə ağacdən yerə salıb danğıldatdı. Xoruzlar ağız-ağıza verib sabahı çağırıldı. Axund arvadının oyanmasından qorxurdu. Lakin o yanılırdı, özünün oyanmağından qorxmali idi. Elə də oldu. Axund ayıldı, anlaya bilmədiyi bir ehtiras yuxusundan oyandı və çox qəribə, gözlənilməz bir vəziyyətə şahid oldu.

Axundun qucağındakı öz arvadı Şirin idi. Adı hallarda axund aylarla ona yaxın durmaz, iyrənərdi. Şirin axundun bu gecəki hərəkətlərindən təcəcübəldiñə də, mənasını anlaya bilmədi: «Bu gün sənə nə olub, a ki?»

Axund barmağını dişlədi. Suyu süzülmüş, dəryada gəmisi batmış kimi, pərişan bir halda yatağına qayıtdı. Şeytana lənat oxudu. O, həyatında heç vaxt belə aldanmamışdı. Bir şəyə sevindi ki, heç olmazsa aldandığını kimsə bilmədi: «Allah sərr açmayıb, bu da açılılmaz... inşallah, açılma!»

Qədirin diriliyi hökumət yanında təsdiq olunmamışdı. Dirilməyinin üstündə onu da «gedər-gəlməz»ə göndərmişdilər. «Şəriət sahibindən» xəbər çıxandan sonra yüzbaşı işə başlamışdı. Gələn dost-aşnaya əvvəl şirin çay, sonra da quzu ətindən kabab verirdi. Toy tədarükü bərpa olundu, bir az da siddətləndi. Bəy on səkkiz yaşında oğlan kimi dost-aşna yanında atılıb düşürdü:

- Ədə! - deyirdi, - dul olmağımı baxmayın, mənim əsl toyum indidir. Qıssa köhnəlib gedib. Mən Qumru kimi bir can alıram, Qıssa nə qələt eləyir? Onu Qumruya kəniz saxlayacağam ki, gəlinin əlinə su töksün.

Bəy bunu ona görə deyirdi ki, «Əlli yaşında cavan» deyə ona lağ eləyənləri susdursun. Bu söz Qıssa xanımın qulağına çatanda özünü yerdən-yerə vurdur, başını daşa, divara çırıp qanatdı, üç usağını götürdü, ayaqyalın çıxıb getmək istədi. Onu kirdən Qumru oldu:

- Qıssa xanım, qorxma, mən səndən və sənin usaqlarından xəcalət çəkirməm. Həm də sənin axmaqlığına gülürləm. Görünür, sən məni tanımamışın! Yəqin elə ki, min canım ola, hamisina da qurd düşsə, Bəbir bəyi yaxın qoyan deyiləm. Bu tədarükələr səni ağırtmasın. Qədirin canı sağ olsun. Onun adı mənə bəsdi. Bu, toy deyil, kimin işə yas tədarüküdür. Bu baş tutsa, gərək göylər uçulub tökülsün.

Qıssa xanım, ayrıca bir otaqda saxlanan, axundun əmrilə məhbus kimi insanlardan az qala təcrid edilən Qumrunun sözlərinə inanırdı, çünkü o, təbii olduğu qədər səmimi, səmimi olduğu qədər doğru bir insandı. Onun faciəsi də bunu isbat edirdi. Bu sözdən sonra Qıssanın Qumruya məhəbbəti artdı. Onun halına yanır, usağını dindirirdi, lakin qəlbindəki qısqanlıq və intizar onu içindən gəmirib yeyirdi. Ona aydın deyildi ki, bu toy, yaxud bu faciə nə ilə nəticələnəcəkdi. O, balkonda əlini qoltuğuna qoyub pərişan durur, qazan gətirənlərə, çörək bişirən, odun yaran, qab-qasıq yuyanlara baxıb düşünürdü...

## YƏQİN

Qədir Məşadi İslamlıq tələsik gedirdi. O, şəhərə çatmaq, Bəbir bayın, Sarıqli molların paxırını açmaq istəyirdi. «Dərəni xəlvət görən belə adamlar qanunu, şəriəti saymayıb, hər şeyi öz istədikləri kimi öz xeyrinə aparırlar. Buna dözmək olmaz. Qoy qanun verənlər, şəriət sahibləri bilsinlər ki, kəndlərdə çamaatin başına nələr gətirirlər. Qoy bilsinlər ki, necə xəlvət dərələrdə tülkü bəydir».

Əvvəlcə Şeyxüislamın yanına getmək lazım idi. Qoy o da öz qulaqları ilə eşitsin, görsün ki, kasib-kusub nələr çəkir.

Qədir başısağlığı yeriyir, böyük və son bir ümidi arxasında yeyin gedirdi. Gedirdi və ürəyində sözlər arayırı: «O, mehriban və işiqli üzünü biza əvvərib soruşacaq. Şeyx nuranı saqqalını tumarlayacaq, bizimlə salam-kəlam edəcək. Mən utanmaqlığı, sıxılmaqlığı bir kənara qoyub, danışacağam, ürəyimi boşaldacağam. Hər şeyi deyəcəyəm. Onu inandıracağam ki, Sarıqli molların dərdi-başı öz qarnıdır. Yüzbaşı xalqın namusunu gözləmək əvəzinə, kasiblərin arvadını ələ gətirmək üçün tülkü hiyləsi qurur. Kəndin ağsaqqalları da onlara qoşulur. Mən yekəlikdə adamin diriliyini danırlar. Dirigözlü adamı öldüyü çıxırlar. Möhür basıb, qol çəkirlər. Məni öz evimə qoymurlar. Bu hansı şəriətdə var? Qanun beləmi deyir? Ədalət bəs hani? Pulum ola, mümkünüm ola, Bakıya gedərəm. Yerinə yetişərəm. Bunları Nəsib bəyə söylərəm. Onda sizin üçün eyib olmazmı?.. Belə də zülm olarmı? Bu harda görülüb, hansı ölkədə görülüb?

Şeyxüislam heyrat edəcək, bunlara inanmayacaq. Onda ver, deyərəm, adam ver, qəmisiyə ver bizimlə getsin, görsün ki, mən yalan demirəm. Görsün ki, mən gözümlə gördüyüm, olub-keçəni,

bələli başım çəkəni deyirəm. Qoy görsün, yəqin eləsin. Siz də millətin, islamın xatırınə bu xainləri cəzasına çatdırın ki, özgələrə dərs olsun».

Məşədi İsləm yol boyu danışındı, lakin Qədir fikir-xəyalda idi, çox sözü eşitmirdi...

Onlar çatmışdılar. Yağlı bir gün idi. Səkilərin üstündə palçıq diza çıxırdı. Adamlar addimlaşıqca palçıq'a batırdılar, küçədən öten faytonlar on addım kənarə, sağa-sola palçıq səpirdi. Atlar hər addimda ayaqlarını palçıqdan güclə çəkib çıxarırlar, ağır-ağır yeriyirdilər. Adamlar ətəklərini yiğib pişik kimi ehtiyatla addimlayırdılar. Qədirgil isə tələsirdi. Zəmidə suvarma ya cüt sürmə vaxtı kimi heç nəyə mənə vermədən gedir, cürətlə və cold addimlarını yerə vurduqca yer qanad çalırdı. Kənarlara daşlanan palçıq ötənlərin üstünü bulayırdı. Onlar əyri-əyri baxıb, hirsə deyirdilər:

- Hoqquş, eşşək kəndlil!
- Yavaş, a çöllü!

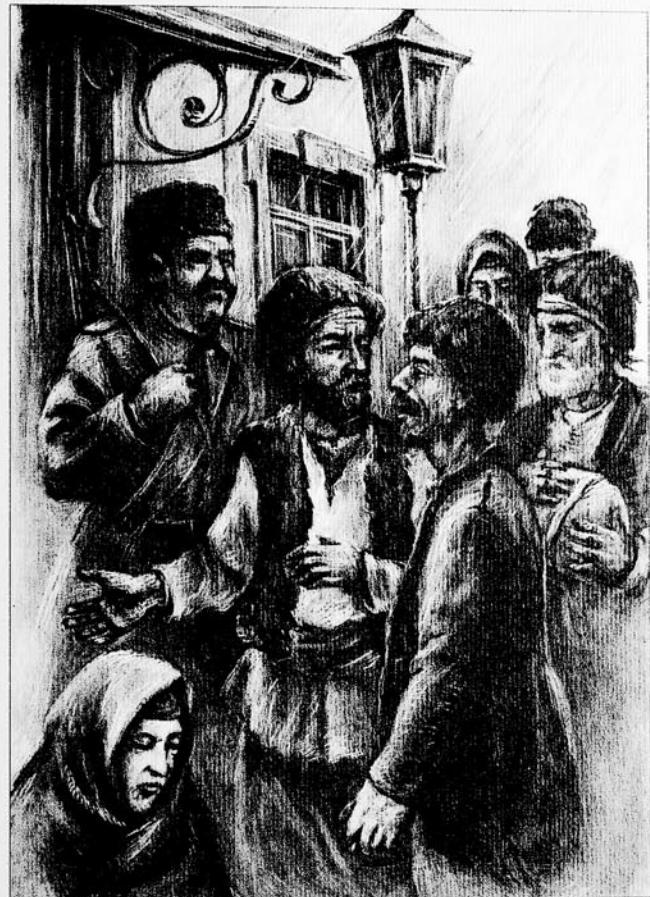
Lakin rəncəbərlər bunları eşitmək istəmirdi, çünki iki dəqiqə sonra Şeyxülislamın hüzurunda isbat ediləcəkdi ki, eşşək kimdir!

Onlar məsciddən məyus qayıtmalı oldular. Şeyxülislam Mamırlı bəyin toyuna getmişdi. Qayıtmağı uzun çəkəcəkdi:

- Gedək birbaş pristavin hüzuruna!
- ...

Fikirləşmək vaxtı deyildi. Məşədi İsləmin dediyinə Qədir də razı oldu. Pristavlıq qala düzündə «Dumun» yanında idi. Soraqlaşdırılar. «Ələs bəyin idarəsi» - deyə nişan verdilər.

Şikayətçilər oraya çatanda yağış altında, qapıda çox adam var idi. Növbə gözləyirdilər. Bir qorodovoy qapıda durub, adamları növbə ilə buraxırdı. Uzunbüigli, gümüşü çinli kişilər növbəsiz girir, gülə-gülə çıxırdılar. Bucaqda, novdan altında oturan, nəyi isə gözləyən müntəzir kəndlilər əlibəş deyildilər. Bunların çoxu cərimə



olunmuşdu. Kimisi əsgərlik işinə, kimisi də Qədir kimi şikayətə gəlmişdi. Kiminin çynində xurcunvardı, bəzisi quzu, bəzisi də turac gətirmişdi. Rəncbərlər isə əlibos idilər. Biabır olacaqlarını düşünüdər. Qədir kəmcürətlik etdi:

- Gəl qayıdaq!..

Məşədi İsləm razı olmadı:

- Nə olsun? Birinin vari olar, o birinin olmaz. Böyüyümüzdür. Dərdimizi bəs kimə deyək? Qoy eşitsin, görsün ki, kənddə bizə nə gün verirlər. Əlidolu olmağa qoyurlarmış? Acıdan bağırsağım qırıldayır. Əlimdə nə olasıdır, ay sağ olmuş?.. Lütün nəyi var ki, ondan pay da versin...

Bir dilənci arvad qucağında çılpaq və bozarmış uşağı ilə dalan qapısına yastılanıb pay istəyirdi. Ona fikir verən olmadı. Qorodovoy qapını basıb açıqlandı:

- Get, Allah versin, bir şey yoxdur, ay arvad!

Qadın uşağı sanki sıxıb çımdıklayır, uşaq çır-çır çıçırdı. Qadın bu çıçırtı içində, paslı ərsin kimi, kobud səslə yalvarırdı:

- Aaacından ölü... İrəhm eləyin, ay qar...

Rəncbərlər lap axıra qalmışdı.

Qorodovoy baxdı:

- Şeyiniz hanı bəs?

- Bir şeyimiz yoxdur.

- Heç nə yoxdur?

- Yoxdur, xeyr!

Qorodovoy əyri-əyri baxdı, dinmədi.

Növbə çatmışdı. Pristavın hüzurunda ədəbli görünmək üçün Qədir düymələrini bağlayır, ətəklərini tuturdu. Ürəyi bərk döyündürdü. Çəşmamaq üçün şikayətini fikrində əzbərləyirdi. Qorodovoy tüfəngini əlinə alıb, ayağa durdu. Qapının bir tayını cəftələyərək, dedi:

- Qurtardı. Qalan adamlar sabah gəlsin. Qurtardı.

O bunu deyib, heç kəsə qulaq asmadı, içəri girdi. Qədir, Məşədi İsləm kor-peşman qayıtdılar.

Onlar sabah hamidən tez, gün çıxmamış pristavın qapısını kəsib durmuşdular. Bu gün hava açıq idi. Gün var idi, lakin bərk soyuqdu. Dağlardan çayaşağı axan küləklər adamin qulağını dondurdu. Pristavlıqda gözləyənlər, toyuq kimi, ayağının birini qoyub, o birini götürürdülər. Deməyə, güləməyə söz də qalmamışdı. Nədənsə belə vaxtlarda adamin dəqiqliyi bir il keçir. Gün orucluq ayı kimi çox tənbəl və ağır yeriyirdi.

Yenə adamlar yiğildi. Bu gün Qədir kimi qara camaatdan başqa «qazonni» adamlar da var idi. Misri çuxasının boynu yağılmış, Buxara papağının zağarası getmiş bir çal kişi böyük yerlərdən danişirdi. Qədirin yanında bir bağmanlı var idi. Qulağına piçildədi ki:

- Bu, xadimi-millət Məşədi Fərzalıdır!

Qədir diqqətlə baxırdı. Onun gözünün altı qaralmış, burnunun ucu bibər kimi qızarmışdı. İri qara dodaqları atlı lobaya oxşayırırdı. Sel kimi bulanıq gözlərində nə isə bir təlatüm var idi. Bu təlatümün nə olduğundan baş tapmaq çatın idi. Qədirə elə gəldi ki, millət qeydi kinişini üzür. El dərdi çəkməkdən kəlləsi qurmuş, böğazi uzanmışdır.

Yenə diləncilər, hərə bir dil, bir dərdələ yalvarıb ötdürdü. Kim isə əlini cibinə saldı, dilənciyə iki şahi verdi. Məşədi Fərzəli hirslandı:

- Ey əzizi-mən, bicehət verma. Bəradər, verma, əfəndim, verma!

Hami üzünü ona çevirdi. O, dilənciyə pul verən bir kişini sözə basmışdı. Əl-qolunu ölçüb, bir cinayət olmuş kimi, ucadan dañışındı:

- Əfəndim, yapdiğın qəbahətin zirplığını qanısanmı? Paran çoxdur, ver qatığa, yax başına!

Qədiri güləmk tutdu. Qatığın yemək üçün, bəzi halda isə (məsələn, ilan-çayan adamı sancanda) dərman üçün işləndiyini Qədir

bildirdi. Ancaq başa yaxıldığını, nə üçün yaxıldığını bilmirdi. Məşədi İslam da «xadimin» sözünə çiyin çekirdi. Xadim isə danlağında davam edirdi:

- Bədbəxt müsəlmanlar! Havaxt ayılacaqsınız?.. Paranı ver Vartazara, paranı ver Hamparsuma, ver xaricilər! Qoy öyrənsin, qoynu düşməni dilənçi olsun. Müsəlman qardaşı niyə dilənçiliyə öyrədirsən? Kifayət deyilmə! İslami zəlil, bədbəxt eləyən sizin kimilərdir axı... Abdal həriflər!.. Təklifini qanmayanlar, ax!..

Növbə rəncbərlərə çatmışdışa da, macal verən yox idi, başqları addayıb ötürdülər. Qədir qorodovoya baxdı. Bununla nə isə demək istəyirdi. O, hiss etmişdi. Gözünü Qədirdən yayındırdı. Məşədi İslam yoldaşının qulağına piçıldadı:

- Bu itin ağızına bir şey atmaq lazımdır. Yoxsa bizi buraxmayacaq! Mənim yəqinimdir, buraxmayacaq!

Qədir durub gözində. Saymazyana bir cırıq onluq çıxartdı, hərifə uzatdı. Qorodovoy əsnədi, böyrünü pula tərəf əydi. Qədir onluğunu onun cibinə saldı. O, papiros bükmək bəhanəsi ilə cibini yoxladı, bu dəfə başqa adamları geri itəldi, rəncbərləri buraxdı:

- Bu kişilər uzaqdan gəliblər!..

Budur, Ələs bəy qarşıda, otağında oturmuşdur. Ağ, göycək, nazikbığlı bir adamdır. Qara, yağı tükləri işildayır, bığları sıçan qulağı kimi şəxə durur. Yanında iki nəfər adam vardi. Biri çalper, qılılpapaq kişi idi. Onun qara, uzun, aşlı yarıq oxşayan sıfıti Qədirə tanış gəldi. Otağın içəriyə açılan qapısından yaraşıqlı xanımlar, yaraşıqsız «pisarlar»<sup>1</sup> girib-çıxırdılar. Ələs bəy, heç kəsi görmür kimi, gələnlərə etinasız idi. Yanındaki qılılpapaq kişi ilə danışındı. Rəncbərlər qapının yanında əl-əl üstə qoyub gözlədilər. Bir xanım gəldi. Ələs bəy söhbatını kəsib, onu yola saldı. Sonra bir qorodovoy girib, məşədən iki meyit tapıldığını xəbər verdi. Ələs bəy başı ilə işaret etdi:

1. Katiblər

- Məscidə göndərin!..

Qara çadralı bir qadın zora və qışqırıga salıb, içəri töpildi. O girəndə ciyini ilə Qədirə elə toxundu ki, Qədir pristava tərəf hoppandı. Arvad nə dindi, nə danışdı, qucağından bir kündə çıxarıb, Ələs bəyin qabağına atdı.

Məşədi İslam diksiniib, «hii!» elədi, Qədir də qorxdı ki, bombadan-zaddan olar. «Bizi də burada qana calayarlar!»

Sən demə, uşaq imiş. Uşar yumaqça kimi stola dəydi, nazik, zərif bir səs çıxartdı. Bilinirdi ki, bir fəlakət var. Qadın uşağı tullayıb, gözünün yaşını tökdü, hönkür-hönkür ağladı.

Çalper kişi qəlyani yerə qoydu. Ələs bəy də dik-dik durub baxdı:

- Nə olub, ay arvad, nə var?
- Danış görək, ay bacı!
- Dərdini de!
- Ağlama, utanma, danış!

O kəsmə-kəsmə deyir, yanlıqlı-yanlıqlı dillənirdi. Bəlli oldu ki, yuxarıdan, dağ kəndlərindəndir. Ərini, qardaşını tutub «islam yolunda cahada», davaya göndəriblər. Hər ikisinin ölüm xəbəri gəlib.

- Üç gündür acam, uşaq örür, bir qəpik əl tutan yox. Qapımızdan qatırı, çuvalları uğurlayıb aparıblar. Divan adamları şikayətimi eşitmır, ərizəmə baxmırlar.

Çalper kişi güldü:

- Ay müsəlman qızı müsəlman! Cavan adamsan, nə çoxdur ər, birinə qoşulub getsən!..

Ələs bəy barmağı ilə işaret etdi:

- Bacı, baş qarşıqdır. Burada biz millətin gününə ağlayırıq, sən də qəpik-quruş davası döyürsən. Çix, çıx, hələ görək başımıza nə gelir.

Bəyin işaretisə qorodovoyer arvadı çıxardılar. Birisi murdar

əski kimi uşaqın qundağından yapışib, anasının qucağına qoydu. Uşaq, qırıq val kimi, zirildiyordu.

Durmaqla bir şey çıxmayaçaqdı. Qədir Məşədi İslama göz vurdub:

- Cürət lazımdır!

Tərpəndi, bir addım irəli yeriyib, şikayətə başladı.

Qədir əlini qoynuna saldı. Yüzbaşının verdiyi kağızı, başbiletini təqdim edib, bacardığı qədər «əməlli» danışdı:

- Təvəqqə eləyirəm mənim ərzi-halima qanun ilə baxasınız. Yüzbaşının nə haqqı var mənim arvadıma müştəri çıxmağa! Necə deyərlər, ölmüşdümse də dirilmişəm. Mən diri ola-ola qoymaram belə haqsızlıqlar ola!.. Hökumət var, pristav ağa var!..

- Nə deyirsən, anlamırıam.

Ələs bəyin sözü Qədiri çəşirdi:

- İzin ver başdan danışım?!

- Nu... de!

Oturulanların üçü də Qədirin şikayətinə diqqətlə qulaq asıldı:

- Ərzim var! Mən getmişəm yaylaşa qulluğa, divan işinə. Adımı çıxarıblar öldüyü. Bax, həmin yüzbaşı Bəbir bəy ki, qol qo'yub...

Qədirin ifadəsi, sözləri, hərəkətləri yəqin ki, Ələs bəyin zəhləsini tökürdü. O dözmədi, şikayəti yarımqıç kəsdi:

- Nə istəyirsən ey, nə? A çölli!

Qədir yenə də çəşdi. Az qaldı dili dolaşın. Əl-qolunu tərpətdi.

- İzin ver lap başdan danışım!

Ələs bəy qasqabağını turşutdu. Qillipapaq, çalper kişi dodağını bürdü, ikisi də birdən dilləndi:

- Nə istəyirsən, ey, nə?

- İstədiyim odur ki, mən dirilmişəm. Qoymaram arvad-uşağıma Bəbir bəy kimi canavarın əli dəyə! Görək... Qoymaram...

Qədir bu sözləri neçə bir həyəcanla deyə bildiyini təsəvvürümə

götürə bilmirəm. Büyük ümidiłr bəsləyib gəldiyi adamdan tamam qəlbə qırılmışdı. O, qızarmış və hiddətlənmişdi. Bir fəlakət qoparmanın hazır idi. Ələs bəy şikayətçinin hiddətini duyduğundanmı, yaxud nədənsə yumruğunu masaya çırıp, ayaq aqalxdı. Yoldaşlarına baxdı. Dünyani dağıtmak istəyirmiş kimi dartındı. İçəri qapıya səsləndi:

- Miri bəy. Həbib, gəlin, bir içəri gəlin!

Çalper kişi əyilib bəyə nə isə deyir, rəncərlər eşitməmək üçün əlini ağızına tuturdu.

Məşədi İslam dala çəkilib, qaçaq yolu axtarırı. Qədir quruyub qalmışdı. Belə yerlərin qayda-qanununu pozduğu üçünmü, onu başqa adama oxşatdıqları üçünmü, yaxud ağızından, kim bilir, nələr qaçırdığına görəmi onu belə qəzəblə qarşılıyırıllar? Aydın deyildi. İçəri qapı açılan kimi yapıcılı, yaraqlı və yaraqsız adamlar otağa doldular. Bunlar Ələs bəyin qulluqçuları idilər. O, adamlara belə deyirdi:

- Görün, qulaq asın!

- De!..

- Nə deyim?..

Çalper kişi daha bərk açıqlandı, üstünə qışkırdı:

- Şikayətini danış!

- İzin ver başdan danışım!

- Di tez ol! Zəhləmizi aparma!

Qədir sevindi, zənn etdi ki, sözü Ələs bəyə çox təsir etmişdir. Uzaqlarda, kəndlərdə bu cür işləri, qanunun pozğunluğunu hamiya eșitdirmək, qulluqçulara «priyaz» vermək istəyir. Belə yüzbaşlarının kələyini kəsəcək. Yaxşı da yeridir.

Qədir bir az da cürətə gəldi, dil açdı, ucadan dedi:

- ...Deməyim budur ki, Qobular kəndində, bəy sağ olsun, məni ölü hesab edib, ev-eşiyimi dağıdıblar, Yüzbaşı arvadımın kəbinini

özünə kəsdirib. Mən gəlmışəm siza deyim. Görün ki, mən diriyəm. Gərək, haşa burdan, bir köpək oğlunun haqqı olmasın... Rəncbərin namusu yoxdurmu? Bu nə islam, bu nə hökumətbazlıqdır...

Qədir sözünü qurtarmamışdı ki, bəy qışkırdı:

- Kəs! Donuz oğlu donuz!..

Qədir xırp kiridi. Heç kəs dinmədi. Hamı şikayətçi, o da bəyə baxırdı. Vahimədən rəngi qaçmış, gözü böyümüşdü. Bir ürkəkləndi üzr istəsin. «Nə günahın iyiyəsiyəm, a bəy!» - desin. Bəy ayağının birini irali qoydu, bir əli cibində, o biri əlini uzatdı, başdan aşağı rəncbəri seyr etdi. Üzünü adamlara tutdu:

- Baxın da... Görürsünüz ki! Başa bax, qulağa bax, ağız-burnuna bax, çarıq patavasına bax, dirilənə bax!..

O, ahəngini dəyişdi, quduz kimi qışkırdı:

- Kim səni diriltdi, ədə, donuz oğlu? Həə? Allahun əkbər ha!..

Nazik xətt qoydurmuş, yoğun qurşaqlı, təngnəfəs bir kişi bəyin sözünü tamamladı:

- Ədə, müsəlman, bədbəxt müsəlman! Sənin kimi müsəlmani çayaşağı axıdım, çayyxarı axtarım! De görüm səni urusmu dirildəcək, a qırxiq? Nikolay nə belə fazıl müştəhid oldu sənə? Ay urus quyuğu... Ay qudurmuş!

Çalper kişi papağını yerə çırpıb özündən çıxdı. Başı gün kimi işildadı. Qədir dərhal onu tanıdı. Bu, dağda Qədiri sillələyən Məşədi Süleyman idi. Demə, o çoxdan tanımışdı. Göy gözlərini üzünə tutdu, dişini qicadı, qudurdu:

- Ədə, həpənd, bu da sənə dağdakı oldu? Balşavet oğlu balşavet!.. Başın bədəninə ağırlıq eləyir?

Üzünü bəyə tutdu, ahəngini dəyişdi:

- Bu tülküñü mən çoxdan tanıyıram. - Yenə rəncbərə döndü, altdan-altdan baxdı: - Füqərayı-kasibə! Baxarsan!

Qədirə o qədər də aydın olmayan bu sözləri o, bütün bədəni ilə

dedi. Səsini daha da gur çıxarmaq üçün əllərini boşlarına qoyub, mədəsini sıxdı. Bütün bədəni laxladı, yerindən oynadı. Söz tündləşmiş sirkə qabından partlayan tixac kimi çıxdı, hündürdən, şikayətçinin başı üstündən ötdü.

Yerlərdən də dilləndilər. Səsler qarışıdı:

- Qanını içmək lazımdır!

- Dilini kəsin!..

- Bu xainləri hələ də sağ qoymuşsunuz?..

Qədir əlini qaldırıb etiraz etmək, günahını soruşub anlamaq istəyirdi. Bəy əlindəki taxtanı stola elə çırpdı ki, qulaqlar cingildədi:

- İtirin gözümün qabağından bolşevik oğlu bolşeviki... Verrəm, dilini dalından çekərlər. Onda «dirilərsən!» Dirilənə bir bax!

Qədir quruyub qalmışdı. «Bolşevik» sözüne təəccüb edirdi. Buların hamısı bu sözdən qılıncdan qorxan kimi qorxurdular. Rəncbərin üzəyində bir maraq oyandı: «Mən öyrənməli, bilməliyəm. Bu sözə tanış olmahiym! Bu söz mənə lazımdır! Mən bu sözü yerində öyrənəcəyəm!»

O gündən rəncbərləri işq üzüna həsrət qoydular. Əvvəlcə onları polisə apardılar. Karvansara həyatında on gün damda saxladılar.

Orada cürbəcür adamlar var idi. Sultanəlini də burada tapdılar. Deməyinə görə, kənddən qaçandan ikinci dəfədir ki, tutulur. Birisində zamin verib çıxmışdı. İndi işi bərk idi, həyatə də buraxmırıldılar.

Qədir «bolşevik» sözünə olan marağını dedi. Sultanəlidən soruşdu: «Bu nədir, bunlar kimlərdirlər? Nə üçün bəylər bu sözdən belə qorxurlar?»

Sultanəli Qədiri kənara çəkib, qulağına piçildayırdı:

- Kasıbların tərəfi! Bolşevik kasıbları istəyir, dövlətlilərin atasını yandıracaqıq. Fırqəyə yazılısana!

- Nəyə?

- Firqəyə!

- Firqə nədir?

Sultanəli Qədirə anlatdı ki, bəylərin öhdəsindən gəlmək üçün kasıblar birləşirlər. Hər yerdə birləşirlər. Fəhlələr bir sırqə yaradıblar. Bu sırqəyə girmək lazımdır. Burada çox böyük və qüvvətli adamlar var. Hamısı düz danışan adamlardır. Hələ Rusiyada fəhlələr bayraq qaldırıb, bolşevik olublar. Dövlətliləri iş başından qovublar. Torpağı alıb kəndliyə, rəncərə veriblər! Biz də burada o cür eləmək istəyirik. Bakıdan da xəlvəti yanımıza adamlar gəlir. Biza kömək edir, bizi öyrədirlər. Birləşmək, əl-ələ vermək gərəkdir! Sən də yazılı! Məsləhətdir!

- Bolşevik!

İndi bu söz yaxşı təbib kimi Qədirin qarşısında durub, onun dərdli üzünə baxırdı. İndi onun əlini sıxmaq və himayəsi altında dayanmaq həvəsi, dadlı arzular kimi, Qədirin ürəyində dolanırdı...

O, aldandığını, bu bağışlanmaz sadəlövhələyünü bir də xatırladı. Öz-özünə utandı.

Bunlar, Sultanəli kimi əziz və igid yoldaşlar Qədirin tutduğu işi, qəbahəti nə üçün başına vurmayırlar? Nə üçün onlar demirlər: «Axmaq, ömrün yarıdır, hələ də düşmənini tanımadın? Bəbir bəydən mərhəmət umursan? Zəhərdən şəfa, ağadan vəfa heç görmüsən?

Onlar bunu, bu qəbahəti Qədirin üzünə vurmurlar, lakin özü duyar. Bu onun üçün daha ağırdır. O, Sultanəlinin, əziz yoldaşının uzaq gördüğünü duyduqca sevinir, Bəbir bəyə olan kin və cəsarəti qat-qat artır, bir qartal kimi uçmaq, iti caynaqları ilə onun qarnını sökmək istəyirdi.

Məşədi İsləm daha çox darixirdi. Qumrunun köməksiz və intizar qaldığına Qədirdən az darixmirdi. Sultanəli kömək elədi. Qorodovoyun əlinə bir şey sürtdü. Məşədi İsləmin günahı kiçik idi.

Qol çəkdi ki, onu buraxsınlar. Buraxılan kimi kəndə, Qumrunun dalınca getməli idi. Kənddə nələr olduğunu Qədir bilmirdi. İntizardan ürəyi qışılırdı.

Qədir başına gələnləri mahbuslara danışanda hamı suya dönmüşdü. Uzun və mənalı bir sükut kameranı tutmuşdu. Qədirin faciəsi o qədər dərin və ağır idi ki, diniyənlər hamısı kədərlənmiş, bəylərə nifrat etmişdi. Qədir dinmirdi. Sərgüzəştinin buraxdığı təsiri, məhbusların ona hörmət və rəğbatını görüb, xoş bir sükutla yoldaşlarını diniyəndirdi. Onun ağır günləri, qurğuşun dağları kimi, əriyib ürəklərə töküller, boğulur, incidirdi. Kamerada anlaşılmaz bir qaranlıq duyuldu. Qiyyas dilləndi:

- Sən canlı romansanmış, balam!..

Yenə sükut oldu. Hamı düşünür, hər kəs ürəyində, bacardığı kimi lakin eyni bir mətləbi düşünürdü:

«Yox bizə heç kimsənin imdadı,  
Sultanlardan, paşalardan,  
Bunlar bütün insanlar cəlladı,  
Özümüzük bizi hürr yaşadan...»

Qiyyas bu sözləri hündürdən oxuyanda Qədir çox maraqlandı:

- Hansı şair deyib bunu?

Qiyyas gülümşədi:

- Bunu şaiğlərin şaiğı deyib. Bunu əli qabaqlılar deyib. Səni apağğam. Biğ yeğə, hələ göğ nələğ eşidəcəksən, nələr öyğənəcəksən. Sən kəndə lazımlı adamsan, Qədiq! Kəndliyə lazımsan!

Qədir xahiş etdi ki, şeri bir də oxusun. Onlar səs-səsə verib, bu sözləri hava ilə pəsədən oxudular. Kameraya ruhu oxşayan bir şənlik, qaranlıqları boğan bir işiq geldi:

Qalx ey lənətlə damğalanmış,  
Ac və çilpaq məzлum dünya!  
Zülmə qarşı vicdanlar yanmış,  
Alovlanmış qanlı dəvə...

## ARZULAR

Qiyas bu gün çıxası idi. Vaxtı tamam olmuşdu. Qədirin qulağına piçıldıdı:

- Mən getdim. Dəftərdə imza atmayacağam. Bu vəsiqəni cibinə qoy, mənim adımı üstünə götür. Sabah axşamüstü, adlağ çağışında dəftərdəgi tutağsan, xahiş edəşən. Depoda, pambıq zavodunun qabağındakı evdəyəm... Gözləyiğəm. Hələlik... Buradan çıxan kimi məni tap.

Dostlar qardaş kimi həsrət, məhəbbətlə öpüşüb ayrıldılar. O gecə Qədir sevindiyindən yatmadı. Şirin xeyallar, ailisi ilə görüş arzusu yuxunu gözündən qaçırmıydı. Səhər qarovulun başına qaxırdı ki:

- Mənim vaxtim dünəndən tamamdır. Niyə demirsən, basmışan bura, cürütmək istəyirsən? Rəncəbərəm deyin ayaqlayırsan?

Qarovul çiyinlərini çəkdi, müəyyən söz demədi. Qədir dəftədarın yanına getdi:

- Əfəndim, mənim vaxtim dünən tamam idi. Dünən qalabəyi özü dedi, adımı çağırdı. Gecə sancılanıb qalmışam, adam buraxılonda xəbərim olmayıb. Xahiş edirəm burax!

Dəftədar siyahıya baxdı:

- Qiyas Dəmirov!..
- Bəli, o mənəm, özüdür.

Bu familyanın qabağı bomboş idi. Dəftədar Qədirin vəsiqəsinə

baxdı, uzun, çirkli və kənarları sürtülmüş dəftəri onun qabağına itəldi, «qol çək!»

Qədir barmağını mürəkkəbə batırıb, ora basdı.

- Murdarladın ki, - deyə dəftərdar məhbusa çımxırdı. Səsləyib qarovulu çağırıdı, başı ilə işarə verdi:

- Bundan şeyləri təhvil al!

Qədir ayağını darvazadan çələ qoyanda buraxıldığını inandı. Gün işığına, sərbəstliyə çıxdığına, təmiz hava udmağına sevinib, daban aldı, qaladan uzaqlaşdı. Qulağı səsdə idi, yeridikə xəyalına elə gəlirdi ki, bu saat qarovul dalmca golib qaytaracaqdır. Kürəyinə də tüsəngin küpü ilə döyüb, «hara qaçırsan, kimi aldadırsan?» deyəcəkdir.

Gözdən itəndən, qala düzündən, polis nəzarəti dairəsindən uzaqlaşandan sonra kənar, xəlvət küçələrin birində, daşın üstündə oturub, azad, rahat nəfəs aldı. Ətrafdan yaz havası gəlirdi. Ağaclar puçurlamış, qarlar ərimiş, üfüqlər açılmış, ətəklərilə üsfüqü örtən zümrüd göy, bulaq suyu kimi dumdurulmuşdu.

Qədir Qiyasla vədələşdiyi yerə getdi. Yavaş və heyran kimi yeriyr, hər addimdə ətrafi süzür, sanki yeni bir şey görür, yoxlamaq istəyirdi. Lakin hər şey öz qaydasında idi. Yenə də eşşəkçilər bazara girir, faytonçular ötüşür, təkəri qırılmış arabanın arıq atı üzünü günəşə tutub, yaralılar kimi, ağır-agır ulufdayır, diləncilər müntəzir nəzərlərini ötenlərin əlinə dikib boynunu burur, mərhəmət diləyirdilər. Qara çadralı qadınlar qarğı sürüsü kimi küçələrdə yan basa-basa gedirdilər. Yasdan, yaxud mərsiyədən qayıdırıllar. Yeddi ay içərisində, deyəsən, dünyada heç bir şey dəyişməmişdi. Yalnız həbsxanada yadırğamış Qədirin addımları kiçilmiş, yavaşımışdı. İndi Qumrunun intizarı onu həbsəkindən artıq sıxırdı. Lakin yeni bir duygù onun bütün arzularına üstün gəlirdi. Yol yerimək, hər şeyi görmək, adamları dindirmək arzusu Qədirdə güclənmişdi.

Sanki aylardan bəri qalada yatmağının, məhrum olmağının əvəzini çıxmaq istəyirdi. Onu azadlığa, gün işığına həsrət qoynulara qarşı qəzəb hissi coşurdu.

İntiqam, mübarizə!..

O, piyadaca stansiyaya, Qiyasın yanına yollandi. Qiyasla yoldaşlığı sanki onun xəyalindan və təsəvvüründən bir örtüyü, çoxdanın ağır və tozlu örtüyünü götürmüdü. Bəlkə də bu, örtük deyildi. Uzun illərin soyuğunda, qarında, isti və tüstüsündə qəlbiniə yapışan qalın bir qabiq idi. Bu qabiq götürürüldükdən sonra o, yuxudan ayılmış kimi oldu.

«Yox bizə imdad sultanlardan, paşalardan...»

Qiyasın ağızdolusu, şirin-şirin danışlığı bu sözlər, Qədirə həyat mahnısı kimi yeni, munis, xoş gəlirdi. O, ağaların, yüzbəşilərin taxtdan düşməsini təsəvvür edə bilmirdi. Onların qarovulları, qorodovolları, əsgərləri, silahları Qədirin gözü önündə böyük bir qüvvə kimi canlanır, hər şeyə - şirin arzulara, xoş günlərə mane olurdu. Lakin çətin olsa da, uzaq olsa da, Qədir bu arzularından ayrıla bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, Qiyasın tanışlığı və dostluğundan sonra qəlbində cüccərən bu xəyal və arzular çay kənarında bitən ağaç kimi bəslənir, boy atır, böyüür, bərkiyir.

## İTKİ

Züy tutulmuşdu. Bəbir bəyin adına, arzusuna layiq toy! Boyat və gecikmiş olsa da, bu toyun gurultusu və şöhrəti Qobular kəndinin çəpərlərini, dərə-təpələrini çoxdan aşmışdı. Uzaq yoldan şirmayı kəmərlə bəylər, qalın qurşaqlı, Xorasan kürklü, tirmə arxalıqlı hacılar, kərbəlayılar, dörd qatar qoçular gəlmisdilər. Zurna sazi

təqib edirdi. Hekayəti bitirmək bilməyən aşiq sazi «Şahzadə Əbdüləzim» nağlıını ipək kimi tel-tel edib, çırçıq çalan adamların qulağına doldururdu. Adamlar Bəbir bəyin səqfinədək fərşələ döşənmiş zalına girən kimi xarici mühitdən üzülüüb, kefli musiqinin haldan-hala düşən səsilə yaşayırdılar. Musiqi susan kimi toybəyinin zoğal qamçısı şart-şart şartlaşdırıldı.

- Gətirin Hacı Qurban oğlunu! Cərimə altmış manat!

- Hacı Ağa kişini çökən ortalığa, bir taqə ləzgi şah! Yengə payı!

Həyətdə bərkədən qah-qah çəkib gülən Dülər oğlu Paşanı bəyin əmrilə çəkib, ortalığa saldılar. Toybəyi bir stəkanaraq doldurub verdi:

- Cərimədir, iç!

- O, heç əmründə, çaxır içməyib!

- Çaxır deyil, araqdır!

Adamlar Paşa kişinin halına qalır, onu qurtarmaq istəyirdilər. Bəy isə əlini belinə qoyub, əmr edirdi. Paşa kişinin əlacı kəsildi. Stəkanı əlinə aldı, bir az dayandı, nəhayət, dilləndi:

- İçərəm, bəy, Sizin sağlığınız elə biz kəndlilərə cərimədir!..

Bəyin dediyi qanundur. Hami boyun əyməli, əməl etməlidir. Pullar alıñır, qaval dolur, ciblər boşalır. Kimi sevinir, kimi peşman olurdu. Eşikdə isə zəfəran iyi küçədən keçənləri saxlayırdı. Cirməkli aşpazlar, oğlan doğan ananı əzizləyən kimi, plov qazanının başına dolanırdılar. Yağ əridən, odun qoyan, yumurta çırpan, lavaş doğrayan, qaz düzən, xuruş qovuran, göyərti yuyan, soğan soyan kim!..

Üçüncü səhnə Qumrunun qarşısında açılmışdı. Balaca bir otağa qoşa-qoşa lampalar, daş aynalar, güldanlar, ətirli şüşələr qoyulmuşdu. Qumrunu qurbanlıq quzu kimi bəzəmək, bir canavara təslim etmək mərasimi hazırlanırdı. Qumru qaranlıq bir gecədə kainatın dar ağaclarından asılmış kimi cabalayırdı. Hər şey onun

əzablarına duyğusuz olmuşdu. O, daşa dönmək, yaxud şam kimi əriyib yerə tökülmək istəyirdi. O, son ümidi Qədirin qardaşlığı, əziz dostu Məşədi İslama bağlamışdı.

Məşədi İslamin yaxın adamı Mələknisə bu toyda məşşətə idi. Gəlini bəzəyib-düzəmək, geyindirib-kecindirmək onun öhdəsində idi. O, axşamdan Bəbir bəydən xahiş etmişdi ki:

- Bəzək otağına get-gəl olmasın! Adam çəşir. İstəyirsən əlimdən isbatlı iş çıxısın, bağırna basanda maşallah deyəsan, buyur manı qarixdirməsinər. Qızı qoyum qabağıma, görüm nə eləyirəm.

Bəy «gözüm üstə» deyib, əmr etmişdi. Mələknisənin yanına pişik də buraxmadılar. Yalnız Məşədi İslam qaranlıq düşəndə, toy mərasiminin ən şiddetli çağında, zurna-balaban kəndi başına alanda pəncərənin önündə mənali öskürdü:

- Öhhö... mm... öhhö... mm.

Mələknisə Faxırəni Qumrunun qucağına verib, çırığı söndürdü:

- Əkil! Di əkil!..

Məşədi İslam, qaranlıq bir xəyal kimi, həyətdə qımlıdadı, uşağı qucağına alıb gözdən itdi. Uşaq şirincə yatmışdı. Heç bir şeydən xəbəri yox idi. Məşədi İslamin döyünen qəlbini, yeyin və ehtiyatlı addımlarının ahəngi onun müşil-müşil yuxusuna laylay çalırdı. Qumru hər qaraltıdan, hər kəsdən şübhələnir, qorxur, iztirab içində təlaşla yeriyirdi. Onlar beş dəqiqlin içində kənddən çıxdılar...

Mələknisə çırığı yandırdı. Qorxusundan taqətsiz düşdü. Dizi hərəkətə gəlmədi. Kim idisə qapını açıb baxanda o daha da diksindi. Bekarı görən kimi soruşdu:

- Ağabala qardaş, di zəhmət çək Qumrunu çağır!

Ağabala heç bir şey eşitmədi. Aşın həvəsilə mətbəxə getdi.

Yarım saat keçdi. Musiqi bir az da bərk səslənir, uzaqlarda eşidildi. Adamlar daha sıxlışır, şənlilik artır, Bəbir bəyin toyu gecənin qaranlıq üfüqlərinə qədər işləyir, hər şeyi oyatmaq istəyirdi.

Mələknisə bir də qapıya çıxdı. Toppuz saçlı, qırmızı qoftalı, bənövüş kəlağayılı kənd qızları dərtinib qadınların arasına soxulmaq, oynayanın, çalanın, oxuyanın üzünü bir də görmək istəyirdilər. Yenə də zəfəran iyi alımı bürüdü. Hava çox xoş və müləyim idi, ayaz gəydə ulduzlar sayışındı. Mələknisə Bekarın arvadını səslədi:

- Ağız, Fizzə, yengələr hardadır, bir gəlsinlər axı, vaxt keçir!..

Bəyin yengəsi Mina arvad gəlin otağına girdi. Mələknisə onun qolundan tutdu. O, sevincindən Mələknisəni qucaqlayıb öpdü:

- Xələtinə şərikəm, ay mütrüb! Sən də mənimkinə şərik ol! Sağ olsun, belə səxavətli bəy hardadır?

- Ağız, Qumrunu çağır görək neynirik!

- Hardadır?

- İndicə eşiyyə çıxdı.

- Tamaşaya gedib, nədi?..

Yengə özünü adamların içərinə verdi. Qumrunu tapa bilmədi. Bekarın arvadını çağırıldı. Toy otağına girdilər. Xəlvət yeri xəttardılar, həyəti gazdılər, uşaq da yox idi.

Qumrunun evinə adam getdi. «Yox» xəbəri gəldi. Otaqları bir-birinə vurdular. Güman gələn yerləri ələk-vələk elədilər. Hər yerdən bir xəbər gəldi: «Yox, yox!» Qumru, deyəsan, göyə çəkilməşdi: yoxdur ki, yoxdur! Bir saat keçmədi bu uğursuz xəbər kəndə yayıldı:

- Qumru yox olub!

- Aradan çıxıb!

- Qumru qaçıbdır!..

- Qumrunu aparıblar!

Bu xəbər qartal kimi hamının başında uçdu, hər kəsi, hər şeyi heyrətdə qoydu. Göydən düşmüş ağır bir daş kimi hamını əzdi. Aşığın sözü ağızında qaldı. Düməbkçinin ağacı əlindən düşdü. Zurnaçı orduna doldurduğu havanı bilmədi hara üfürsün. Sümük-

ləri oynayan Taskabab Nağı məclisin ortasında donub çəşbaş qaldı. Qissa xanım künçə sixılıb içindəki şadlığı güclə gizlətməyə çalışdı. Aşpaz aralığı qarışq görüb, xoruzun yağılı budunu dışına çekdi. Ərinmiş yağdan bir qab doldurub arvadına him elədi: «Nə durmusan?» Toybəyi qaşqabağını salladı. Nəzəri qapiya dikilmiş halda qavaldakı puldan bir xişma çuxasının qoluna yeritdi. Bekarın arvadı bəzək otağına girib, pilək qutularını, kirşəni, ətir şüşələrini tələm-tələsik çəngəldədi:

«Bəlkə bəy bir də evləndi, lazım olar!» - deyə yiğişdirdi. Beş dəqiqə əvvəl hamının əzizlədiyi Bəbir bəy indi sudan çıxmış toyuğa bənzəyirdi. Qax kimi qurumuş, taxta kimi uzanmışdı. Təlaş edən adamların arasında gic kimi veyillənirdi. Aylardan bəri bəslədiyi, böyüdüyü qaba, vəhşi ehtirası daşa dönmüşdü. Kim isə bu daşı sapanda qoyur, Bəbir bəyin gicgahına vurur, yenə də vururdu.

O, şüurunu itirmişdi. Heç nə duymur, heç nə eşitmirdi. Yayda Yevlaxda piyada gedən adamlar kimi gicəllənirdi. Gecəni, yaxud gündüzmü olduğunu bilmirdi.

Sazandalar şuluqluq düşdürüünü, toyun pozulduğunu yəqin etdilər, Məşədi Cahangiri ətəklədilər:

- A məşədi, yolumuz uzaqdır, qaçaq-quldur vaxtıdır. Zəhmət çəkin, bizi yola salın. İnstallah, gəlin də tapılar.

Məşədi Cahangir açığından nə deyəcəyini, nə edəcəyini bilmədi. Bəbir bəyə daha sadiq görünmək üçün eyvana çıxdı, kolahürən köpəklər kimi ağzını yuxarı tutdu. Tapançasını çıxarıb, ulduzlara üç güllə sıxdı.

- Gəlin, mənnən gedən gəlsin!

Bəbir bəy atlanan kimi qardaşı uşağı da atlandı.

- Bu papaq bizə haram olsun!.. Aləmi xıngal kimi doğrayam gərek!

Üç dəstə kənddən çıxan yollara ayrıldı. Məşədi Cahangir ham-

isına tapşırkı ki, səs-küy salmasınlar, gecə vaxtı həriflər gizlənə bilərlər.

Bəbir bəyə Məşədi Cahangir şose yolu aşağı yönəldildər. Gecə dərinlaşır, hava soyuyurdu. Çöllərdə ölüm süküti var idi. Bəbir bəy hər qaraltıda Məşədi İslami, Qədiri görüb vahimələnirdi.

Məşədi İslam Qumrunu kənddən uzaqlaşdırıdan sonra, çəpərlərdə gizlənib təqib edənləri azdırmaq istədi. Müdafiə üçün onun berdankası və yeddi patronu var idi. O, bu patronları möhvə belə vaxta, yaman günə saxlamışdı.

Bir az fikirləşəndən sonra uşağın ağlamasından qorxdu, bir evdə daldalanmasını məsləhət gördü. Dərə-asağı gedib Qəhrəmanlı kəndinə endilər. Yoldan ayrılan bir döngə ilə evlərə getdilər. Köpəklər onların üstünə töküldü. Uşaq ayıldı, qışqırıldı. Qumru da qorxudan özünü itirdi. Məşədi İslam ona ürək verdi:

- Qorxma, bu saat ev iyiyəsi çıxar!

Onlar bir qapını döydülər. Köpəklər isə el çəkmir, onları divara qısnayıb, yemək isteyirdi. Məşədi İslam bir əlilə tüsəngi itlərə sarı tutmuşdu, o biri ilə qapını döyürdü.

- Kimsən qapıda?

- Açı, Allah qonağıdır!

- Get-get! Gecənin bu vaxtında qonaq olmaz!..

- Açı, ay lələ, yol azmışq!

- İtil qapıdan ki, ölürsən. Gör kimi aldadır! Sən deyən burda yoxdur.

İçəridəki adam tüsəngin çaxmağını çekib, pəncərəyə tərəf yönəltidi. Qumru titrəyib ağlamağa başladı. Məşədi İslam and içdi və uşağı pəncərəyə tutdu.

- Ay qardaş, Həzərət Abbas haqqı, sən deyən adam deyilik, arvad-uşağı görmürsənmi? Budur körpə uşaq. Açı, qiyma bu yaziq uşaq soyuqdan ölsün!

İçəridəki dinmədi. Piçaltı səsi eşidildi. Yəqin arvadla danışındı. Qumru da yalvardı:

- Ay qardaş, canavar əlindən qurtarmışıq, bizi rəhmin gəlsin!
- İçəridəki kibriti eşiə tulladı:
- Yandır, sür-süfətinizə bir baxım!

Məşədi İsləm kibriti yandırdı. İşləqda əvvəl özünü, sonra Qumrunu və ağlamaqdan az qala keçinən uşağı göstərdi. Qumru Faxirənin solmuş yanaqlarına, göz yaşlarına baxdı, o da ağladı. İçəridəki əmr edirdi:

- O tüsəngi də bir tərəfə tulla!..

Məşədi İsləm tüsəngi tulladı. Əllərini göyə qaldırıb durdu:

- İnanmirsan, ay Allah bəndəsi, çıx vur, nə edirsən et! Bu arvad uşağa rəhmin gəlsin.

İçəridən qadın səsi eşidildi. Qapını açıldılar. Əvvəl Qumru uşağını içəri apardı. Ev yiyesi işığı yandırib, onlara diqqətlə baxdı. Zərərlə adam olmadılara inandı. Məşədi İsləm oturub, papiros yandırdı.

Qapılar bağlanmış, köpəklər susmuş, gecənin sükütu yenə də hökmünü sürməkdə idi. Lakin Qumrunun ürəyi çırpinirdi. Evin sahibəsi ortayaşlı, iki uşaq anası qışqırıqçı bir arvad idi. Qumrunu yaxalayıb haradan gəldiklərini söyləməyi tələb edirdi. Qumru onu başından elədi:

- Başımızıçox bəla çəkib. Səhər sənə nağıl edərəm!

Dəstələr yatmış gecənin qəlbini tapdalayaraq gözirdilər. Bəndini qırmış dananı, canavar ağızından qurtarmış göyrəçini axtarırdılar. Onlara elə gəldirdi ki, qapqara qaralmış, yerə bitmiş üfüqlər Qumrunu pərdə dalına alıb gizlədir, günəş çıxmayanca onu görmək mümkün olmayacaq; lakin yüzbaşının ehtirası soyumasın deyə ümid bəsləyirdilər:

- Bu saat onu yaralı quş kimi tapmasam, parçalamasam, atamın oğlu deyiləm!

Kimisi də evdə bomboş qalan yatağı, yuxusu gəlməyən arvadını xatırlayırdı:

- Donuz oğluna arvad tapmaq da rəjyyətin borcudur? Bu da işdi, bu da sözd..?

Kür qraqına sarı gedən dəstə Hamarlıda bənd alıb qaldı. Dəyirmançının deməyinə görə, buraya «bir xallı-zadlı arvad» gəlməşdi. Amma kim olduğunu bilmədilər. O, unlu kürkünü əyninə taxib çıxdı. Arvad gedən evi dəstəyə göstərdi. Onlar evin qapısını dabanından çıxarıb, içəri doldular. İçəridə ağlaşma qopdu. Dəstə başçısı Ələkbər dilləndi:

- Qorxmayıñ, a bacı, bizə qonaq arvad lazımdır. Onu verin, sizinlə işimiz yoxdur.

Ev yiyesi sıçrayıb durdu. Qoca kişi idi. O yalvarmaq istədi. Arvad işa işaret ilə bələni başdan rədd elədi.

- Odur, qonaq arvadı heç biz də tanımıraq. Götürün, aparın!..

Onlar qonaq arvadı qoltuqlayıb eşiə çıxaranda Ələkbər çox sevindi. Bu şikarın əvəzində Bəbir bəydən nə istəsəydi, alacaqdı.

Kibriti yandırib arvadın üzünə tutanda, çopur, qara, üzünə xallar döydürmüş bir qaraçı arvadı gördü. O, dişini ağardırdı. Bu hay-küy ona çox mənəsiz görünürdü.

- Yox, canım! Qumru nə gəzir?

Qaraçı qadın onları müştəri saymışdı:

- Bəri gəlin falınıza baxım. Baxınız açılar, a mərd igidlər.

Onlar kor-peşman qayıtmak istədilər. Ələkbərin ürəyinə bir fikir gəldi: «Bəlkə Qumrudur, özünü gizlədir». O, bu fikrini yoldaşlarına piçildiyanda inanmadılar.:

- Yox, canım! Qumru hara, belə kifirlik, neybətlik hara!

- Nə danışırsan, a sağ olmuş? Belə olsa, Bəbir bəy heç məhəq yoxar, heç xərc tökər, özünü dila-dişə salar?

Ələkbər bunlara baxmadı. Arvadı götürüb Bəbir bayın hüzuruna

aparmasını məsləhət gördü. Qaraçı arvadı öz tərkinə mindirdi. Onlar qayıtdılar. At yeridikcə arvad Ələkbərə bərk-bərk sarılırdı. Ələkbərdə ərik qurusu kimi meyxəş bir duyğu oyanırdı. O, yuxulu kimi dal tərəfə ləngər salırdı...

Yuxarı gedən dəstənin atlıları səhərə yaxın yorulub, əlibəs qayıtdılar. Onlar güman elədilər ki, o biri dəstələr indi bir şey tapmış olar.

Bəbir bəyin dəstəsi səhərə gedən yolları, çəpərləri ələk-vəlk elədi. Harada xışlı gəlirdisə, yoxlanır, harada iz görünürdüsə, axıra qədər aparılırdı... Bəbir bəy kədərindənmi, acığındanmı və ya utandığındanmə dinmirdi. Ancaq içində danışındı. Oyanmış, təxris olunmuş, gərginlaşmış duyuları ilə Qumrunun «mərmər, şamama, ipək» döşlərini təsəvvür edirdi. Anlaya bilmirdi ki, Qumrunu ondan qaçıran nədir: «Çörək desən var, paltar istədiyin qədər. Özüm də kəndin bəyi. Bəs o məni qoyub yamacın rəncəbərinin dalınca niyə düşsün?»

Çəpəl Sayalının sözü bəyin yadına düşdü: «Qızın istəyi usağı çevrilib. Uşaq olmasa, onu döndərmək nə çətin işdir?..»

Məşədi Cahangir yaman gündə bəyə can yandırlığını isbat üçün ilana dönmüşdü. Atını kola-kosa çırpar, ağacları qamçılıyır, quşların boş yuvasını da qurdaları, Qumrunu ovlamaq istəyirdi.

Gecə can verir, üfüqlər ağarır, kainat ərik kimi çıçəklənirdi. Onlar kənddən çox uzaq düşmüsdülər. Şəhərdən araba səsi, motor dəyirmənnin yeknəsəq, ahəngdar gurultusu eşidilirdi. Onlar yoruldular. Qayıtdılar. Qabaqda səs eşidildi. Atları saxlayıb dinlədilər:

- Hoqquş... heyy... hoşş.

Kim isə eşşək süründü. Athilar bir az dayandılar. Eşşəkçi yaxınlaşırı. Yaxın kəndlərin hansından isə çıxb, səhərə gedirdi... Eşşəkçi onlara çatanda qaçaq zənn edib, qaçmaq istədi. Məşədi Cahangir beşəçilanla nişan aldı. Kəndə tərəf üfükü ölçəndə eşşəkçi dayandı:

- Bu gecə bir arvad qaçırdılar. Xəbərin, soragın olmuya?..

Çərçi qorxusundan düzünü dedi:

- Bizim kəndə, Qəhrəmanlı kəndinə gecə yarısı qonaq golmişdi. İtlər də çox səsləndi. Gərək ki, Abışlıların evinə düşdülər. Zəhmət çəkib köç yolundan enin. Kəndin başından 4-5 ev aşağıda taparsınız...

Ela bil Bəbir bəyə can dərmanı verildi.

- Sağ ol! Bazarın olsun! - deyib çapdılardı. Məşədi Cahangir beş dəqiqədə özünü Qəhrəmanlıya yetirdi. Üfűq tamam açılmaq üzrə idi. Kənddə tək-tək oyanan var idi. Onlar arabanın yolunda kənddən çıxan birisindən Abışlıların evini soruştular. İrləlidlər.

Bu gecə Qumru üçün çox ağır keçdi. Ela bil dağları, dərələri, daxmaları, tikanlı çəpərləri od elayıb onun qolbinə doldurmuşdular. Həyat onun gözündə zəhər qoxusu verirdi. Nəfəs aldıqca, kasalarla zəhər içirdi. Ancaq nədənsə vücudu düzür, ölmürdü...

Qaranlıq və dalınca düşmən gəzən vahimli bir gecədə o nə yatdı, nə oturdu. Nə etdiyini özü də bilmirdi. Aciz bir evə girib söykənmək, yəqin bilirdi, onu xilas etməyəcəkdir. Qaranlıqlar, gecənin ölü sükütu yaşa dönüb onun gözlərindən axırdı. Nə göylərdə, nə də yerlərdə onu dinləyən, ona acıyan bir qəlb var idi. Qoca göyün altında minlərlə faciələrə şahid olmuş, qanlar içərək tikanlar bitirən yerin üstündə, Qumruya yardım əli uzadan yalnız Məşədi İsləm idi. Bu sədə, kimsəsiz insan öz əmək və mübarizə yoldaşı Qədirin namusu, kənddə aciz və təkənləmiş adamların arzusu uğrunda evindən, canından, hər şeyindən keçmişdi.

- Qorxma, Qumru! Mən sağ olduqca qorxma. Tək və aciz olsam da, hələ ki, sağlam. Uzanan murdar əlləri kəsməyə hazırlam. Qorxma, ümidi var ki, sabah səni səhərə, kasıbları, acızləri əzizləyən dostlarımıza yetirəm... İnanıram ki, Qədir indi qurtulmuşdur. O da bolşevik olmuşdur. Qüvvət bizdədir, gələcək bizimdir. Urusetdən

tutmuş bizim kəndimizə qədər hər yerdə kasıblar cana doyublar, birləşib sözü bir eləyiblər. Çox çəkməz ki, bizə qan udduran adamlardan... Səbr ela, bacım, səbr ela... əvəzini çıxarıq!

Qumru səhəri aramsız gözləyirdi. Yanğın olsa da, bir işqliq görmək istəyirdi. Bəlkə də qaranlıqlarda onu məhv edən qorxulu təsəvvürlər dağıla idi!

Səhər açıldı. Günəş ilk bakır tellərini Abışlıların pəncərəsindən sallayanda Qumruda qorxu, təlaş daha da artdı. O indi bildi ki, qaranlıq bəzən ovçulara çəpər də olurmuş. Onun elə bil, qulağına dedilər:

- Nə durmusunuz? Bu saat burada sizi tapacaqlar.

Məşədi İslam durdu. Ev yiyesi də onlardan şübhələnmişdi. Birtəhər onları rədd eləmək istəyirdi:

- Qorxma, qardaş, biz gedirik. Zəhmət verdik, bağışla... Sağlıq olsa, əvəzini çıxarıq...

Onlar yoldan yayındılar. Kənddən iki verst uzaqdakı qamışlıq daldalanmalı yer idi. Həc olmasa günortaya qədər burada gizlənmək istədilər. Buraya düşmənin gümanı gəlməzdii. Hava soyuq, bir az da küləkli idi. Küləyin təsirindən qamışlıq dəniz kimi tolatımda, səsədə idi.

Athilar Abışlıların evini qəfildən mühasirəyə aldılar. Ev yiyesi çıxıb, əl qalxızdı, aman istədi. Qumrugilin gəldiyini və səhər tezən durub vahimə, qorxu içində səhərə tərəf getdiklərini söylədi. Ondan lazımla məlumatı alandan sonra Məşədi Cahangir onun təpəsini qamçıya tutdu:

- Sənə kim demişdi hökumətdən qaçanlara yorğan-döşək açasan? Malbaş oğlu malbaş.. Düş qabağıma...

Kişini həbsə göndərdilər. Dəstə etraf kəndləri axtara-axtara səhərə tərəf yollandı...

Uşaq sakit olmurdu. Neçə gündən bəri yiyesiz qalan uşaq

atçəbala quş kimi anasına baxıb yalvarır, çabalayıb, ağlayırdı. Nə süd, nə də təsəlli ilə onu kiritmək mümkün idi... O tələb edirdi ki, qucağa alıb gəzdirsinlər.

Məşədi İslam onun ağlamasından çox qorxurdu. Uşağı qucağına alıb, sına-sına, belibükük halda qarğılıqda iki addım rütubət yerdə fırlanırdı. At kişnəməsi, onun ardınca da ayaq səsləri eşidildi. Bəlli idi ki, atlı gəlir. Məşədi İslam uşağı anasına verdi. Tüfəngi ayaqda saxlayıb, yera yatdı. Athilar yolla ötmədilər, sapolandılar.

Uşaq kirimişdi. Sanki o da düşməni görmüş, duymuş, anasına rəhmi gəlmışdı. Məşədi İslam üzü yola sarı uzañmışdı. Sağ tərəfdən gələn ayaq səsi lap yaxınlaşdı. At, çiyillişə girmiş kimi, ayağını qoyub-götürdükcə bataq səslənirdi. Athiların qamışlığı girdiyini gördü, özünü toxtatdı. «Bəlkə yandan xəbərsiz ötüb sovuşalar» - dedi. Yox, nədənsə atlı düz Məşədi İslamin üstüne süründü. Yenice boy atmış, yarpaqlanmış qamışlıq o qədər də six deyildi. Məşədi İslam açıq başını qaldırıb baxanda atın qulaqları, atının tüfəngi göründü. Məşədi Cahangirin kəhər atı az qala Qumrunun üstüne çıxmışdı. Bir gülət atıldı. Məşədi Cahangir çinar kimi yera yıldı. Ayı kimi ziqqıldı.

Atışma başlandı. Məşədi İslam üzərinə yağan gülələrdən qorxmayıb, Qumrunun qabağında durmuşdu, ona və uşağı gələn zərbələri çəpər kimi qaytarıldı. O, az atırdı, lakin boşatmadı.

- Öldür köpək oğlunu!

- Beyninisovur!

Bəbir bəyin vəhşi səsi athilərə da cəsarət verirdi. Onlar, bütün bir ordu ilə atışan kimi, qatarları boşaltmağa çalışırıdlar...

Günəş dağlarının, bağların uca qovaq ağaclarının altından min il bundan əvvəl atılmış, lakin hələ soyumamış, uzaq vuran top güləssi kimi yüksəlirdi. Burada, bu tənha qamışlıqda başlanan atışmanı nəzərə almasaq, hər yer, hər tərəf sakit və durğun görünürdü...



Əsrər boyu tapdalanmış dünya bu gün, yalnız bu şəhər nədənsə nəfəs alır, dincəldirdi. Nə üfüqlərdə tüstü, nə dərələrdə duman, nə dağlarda bulud görünür, nə yerlərdə fəryad eşidilirdi. Deyəsən, yaranandan bəri döyüş və çarışmalardan yorulan dünya böyük bir tənəffüsə çıxmışdı. Anı sakitlik müdhiş və böyük günlərin sərlövhəsini yazdırdı.

Yox! Belə görünsə də, belə deyildi. Kainat susmuş, diqqətini toplamışdı.

Qoca tarix yeni böyük bir natiqə, həyatın qızıl komandanına söz verirdi. Bu natiq - üfüqlərdən yüksələn günəş, qətblərdə qaynayan sevinc, nəzərlərdə böyükən şəhər idimi? Bəlli deyil, lakin bəlli olan bir şey var idi. Hami, hər yer, hər şey bu natiqi, onun göylər kimi saf səsini dinləmək, onun nicatverən simasını görmək istəyirdi.

Sükut çox sürmədi. Şəhər tərəfdən qopan şən və saqraq səslər şüalar kimi aləmə yayıldı.

## QƏBUL

Qədir depoda Qiyası tapa bilmədi. Növbətçidən soruşdu. Axşam gələcəyini bildi. O, qorxusundan maşın qabağına çıxmadi. Günüñü köhnə vaqonların arasında yubatdı. Dəmiryol kənarında haçandan, nə üçünsə töküllüb dağ kimi qalanmış torpaq komalarının üstünə çıxbı, aşağılara, kəndə sarı diqqət və həsrətlə baxmaqdan doymadı.

Qiyası görəndə qucaqlaşıb öpüşdülər. Qiyas onu mənzilinə apardı. Stansianın ayağında üç yoldaşa bir otaq vermişdilər. Balaca, isti və səliqəli bir mənzil idi. Qədir bu fəhlə yoldaşların hayatı ilə çox maraqlandı. Evi başdan-ayağa süzdü. Qiyasın gənclik şəklinə baxdı. Dillənmək istədikdə, Qiyas əlini ağızına qoyub, işarə verdi:

- Sus!..

Qədir heyətləndi. Qiyasın üzünə baxanda, o, üzərinə çaynik qoyulmuş köhnə maşinkaya baxdı və işarə elədi. Qədir yenə bir şey başa düşmədi. Qiyas Qədirin qulağına piçildədi ki, «əsər eləmə, maşinka sönüg, çay qayniyananın dinmə». Qədiri gülmək tutdu, əlini ağızına qoydu.

Qiyas heyvə qabığından çay hazırladı. Qənddana kişmiş tökdü, çörək də götürdü. Onlar yedilər. Qədir dincəlmək istəyib, taxtın üstüne yastılandı. Qiyas onu başa saldı:

- Şüküg ki, yaxamız quğtağıdı. Amma ayıq ol! Polis dəqiqəba-dəqiqə bizi pusuğ. Ağabəyin adamlığı xəlvəti gəlib qulaq asıqlar. Ayıq ol ki, daha ələ keçməyək!

Qiyas bunu yavaşça deyib, pəncərələrə göz gəzdirdi. Öyilib qapiya baxdı, sonra arxayı danişdi:

- ...Fiğqəmiz səni götürögəcək. Danışmışsam. Ancaq ki, gağək çox öyğənəsən, biləsen ki, nə vağ, nə yox. Dünya iki təğəfə bölünüb: kasib-dövlətli. Fəhlələğ deyiğ ki, nə salmisan ağızımıza eğməni belə, müsəlman belə, cuhud belə? Heç elə zad yoxduğ. Kasib kasıbdı, dövlətli də dövlətli. Eğməninin də kasibi yazıq deyilmə? Ağvadı-uşağı yoxduğmu?.. Əlli qabağı nə dində, nə məzhəbdə olsa da, zəhmətkeşdiq. Zəhmət adamina zaval olmasın gağək! Bildinmi? Kommunist olanunu deyig! Fəhlə də, kəndlə də, rəncəbədə hamisi zəhmət adamlığı. Zəhmət dünyası!..

Bu sözlər Qədirə daha artıq təsir elədi. Ailəsi yadına düşdü. Bu mətləbləri duymayan kasib varmı?

Qədir bu fikirlə məşğul ikən Qiyas nə dedisə də, eşitmədi. Ancaq son sözünü eşitdi və sual verdi:

- Necə dedin, Qiyas, hökumət də özümüzdən olsun?

- Bəs nə, niyə olmasın? Dünyada həq işi göğən biz, biz əkək, biz biçək, biz yetiğək, dəməğ yolunu biz çəkək. Fabığkı biz işlədək, niyə

hökumət də özümüzdən olmasın? Nikolay, müsavat zülmünүн axıǵına çıxacayıq!

- Çətin işdir ha!..

- Çətin işdiq, vacib işdiq. İsləsən, çətin olmaz. Həq şey bizdən asılılı!

Bu sözlər Qədirin beyninə batmadı:

- A qardaş, hökumət işi uzun işdir. Əsgərlər, yunkerlər, zabitlər qoyarmı bizim... Top-topxana adamı külli-küf eləyər. Bu, zarafat deyil.

Qiyas onun sözünü ağızında qoydu:

- Axı sən bilmisən. Əsgər kimdi? O da sənin kimi kasibin bigidiq! Bəy oğlu əsgər olağımı? Bəy oğlu biçər zabit olub əsgəri qapazlayıq. Top-topxana qayıqan da biz deyilikmi? O da fəhlənin əlindən çıxmışmı? Xozevinlər öz qayıqdığımız şeylə özümüzü oldüyügləq. Oğdunun da çoxu fəhlə-kəndli deyilmi? Onlağ da zülmdən bezibləq!

Qapı açıldı. Mirağa geldi. Qiyas Qədirə işaret etdi:

- Bu da mənim məhbus yoldaşımıdır. Tanış ol!

Mirağa xoş-beş elədi, oturdu.

Qiyasın bir sözü Qədirin lap beyninə batdı: «Öz qayıqdığımız şeylə özümüzü oldüyügləg».

Elə bil bu fikir çoxdan bəri mədən layı kimi Qədirin beynində paslanıb qalmışdı. Ancaq Qiyas torpaq və zibillə örtülmüş bu layın altına lom sahb, üzə çıxartdı.

Qədir düşünür, kəndi gözünün qabağına gətirirdi: «Bəbir bəyin dustaq damını, həmişə fağır-füqəranın dama salındığı bu yeri öz əlimizlə təkmədikmi? Daş, kərpic daşıyan mənim bu qabarlı əllərim deyildimi? Millət əhvalatı təzə çıxan zamanlar idi. Başımıza qamçı döyə-döyə dustaqxana tikdirdilər ki, bunsuz kəndin günü keçməz... Yüzbaşının qırmızı kərpic evini kim tikib? Ağam demirdimi ki, rəyyəti şil-küt eləyib tökdürəl. Bu evi tikən də biz kasıblar olma-

mışıqmı? İndi Bəbir bəy həmin evdə rəyyətin arvadını əlindən almaq istəmirmi?»

Fikirdən Qədirin canına hərarət gəldi. Başı ağrıdı, dodağını necə gəmirdiyini bilmədi. Qiyas işaret edib, «qanadı» deyəndə. Qədir dəsmalı ağızına tutdu.

- Gedək, vaxt keçəg!..

Onlar qapıdan çıxdılar. Qaranlıq idи, təzəcə şor qarışmışdı. Qiyas tapşırıdı ki, bir-bir gəlin. Əvvəl Mirağa getdi. Uzaqlaşıb gözdən itəndə Qiyas Qədiri yola saldı. Ona qandırıdı ki, çarhovuzun yanı ilə getsin, rus qəbristanında dayansın.

Hava tutulmuşdu. Yağış gözlənirdi. Gecə idи. Stansiyada yük qatarlarından başqa heç bir şey hərəkət etmirdi. Hardənbir paravoz qışqırıb, sağa-sola qaçırdı. O, tələyə düşmüş sıçan kimi, elə bil, çıxmaga yol arayırdı. Bufetdə, xurcun ciyində, veyllənən adamlar yük qatarlarına minmək üçün yolların arasına keçirdilər.

Qiyaslı Kırıstovun bağında, çöle tərəfki, kənar divarın dibində, yenice çıçıklənmiş ərik ağacının altındaki adamlara qarışdılar.

Qədir ömründə heç bu cür iclas görməmişdi. Xüsusişlə belə, dost bildiyi, arzuladığı adamların yanında, iclasda olmamışdı. İndi o, dərin bir maraqla hamının hərəkətlərini izləyir, hər kəsin sözünü diqqətlə dinləyirdi. Öyrənmək arzusu ilə çırpınırdı. Adamlar qaranlıqla kölgə kimi görünürdürlər. Biri əlindəki səbəti yera qoyub, içindən stakan-nəlbəki, çaynik, pendir-cörək çıxarırdı.

Onlar komalaşdılar. Daşın üstündə dizini quçaqlayıb, ağaca söykənən bir qara kişi danişdi. Qədir onun üzünü yaxşı görməsə də, hərəkətini, məşəl kimi yanın və yandırmaq istəyən gözlərini aşkar görürdü. Sonra Qiyas ortalığa çıxdı. O, asta-asta danişirdi:

- Vaxtdıq. Daha düşmənin son günləgi yetişib. Şusiyalı fəhlə-kəndli yoldaşlaşımız bizə köməyə gəliq. Yoldaş Lenin onlağ'a tapşıb ki, buğda, Azərbaycanda, Gəncədə də ədalət bayğanını

ucaltsınlağ. Bizə təzə qəzet gəlib. Biz gəğək oxuyub, əməl edək. Qoy yoldaş Mıgağa oxusun. Yaxın gəl!..

Qədir indi bildi ki, dəmir yolunda vağzal fəhlələrinin arasında Qiyyasın çox hörməti var. Qiyyas sözünü bitirməmiş paketi Mırağaya uzatdı. Mırağa paketi açdı, içindən çox qatlanmış bir qəzet çıxardı, ətrafi yoxlayandan sonra şam yandırdı. Qiyyas şamı etəyinin altında tutdu. Mırağa oxumağa başladı. Hami dinləyirdi, nə öskürən, nə papiroş işildadan var idi.

«Zəhmət nəyə deyirik? Bir iş insanın öz başı, öz əli və ya ayağı ilə başa gəlir, ona zəhmət deyirik. Məsələn: əl ilə bir stul qayırsaq, o bir zəhmətdir; ancaq həmin stulu pul ilə satın alıb və mənfaət edərək, başqasına satmağa zəhmət deyilməz. Yer əkmək, becərmək və oradan məhsul almaq, bu, zəhmətdir. Həmin yeri başqasının əlilə işlətmək və ya icarəyə vermək, bu, zəhmət deyildir. Buna görə yer əkən əkinçi və fabrikdə çalışıb çit toxuyan fəhlə yaşamağa haqlıdır. Yəni yemək, içmək və qanun qərarlaşdırmağa, idarəni öz əlinə almağa onun haqqı var. Mülkədar, fabrikçi və tacir zəhmət çəkmir. Özgənin zəhmətinə iyələnir. Onlar heç bir haqqa sahib olmasın gərək...»

Bu sözlər Qədirin ürəyindən tikan çıxarırdı. İndi və yalnız indicə sözünü eșitdiyi, sanki göydən düşmüş bu yeni adamlar, böyük xilaskar kimi, onun qarşısında böyüdü, əzəmətli oldu. O bir az da yaxın oturdu, gözünü Mırağanın ağızına zillədi. «Görüm daha nələr yazıblar». Mırağa qəzeti oxuyurdı:

«...Sahib olmasın gərək. Bizim tələblərimiz bu və gələcək azad cəmiyyət, gələcək həyat əsasları da budur. Xalqı, hökuməti və bütün bəşəriyyəti gələcəkdə səadətə çıxaran da budur. İnsanları birləşdirən, bir-birinə yaxın, qardaş və yoldaş edən, murdar ədavəti, millət, din ədavətini ortadan götürən də budur!

İnsanlara lazım olan həqiqi tərəqqinin doğru yolu, həqiqi məhəbbətin doğru qapısı! Köhnə kapital, pul-para dövrü bunun

hamisina bərəks olduğu üçün biz də bu dövrü uçurub devirmək istəyirik. Hər yerdə kapitalçılara elan edərək deyirik: ey tənbəl cənablar, bu vaxta qədər füqəranın zəhməti ilə saydalın kef çəkmisiniz. Artıq yetər, bəsdir!...»

- Bəsdir, canım, biçaq boğazımıza dayandı, axı bəsdir! Bəsdir, canım, axı!..

Kim idisə yerindən belə qışqırı. Mırağanın səsi onun sözlərinin arasında itdi, eşidilməz oldu.

Yaxasiąçıq, uzunboğaz bir oğlan bu sözləri deyib, əl-qolunu oynadırdı. Qara kişi ayağa durub açıldı:

- Kiri, a kişi, kiri! Heç bilirsən bura haradır? Düzün ortasında yoxsa təbin gəlib?.. Biz də bilirik bəsdir. Axi «bəsdir»in də yeri var! Qoy oxusun görək kişi nə deyir. Hay salma, işi güdəza verərsən!.. Mırağa davam etdi:

«...Artıq yetər, bəsdir. Bundan sonra belə yaşamağa sizə izin verilməyəcəkdir. Ya insanlıq namına siz də özünüz işləyin və ya da yolumuzdan kənar durun, rədd olun...»

Yaxasiąçıq oğlan yenə mızıldandı: «Yox, yox, işləsələr də qoymayacayıq. Gərək dünyada ya fəhlə...»

Sədr Qara kişi özü danışıdı. O belə deyirdi:

- Yoldaşlar, daha vaxtdır. Yuxusuz qalmاق, işimizin dalınca olmaq, rəhbərlərimiz kimi, gecə-gündüz çalışmaq vaxtıdır. Vəziyyət də qorxuludur. Əvvələ budur ki, mən deyirəm hamı silahlı olsun!

- Düzdür!..

- Həəə. Silahlı olsun. Danışaq şəhər ilə ki, bizim yerimiz yol ağızıdır. Bura bəndər kimi bir şeydir. İkinci odur ki, fəhlələrin, kəndlilərin içini girmək lazımdır. Qoymayıñ kəndlini aldatsınlar. Qaniçənləri tanıdır. Üçüncü, mən deyirəm, cavanları əla gətirək. Kimin cavan qohum-qardaşı varsa, öyrənsin görək, müsavatçılar necə zəhərli fikir yeridirlər, yamaq istəyirlər.

Qara kişiinin təklifləri müzakirə olunurdu. Silah məsəlesi üzərində bərk dayandılar. Cürbəcür təkliflər var idi. Təzə konduktor İbrahim söz istədi:

- Mən silah yeri bilirəm, izin versən, deyərəm. Bizim qonşuda bir fırqəci zərgər var. O yankı fırqədən. Gündə mənə deyir ki, gəl yazılı bizi, sənə tüfəng verək. Mən söz vermişəm, yazılıram. İndi ki bizə tüfəng lazımdır, gedək hamımız yazılıq. O birisi fırqədə adamımız olsun, alaq tüfəngi. Onlar yaman bicidlər. Denikindən çox yaraq alıblar.

- Bəh, bəh! Afərin belə kəlləyə!

Bu sözə İbrahim huyuxdu. O yan-bu yana baxıb, cavab verdi:

- Kəllə cənabındır, nə olar yazılında? Onlar da islam deyilmə? Çox da ikitirəlik...

Mirağın hökm kimi qəti səsi İbrahimin sözünü ağızında qoydu:

- Dünənki baqqalın axı burda nə işi var ki, canım, belə də danişa...

Oturulan başlarını tovladılar. Yenice fırqəyə gələn İbrahim dediyinə peşman oldu. Vəziyyətdən anladı ki, çox böyük səhv buraxdı. O, ayağa durub ağladı.

- Mən nə bilim, nə başa düşürəm, yoldaşlar, axı mən nə eləyim... Məni, a başına dönüm...

İclasın axırında Qiyas Qədiri əyləşənlərə tanıtdı, öz həbsxana həyatından danişdi və anlatdı ki, «Qədir əməklə bişmiş, ən inamlı və partiya sıralarına çəkilməli yoldaşdır...» Özünün və Nayibovun ona zəmanətini bildirdi. Hələ Qədirin Bəbir bəylə olan faciəsindən də bir az danişdi.

Qara kişi soruşdu:

- Konduktor İbrahim kimi olmasın, Qiyas?

Qiyas dillənməmiş İbrahim ayağa qalxdı, yenə də zarlılı ilə ağlamaq istədi.

Qədiri sədrin yanına keçirdilər. O, ayaq üstə durdu. Cürbəcür suallara cavab verdi. Qara kişi hamını kiritdi:

- Ay Qədir, bilirsən nə var, qardaş? Bizim partiyaya ya fırqə dediyin, bolşevik dediyin nə rahətlik, nə kef, nə dövlət, nə də İbrahim deyən kimi, bollu silah üçün deyildir!..

İbrahim ayağa qalxdı, qarnını tutub zarıldadı:

- Qara kişi əmi, bir qələt idi. Oğul da səhv eləyər, keçin mənim günahımdan, mənim işimdən keçin...

Qara kişi əl işarəsilə onu sakit etdi. Üzünü Qədirə çevirdi:

- Hə, bilirsən nə var, qardaş oğlu! Burda heç zad yoxdur. Burda bircə şey var - məslək!

- Necə yəni məslək? Məslək nə olsun?

- Bir döz! - Qara kişi aramla danişdi: - Bir döz, gecə də keçir. Məslək odur ki, burda sən canını, malını, başını qoyursan! Kimin yolunda? Fəhlə-kəndlilinin azadlığı yolunda... Sabah fırqə deyəcək: tüfəngi götür səngərə get. Baş üstə, getməlisən! Partiya sənə deyəcək: soyuqda köynəkcək burdan Şəmkirəcən qaç! Gərək qaçsan. Qoy ev-eşiyini, get Fitilbörkə. O saat. Ayrı söz yoxdur. Gərək gedəsən...

Qədir duruxdu:

- Yəni fırqə qoymaz məni arvad-uşağım ilə görüşəm?

- Yox... Elə demədim, dediyim odur ki, fırqəmizin işi sənə candan da, başdan da, arvad-uşaqdan da qabaqdır. İstəyirsən fırqənin oğlu olasan, onda budur. Papaagını qoy qabağına, fikirləş. Səni zor ilə kommunist eləyən yoxdur...

Qədir baxırdı. Qiyas onu danişdırmaq üçün soruşdu:

- Beynina batdımı, nə deyirsən?

- Deməyim odur ki, mən kasıbam, əliqabarlı rəncəberin biri...

Mən istəyirəm ki, kasıbin fırqəsində olam.

- Atan rəhmətlik. Bax elə buncuğazın üstündə bərk dursan, bəsdir!..

- Salın əllərinizi, deməli, bir səslə Qədir keçir.

Bu sözdə Qədir dərin bir mehribanlıq hiss etdi. Dağda camış öldürdүүнү xatırladı, arzuladığı dostun xilaskar əli yadına düşdü. İndi o əl Qədirin qollarından tutub qaldırıv və deyirdi: «Firqə sənə qüvvət verəcək, fırqə sənə həyat verəcək, hazırlaş!».

### QIZIL SƏHƏR

Dünyanın ən uzun və son gecəsi idi. Bundan sonra qara pərdələr bir də işqli çöhrələri örtməyəcək, azad, saf nəfəsləri boğmayacaq.

Nədənsə bu gecə hər yerdə, hər kəsədə bir təşviş var idi. Zər paqonlu nazir gecə ikən qənimətinini yüksəldirib vurnuxurdu. Yaxasını qurtarmaq üçün yol arayırdı. Hər gün qamçısının səsi qayalara düşən rəis indi nə arvadını eşidir, nə usağıını görmək istəyirdi. Sanki bütün şəhərin fəhlələri əli silahlı qapıya tökülmüşdülər.

- Bir çıx, a murdar, üzünü görək, səninlə hesabımızı kəsmək istəyirik.

Bu mənzərə onu o qədər qorxutmuşdu ki, dünya başına hərlənirdi. O, bir dilənci paltarı tapmaq, sifətinə lil-palçıq yaxmaq, gözdən itmək istəyirdi.

Çal papağının zağarası getmiş bələdiyyə rəisi içindən yanılıb tökülsə də, coşan insan dalğalarını görürdü. Gözünü Nəsib bəyin şəklinə zilləyib baxır, baxırıldı. Şəkli götürüb xalçanın altında gizlətdi. «Mən çoxdan fəhlə tərəfdarıyam» - deyirdi. Qulağı səsə düşür, dinləyir, bu «etirafının» qəbulu yetib-yetmədiyini yoxlayırdı.

Yeni xəbərdən qudurən qolçomaq qamçını daşlara çırparaq qışqırırdı:

- Heç elə şey olmayıacaq!..

Pristav «tfu» deyə paqonlarını sökür, tüfəng-qatara sarılırdı. Tacir anbarda, zırzəmidəki malları qarnına doldurmaq, üstündən

«invalidlik» qurşağı bağlamaq istəyirdi. «Şəriət sahibi» namazdan sonra üzünü qiblədən çevirib, şimala doğru bir kök «lənət» tüpürürdü. Çərçi Ağa Ələsgər eşşiyini xırda-xuruşla daha ağır yükliyib, vağzala sürürdü. «Şuluqluqdə yaxşı saatlar» - deyə təzə, xam müştəri gözlöyirdi...

Bu, dünyanın astar tərəfində, son gecənin son vərəqlərindəki cüclülərin təlaşı, gündüzün vərəqlərinə adlaməq ciddi-cəhd idi. Dünyanın üzündə şəhərin ilk vərəqləri, tarixin ilk saatları başlanır, azad həyatın böyük günüşi doğurdu:

- Mənəm, mənəm həyatın həqiqi sahibi, çökilin səhnədən, əməyin qanına daraşanlar! Yaşamaq yaşadanındır! Həyat həyatı yaradandır!..

Bu sözlərdə indi ayrı səs, ayrı qüvvə, ayrı bir ahəng, ayrı bir qüdrət duyulurdu. İndi başqa bir qəlb bu sözləri demir, əmr edirdi. Onun səsi almaz kimi çoxcəhətli, parlaq sular kimi saf idi. İnsanlar dirlədikcə bu səsin böyüklüyü qarşısında kiçiliirdilər. Mal vaqonunda sürüllən, sapanda qoyulub Sibirə, Qazana, Həstərxana atılanlar - böyük inqilabın ilk əsgərləri işqilanın vətənə dönürdülər. Məhbəsədə çürüyən və ölmək istəməyən dustaqlar qapıları qırır, darvazaları taytabay qoyur, silaha sarılırlar. İllərdən bəri qanlı qırğın meydanlarına sürüllən əsgərlər ağır yüklərdən silkinib yürüür, doğma kəndlərinə, şəhərlərinə, yoldaşlarına qovuşurdular.

Ağasının tövləsini kürəyən, atını yemləyən nökər inqilabın ilk işığı ilə qamaşan gözlərini geniş açırdı. Şəhərdən, mazutlu o qüdrətli əllər yurdundan gələn şadlıq və rəşadət səslerində tanımadiyi, görmədiyi, lakin qəlbən bağlı olduğu böyük bir adamın, gülərzülü dahiinin sözünü eşitedi:

- Torpağı kəndlilərə!..

Bostanını şumlayan əkinçi dayandı, üzünü qırmızı kərpicli ikimərtəbəli evə tutdu.

- Həəə. Hacı Hüseyin cənab, halındır, dəmin? Demədimmi axı kəndlinin də Allahi var!

Kür qıraqında qoyunu yamaca haylayan çoban kasib hökumətinin eşqilə dilə gəlib, saz kimi çalındı.

Bulaq, səndə mum olaydım,  
Əriyeydim qum olaydım.  
Yarım gələr su doldura,  
Kuzəsinə mən dolaydım.

Bulaq, səndə daş olaydım,  
İslanaydım yaşı olaydım.  
Yarım gələr su doldura,  
Kuzəsinə mən dolaydım.

O, çobanlıq haqqından, ürşiyində bir quzu ayırır, kasib hökumətinin adamlarına qurban deyir!

Üzünə saqqal tükü bata-bata, ağızına xına iyi dola-dola Məşədi İbadın qoynunda çırpınan məzлum qız səhərin həyəcan və şənliyini duyur. Kəsərlə bir həsrət çəkir:

- Görəydim kasib hökuməti bu işə də qarışacaqmı? Yoxsa bu kaftarın nəfəsi məni çürütsün, əritsinmi?

Dülgər Akop tezdən durub dostu usta Yəhyəni axtarır, «görüm, deyir, həmkarım nə qayırır?»

Bu ətirli, həyatverici yaz küləyi hamını ayıltdı. Athilar teleqraf teli kimi hər tərəfə çapdılardı:

- Durun, sabahdır!..

Günəş isə üfüqdə al bayrağını qaldırır. Böyük azadlıq bayramı şənliyi və şadlığının həyəcan təntənəsilə qaynayan insanlara baxır. Bir natiq kimi əzəmətlili görünür, qütbə çıxıb danışmaq istəyir.

O, dirilən adamların təvəllüd gününü təbrik etmək istəyir. Onun üfüqdə qaldırıldığı qızıl bayraq torpağın dərinlərində qədər işq saçır. Bu işqlar altında milyonları diriltməyə gölən gənc əsgərlər, vərəmli şəhərin sinəsini təpikləyir. Həyati kölgələyən qoca çınar ağaclarını doğrayır. Günəşin işığını həyatın dibindəki insanlara, alt qatlarda yaşıyan adamlara verirlər.

Həmin bu günəşin şüaları altında ildirim kimi iti gedən athlar, Qobular kəndinin tozlu yolları ilə çapıldır. Onların başı üstə müştuluq xəbəri kimi dalgalanan qızıl bayraq, bahar göylərində qızıl quş kimi qanad çalır. Qədirin ürəyi daha bərk döyündür. O, indi aciz və küt bir mətbəx biçağı deyil, sinaqlardan çıxmış kəsərlə bir qılınc kimi idi.

O, qayıdır, özü ilə kəndə qurtuluş gününün xəbərini gətirirdi. Partiya bu şərəflə işi ona inanmışdı.

Qədir fəlakət içində qoyub getdiyi ailəsinə, evinə qayıdır. O, bu ailəni qurtarmaq üçün getmişdi, böyük və dünyəvi bir qüvvə onu qucağına aldı, onun yolunu dəyişdi. Qədirin bu qüvvə ilə bərkimmiş ürəyi, köksündən çıxıb qızıl bayraqda durmaq, nə isə demək istəyirdi. Qədir kimsəsiz qoyub getdiyi ailəsinə qollarını açmağa tələsirdi.

Səhər tərəfdən qopan şən və şəqraq səsler düzə yayılırdı. Bir dəstə atlı galıldı. Onlar gülüllə səslerini eşidəndə yəhərə sinib cilovu buraxdilar, tərlan kimi qıv vurdular.

Məşədi İslam son patronunu ata bilmədi. Düşmənin gülləsi onun arzu ilə dolu qəlbini qızıl gül kimi parçaladı. O, üzü üstə yixılanda nəzərini bağırı yarılan uşağa və saçını yolan Qumruya çevirdi. Vidalaşmağa macəl tapmadı. Göz qapaqları faciə səhnəsində pərdə kimi düşdü.

Məşədi İslamin nəfəsi kəsildiyini hiss edən düşmən athları qamışlığı tapdaladı. Gözünü qan tutmuş Bəbir bəy ağlayan uşağın

qiçlarından tutub qaldırdı. Uşaq gözünü açdı, bəyə baxdı. Bu baxışla o dilsiz və köməksiz məxluq yalvarırdı, atasınımı axtarırı? Bu baxış qığlıcm kimi söndü. Bəy, ovlanmış gøyərçin kimi salladığı uşağı əlində yoxladı.

Çəpəl Sayalının sözü bəyin yanında bərkimiş, qaranlıq bir etiqada çevrilmişdi: «Uşaq var, qızın məhəbbəti uşağa keçmişdir. Yoxsa asandır. Səni istəməyib kimə gedəcək idi?..»

Bəbir bəy uşağı qamışlıqdan çıxarıb, suyun qırığına gətirdi. Qılçalarından bərk tutdu, başını tovladı. Havada tovlandıqca uşaq içini çəkir, kəsmə-kəsmə səs çıxarır, «ana!» deyirdi...

Bəbir bir də bərk tovladı. Uşaq qorxusundan hisqırırdı. Ona nə ediləcəyini bilmirdi. Bəy uşağı var qüvvəsilə qaldırdı, daşa çırpdı. Uşaqın başı əzildi. Nar kimi xışıldadı. Yaziq bir səs eşidildi. Uşaqın burnundan, ağızından, qulaqlarından gələn qan bitkiləri, cücləri, heyvanları sulamaq üçün axan suyu boyadı.

Bəbir bəyin qardaşı Muxtar bəy huşunu itirmiş Qumrunu götürüb, atın belinə salmaq istəyirdi. Qumrunun gözü uşağı sataşanda onu dəhşət alırdı. Bu dəhşəti, qələm yazmaqdan, dil deməkdən acizdir, oxucum, özün təsəvvür et!

Kürəyini ayazlara verən, qəlbini kiçik bir məxluqun sinəsinə qoyub bəsləyən ananın faciəsini duy! Sevgisi son bilməyən dünyani, dəhiləri, qəhrəmanları, sənətkarları, böyük xilaskarları qucağında böyüdən, südünda həyat gətirən mehriban anaya ayıların, canavarların etmədiyi edildi...

O, anaların üsyənini çağırın vulkan kimi səsləndi. Bu yaralı səsi nə hava itirdi, nə torpaq boğdu, nə sular əritdi, nə məsafə pozdu. Bu səs ildirim kimi üfüqləri, dağları yarib ötürdü. Daşları, qayaları əridirdi. Hər şey, hər yer, həyatın damarına daraşan vəhşilərdən başqa hər kəs bu səsi duyur, anaya acıyr, ananı dinləyirdi.

Böyük qəlblər bu səsə, şərfli anaya acıdı və önündə əyildi.

Bu səs çaparaq kəndə gələn Qədiri hamidan artıq sarsıldı. O, ananın səsində dəhşət və faciə ilə birlikdə küsmüş bir məhəbbətin acılarını duydı. O, atına dəydi...

Qızıl bayraqlar bu faciəli səhnəni gözlərilə gördü.

Sultanəli Bəbir bəyi görən kimi revolver dilləndi. Bəy ayı kimi böyürdü, suya yixildi. Qədir atın üstündə dağınq saçlı Qumrunu qucaqladı:

- Qumru!

Sultanəli Faxırının meyidini qolları arasına aldı, bu məsum uşaqın cöhərəsində yenice sönməkdə olan həyat izinə töəssüflər etdi.

- Qumru!

Qumru ayılmırkı. O, balasını itirdiyi, yaxud sevgilisinin həyat gətirən səsini eşitdiyi üçünmü gözlərini açdı, yenə qapadı. Qədir Qumrunun yanaqlarında işildayan almaz dənələrini dəsmala yığıdı.

- Qumru, mənəm, Qumru! Bir bax, mənəm!... Gəlməşəm. Kən-dimizə azadlıq xəbəri gətirmişəm!

Günəş qızıl duşa bənzəyirdi. Əmudi vuran işığı ilə kəndi yuyub təmizləmək istəyirdi. İnsanlar çabalayırdı. Bəzisi örtünməyə qaranlıq yer arayır, zirzəmilərə soxulur, kimisi dərin quyulara girmək, cinayətlərini torpaqların altında gizlətməyə çalışır. Coxu işa sinəsini geniş açaraq, arzularla dolu qəlbini həyat işığına verirdi. Məzar daşlarını aşırıb bahar havasına çıxmış dirilən adamların səs eşidilirdi. Qədir əlini silkələyərək danışdı:

- Yoldaşlar!..

Minlərlə yalan, puç, köhnə sözlər içinde bu söz qüdrətli həqiqət kimi parlayırdı. Cütçü «aaaho» - deyə xışın əlcəyini buraxıb şumları, kötük boyda kəsekleri ayaqlayır, çəpərlərdən, hasarlardan quşlar kimi adlayır, dərələri, suları ötür, əlindəki qızıl gül dəstəsini öz qəlbindən xəber verənlərə hədiyyə gətirirdi:

- Yoldaşlar!..

Bu birləşdirici, həyat və gələcək mahnısı qədər şirin sözü,  
Qobular kəndinin böyüyü də, kiçiyi də eşitdi, duydı.

Xilaskarların rəhbəri məğrur başını qaldırdı, qəlbindəki həyəcanı  
boğmalı, böyük günün əbədiliyi eşqinə, inqilabın tribunu dilləndi:

- Yoldaşlar!..

Bu səs bahar havası, bayram mücdəsi kimi kəndləri, şəhərləri  
ayıltdı.

- Yoldaşlar!..

Bu səs adamları yeni mübarizələrə, bəxtiyar həyat yollarına  
çağırdı.

- Yoldaşlar!..

Bu səs parlaq bir qılinc kimi üfüqləri kəsdi, gələcəyə qədər işlədi.

1934-1935

## HEKAYƏLƏR

## HƏKİM CİNAYƏTOV

Gənc tələbə Ramazan Əlizadə səhiyyə şöbəsində ərizəsinə dərkənar qoydurub, tələsik müalicəxanaya yollandı, qırmızı mürəkkəblə və xırda xətlə yazılış dərkənar bu məzmunda idi: «Təcili tibbi yardım göstərməli».

Ramazan atasının başına gələn bədbəxt hadisədən təşvişə düşmüşdü. Atasız qalacağını təsəvvür etdikcə beyninə bir ağrı dolurdu. Özünə ümidi verərək deyirdi: "Atamın yarası bir o qədər qorxulu deyil. İndiki həkimlər ölüyü dirildirlər. Atam üçün niyə qorxuram? Klinikadan bu saat bir həkim alaram, təcili müalicəsinə başlaram".

Ramazan bu kimi fikirlərlə klinikanın qapısından içəri girdi. Bir tərəfdə qadınlar durmuşdu. Bunların duruş və baxışlarından xəstəlik yağırdı. Çoxunun qucağında azarlı usağı vardı. Kiminin başı, üzü və ayağı sariqlı idi.

Ramazan şapkasının günlüyüünü qaldırdı, ətrafa baxa-baxa müdürün otağını tapdı. Onun işi rayon həkiminə aiddisə də, səhiyyə şöbəsinin təkidini müdürü söyləməyi yersiz görmədi.

Müdir Ramazanı hörmətlə qarşılıdı. Onun atasının başına gələn qəzənanın nədən ibarət olduğunu dinlədi. Sonra onu bir tibb bacısına qoşub, rayon həkiminin yanına göndərdi.

Ramazanla tibb bacısı müalicəxananın çıçaklı və ağaçlı həyətinə çıxdılar, bir alçaq pilləkəndən qalxdılar. Balaca otaga girdilər. İki nəfər ağ döşlüklü gənc qız nömrə üçün kağız doğrayırdı. Stolun dalında kök, ortaboylu, alının qırışları uzaqdan görünən bir həkim oturmuşdu. Müəyyən bir işi yoxdu. Yalnız kağız doğrayan qızlarla səhbət edirdi. Hərdən bir səylədiyi məzəli sözlərdən qızlar şaqquşdayıb gülür, həkim də öz müvəffəqiyətindən açılırdı.

Ramazan gözünü stolun üzərindəki siyahıya dikib həkimi gözlədi, həkim Cinayətov öz işində idi. Qızlardan birisi Ramazana baxaraq, həkimə nə isə dedi. Həkim naşı bir ifadə ilə:

- Nə istəyirsin, balam? - deyə soruştı.

Ramazan əlindəki kağızı göstərərək izah etdi:

- Yerevanlılar küçəsində oluruq. Atam kankandır. Quyuda işlərkən yuxarıdan düşən daş çiynini yaralamışdır. Bərk xəstədir. Buraya gətirmək mümkün olmadı. Təcili kömək lazımdır.

Həkim Cinayətov həvəssiz bir halda əvvəlcə Ramazanın səhiyyə şöbəsinə yazdığı ərizəni oxudu. Sonra səhiyyə şöbəsinin dərkənarını gözdən keçirtdi. Qızlardan birisi naz sata-sata həkimə bir şey anlatmağa başladı. Ramazan tələsirdi. Həkim isə hələ yerindən qımlı-

danmaq istəmirdi. Nəhayət, qız sözünü bitirdi. Həkim başını qaşıyaraq güldü, qızlar da gülüdü. Ramazan həkimin diqqətini sahiyyə şöbəsinin yazdığı "tacili" kəlməsinə çəlb etmək istədi:

- Səhiyyə şöbəsində onu çox təcili yazdlar. Tələsik goldim. Tez kömək etməsəniz, sonrası qorxulu olacaq, atamın hali ağırdır.

Həkim Cinayətov haqq-hesab dəftərcəsini istədi. Ramazan tez təqdim etdi. Həkim yenə tələsmədən, qızlar ilə mazaqlaşa-mazaqlaşa iki-üç dəfə haqq-hesab dəftərcəsini başdan-ayağa varaqladı. Sonra bir papiros yandırdı. Əlinə bir kağız aldı. Soruşmağa başladı.

- Adınız? Familianız? Kütçəniz?

Ramazan bitmək bilməyən cansıxıcı sualların hamısına cavab verdi. Həkim bu işi bitirdikdən sonra kamalı-səliqə ilə suçəkəni aldı, yazdığı sual vərəqini qurutdu, ağır bir işdən qurtarmış kimi geniş bir nəfəs aldı, stula söykəndi. Qollarını boynuna çataraq bərk gərnəşdi. Stolun cırılıtmasına qadınlar da gülüşdülər. O, saxta bir ciddiyət göstərərək, yumruğunu stola vurdur, onlara açıldı. Təkrar gülüşməyə başladılar.

Ramazan cəsərətlə dedi:

- Yoldaş həkim, tələsmək lazımdır.

- Siz gedin, xatircəm olun, mən adam göndərərəm.

Ramazan sixıldı. Atasına təcili yardım lazımdı. O, həkimlər qayıda bilməyəcək-di. Bu fikrini anlatdı, Cinayətov çəkdiyi papirosu külqabında söndürərək soruştı:

- Yerevanlılar küçəsi haradadır?

Ayağa qalxbı, divardan asılan planın qabağına getdi, aramağa başladı. Ramazan ona kömək edib, küçəsini ona göstərdi. Həkim:

- Bura çox uzaqdır, - dedi, - piyada necə getmək olar?

Ramazan əsəbiləşdi:

- Həkim yoldaş, tələsmək lazımdır! Siz getməyəcəksinizsə, mən başqa bir həkim istəyim?

Cinayətov ayağa qalxdı. Təkrar oturaraq, üzünü qızlardan biri-sə tutdu, onu o birisi otaqdan başqa bir həkim çağırmağa göndərdi. Bu ikinci həkimin gəlib çıxmazı yarım saat çəkdi. Cinayətov əvvəlcə başqa bir iş haqqında danışdı. Sonra onu Ramazanın atasına baxmağa göndərmək istədi. O isə getmək istəmirdi. Axırda Cinayətov özü getməli oldu. O, otaqdan çıxınca Ramazan iki dəfə klinikanın bayır qapısından çıxbı, təkrar geri qayıtdı. Həkim çox naz ilə yeriyirdi, ağır addımları ilə Ramazanı əsəbiləşdirirdi. Ramazan nə qədər tələsirdi, Cinayətov bir o qədər ağır tərpənirdi, öz vəziyyətini dəyişmirdi, bəzən ilk dəfə görürmüş kimi mağazaların vitrinlərinə tamaşa etməyi də unutmurdur. Ehtimal ki, həkim öz yerisində hifzi-səhhə qaydalarına riayət etmək istəyirdi.

Nəhayət, gəlib, qapıda on dəqiqlidən bəri gözləməkdə olan Ramazana yetişdi. Xəstənin başı üstünə gəldi. Yorğan altından işildayan zəif və batıq gözlərə baxdı, "haran ağrıyrı, niyə yatmışın?" - deyə bir neçə məlum sual verdi. Xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü, ürək fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə termometri, trubkasını axtardı. Kostyum, şalvar ciblərini bir-bir yoxladı, tapa bilmədi.

- Vay sən... - deyə təəssüfləndi. Öz hafızəsizliyini söydü. Unutduğu şeyləri gətirmək üçün təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi.

1930

## MƏRKƏZ ADAMI

«Ölərsəm görmədən Darçın xanımda eşqimə istək, Yazılışın səngi qəbrimdə: ürək möhzun, can möhzun».

Əntərzadonin bloknotundan

Bir axşam kinodan çıxbı mənzilimə gəlirdim. Üç ildən bəri küsülü qaldığım bir yoldaşımı rast gəldim. Üzümü qaranlığa çevirib, saymazyana ötmək istəyəndə, qolumdan tutdu:

- Küsülülüyümüz öz yerində, dost, eşitmışım otaq axtarırsan, gəl səni bir xeyrli yera calayım.

- Boynuma böyük minnət qoymuş olarsınız.

- Nardaranski küçədə doqquz nömrəli dalana get. İkinci qatda iki otaq var, bəzəkli gəlin kimi! Hər şeyi içində. Xüsusi əldədir, yiyeşi satır. Özü də suyu qiymətinə: uzağı, beş-altı minə alacaqsan. Di durma!

Küsülü yoldaşımın əlini sıxbı yüyürdüm. Həmin evi tapdim. Otaq yiyesi hələ yatmadı. Qəmli-qəmli oturub, deyəsən, məni gözləyirdi.

- Salam!

- Salam!

- Otaq satan burada...

Qoymadı sualımı bitirəm, sevincək cavab verdi:

- Özüdür ki, var. Mənəm. Qardaşoğlu, de görüm, alansan, ya danışdırın?

Bu söz məni yağlı xörək kimi tutdu. Az qaldım tərcüməyi-halımı danışam.

- Bu nə sözdür, dayı? Siz məni tanımırınsız. Gecə yeddi verst yol

tapdalamaqda, döngə-möngəni gəzməkdə sizin, bağışlayın, ala gözlerinizə aşiq-zad olan yoxdur ki! Özü də təzə, Allah oğluna qismət eləsin, xeyir iş xəyalındayam.

- Oğlum-zadım yoxdur.
- Dediym odur ki, otaqdan ötrü sinov gedirəm.

Dediymə peşman oldum, çünkü toy məsələsini eşidib, kişi ayağını yuxarı pilləyə qoyacaqdı. O, əlimi şana kimi yekə və qalın barmaqlı ovcunun içində alıb mənə tərəf əyildi, qətiyyatla dedi:

- Alacaqsan ki?
- Alacağam!
- Bir söz deyim də?
- Bir söz de!
- Bir kəlmə, xoşrifət oğlansan, görürəm. Xeyir işin də var, bir kəlmə: bu otaqları sənə verəcəyəm, neçəyə, neçəyə, beşcə min manata. Əllicə dənən qaragöz yüzlüyü! Necəsən?
- Beş min manat?
- Beş!
- Aldım!
- Satdım. Allah xeyir versin!
- Saq ol!
- İçində həmişə toy-bayram eləyəsən!

Səhərisi təzə otağa köcdüm. Anadan yenicə doğulmuş kimi yüngüllük hiss etdim. Köhnə, qaranlıq, dar otağının «acığına» papığımı bir otağa, çəkməni o biri otağa qoyдум. Bir saat pəncərə qabağında, bir saat evin tən ortasında oturdum, dama çıxdım, çarpayıa uzandım, rahatlandım, mızıldayıb mahni dedim.

Toy məsəlesi düzəlmış kimi idi: oğlan var, otaq var, zaqs var, pul var... Qalib bircə qız tapmaq...

Axşam oldu. Gün batdı, çırqlar yandı, şənlik səsləri aləmə yayıldı. Yeni otaqların həvəsi ilə uçurdum. Heç yerə gedəsi

deyildim. Otaqlar mənə ən böyük şənlik idi. Divarlara şəkil vurub sahman eləyəndən sonra çarpayını çəkib sərin balkonda doyunca yatmaq, köhnə, rütubətli otağımdakı yuxusuzluğunun əvəzinə çıxməq istəyirdim. Elə də elədim. Hay-küyə baxmadan, uşaq kim hamidən qabaq yatdım.

Məni yuxu aparmıdı. Yuxuda göründüm, şairmi, ya aktyormu, nəsə olmuşam, kolxoçulara deklamasıya deyirəm. Öz-özüümə gülürəm ki, mən hara, bu sənət hara?

Yuxudan dik atıldı. Gördüm, qonşu otağın balkonunda uzun bir adam Məcnun kimi saçlarını gözünün üstünə töküb, heykəl kimi əlini Şərqə uzadıb qışkıր: «Necin də sən tökülmiyorsın, ey insanın bədəni, necin, necin?»

Məni heyrat götürdü. Gecənin bu vaxtında nə deklamasıya?

- Yoldaş, niyə qoymursan yataq?
- Pəhə! Sən yatacaqsan deyə, biz sənətimizdən əl çəkək? Əcəb işdir! Sabahın xeyir! Bir az mədəni olmaq lazımdır.

Hirsləndim. Ağır söz demək istədim. Bir də lənət şeytana eləyib, yorğanı başına çəkdim.

Mən güman etdim ki, bu adamın təbi gəlib, eşqi qalxb; on-on beş dəqiqə baş-beynimizi aparar, sonra yorular, gedər.

Bələ olmadı. Dostum Hamleti ötdü, Aydından dedi. Ondan ötdü, Oqtaya, Otelloya keçdi. Qadınlıq lənətlər yağırdı, əlini qulağına qoyub azan çəkdi. Cin vurdub beynimə, yuxulu, gic kimi yerimdən qalxb dilləndim:

- Ayə, əmioğlu, bu nə hərəkətdir? Axi biz iş adamıyıq! Yuxumuz gəlir. Qoysana bir saat gözümüzə yuxu getsin!

O açıqlandı:

- Müftə konserṭ verirəm, təşəkkür əvəzinə... Xalq on beş manata bilet alıb eşidir... Mədəniyyətsiz!
- Buyur, sən mədəniyyətli ol, ancaq səsini kəs.

Dostum mülayim səslə dedi:

- Heç təhəri yoxdur. Sabah saat on ikidə klubda çıxışım var. Özümü biabır edə bilmərəm. Gərək hazırlaşım. Bir də ki, məsələ bu gecənin məsələsi deyil, mən hər gecə beləyəm. Bu mənim sənətimdir. Qonşular da bilir. Təzə gəlibsiniz, bir azdan sonra alışarsınız.

Qorxdum ki, bu adam məni, doğrudan da, öz hərəkətlərinə alışdırı, bədənim qızdı. Palṭarımı geyinib, küçəyə çıxdım. Həyətin qarovalu üzümə baxıb, əhvalimi soruşdu. Güldü. Balaca gözlərini fanar işığından qoruyaraq, dişlərini ağarda-ağarda dedi:

- Ho! Get dolangınən, xamsan hənuz! Bacioglu, bu namərd oğlunu sən tanımırısan. Buna Əntərzadə deyərlər. Gecələr sənəti budur. Bəzən olur ki, qızlar gətirir, dəstə ilə xor oxuyub, yeddi qapı qonşuları bədxab eləyir. Bəs bu gözəllikdə otaqları üç-beş minə alanda demədinmi bunun amması var?

- Yox, əmi, ammadan o qədər başım çıxmaz.  
- Gərək başın çıxa idi. Amma böyük ammadır! Səndən qabaq üç-dördü gəlib-gedib. Bir-iki ay qalıb, qaçırlar ki: «Biz kəsbkar sahibiyik, gecə yatmasaq, işləyə bilmərik». Nahaq yerə danışib, ağızını ağırtma, Əntərzadə belə Əntərzadədir. Neçə dəfə cərimə verib, gecə mövzəsini tərgitmır ki, tərgitmır.

Mən adam axtarışı oldum. Pulumu versinlər, mən evdən əl çəkim. Otaqların adresini deyən kimi geri çəkilirdilər:

- Bildim, Əntərzadənin qonşuluğunu deyirsən, müftə verəsən, alan olmaz! Kim gələr ora?

Axırda əlacım kəsildi, otaqlardan çıxdım.

Bir il keçdi. Bu zərərin və yuxusuz gecələrin ağrısı canımdan çıxdı. Əntərzadəni də unutdum.

Təsədüfən bir xeyir işdə haman qarovala rast gəldim. O, Əntərzadə haqqında mənə bu aşağıdakı hekayəni danışdı:

- Fit verildi. Qatar hərəkət elədi. Əntərzadə N rayonuna yola

düşdü. Uzun davadan, çəkişmə və mübarizədən sonra Əntərzadəni mər-kəzdən ayırdılar. Ayırdılar, nə ayırdılar! Canı cəsəddən ayıran kimi! Böyük müsibət ilə ayırdılar. Onun təmiz, qat kəsməz, toz qonmaz, qumaş kimi xiş-xiş xııldayan palṭarları cib dəşmalına dönmüşdü. Yalvarmaq, xahiş etmək üçün Maarif Komissarlığının dalamanında durmaqdən, pilləkənləri düşüb-çixmaqdən, oturub-qalxmaqdən, qəti, silinməz əmərləri qorxa-qorxa oxumaqdən canı üzülmüşdü. Az qala bütün xanımları heyrətə salan Əntərzadə indi böyük restoranların yorulmuş aşpzinə oxşayırdı.

Rayona getmək xəbərini söyləyəndə, deyəsən, kişiyə vay xəbəri verdilər. Saraldı, kiçildi, boğazı biçildi. Sevgilisi Darçın xanımı yanına saldı, qapı-qapı gəzib, məsul işçiləri bir-bir dişinə vurdı, olmadı. Yalvardı, baxmadılar. Hədələdi, qorxmadılar. Səs-küy saldı, eşitmədilər. Qızdırımlı olması haqqında vəsiqə çıxartdı, inanmadılar. Zərif kağızlarda ərizələr yazdı, rədd etdilər. Maarif müləttisiyyili iki ayağını bir başına qoyub deyirdi:

- Rayona gedəcəksən, vəssalam!

Budur, onu mərkəzin gurultulu küçələrindən, gözəl qızlarından, bulvar gəzintilərindən, tost deməli qonaqlıqlardan, konsert axşamlarından, bilyard oyunlarından ayrılb rayona - «hicra guşələrə» göndərirlər ki, get orada kəndlilərə tamaşa ver...

Bu hadisə Əntərzadə üçün sevgilisinin xəyanətindən də ağır oldu. İllah da ona görə ağır oldu ki, Əntərzadə özünü mərkəz adamı sayırdı. Vağzaldan o yana, şəhər işqlarından o tərəfə, semaforun dalında dərin bir zülmət olduğunu güman edirdi. Ona elə gəlirdi ki, savadı, bacarığı olan adamlar tökülib şəhərə gəlirlər. Rayon avamlar yeridir. Kim deyirsə ki: «Təkiadət bə məvcibi mərəzəst», boş sözdür! Əntərzadə kimi səliqəyə adət edən hanı? Adamlara toxunmasın deyə, tramvaya minməzdi. Sinifdə skamyasını silmək üçün evdən ipək dəşmal gətirərdi. Barmağı mürəkkəbə batmasın

deyə, yazı yazmazdı. Döslərini hər axşam makinaçıya diktə edib, beş-on manat verirdi. Şapkasını asmağa qoymazdı. Qapiçiyə xüsusi bir qutu vermişdi. Əntərzadə gələn kimi, görərdin, qutunun ağızı avtomat kimi açıldı. Gözəl gəlinlər saray təzyinatı içində qərq olan kimi, Əntərzadənin məxmər papağı qutunun içində gözdən itirdi. Əntərzadə çəkməsini sutkada üç kərə sildirərdi desələr, inanın! Bir gündə neçə dəfə corabını dəyişər, paltarı da o nisbətdə. Küçəyə çıxanda təsadüfən birisi ona toxunsayıdı, xəstə kimi əhvali pozuları, dərhal evə dönüb, qədd-qamətinə təzədən güzgüz qabağında yoxlar, düzəldər, yoluna düzələrdi.

Lakin rayon məsələsi kişinin varlığını sarsırdı. O, nəinki səliqə məharətini, hətta başını da itirdi. Darçın xanımla görüşdəki təbəssümülləri yox oldu. Üzünü bulud kimi qarənləq, quyu kimi dərin bir kədər qapladı.

Əntərzadə başını vaqonun pəncərəsinə söykəyib, qəmli-qəmli baxırdı. Nə danışır, nə də bir şey eşidirdi. Ürəyi heç nə istəmirdi. Qəlbini ağır daşlar asılmış kimi, özünü çox pis hiss edirdi.

Xırr... Qatar dayandı. Vağzalda orkestr səsləndi. Əntərzadə çexolu çamadanı götürüb qapiya çıxdı. Musiqi onda ruh yüksəkliyinə səbəb oldu: «Cəhənnəmə, - dedi, - rayon olsa da, adamı yaxşı qarşılıyırlar. Burada klub, teatr-filan tamam özümə baxacaq...»

Ona elə gəldi ki, orkestr yerli icraiyyə komitəsi tərəfindən Əntərzadəni qarşılamaq üçün göndərilmişdir. Ayağını pilləkənə qoyanda bərkədən öskürdü - yəni ki, gəlirəm.

Ayağını yerə qoyanda «taaaaq» deyib, şalvarının pozulmuş qatına baxdı, çamadanı sol əlinə alıb, sağ əlini görüşmək üçün saxladı, başını qaldırıp salamlaşmağa hazırlaşdı.

Musiqi durmadan çalınır, adamlar da o tərəf-bu tərəfə hərəkət edirdi. Kimi görür, kimi öpüşür, kimi «xəbərdar» deyirdi. Əli

fanarlı bir kişi çəkicə qatarın təkərlərini yoxlayırdı. Əntərzadəyə fikir verən yox idi. O, bir az dayandı və gözlədi ki, bu saat gəlib deyəcəklər: «Əntərzadə yoldaş, yerli təşkilatlarımızın köməyinə, kəndimizi maarifləndirməyə çox xoş golibsiniz, səfa götüribsiniz! Kənd soveti sizi aramsız gözlüyür. Buyurun, aylşın maşına!..»

Gələn olmadı! Adamlar vaqonların pəncərəsinə baxırdı. Əntərzadə fikirləşdi: «Yəqin sohv düşmüşəm. Onlar mənə yumşaq vaqondan gözlöyirmişlər. Sən ölsən belədir ki, var». Geri döndü, tələsik vaqona girdi. Vaqondan-vaqona keçib, yumşaq vaqona soxuldu. Gözünün ucu ilə pəncərə qabağında qaynaşnlara baxdı, ürəyi döyündü, sevindi, ehmələcə atəklərini cirpdi, aramlı, təmkinlə vaqondan düsdü. Yenə də heç kəs ona etinə etmir, heç kəs yaxın gəlmirdi. Musiqi öz işində idi. Əntərzadə qaynaşan izdiham içində hürkmüş qoyun kimi döyüküb qalmışdı.

Əntərzadə galib “N” kəndində, şairlər demişkən, “bərqərar” oldu.

Əntərzadə kəndə baxıb fikrləşirdi: «Uğursuz tale gör məni haralara atdı! Mən şəhərdən, asfaltlı küçələrdən, yumşaq maşınlardan ayrılib gör necə yerlərə düber oldum! Yoldaşlarım, sirdaşlarım indi dəniz hamamlarının «mavi» sularında yumurta kimi qızrlarla kefə baxırkən, mən də camışları seyr edirəm. Vay, bədbəxt Əntərzadə! Yazıq Əntərzadə, sənin nə bələli başın varmış!»

Əntərzadəni kənd klubuna müdir təyin etmişdir. Kooperativin böyründə ona bir mənzil də vermişdir. Onun səhərləri ahla açılır, axşamları vayla qovuşurdu! Sevgilisi Darçın xanıma gündə bir təcili məktub yazırdı, şikayətlənirdi, axırda da təkid edirdi: «Cavab! Cavab! Cavab!»

Əntərzadənin razi qaldığı yeganə şey vardi: kənddə iş görmürdü: «Kəndçi avam camaatdı, hərdən yiğib, bir nağıl döşə qabırmasına, «sağ ol, a qadan alım!» - deyə-deyə getsinlər. Burada mənim vaxtim

cox olacaq. Bundan istifadə edib, sənətimi işlədə bilərəm».

Yağışlı bir gün idi. Batdaq dizə çıxırdı. Arabalar ağır-ağır gedirdi. Əntərzadə üst paltarı ilə yatağına girib, dam dirəklərini sayırdı. Komsomolçulardan biri gəlib dedi:

- Yoldaş klub müdürü, açarı istəyirlər.

Əntərzadə qalxb oturdu:

- Kim istəyir?

- Camaat çoxdur! Abas kişi, Xalıq əmi-zad oradadırlar...

Əntərzadə elə bildi ki, klubdan götürülsə bir şey var, yaxud qəzet-curnal lazım olub. Ayağa qalxdı, getmək istədi. Pəncərədən baxıb, yağan yağışı gördü, fikrini dəyişdi. Dinməz-söyləməz açarı çıxarıb verdi, özü qayıdır yerinə girdi.

Bir qədər keçməmişdi ki, klub xidmətçisi gəldi:

- Yoldaş Əntərzadə, camaat sizi gözləyir.

- Məni neynəyir camaat?

- Klub dolub. Bilmirəm, ancaq bir vur-çatdasındır ki!

Əntərzadənin canına qorxu düşdü. Kluba gələsi «təftişdən» şübhəyə düşüb qalxdı, tələm-tələsik qapını bağlayıb getdi...

Əntərzadə klubda adamların oturub söhbət etdiklərini gördü. Bir neçəsi də nərd atır, piano çalırdı. Komsomolçular haradansa bəzəkli bir qəzet gətirib divardan asırdı.

Kand soveti katibi Əntərzadəni görən kimi gülüməsədi:

- Gəl də, gəl çıx, ay müdür, görək axı!

Əntərzadə ona yanaşın soruşdu:

- İsmayıllı, niyə yiğilmissiniz, xeyir ola?

İsmayıllı elə bildi o, zarafat eləyir:

- Yiğilmişiq belə sənin o xətt-xalına, gül camalına baxıb, salavat çevirək!

Əntərzadə qızardı, səsini alçaldıb, bir də soruşmaq istəyəndə Abas kişinin səsi eşidildi:

- Hə, balam, vaxtdır, gətirin görək, tamaşanı başlayın da!

Abas kişi üzünü kənd soveti katibinə və Əntərzadəyə tutub bunu deyəndə, camaatdan əl çalanlar oldu. Əntərzadə işi ayrı cür görüb, İsmayıllı kənara çağırıldı:

- Mən ölüm, de görüm, niyə yiğilmissiniz?

İsmayıllı Əntərzadənin üzünə baxıb ciddiləşdi:

- Başına soyuq dəyib, nadir? Camaat tamaşaşa gəlib, sən kimdən soruşursan, bu nə deməkdir?

- Ay İsmayıllı, məni qəbrə qoysan, xəbərim yoxdur.

- Qardaş, mən çağırıbmamışam.

İsmayıllı gülüməsədi:

- Çağırmaq nəyə lazımdır? Klubun kalendar planı hamiya məlumdur. Uşaq da, böyük də bilir ki, onunda tamaşa var. Ayın onudur, gəliblər. Planı düzən, camaata təsdiqlədən klub idarəsi, sən bunu bilməyəndə, bəs kim bilir?

Əntərzadə sərçə kimi çapaladı:

- İsmayıllı lələ, sosializmə and olsun, oxumamışam. Bəs mən necə eləyim?

İsmayıllı çıynını çekdi:

- Bilmirəm necə eləyəcəksən! Ancaq camaati qaytarmaq olmaz. Bizim üzümüzə tüpürərlər. Bir də yiğmaq mümkün olmaz. Tez ol, bir-iki deklamasıyan-zaddan nə bacarırsan, yadına sal, çalan uşaqları da çağır. Keç səhnəyə, camaat zalı dağıtdı, tez ol!..

Əntərzadə ömründə belə dərə düşməmişdi. Cox adamları darda qoymuşdu, çox çətinliyə düşmüşdü, çıxmışdı, ancaq heç beləsinə rast gəlməmişdi. Payızın soyuğunda, xalq yaxasını bərk-bərk düymələyib oturduğu halda, Əntərzadə puçur-puçur tər tökürdü. Qaranlıqla özünü ora-bura çırıldı.

Bir də gördü pərdə qalxdı. Nərd səsi kəsildi. Camaat kiridi. Qapı örtüldü.

Əntərzadə ələcsiz səhnəyə çıxdı, əllərini qarnının üstündə çataqlayıb, böyük faciəvi rolda böyüyən aktyorlara məxsus bir vəziyyət aldı. Camaat əl çaldı. Əntərzadə alqışlar altında, laylay dinləyən uşaq kimi, özünü rahat hiss etdi. Bir saatdan bəri əl-ayağa düşməsinin tamamilə yersiz olduğunu gördü. «Cənim, bura kəndistan yeridir. Nə desən, bunlara təzədir, ləzzətlidir. Bunlara nə hazırlıq! Bir ay bu səhnədə dursam, yenə deməyə sözüm çatar».

- Yoldaşlar, əlbət ki, qüsurlarımız mövcuddur. Bağışlamanzı xahiş olunur.

Abas kişi təsəlli verdi:

- De gəlsin görək!

Əntərzadə ayağının birini irəli qoydu, dik durub, məğrur-məğrur zala baxdı. Yumruğunu bərk düyərək başladı:

- Hamletdən parça... Ey insanın bədəni, neçin də tökülməyorsın, neçin də parçalanmıyorsın...

Abas kişi əylib İsmayıldan soruşdu:

- Kimə qarşıyır?

İsmayıl gözünü səhnədən ayırmayaraq, əli ilə Abas kişini kiritdi:

- Qulaq as, görək nə olur.

Əntərzadə ağızını geniş açırdı. Qantarğa çeynəyən at kimi sıfətini turşudub, təpiyini yerə vurur, əl-qolunu ölçürdü: «Neçin, neçin?»-deyə get-gedə özündən çıxırdı. Camaat bunu görüb fikirləşirdi: «Yəqin bu saat maraqlı tamaşa olar». Lakin Əntərzadə başını əyib geri çəkildi.

Kimsə yerindən dilləndi:

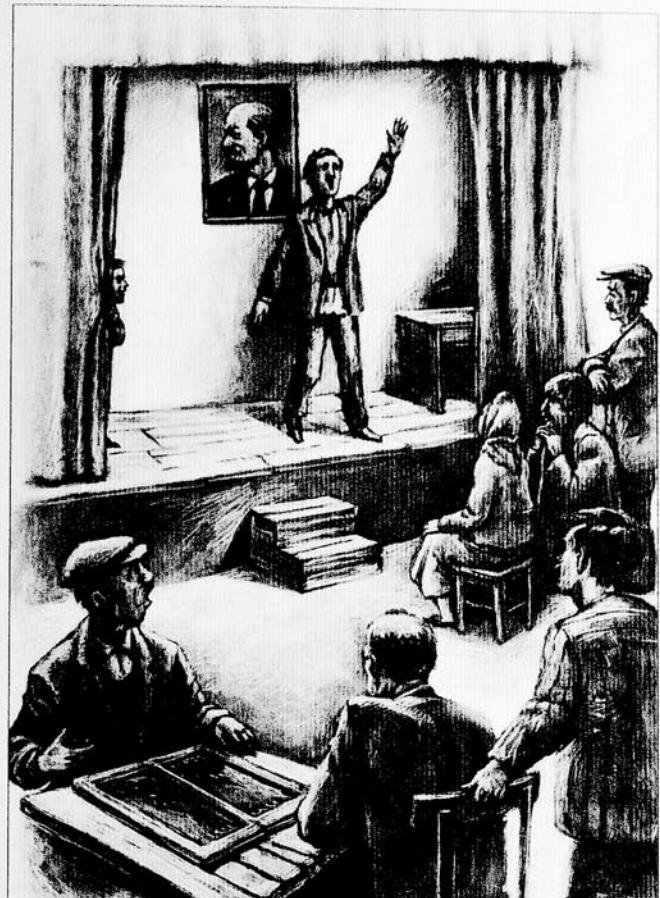
- Yoldaş müdir, musiqi olacaqmı?

Abas kişi ona cavab verdi:

- Necə yəni olacaq, afişada yazılıb. Bu nə sözdür? Olacaq harasıdır?

Biz buraya qarşışa gəlməmişik, gəlməmişik musiqidən-zəddan eşidək.

Yoldaş müdir, başlayın. Musiqi başlayın, qarşışdan fayda çıxmaz!



Əntərzadə bir müddət qurudu, dili tutuldu. Birdən dilləndi:  
 - Yoldaşlar, çalğıclarımız gəlib çıxmadiğindan...  
 Zaldan bir oğlan qoymadı ki, Əntərzadə sözünü qurtarsın:  
 - Yoldaş müdər, biz gəlmışik.

Bu sözü deyən, qucağında torbalı tar olan, yaraşıqlı bir oğlan idi. Onun «gəlmışik» sözünün gurultu ilə əl çaldılar. O, səhnəyə keçdi. Çalmaq üçün stula oturanda, Əntərzadə kölgə kimi titrəyib getdi, pərdənin dalında gözdən itdi.

Yaraşıqlı oğlan ətrafına baxdı, elan verən yox idi, özü məlumat verdi:

- Sizin xahişinizə görə: «Həyat».

Sözünü deyib, tari bağrına basdı. Barmaqları arı kimi pərdələri gəzdi. Qulağı ilə simlərdən tökülen həyat nağmasını dinlayır, köksünü qabardan həyəcanı, ruhunu oxşayan sevinci, üzünü işıqlandıran təbəssümü ilə cavab verirdi.

Əntərzadə pəncərəyə söykənib, mat-məəttəl qaldı: «Tikanlı çəpərlərin, palçıqlı küçələrin, balaca daxmaların içində, adı paltarda, sadə simada görünən gənclər içində sənətin həvəskarları yox, sahibləri var imiş». Artıq nə tar eşidildi, nə yaraşıqlı oğlan, nə də səhnə nəzərdə idi. Yalnız əlcətməz bir istedadı məharatla nümayiş etdirən işıqli və həssas bir qəlb görünürdü.

Yaraşıqlı oğlan ayağa qalxanda, zal da ayağa durdu. Zərif, incə musiqiyə qarşı qulaqları sarsıdan alqış başlandı. Bu hazırlıqsız müsamirədən sonra Əntərzadə kəndlilərin gözündən daha da düşdü; hələ kişini dile-dişə də saldılar. Abas kişi hər yetən deyirdi: «Klub müdürünin qarğısına gələsən, belə adam!»

Təhsilinə, gecə məşqlərinə, vərdişlərinə baxmayaraq, Əntərzadənin deklamasiyaları heç kəsi cəlb etmirdi. O bu barədə İsmayıla şikayatlənəndə, o da deyirdi:

- Doğru deyirlər! Çok süni başladın. Deklamasiyanın da təhəri

var. Yerdən-göydən dəm vurmağın camaat üçün heç bir mənəsi yoxdur. Kəndli həyatpərəst adamdır. O, ürəyəyatan tamaşa istəyir.

Əntərzadə yanıldığını anladı. İnandı ki: «Kəndlərdə mügəmat bilənlər, yaxşı səsi olanlar vardır. Mən nəhaq burada sənət məsləsinə əl atıram. Yaxşısı budur ki, bunları şəhərdən gətirdiyim məlumatla maraqlandırırmı».

Bu fikir Əntərzadənin beyninə batdı. Sevinə-sevinə qəzetləri qabağına töküb, məruzə hazırladı. Məruzəni bir də ona görə həvəslə hazırlayırdı ki, bir neçə gün idi rayondan kəndə bir bağça müdürüsi gəlmişdi. Yaxşıca bir qızdı. Onun qarşısında məruzə eləmək-mərkəzdə danışmaq kimi bir şeydir...

Bağça müdürüsi gələndən bəri Əntərzadə üst-başına fikir verməyə, iki aydan bəri unutduğu vərdişlərini xatırlamağa başlamışdı. Günlər keçdi. Əntərzadənin «mədəniyyət barəsində» məruzə günü çatdı.

Yenə həmin klub, yenə qaranlıq bir gecə, lakin yağıssız, ayazlı bir gecə idi.

Camaat kluba toplaşdı. Program üzrə Əntərzadə məruzə etməli, sonra bədii hissə başlanmalı idi.

Camaat bədii hissə üçün axışib gəlmışdı. Əntərzadə ancaq məruzəyə hazırlaşmışdı, camaati da bura onun üçün yiğmişdi. Bədii hissədə nə olacağını, hətta belə bir hissəyə ehtiyac hiss olunub-olunmayıacağımı düşünməmişdi. Onun şəxsi rəyinə görə belə məruzə bu kənddə eşidilməmişdi. Camaat bunu eşidəndə ağızı açıla qalacaq, yerbəyərdən qalxıb deyəcəklər: «Yoldaş klub müdürü, qadan alım, o söylədiyin cümləni zəhmət çək, bir də de, dəftərimə yazım». Bəzisini də, məslələn, Abas kişi kimilərini heyrət götürürəcək, dizinə çırpıb deyəcək: «Vay sənin atan-anan yarımasın, kişi, gör nə avamlıqdə qalmışık ki, belə-belə şeylərdən xəbərimiz yoxdur!» Bağça müdürüsi deyəcək: «Şəhərdə bizi beş il oxut-dular, bu sözlərin heç birini

öyrədə bilmədilər. Malades klub müdürü!» Beləliklə, məruzə gecəyarısına qədər çəkəcək. Camaat əl çəkməyib, suali sual üstündən verəcək. Axırda maarif şöbəsi müdürü məruzaçıya bir stəkan şirin çay gətirdəcək, camaatin ağızını saxlayıb deyəcək: «Yoldaşlar, bəsdir suallar! Bu qayət maraqlı və qiymətli məruzəni biz bir də qoyacaq! Mümkün etsək, rayon icraiyyə komitəsi ilə danişib, rayon miqyasında qoyacaq ki, hər bir kəndli tamam göz açıb, mədəniyyəti klub müdürümiz kimi zatların sayəsində bilsin. Mənçə, bəsdir suallar. Məruzaçını yorma-yın». Belə vəziyyətdə, əlbəttə ki, bədii hissəyə yer ola bilməz. Olsa, olsa, klub müdürünü təbrik üçün komsomol nümayəndəsinə, pioner nümayəndəsinə, qadınlar nümayəndəsinə (ki, ibarət olmuş ola kəndə yenicə gəlmış bağça müdürüsindən) söz vermək olar...

Əntərzadə bütün bu mülahizələri nəzərdə tutub, bədii hissəyə hazırlıq görməmişdi. Oxular darixib soruşa bılər ki, de görək, bu maraqlı məruzə başlandı, ya yox? Başlandı nədir, Əntərzadə tribunanın dalında özünü yırtdı, tökdü!..

O, materialsız natiqlər kimi başlamadı, ay nə bilim: «Üzr istəyirəm, nöqsanımı bağışlayın, filan...» Belə səhbətlərə Əntərzadənin məruzəsində yer ola bilməzdi. O, birdən-birə başladı:

- Yoldaşlar!

Bu sözü elə bərkədən dedi ki, azyaşlı uşaqlar qorxdu, qocalar səksəndi, ortayaşlılar özünü yişirdi. Gözünü qabaq sıradə oturan bağça müdürəsinin yanağındakı «miskin xallara» dikərək «mədəniyyət barəsindəki» məruzəsini bitirdi:

- Yoldaşlar! Mən... sözümüz... qurtarıb.... deyə bılərəm ki... mədəniyyət işlərimiz... cəhalət işlərimiz... maarif işlərimiz... bisavad işlərimiz... odur ki, bu kənddə işlərimiz...

Abbas kişi elini qaldırdı:

- İşlərimiz nə olsun, yoldaş, axı, onu de!

İsmayıll ona səs verdi:

- Yoldaş Əntərzadə, bizi ələ salmışan, özünü?
- Camaat küyləşdi:
- Bu necə məruzadə, vaxtimizi alırsınız? Belə mədəniyyət Əntərzadənin başına dəysin!

- Klubun işini nə korladılar, fələk!

Əntərzadə əlindəki kağız-kuğuzu cibinə doldurur, yerə düşənlərini götürüb qolluq cibinə qoyurdu ki, salondakı küy onu ayıltı, dönbə salona baxanda, İsmayıllın tribunaya çıxdığını gördü. İsmayıll camaatı sakit edib dedi:

- Yoldaşlar, biza aydın oldu ki, Əntərzadə bir klub işçisi deyil, xaliscə bir firıldaqçıdır. Onda günah yoxdur. Biz ələ dəmdəməkinin əlinə kağız verib, buraya göndərən maarif şöbəsi ilə danışarıq. İndilikdə klubun idarə işini Yusif yoldaşa tapşırırıq.

Abbas kişi gülüb,ayağa qalxdı:

- Əntərzadəni özüm yola salacağam. Dostam o kişi ilə...

Əntərzadə bildi ki, bu «abirlə» mərkəzə qayitmaq mümkün olmayacaq. Mərkəzin gurultulu küçələrini, bulvar gəzintilərini, köpüklü pivəsini, tost deməli qonaqlıqlarını, atılı Darçın xanımını tamamilə unutdu. Başındaki «mədəniyyəti» satmaq üçün münasib bir yer axtarmaq fikrinə düşdü. Lakin belə bir yer tapa bilməyəcəyini yəqin etmişdi. Ancaq çox gec idi...

1933

## SARA

Məmmədhüseyin əhvalatı eşitmışdı Darvazadan girəndə gözündən od töküldürdü. Xəkəndəz əlinə keçdi, ucadan bağırdı:

- Səni mənə calyanın atası tünbatün olsun!...

Hirs kişini boğurdu. Sözünü bitirə bilmədi. Kəlməbaşı Saranın dizina, başına, kürəyinə ilşidirdiyi zərbələrin hıqqılıtı ilə ürəyindən tikan çıxarırdı. O vurduqca, odun yaran kimi, bir «hıqqılıt» səsi çıxırdı.

- Axi... him!.. him!.. Evimdə hi... hi!

Qonşu arvad Giləxanım xala özünü Saranın üstünə atdı:

- Ay Məmmədhüseyin qardaş, nə qayırdığındır? Bu, candır ax! Bəd-bəxti öldürdün ki. Bəsdir! Sən Allahın, bəsdir!

Bir xəkəndəz zərbəsi də Giləxanımın dirsəyinə toxundu. Arvad uful-dadisa da, Saranı əldən qoymadı. Daha Məmmədhüseyinin ağızı qayıtmışdı. Hirsinin qalanını Cəmilin üstünə tökəcəkdi.

Cəmil qışqıraraq, özünü qadınların üstüne atdı. Məmmədhüseyin, ilanın başını əzmək istəyirmiş kimi, bir əli ilə divara söykəndi, o biri əli ilə Cəmilə bir xəkəndəz ilşidirə bildi.

Dəfələrlə içiñə mal əti qoyduğundan çirkənmiş, qan ləkəli dəsmalını çıxardıb, alının tərinini sildi. Birdən bir şey yadına düşmüş kimi, ayağa qalxdı:

- Giləxanım bacı, dayanma! Şeyləri ver, yerbəyer eləsinlər!

Məsələ ayındı. Bu saat ev şeylərini gizlətmək lazımdı.

- A qız, Bilqeyisə kömək el!

- Sara, samovarı ver, xalçanı qatla!

Şeyləri tələm-tələsik divardan Giləxanımgilə ötürürdülər.

Məmmədhüseyin ayə haşiyəli xalçanı səliqə ilə büküb, dəsmala bağlıdı. Saranın gəlinliyində hazırlanmış atlaz yorğanı, ağ samo-

vari, hamam böğçəsini, Məmmədhüseyinin vəzənlə çuxasını (Sovet hökuməti qurulandan sonra Məmmədhüseyinin üzəyi açılmırdı ki, bu çuxanı əyninə taxsin, beş adam içinə çıxın) və qeyri qiymətdə ağır şeyləri iki dəqiqlin içində yerbəyer etdilər.

Ev dönüb oldu «bir həsir, bir Məmmədnəsir».

Sara gözünün yaşını silərək, şeyləri daşıyırdısa, Cəmil yeno da həyətin küncündə yenice yarpaqlamış armud ağacına söykənib, içini çəkirdi.

Dünənki kimi yadindadır. Molla Tağı ilə bigi xinalı, yekəburun, göygöz, uca və beli donqar bir kişi gəlməşdi. Yağış da yağdı. Anası əriştəli sıyıq bişirmişdi. Çox söhbət elədilər. Cəmilin anası yüksək yerinin dalında üzünü tutaraq oturmuşdu. Kişiərə hərdən cavab verirdi. Ağlayırdı da.

- Ebi yoxdur! Cəmil də mənim oğlum. Onu səndən ayırmaya çağrıq ki! Cəmili böyütmək mənə xoşdur. O da mənim oğlum.

Uzun kişi bu sözləri deyəndə Cəmil anasının dizi üstündə uzanmış pişik balası kimi oynayırdı. Saranın gözündən axan yaş usağı diksindirdi. O gündən sonra uzun kişi Cəmildən qaldı. Anası da öyrədirdi ki:

- Ona ağa de, o sənin atandır!

Səkkiz il əvvəl olan bu əhvalati Cəmil xatırlayırdısa da, yeno mütəəssir olmurdu. Cəmili təsirləndirən başqa bir şeydi.

Bir həftə əvvəl məktəb pioner bürosu pionerlərin evini gəzməyi, kimin necə təmiz, nizamlı yaşadığını öyrənməyi qərara almışdı. Yoxlamaq üçün Cəmildən gələnlər onun kitablarına, dəftərlərinə, yazılarına, yaşadığı evə, yatacığına baxmış, bəzi şeylər yazmışdır. Təmizlik üçün gəzdiklərini demislərsə də, nə qadınları, nə da hamam icarədarlığında ödənməmiş vergisi qalan Məmmədhüseyini inandıra bilmisdilər. Məmmədhüseyinə elə gəlirdi ki, «spextorlar» hardansa eşolayıb, vergi kağızını tapmışlar, pioner-filan bəhanədir.

Hökumət də uşaqları göndərib ki, onun şeylərini siyahıya alısınlar.

Məmmədhüseyn özünü itirmişdi. Bu bədbəxtliyin başlıca səbəbini Cəmildə görürdü. Evi hökumətə tanınan Cəmildir. Yoxsa kim nə bilir ki, hamamçı Məmmədhüseynin yurdu haradadır, nəyi vardır.

Bütün bunlara görə Məmmədhüseyn tez evə qaçıb, şeyləri gizlətmək fikrinə düşmüdü. Cəmili düşündürən bu idi ki: «Doğrudanmı, ev şeylərini aparacaqlar? Doğrudanmı, bu işlər mənim oxumağıma görə olur?»

Bu gün evləri qapı-qapı gəzmişlər. Hökumət deyib ki, gərək oxumayan qalmasın. Səriyyəni, Giləxanımı, Ziynəti, hətta Məşədi-xanımı da yazmışlar. Yazanların içində bir saçıkəsik qız da var imiş. Səriyyəyə demişdi:

- Vaxt ikən oxuyun. Bir-iki ildən sonra savadsızlar utanacaqlar. Yادınızdadırımı, bir vaxt sizin uşaqları məktəblərə çağıranda qorxub vermirdiniz. Axırda dadını bildiniz, indi özünüz kağız çıxarıb, oğlunu böyük məktəblərə göndərirsiz. Bax, bu iş də elə olacaq, hökumət kitab-dəftər verir, yaxşı müəllim verir, yer verir, həftədə bir teatr, kino verir. Kim oxusa, aparib! Kim getməsə, özü peşman olacaq!..

Saçıkəsik qızın sözləri Səriyyəyə, Leylaya xoş gəlmışdı, ancaq Maman arvad lağ eləyirdi məktəb tərəfə ikiəlli boğma atıb, ağızını büzürdü:

- Qadam onun dəftərinə də, qələminə də! Mən gedib matşkalarla baş-başa vera bilmərəm, bac! Gündə də müəllimlər yanbızımından bir çımdık götürsünlər ki, yoldaşlıqdır. Yox, a bacı, mən qələ elərəm!

Hələ deyirlər ki, Mamanın əri Hacı Əbdüləli kişi bərk tapşırıbmış ki, elələri həyətə gələndə qapını bağlayıb desinlər: «Evdə adam yoxdur». Hər kəs onların, o şeytan dostlarının əməlinə uysa, nə

dünyası olar, nə axırəti...

Sara bunları eşidir, güldürdü. Ona elə gəlirdi ki, bunlar ona aid deyil, çünki onsu da dərdi çıxdur. Heç hökumət də elə adamlara bənd olmaz, çünki ev-eşik, uşaq dərdi qoymaz ki, başına bir şey gırsın. Bir də, indi oxumaq Saranın nəyinə lazımdır? Vaxtı keçmiş, günü keçmiş. Kişinin töhmətindən qurtarsa, Cəmilini oxutsa ona bəsdir!

Bu axşam Sara paltar yuyub yorulmuşdu. Büyük çayniki közdə qaynadıb, yanına qomyuş, rəngsiz çaydan tez-tez töküb içir, yanğını söndürmək istəyirdi. Kişi, nədənsə, çox gecikmişdi. Cəmili də məktəbdə müsamirəyə çağırılmışdılar. Sara divardan Səriyyəni səslədi (o, savad kursundan təzəcə qayıtmışdı).

- A qız, darixıram, təkəm, gal bir az otur!

Səriyyə fahla qızı idi. Şirniçiye əre verilmişdi. Əri ilə inciklikləri olduğundan, üç həftə idi ki, daha onun evinə qayıtmaq istəmirdi. O, indi özünü sərbəst hiss edirdi. Bu gün ikinci gün idi ki, savad kursuna gedirdi. Kurs çox xoşuna gəlmışdı. Qayıdan kimi Saraya tərifləməyə başladı. O, boynunu tərlədən uzun və qara hörüklerini əlinə alıb, döşünə saldı. Toxunmaqdan cilalanıb, mərmərə dönmüş aralıq divarın daşına dirsəklənib, bir az ehtiyatlı, lakin gülər üzə Saraya anladırdı:

- A qız, yurdda qalan elə sənnən mən imişəm! Kursda arvad istədiyin qədər. Əlinin arvadı, baldızı Seyidxanım... Nədir, o iranlıların həyatında olan arvad...

Saranı maraq götürdü:

- Necə? Ay qız, nə təhər olur? Saç kəsməkdənmi danışırlar? Nə deyirlər siza? Çadralı qoyurlarmı?

- Yox, a qız!.. Sənin saçında nə işi qalıb? Mən də sənin kimi bilirdim. Amma elə yaxşı imiş ki! Sınıfda oturan kimi müəllim gəldi. A qız, bizə salam da verdi ey! Adlarımızı çağırıdı. Hərəmizə təzə

kitab, cızıqlı dəftər, qırmızı qələm payladı, özü də dedi ki, iki ayda lap su kimi oxumaq öyrədəcəyəm.

Bu halda darvazanın bir tayı özünəməxsus bir şaqqlıtlı ilə açıldı. Gələn Şimir Məmmədhüseyin idi. Sara:

- Vaxsey, ciyərin yansın, kişi! - deyə evə təpildi.

Məktəb həyatı uşaqlarla dolmuşdu. Qız, oğlan bir-birinə qarışmışdı. Cəmil anası ilə müdir otağının pilləkənində dayanmışdı. Sara ilk dəfə idi ki, oğlu ilə müdirin yanına gəlirdi. O bu şənliyə yabancı idi. Oğlunun bu yeni həyat ulduzları arasında olduğuna sevinirdi.

Qapı açıldı. Boz kostyum və aq köynök geymiş bir cavan oğlan onları çağırıldı:

- Buyurun!

Müdir, Sara və Cəmilə yer göstərdi. Oturandan sonra onların kefini soruşdu. Cəmil utandığından cavab vera bilmir, yalnız gülümşəyirdi. Sara isə müdirin iltifatından razı idi. Çox şükür edir, Cəmilə olan hörmət üçün xəcalət çəkdiyini və bu yaxşılığın əvəzini verməyə imkan axtardığını bildirirdi. Müdir dedi:

- Mən Cəmilə heç bir yaxşılıq etməmişəm. Cəmil burada gördünüz yüzlərcə uşaqların biri kimi Sovet hökumətinin, sovet məktəbinin oğlu, yeni nəslimizin bir nəfəridir. Doğrudur, siz Cəmilin anasınız, ancaq Cəmilin daha böyük bir anası var, o da Sovet hökumətidir. Məktəb öz ata-analıq vəzifəsini yerinə yetirir.

Saraya elə gəldi ki, müdir ona məktəbin əhəmiyyətini başa salmaq, onu aylıtmak istəyir. «Yəqin, - deyə düşündü, - müdir elə bilir ki, mən də oğlunu məktəbə buraxmayan analardanam». Az qaldı ki, kursda oxuduğuna dair kağızı müdirə göstərib desin: «Başimdakı çadraya baxma. Mən elmin qədrini bilən olmasam, Cəmilin ucundan Şimir Məmmədhüseyin kimilərinin vərəmini udmaddım...»

Müdir, ehtimal, Saranı anladığı üçün əsl mətləbə keçdi:

- Sizə zəhmət verməkdə məqsədim bir məsələni danışmaqdır. Pansion məktəblərinə bizdən adam istəyirlər. Seçdik, yaxşı bilən və yoxsul uşaqlardan altı nəfər gələn ildən hökumət xərci ilə oxuyaçaq, yeyəcək, içəcək, geyəcək. Hər şəyərə hökumətdən olacaqdır. Özləri də sənat öyrənəcəklər. Gələcəkdə mühəndis olacaqlar. Ancaq eşitdiyimə görə, sizin yoldaşınız Cəmilə çox incidir. Odur ki, mən belə məsləhət görürəm. Cəmil bu ildənəcə texnikumun pansionuna keçsin. Hər şey verirlər. Yaxşı da yoldaşları var. Mən özüm ona nəzarət edəcəyəm. Siz də tez-tez onunla gö-rüşə bilərsiniz. Nə deyirsiniz, razısanızmı?

Sara çox razılıq etdi, belə olarsa, Cəmilin daha tez və yaxşı oxuyacağımı bildirdi...

O gündən sonra Cəmil pansionun öhdəsinə keçdi.

Bərk isti idi. Yalnız kölgələr uzanıb hər yeri örtəndən sonra bir az nəfəs almaq olurdu. Açıqlıq və su qırağı olduğundan, körpü üstündə külek vardı. Qonşu qadınlar bura toplaşmış, söhbət edir, gəlib, gedəni gözdən itənədək sözür, «təhlil» edirdilər.

Səriyyə qaça-qaça ovcunun içində nə isə gətirirdi. Əvvəlcə Saraya göstərəcəkdi. Açında qatlanmış qəzet olduğunu gördülər. Saranın gözü qəzətin ortasındakı şkillərə sataşdı; diqqətlə baxanda, hamısını tanıdı:

- Budur ha! Sənsən. Nə açıq düşmüsən, a bəxtəvər! Nə vaxt çəkdirdin, a qız?

Qadınlar komalaşdırılar. Hamı barmağı ilə göstərib deyirdi:

- Bu da Seyidxanımdır.

- Sitara lap artistsaysağıdır.

- Arsız gör nə baxır!

- Çəkil, görək, a qız, qiraqdakı kimdir?.. Zeynəb xanımı oxşayır. Zeynəb xanım bundan incidi:

- Oxşasın canuva! Mənim elə yerlərdə nə işim?

- Dayan görüm, əş!

Savad kursuna davam edən qadınların şəkli ilə hər kəs maraqlanırdı. Seyidxanım ətrafi yoxlayandan sonra yavaşcadan dedi: «KİŞİLƏR BİLMƏSİN, YAXŞI DEYİL». Ancaq o bilmirdi ki, Şimir Məmmədhüseyin Sovet hökumətinə qarşı dava xəbərini axtardığı qəzətdə şəkillər gözünə sataşmışdı, hətta zəmanəyə tüpürmüştü də.

Qadınlar qəzeti o qədər dartsıldırlar ki, bir qulağı cirildi, hamısı heyifsiləndi. Səriyyə dinnədi. Sara cirılan yeri yapışdırmaq üçün yapışqan dalınca uşaqq gəndərdi. Kim idisə təsəlli verdi:

- Mən bu qəzətdən aldıraram, adam var, gətirər!

Sara Məcid müəllimin diqqətini cəlb etmişdi. Hamidan əvvəl gəlir, hamidan tez gedirdi. Hər zaman dal sıradə otururdu. Tənəffüslerdə də bəzən başını kitabdan qaldırırmır, dinmir, danışmir, sual vermir, lakin maraqla dinləyirdi. Sual veriləndə isə pul kimi qızarır, çətin eşidilə biləcək nazik bir səslə, qırıq cümlələrlə, lakin doğru cavab verirdi.

Bu isə Məcidə kifayətdi. O, belə bir mətbəx qadınının birdən-birə Səriyyə kimi aktivləşə bilməyəcəyini bilirdi.

Sara Məmmədhüseyndən gizli, Səriyyənin köməyiə savad kursuna müntəzəm davam edirdi. Onun indi oğlundan - Cəmil tərəfindən heç bir intizarı yoxdu. Bir qorxusu vardısa, o da Məmmədhüseyndən və onun kurs məsələsini eşidəcəyindəndi. Buna görə də Sara kursdan tez qayıtmagə məcbur olurdu. O, Cəmilin getməsindən, ərinin işdən gec gəlməsindən istifadə edərək, dərsinə davam edirdi. Ərinə və ya başqa soruşanlara: «Evde otura bilmirəm, axşamlar bacılığimgilə gedirəm», - deyirdi.

Məmmədhüseyinin isə son zamanlarda başı çox qarşıqdı. Cəmilin hökumət pansionuna keçməsi münasibətile öz adının «dəftərə düşməsindən» ehtiyatlanırdı. O biri tərəfdən də hamamın bərəkəti qaçmışdı, adamlar hökumət hamamlarına gedirdilər, xüsusi

silərə gələn çox az idi. Az qala, odunun, suyun pulunu çıxarmaq olmurdı.

Məmmədhüseyin səhər tezdən süftə eləməmiş, cibindən bir abbası çıxarıb, bir rusca, bir azərbaycanca qəzet alırdı. Qiş gecələrində qəzeti qonşu uşaqlara avaz ilə oxutdurur, «həriflərin işi yaxşı deyil» - deyə əllərini ovuşdururdu. Qəzeti büküb cibinə qoyandan sonra dünya işlərindən dənmişdi. Hərçənd savadı yox idi, amma özünü dünya işlərini bılınlardən sayırdı. Ona elə gəlirdi ki, gəlib-keçəcəyi ovcunun içi kimi bilir. Yolda musiqi çalan və məşq elayən uşaqları, qırmızı qalstuklu pionerləri gördükcə, uzun biglərini siğallayaraq öskürər və ürəyində deyərdi: «Ay şeytan əməlinə uyan yazıqlar, dünyadan xəbəriniz yoxdur!»

Uşaqlar isə onu uzaqdan görün kimi: «Şimir Məmmədhüsen galır» - deyərdilər. Məmmədhüseyin dəfələrlə nəzir-niyaz vermişdi ki, şimirliy üstündən götürülsün, amma başa gəlmədi. Uşaqlar bir yanda dursun, beş manat verib, dua etdirəndə axund onu Məşədi Ağa Məmmədhüseyin adlandırdı. Elə ki minbərdən yera düşürdü: «Hə... Şimir Məmmədhüseyin hara getdi?» - deyirdi.

Bunlara görə idi ki, Şimir Məmmədhüseyin Sara ilə çox əlləşə bilmir, onun gündüzlər və ya axşamlar harada olması ilə maraqlanırdı.

Sara isə ara-sıra qadınlar klubuna gedir, nitqlər eşidir, yeni adamlar görür, yeni şeylər öyrənirdi. Sara indi daha azad yaşamaq istəyənlərin öz məqsədlərinə nail olduğunu görürdü.

O, kursa davam edəndən sonra çox açılmışdı. İndi Məcid müəllimin suallarına cəsarətlə və düzgün cavab verirdi. Hər yeni hərfi bildikcə, bir xeyli böyüdüyünə inanır, bütün əlisbanı qurtarmaga tələsirdi. Sinsə girən kimi çadranı açıb bir kənara qoyur, başıaçıq dərsə qulaq asırı. O, həmişə Səriyyə ilə otururdu. Səriyyənin də Saraya çox köməyi dəyirdi.

Bir gün Sara dərsdən qayıdırı, Məmmədhüseyin onu gördü. Sara kitablarını gizlətmək istədi, mümkün olmadı. Məmmədhüseyin dərhal onun üstünü aldı. Çirməklə qollarını aça-aça mənalı və yavaş addimla irəli yeri:

- Haradan gəlirsin belə?

Sara dinmədi, kitabları pəncərəyə qoydu. Çadrasını açdı.

- Sən deyirəm, harada idin?-deyə kişi səsini ucaltdı.

Sara bilirdi ki, Məmmədhüseyin işi duymuşdur. Əl çəkməyəcəkdir. İndiyə qədər etdiyi kimi yumşaqlıq və itaət göstərsə, qol-qanadı qırılacaqdır. Haray salıb, dost, düşməni buraya yiğmağın da mənası yoxdur. Cəsarətlə cavab verdi:

- Dərsdən gəlirəm!

Bu gözənlənilməz cavab Məmmədhüseyinə bir güllə kimi dəydi. O, siğəsindən savayı dörd arvad yola salmışdı. Heç birindən belə cavab görməmişdi. Bayaqtan güman edirdi ki, Sara həya edib dinməyəcək, təpiklər və yumruqlar altında «qələt eləmişəm» deyəcək və yalvaracaqdır.

- «Dərsdən gəlirəm!»

Bu cavab Məmmədhüseyinə məlum olmayan şeydən xəber verirdi. Ona görə də kişinin dizləri titrədi, dodağı əsdi. Bir az duruxdu. Sonra Saranın üstünə cumdu, Sara özünü pəncərədən həyətə atdı. Lakin qaçmadı. Belin sapi əlinə keçdi.

Sara Məmmədhüseyinin gözündə böyüdü. İndi o, ərin əlinə baxan, kötəyində əzilən qadına deyil, bir aslana bənzəyirdi. Onun qəti hərəkəti, illərcə toplanıb qalan, siziltilarla paslanan, lakin parlamağa qadir olan qüvvət və bacarığın bir qığılçımı idi. Bu qığılçım bir ox kimi Məmmədhüseyinin gözünə batdı.

- Köpəyin qızı... Bəs belə?!

O, qolu ilə başını qoruyaraq əşqiya şəbihli kimi qadına hücum etdi. Məmmədhüseyinin dirsəyinə çırılan ağac, quru oduna vurul-

muş balta kimi səsləndi. Məmmədhüseyin Saranı yerə çırpmaq və bogmaq fikrində idi. O, ilk həmlədə zəifliyini hiss etdi. Sara onun xirdəyindən yapışib, başını geriye əydi və yerə vurmaq istədi. Özünü belə aciz görən Məmmədhüseyin əvvəl içində təəssüfləndi, özündə daha şimirlilikdən bir əsər qalmadığını inandı. Saranın saçını çəngələyərək, vəhşicəsinə yoldu. Sara buraxmadı. Məmmədhüseyin arxası yerə dəyəndə, çox yemiş ayı kimi zinqıldadı və qışqırıldı. Qonşular çıxdan tökülmüşdülər. Saranı evə apardılar. Su verdilər. Həyəcandan, ya əsəbilikdənmi o ağılayırdı. Məmmədhüseyin isə həyətdə tövşüyü-tövşüyü meydan oxyurdu.

- Qoyayırlar, görəydin səni parça-parça eləyirəm, ya yox!

O gündən sonra Sara Məmmədhüseyinin üzündən qurtardı. Əməlli-başlı savadlığındı görüb, onu katiblik kursuna qəbul etdilər. Xalq məhkəməsində qulluq etdi. Sonra iclasçı seçildi. O, xüsusən qadın azadlığı cəlladlarına qarşı amansızdı. Məhkəmə sədri Babayev iclaslarda Saranın fikrili hesablaşırıdı...

1933

## TƏZƏ TOYUN NƏZAKƏT QAYDALARI

Qardaşlığım kooperativdə işləyirdi. Anası da mağazaların hansında səticiliğə təyin edilmişdi. Vaxtı yox idi, görüşə bilmirdik. Bu axşam ona rast gəldim.

- Soyuq! Etibarsız! - deyə məni çox danladı. Bərk tapşırı ki, sabah Bəhlulun toyudur, gölərsən.

Mən boyun qaçırdım:

- Vacib işim olacaqdır, - dedim.

- İstirahət günüdür, - dedi, - kimə yalan satırsan? İş-zad bilmirəm, göləcəksən, vəssalam! Mən ona bibi deyirdim.

- Sözün açığı, bibi, mən təzə toy-zad görməmişəm. Qaydasını da bilmirəm. Qonaqların yanında qızarmaga təhərim yoxdur.

Bibi barmaqları ilə ağızımı yumdu:

- Kiri, kiri! Dünya gör-göbürdür. Gəl otur, öyrən. Bəhlul da kənd uşağı deyilmə? O da sənin kimi utancaq, mağmunun biri idi. Getdi, gəldi, girdi, çıxdı. Maşallah olsun, indi nitq deyir. Belə bir gün sənin üçün də var. Sabah, biri gün, Allah qoysa, sən də bir halal süd əmmiş tapıb evlənəcəksən. Xeyir işin olmayıacaqmı, tifil!

Bibimin sözündən çıxmaga qorxdum. Səhər qalxıb, şalvari döşəyimin altından çıxdım, geyindim. Məktəb yoldaşının sarıçkasını aldım. Gümüş zaponka axtardım. Uşaqlar toya getdiyimi bildilər. «Bəxtəvər», - deyə hərəsi bir tərəfdən köməkləşib, məni yar-yaraşığa salmağa çalışıdilar. Tamam-kamal toy adamı kimi yola düşdüm.

Saat yedidə qardaşlığım ilə çatdım. Vurhavurnan hazırlıq gedirdi. Qazan altına odun qoyan kim, su daşıyan kim, ərzaq gotıren kim, düyü arıdan, toyuq yolan, taqhataq qənd doğrayan kim... Bibi məni öz otağına çağırdı. Bəy hamamdan qayıtmamışdı.

Onun üçün təzə çay dəmləmək istəyirdilər, kim isə limon doğrayırdı.

Bibi dedi:

- Sağdıç, soldışla galəcək!

Bibinin xoşuna gəlmədim. Bəhlulun boyun şallarından birini boynuma elə asdı ki, saçqları at yalı kimi döşümü örtdü. Çəkməmə çəkib ayağımdan çıxartdı. Bir cüt haşiyəli ipək corab geyindirdi. Belimə sümüklü toqqa bağladı. Bir dəmir qarmaqlı qələm gətirib, döş cibimə keçirtdi, üçbucaq şəklində bükülmüş ipək dəsməli elə qoydu ki, bir küçü göründü. Şalının saçqlarını daradı, yaylığın yanlarından salladı. Güzgüyə baxanda mənə elə gəldi ki, bir boyalı qadın tellerini ayırib, döşündə oturmışdır. Bunları gördükə mən heyrətimdənmi, xəcalatimdənmi dinmirdim. «Adımı oxumuş qoymuşam, bibi məndən çox bilir», - deyə düşündüm. Bibi bununla kifayətlənmədi. Hami eşiçə çıxandan sonra yanında oturdu. Zərli balıncılar söykənib dedi:

- Tifil, yazılıq bala, nə görmüsən dünyada! Kitablar ağızının dadını aparıb. Quruyub, saqqıza dönmüsən. Buna görə deyirəm ki, gəl, get! Bizdə kefin açılar...

Bibim hər cümləni başlayanda dırsayıma, bitirəndə dizimə vururdu.

- Di qulaq as! Hə, indi toydur. Beş adam içinə çıxacaqsan. Təzə toydur. Başa düş necədir! - O, təzə toyun nəzakət qaydalarını bir-bir saydı: birinci - əsnəmək, hisqırmaq, öskürmək, aşırımaq, gərnəşmək qadağandır; ikinci - ədəbli otur, çay içəndə marçıldatma, xörəyin yağı dodağında işlədamasın, gül, amma qaaqqıldıma, yumşaqça irişdin, bəsdir, danış, ancaq qışkırmama, dodaqlı mizildəndin, kifayətdir, elə danış ki, hamiya, hər şeyə, hər vaxta aid olsun; üçüncü - hami ilə görüş, tanış ol, öpüsmək də olar, o da üzdən yox, dodaqdan; dördüncü - stəkanı nəlbəkiyə yavaş qoy, rumkəni iki barmaqlı tut, qaşığı ehmallı tərpət; beşinci - qabını siyirmə,

süfrəni batırma, stulu cirildatma, burnuna əl vurma, qaşınma, qurcuxma; altıncı - yaxanı bağla, başını aç!..

Bibinin sözünü yarımqıq qoyub qalxdım. Boyun şalımı açıb, qayıtmak istədim:

- Hələ ki, xudahafız!

Qolumdan tutdu:

- Dayan bir, hara durursan?

- Bibi, sən oğlunun əziz canı, sən viedanın, məni burax! Mən bacarmayacağam. Razi olma ki... yuxum da gəlir. Sabaha dərsim var. Qoy gedim. Yemişə varam. Mübarək olsun! Neçə belə toyalar...

Səsimə o biri evdən gəldilər. Qollarından dartıb oturtdular. Mən qorxu, iztirabla təzə toyun başlanması gözləyirdim. Yalvardım ki:

- Camaat yiğilməmiş məni zala apar. Adamlar gələndən sonra nə lazım, utanıram...

- Bala, yoxsulluğun üzü qara olsun! Xanim nənəgilin zahini bu günlüyü borc almışıq. Kişilər hələ çaylarını yiğişdirmayıblar. Bir az da dur. Səni içəri aparmaq, bax, bibinin bu boynuna!

Bəy hamamdan qayıtdı. Pörtmüsdü, üzünün əti sallanmışdı. Qaş-qabağı yernən gedirdi. Ömründə gülüşlə işıqlanmamış kimi görünən tutqun sıfəti bir az da enlənmişdi. Şəkil kimi susub dururdı. Sağdıçı, soldışı ona baxıb, guya göz qırpmından nə dediyini anlayır va anladırdılar.

Onlara çay verdilər. Bəy üst dodağını balıq əti kimi nəlbəkiyə saldı, çayı isti-isti hortuldatdı. Bibinin qulağına piçıldadım:

- Deyəsən, Bəhlul da bilmir.

O mənə cavab vermedi. Mən təkrar etdim:

- Qaydaları deyirəm ey... Bəhlul dodağını marçıldadır, ona göz elə!

- Balası, - dedi, - bura toy deyil ki! Öz aramızda eybi yoxdur.

Mən çox utanırdım: bir küncdə oturmuşdım. Qonaqlar bir-bir gəlirdilər. Addım səsi eşidən kimi ürəyim döyüñürdü. Təzə toyun nəzakət qaydalarını yadına salırdım. Ela bil bibim qabağında və ya ciyinimdə oturub, qulağıma piçıldıyirdi: «Bela otur, elə otur!»

Qonaqlar içəri girməmiş mən əllərimi görüşməyə, salamlaşmağa hazırladım. Bibimdən öyrəndiklərimi ürəyimdə azbərlədim.

Qonaqlar zaldakıllarla görüşüb əyləşdilər. Uşaq dəlləkdən qorxan kimi, mən də qonaqlardan çəkinirdim. Onlar mənə təraf galəndə öz-özümə: «Gözəl ki, nəzakət qaydaları pozulmasın». - deyirdim. Ancaq görüşəndə ayaga qalxıb-qalxmamağın mənasını bilmirdim. Bibim mənə öyrətməmişdi. Başqalarına baxırdım: qalxan da olurdu, oturduğu yerdə əlini uzadıb görüşən də olurdu. Quşbaxışı bu adamları müqayisə etdim. Mənə elə gəldi ki, ayaga qalxıb görüşənlər daha mötbəər adama oxşayırlar. Onları təqlid edib qalxdım. Bir xanımın yumşaq, üzüklü və ağ əlini ovcumə alıb sixdim.

- Cox xoş gördük! Təbiət sizdən razı olsun! - dedim.

Bəy içəri girdi. Adamlar bir-birinə dəydi. Yuxarı başda üç nəfərlik yer hazırlamaq istəyirdilər. Bibim kələgayışını yellədərək gəldi, onları geri çağırdı:

- Mən nə vaxt desəm, onda!..

Hazırlanan yerlərdə çalçıqlar otururdular. Dəm tutdular, nə tutdular! Sarı, Buxara papaqlı birisi tari bağrına basıb, özündən getdi. Qaval yox idi. Başı açıq, boynu şallı, pencəyi çox gödək, qulaqları dik bir oğlan şaxsey dəfəni dizləri arasına alıb, mal döyəcləyən kimi döyürdü. Birisi də klarnet üfürürdü. Onun nəfəs almadan iki saat üfürməsinə hamı mat qalmışdı. Müğənni özündən getmişdi. Pəncərlərdən küçəyə segah töküldürdü. «Can, ay atam balası, can!» - deyən səsler ucalırdı. «Atam balası» elə bərk döyürdü ki, adamin dümbəyə rəhmi golirdi.

Stolun yanları adamlı doldu. Mən tanışığım bir nəfər də yox idi.

Ona görə bir kündə qərbsayırdim. Nəzakət qaydalarından qorxduğum üçün yanımızdakları dindirməyə də cəsarət etmirdim. Bir də gördüm bəy iri addımlarla otağı ölçüb, yuxarı başa keçdi. Keçdi, nə keçdi! Üç nəfər ayağa qalxdı. Sağdışa, soldışa da yer elədirələr. Bəy yenicə oturmuşdu ki:

- Xankişi! - deyə səsləndi.

Tədarük otağından oğru pişik kimi ağızını təmizləyə-təmizləyə başı açıq, uzun çənə kişi gəldi (toyda başı açıq adam bir o idı, bir də mən). Bəy ona əmr ilə tapşırıldı:

- Yoldaşlar məclisi sənə həvalə edirlər. İşə başla!

- Baş üstə, ay bəy! Mənim kor gözüm üstə! - deyən Xankişi əllərini ətəyinə silib, ətrafa göz gəzdirdi. - Hə... niyə danışmirsiniz? Yoldaşlar, domino oynayan var, desin. Kart kimin meyli çəkir? Muşqulat eləyək. Təvəqqə eləyirəm, çalanlar yorulunda qramofonu oxudasınız.

Bibim o biri evdən dilləndi:

- Oynamaq olsun, Xankişi! Oynat!

Adamlar güldülər.

Xankişi irişə-irişə cavab verdi:

- Nə deyirik! Sahibkar deyir, gərk ola da! Başlayaq oynamaga!

Bəy əlini stula vurub, Xankişiə acıqlandı:

- Bu nə mövhumatdı eləyirsiniz? Niyə bəs arvadlar bir yanda oturub, kişilər o biri yanda? Bu saat qatmaqarşıq lazımdır. Məhv olsun köhnə qaydalar!

Bəyin sözünü şarpaşarp alçılaşdırılar. Xankişi stillara əl gəz-dirməyə başladı. Hamını növbə ilə: bir arvad, bir kişi düzdülər. Elə arvad var idi ki, ərsiz, elə kişi var idi ki, arvadsız gəlmüşdi. Bunlar nəzərə alındı. Utancaqlığından tək qalan mən oldum. Xankişi düzdüyü adamlara baxıb, əlini əlinə çırpıb, nəşənləndi:

- Bax, belə ha! Mədəni budur ha!

Onun gözü güldü, məni işarə ilə hamiya göstərdi:

- Binavaya baxın! Yazlıq tək-tənha qalıb!..

Adamlar gülüşdülər. Mən tərlədim. Bibim içəridən səsləndi:

- Onun yanında özüm oturacağam!

Məclis bayram mağazası kimi bəzənmişdi. Allı-güllü zərif paltar geymiş qadınların qulağında sırgalar, boyunlarında muncuqlar, barmaqlarında üzük'lər par-par parıldayırdı. Sənki onlar satılmaq üçün düzülmüşdü.

Kişilərin burnu, qadınların barmaqları işildiyordı. Qadınların üzü, kişilərin dişi ağarırdı. Qadınların dodağı, kişilərin boynu qızarırdı... Otağın havasını sorub, klarnetə doldurmaq istəyən adamda rəngbərəng insanların əlyan paltarına bəstələnmiş havalar səpirdi. Özündən gedən müğənnidən gözlənilmədən «Xoruz mahnısı» yüksəldi:

Mənim toyuğum cil-cil idi,

Qanadları pil-pil idi.

Toyuq deyil, bülbülbür idi;

Səni yanasan, toyuq tutan,

Odlanasan, toyuq tutan!

Xankişi bir qalın qayım arvadı aralığa saldı. Yanındakılar piçıldıları ki: «21-də kassirşadır». Kassirşa doğrudan qəşəng oynadı. Hər ləngərində bir gəminin qərq olmaq təhlükəsi hiss olunurdu. Döşəmənin taxtları cirildiyir, şüşələr tərpənir, kənar-dakı stol titrəyirdi. Musiqi coşunda qadın kələfçəni düyün saldı. Nə etdiyini özü də bilmir, atılıb-düşürdü. Bunların hamısı təzə toyun nəzakət qaydalarını pozurdu. Bibimin içəridən qışqırığı bu arvadın rəqsini yarımcıq saxlayacağını güman edirdim. Olmadı. O, hərdən böyrünə biz soxulan fil kimi göyə atılırdı. Hami baş-gözünü

qorumağa başladığından, əl çalan yox idi.

Bundan sonra sanki onun tamam əksinə, qəsdən bir arıq hörümçəyi aralığa saldılar. Atlas paltar, qırmızı çəkmə geymiş bu arıq qızın qaşları mötərizə, burnu sual işarəsinə oxşayırırdı. Yerindən qalxan kimi çapalamağa başladı. Onun sürətli, qarışiq hərəkətləri can verən məxluqu andırırdı. Sanki quruya düşmüş balıq özünü yerdən-yerə çırıprırdı. Bir az çapalıqdandan sonra stuluna yapışır qaldı. Sinəsi qalxıb-düşür, nafəsini dərirdi. Bu da təzə kassırşa imiş!. Ona macal vermədən qara krepdeşindən çarlston paltar geymiş, pəhləvan kimi enlikürək bir qadın aralığa çıxdı.

Xankişi səsləndi:

- Yoldaş yoldaşı, ilə oynasın!

Yuxarı başda müştükə papiros çəkən və yaxalığı yanaklı əyilmiş bir kişi irəli çıxdı. Qaraqış kimi qanad gərib, arvadına kölgə salmağa, dolanbacı getməyə başladı. Qadın isə irişdiyindən dodağı sallanmışdı. Əri fırlanırdı, qadın durduğu yerdə qarmon kimi bützülüb açılırdı.

Bunlardan sonra çıxan qadınların çoxu durduğu yerdə qanad çalır, sağa-sola dönürdürlər. Yalnız bir nəfər (o da deyilənə görə gəlinin qohumu imiş), gözəl oynaması ilə həttə çalğıçıların da heyratinə səbəb oldu. Qız al geyimi ilə şəfəq kimi parlayır, xumar gözlər kimi süzülüb gedirdi.

Çaylar içildi. Xörək gəldi. Plov nə plov! Buludlar qarlı dağlar kimi ucalmışdı. Camaat xörəyə girişdi. Evdə qulaq batırın bir marçılı qopdu. Bir dəqiqədə məlum oldu ki, nə aş çatır, nə də qara. Xankişi ürək verib dedi:

- Nə qədər kefinizdi yeyin, qorxmayın, xörək tapılar!

Məni fikir götürmüdü. Marçılıya, işildayan dodaqlara, ağ boşqablarla uzanan qara biləklərə baxdıqca, yanında oturan bibimə işarə edirdim:

- Ay bibi, toyun nəzakət qaydaları, deyəsən, bir balaca...

Onun ağızı dolu olduğundan dillənmir, yalnız qaşlarını çatıb:

- Yox, - deyirdi.

Çay stəkanları paylandı. Xankişi bir-bir stəkanları şorabla doldurdu. Yuxarı başdan kassırşa ehmallica baş qaldırdı.

- Yoldaşlar, - dedi, - xahiş eləyirəm ki, biz xoşbəxt olmuşuq. Bəy yoldaş, yəni Bəhlul, bizim 21 nömrənin işçilərindən olmasına görə bu bakalı içək, yoldaş, necə ki, mən xahiş eləyirdim, içilsin!..

Xankişi qışkırdı:

- Əl saxla!

Hamı qapı tərəfə baxdı. Naşı bəzənmiş, yaşılı bir qadın içəri girdi.

Xankişi təqdim etdi:

- Qız anası!

O saat nidalar ucaldı:

- Yaşasın bəyimizin qayınanası!

- Təbiətin gizli qüvvələri mübarək eləsin!

- Təbiət hamiya qayınana yetirsin!

Qaymanınanı bəyin yanına keçirtilər. Bibim camaatın hörmətinə cavab verdi:

- Təbiətin gizli qüvvələri sizə də qismət eləsin! Sizdən razi olsun!..

Stəkanlar dolur, boşalır, sağlıq içiliirdi. Eşitməli sözlər danışılırdı. Bəy danışanda hamı diqqətlə dinlədi. O deyirdi:

- Deməsinlər ki, Bəhluldur. Onverset qurtarmasam da... elə bir şeyəm. O daxıl ki, var ha... Buradakıların çoxu həmkarımızdır, başa düşər. O daxıl elə seydir ki, onverset ondan baş açmaz. Elə onverseti də oradan götürüb'lər. Görümsünüz student gəlir, bizə baxıb öyrənir? Mən deyirəm, o daxılın sağlığına içək ki. (bəy əlindəki stəkanı lampoçkaya qədər qaldırdı) bunu bizə yetirən odur. Bunsuz dünya bərqərar olmaz. Jiznimdə belə ləzzətli şey görməmişəm. İçək bunu daxılın sağlığına!

Stəkanlar döyüsdü, şaqhaşaq göyə çıxdı. Bəyin stakanı qayinanın boş stakanına dəyəndə, bəy boynunu əyib, geri çəkildi:

- Bu olmadı! Xankişi! Bu arvada nəsihət ver!

Kim isə dilləndi:

- Ədə, dalaşarsız!

Xankişi qayinanın stakanını doldurdu:

- Kim içməsə, yaxasına tökcəcəyik.

- Təklif var: öpüşsünlər...

- Ədə, gəlin ilə öpüşsərlər, o ki, burda yoxdur.

- Yox, öpüşsünlər...

Xankişi qayinanın qucağına götürüb, Bəhlul tərəf qaldırdı. Bəhlul bir öpüş götürüb, şarabı başına çəkdi. Qadın qızarış yerində oturdu, qızın dayısı acıq eləyib getdi. Bəhlul bunu eşidən kimi hırslandı:

- Kim məni istəmir, gedə bilər!

Başlar xörəyə tərəf endi. Qaşıqlar şaqqıldı. Birdən Xankişinin səsi gəldi:

- Kim oğurladı?

- Nəyi?

- Kim götürdü?

- Nədir itən?

- Mənim qaramı sən yemisən?

Stəkan Xankişinin kəlləsində çilik-çilik oldu. Şərab şüşəsi bufetə dəydi. Şüşələr töküldü. Mürəbbə bankasının böyrü deşildi. Mürəbbə axdı, töküldü. Qayınana təşvişə düşdü:

- Batdı, batdı! - deyə yeznəsinin etəyini çəkdi.

Dava qızışdı. Məclis parçalandı, cəbhələr ayrıldı. Bibim özünü aralığa atdı. Qişqırıldı. Mən qulağına piçıldadım:

- Deyəsən, nəzakət qaydalarını, bir balaca...

Aralıq bir az sakitləşmişdi ki, mən şalı boynumdan aćdım. Batinkaları, toqqanı atdım. Öz tələbə paltarımı geyinib, çıxməq

istədim. Bibimin ovqatı təlx olsa da, soruşdum:

- Bağışla, bir dəfə əsnədiyim üçün üzr istəyirəm. Təzə toyun nəzakət qaydalarını pozдум...

Bibim məni bərk-bərk tutub buraxmadı. Hami dağlıdı. Biz o biri otağa keçdik.

Bibim pəncərolerdən qoltuqlayıb aralığa şey tökürdü: konfet qutuları, tort, marmelad...

Mən elə bildim ki, bunları öz aramızda yeməyə saxlamışlar. Bir konfet götürmək istədim. Bibim biləyimdən tutub çəkdi. Corab, şal, kağız gül dəstəsi, gümüş qaşıqlar, duxi, pudraqabı, krepdeşin, qəndqabı, bəzək qutusu, dəsmal, yaxalıq, düymə... Bir sözə, elə bil 22 nömrəli mağaza açıldı.

Mən gözlayirdim. Bibim səliqə ilə şeylərin qulağından tutub deyirdi:

- Bu şalı Məmmədin arvadı gətirib. Altı dənə qaşıq, isbatlı şeydir, Minaxanım alıb. Bəzək qutusu, əcəbdir! Kişinin adına layiq. Maşədi Rəhimli deyirəm ey!

Bibim sovgatı əlində saxlayır, bəyin fikrini bildikdən sonra kənara qoyurdu. Bəy əvvəl mülayim görünür və deyirdi:

- Xub... Pis deyil... - Sonra: - Zarafat deyil! Ərina çörək ağacı düzəltmişəm, hələ o çoxdur! Öt!

Bibim bir kağız gül göstərdi:

- Bu da, - dedi, - dostun Əyyubgildəndir.

Bəy mizildəndi:

- Elə dostu qəbrə qoyum! Heç utanmir da!

Bibim bir cüt corabı göstərdi:

- Bunu Həmzət gətirib.

- Kim?

- Mirsaadin arvadı, Həmzət!

- Çox qəlet eləyib gətirib! Sən də çox qəlet eləyib almışan! Məni

ələ salıb, ya özünü? Qızı küçükləyəndə mən onu adam bilib, subaylığım ilə qırx manat xərcə düşdüm. İndi mənim əziz günümədə kimə doqquzluq qoyur? Dur apar, at üstünə, gəl! Hələ o qədər ac qalmamışıq. İt uşağı! Corab! Özü də nə corab!

Mən bunları görəndə bildim ki, qardaşlığım məni niyə danışdırırmır. Toyun nəzakət qaydasını hamidən bərk pozan mən idim ki, heç nə gətirməmişdim. Döyülməyimdən qorxdum. Həyətə çıxməq bəhanəsi ilə gecə vaxtı birbaş Ermənikəndə, yataqxanaya götürüldüm. Odur-budur, belə yerlərə getmirməm. Bir də mən təzə toyə gedim! Ay tövbə!

1934

## BEŞ ALMIŞAM!

Bizdə, el-oba içinde bəzi rəqəmlər çox işlənir. Çox da məşhurdur: üç, yeddi, on iki, qırx.

«Atalar üçəcən deyib», «Qırx gün, qırx gecə toy elədilər», «İl on iki ay əlim işdədir».

Hacilar haca gedər,  
Bilmirəm necə gedər?  
Bir yumurta içinde  
Qırx dənə cücə gedər...

Bu rəqəmlərə son zamanlarda gözlə bir rəqəm də əlavə olunub: elmlə, dərslə, qələbə ilə bağlı bir rəqəm... Beş! Bu rəqəmi alqışlamayan yoxdur. Böyük, kiçik, oxumuş, avam, şəhərli, kəndli...

Telefon səsləndi. İlqar dəstəyi götürdü:

- Kimdir?
- Kim lazımdır?
- İlqar, sənsən, niyə evdə oturmusən? Səni gözləyirik, tərpoş!
- Nə var, bəyəm?
- Nə olacaq, konsertə gedirik, komiklərin konsertinə.
- Sizin də lap kefiniz golib, canım, bu imtahanı vaxtında konsert nədir?
- Eh, imtahan! Nə olsun, dincəlmək, gülmək də lazımdır.
- Nadir, əslinə baxsan, sənə, mənə gülmək yox, ağlamaq lazımdır.
- Necə bəyəm?
- Bayəm eşitməmişən, müəllimlər indi çox ciddi soruşurlar!
- Soruşmaq həmişə var da.
- Müəllimlər indi sənin-mənim xatirimə programdan keçmirlər. Nöqtəsinə qədər soruşurlar. O gün Məhəri elə bərkə qışnayıblar, bildiyini də yadından çıxardıb. Bu saat gəlirəm məktəbə, orada ol,

hamisini sənə danışım!

Bu telefon söhbətindən sonra konsertə getmək baş tutmadı. Nadir özünün də, yoldaşlarının da biletini bacısı Gülaraya verdi:

- Halal xoşunuz olsun, - deyib məktəbə qaçıdı.

Doğrudan da, İlqar məktəbdə idi, eyvanın məhəccərinə söyklənib, sinif yoldaşları ilə söhbət edirdi.

Nadirin gəlməyi onun halına təsfəvüt eləmədi. Hami eşitsin deyə, bir az da ucadan danışış Nadirin üzünə baxdı:

- Bu xına o xinalara bənzəməz! Təzə direktor imtahanların çoxunda oturur. Heç kəsə məhəl qoymadan şidirgi suallar yağıdır: hanki əsər, neçənci il, baş surət necədir, niyə, hardan oxumusan?

İlqar Məhərənin ədəbiyyat imtahanından iki alıb çıxdığını təfsilat ilə danışanda Nadir quruyub qalmışdı. Görürdü ki, müəllimlər də tələbi artırıblar. Belə zamanda konsertə, gəzməyə, oyan buyana gedib vaxt keçirmək adamı dərsdən eləyər, sinifdə qoyar.

Nadir yoldaşının xəbərdarlığından çəşmiş kimi sual verdi:

- İndi neyləmək lazımdır?

- Sizi bilmirəm, mən birbaş mərkəzi kitabxanaya qaçıram. Gələn imtahana hələ vaxt da var. Gecə-gündüz oturub oxuyaçağam. Qardaş, üzüqara olmamaq, müəllimlərin başını aşağı eləməmək üçün hazırlaşmaq lazımdır.

Həmin axşam kitabxanada qiraət salonunda yoldaşlar görüşdülər. Yuxarı siniflərin programına dair nə kitab varsa, masa üstüne yığıb bir-bir əldən çıxartmaq istədilər.

Nadir də, İlqar da bir sinifdə, bir müəllimin yanında, hətta bir sıradə əyləşib oxuyurdular. Ancaq bu iki yaşlı yoldaşın hazırlaşmağında çox fərqli vardi.

Nadir cəld, zirək və zehinli şagird idi. Oxuduqlarını ehtiyat kimi xatirinə yiğməq, üst-üstə bildiyi məlumatı sıra ilə təkrarlamaqdə mahir idi.

Ona elə gəlirdi ki, kitab səhifələrində yazıları öyrənsə, imtahan cavablarında ifadə eləsə, bəsdir və yaxşı qiymət alacaqdır. Ancaq İlqar

bu fikirdə deyildi, o, dərsliyi oxumağı, bütün səhifələri diqqətlə aldən çıxarmağı, hətta məlumat ehtiyatını da zehniyə yiğməyi vacib bilirdi. Bundan başqa, oxunan hər məsəlonun dərin, düzünlü sirlərini açmağı, çətin yerlərdə lügətə, yoxlama kitablarına, müəllim məsləhətlərinə müraciət etməyi, hətta özüna sirlə görünən uzaq, mühəmməd məsələlərə əl atmağı da lazımlı bilirdi. Hərdən belə hallarda Nadir onu danlayırdı:

- Ay kişi, kimdir soruşan, müəllimin sualına ucdan-qulaqdan cavab verdin, bəsdir, deyəcək ki, dur get!

Tələbə yoldaşlar bir həftədən çox mərkəzi kitabxanadan çıxmışdır, müxtəlif məzmunlu kitabların birini qoyub, o birini götürdülər. Hərdən də bir çətin suala rast gələndə, künc otaqda oturan qocaman məsləhətçi, şəhərdə ədəbiyyat mənbələrini yaxşı bilən çeşməkli kişiya müraciət etdilər. Heç nəyə, heç kəsə, soyuğalistiyə baxmadan imtahan materiallarını əldən çıxarmağa çalışıdilar, nəhayət, vaxt galib çatdı.

Bilet çəkib imtahan kursusuna keçəndə, elə bil, təzə direktoru çağırırlar. Direktor otağa girib salam verdi, keçib dərs müəllimi ilə mehriban görüdü. İlqarı diqqətlə süzəndən sonra soruşdu:

- Nə əcəb yaxanı düymələmirsən, məktəbli yoldas? Əyləşənlər sənin müəllimlərin, məktəb yoldaşlarından. Qoy sənin səliqənə diqqət yetirsinsən...

İlqar qələmi yera qoyub, cəld yaxasını düymələdi. Onun özünü itir-məsinə, çəşmasına yol verməmək üçün direktor dərhal məktəblinin ciyinə əl qoydu, imtahan suallarına nəzər yetirdi:

«Sabirin ruhanılərə qarşı satırası». «Cabbarlinin «Sevil» dramı». «Lirikanın xüsusiyyəti».

Direktor sualları qəsdən bərkədən oxudu, əvvəl İlqarın, sonra da dərs - müəlliminin üzünə baxdı:

- Zənimimə, - dedi, - bunlar çətin suallar deyil, programlarda aydınlaşdırılmışdır.

Müəllime macal verməyən İlqar tez dilləndi:

- Müəllim, sualların hamisi aydındır, cavab verə bilərəm. Sanki



MƏKTƏBLİNİN ŞÖSTLƏ, CƏSƏRƏTLƏ CAVAB VERMƏYİ DIREKTORUN XOŞUNA GÖLDİ.

- Daniş, - dedi, - qoçaq oğlum, daniş! Mənim burada iştirak etməyim səni çasdırmaz ki?

İlqar daha da cürətləndi və iftixarla cavab verdi:

- Yox, yoldaş direktor, sizin imtahan cavablarına qulaq asmağa vaxt tapmanız bizə xoşdur və biz heç vaxt bu saatları unutmayaçağı!

Dərs müəllimi, əvvəlcə direktorun belə fəal işə qarışağınə bir qədər darıxsə da, sonra məktəblinin cavablarından ruhlandı. Diqqətlə İlqarın üzüñə baxdı. Qəlbində ona aşərin dedi, özü özünü də danladı ki, belə şagirdi mən nəhaq yerə diqqət mərkəzini götürməmişəm, onun qabiliyyətini seçib qeyd eləməmişəm. Bu uşaq indi daha məktəb çərçivəsində qalmır, həyata, cəmiyyətə çıxır. Məhz belə iti, ayıq cavablar ilə çıxdığı üçün bizim məktəbin fəxridir!

İlqar cavablarına başlayandan böyük Sabirin kəsərlə satiralarından bir neçə bənd oxudu, izah etməyə başladı:

Ax, necə kef çəkməli əyyam idi,  
Onda ki övladı-vətən xam idi.

Direktor sualla İlqarın sözünü kəsdi:

- İlqar, bunu kim deyr?

- Müəllim, bunu Sabir deyr, ancaq ruhanilərin öz sözü ilə, təəssüf izahı ilə deyr.

- Ay sağ ol! Davam elə!

İlqar bir az da ucadan, qıraqlı dedi:

Bizlər idik xalqın inandıqları,  
Piri-hidayət deyə qandıqları,  
Nur görürəldi qaranlıqları,  
Bizdə idi cümlə qazandıqları.  
Kim bizə pul verməsə bədnam idi,  
Ax, necə kef çəkməli əyyam idi...

Direktor şagirdin sözlerinə, ahanginə, şeiri necə əzberləməsinə sevinclə qulaq asaraq, yenə sözünü kəsdi:

- Ruhani hansı günləri arzulayır?!
- Müəllim, aydırındır ki, sovet dövründən qabaqkı, avamlığın hökm sürdürüyü günləri arzulayır. Amma keçmiş ola!

Direktor İlqarın üzünə baxıb güldü, sonra müəllimə tərəf döndü:

- İlqar yaxşı deyir, cənab axund, daha keçmiş ola! Yaşasın Sabir!

Dərs müəlliminin cavablardan xoşlandığını, sevindiyini görən direktor, sanki şagirdə qiyomat vermekdə ona razılıqla kömək etdi:

- İlqar yaxşı hazırlaşıb, mənəcə, onun qiyamətini aşağı salmağa haqqımız yoxdur!

İlqar bu sözleri eşidəndə ürəyi dağa döndü.

- Cox sağ olun, müəllim, - dedi və sevincək eşiyyə çıxdı.

Yoldaşları onu əhatə etdirilər, qiyamətini soruşular. Amma o heç kəsə baxmadı, heç nə demədi. Çantasını götürüb birbaş evlərinə yürüdü.

O bilirdi ki, anası intizarla gözləyir, necə həyacan keçirir. Gəncəcəy evlərinin qabağından axırdı. Yaz yağışlarından sonra kükrəmiş, güclənmiş çay bulanıq axaraq özü ilə daş-çinqıl götürir, şaqqlıdayaraq səs salırdı. İlqar çayın bu tayından baxanda qapıda müntəzir dayanan anasını gördü, sağ əlini göyə qaldırıb pəncəsini geniş açdı, sevinclə anasını çağırıldı:

- Beş almişam, ay ana, beş! Direktor özü məni imtahan elədi!

Doğrudur, qadın onun sözünü eşitmədi, nə dediyini bilmədi, ancaq əl işarəsindən yəqin elədi ki, oğlu imtahandan igidiliklə çıxıb, beş alıb.

Dodaqlarının arasında yavaşcadan dedi:

- Sənin qadanı alım, ay fərasətli balam, qoçqən balam!

İlqar anasına çatanda ana-bala qucaqlaşıb öpüşdülər. İlqarı tanıyan anaların çoxu qıbtə ilə baxır, bu sevincə şərik olurdu.

- Beş dünyada zaval yoxdur, hamının balasına qismət olsun görüm!..

## GÖZ

- Yəhya Kamal!

Böyük məscidə yolunuz düşsə, ayələrdən çox bu adı oxuyarsınız. Qoşa çınar ağacılarının gövdəsində, yağı tutmuş, kirli, naxışlı qapılarda, kəci qopan divarlarda iti xətlə, səliqəsiz yazılmışdır:

- Yəhya Kamal!

Yayda yeri cızar, qışda qarı sulayar, hər yerdən əlacı kəsiləndə dırnağını yalayıb yazardı:

- Yəhya Kamal!

Siz maraqlanıb, bu «möhür» sahibini tanımaq istəyəcəksiniz. Siz onu çoxdan tanıyırsınız. Az-çox ictimai yerlərlə əlaqəniz varsa, mərasimə, mitinqə, iclasa, klubə yolunuz düşərsə, onu gündə bir neçə dəfə görə bilərsiniz. Qoltuğunda qəzet, əlində işildən ağaç, qolunda qırmızı, yazdırısa, döşündə bir çiçək, nə isə mizildaya-mizildaya yanınızdan ötəcəkdir.

Sizi maraqlandıran möhrün sahibi haman bu gödəcik, axsaq, yaraşıqsız adamdır.

Mərasimlərdə rəsmi adam olar. Ayağını sürüyərək, tribunaya çıxar. Musiqidən qabaq salama durar, hamidan sonra əlini salar.

Pioner bayramında özünü çox sərbəst hiss edirdi. Əlliillərin nümayəndəsi bilib, ona tribunada yer vermişdilər. O, günlüyü əzilmiş papağını günorta yerinə yeritdi, əlini gözü üstünə qoyub, bir şuar da söyləmək istədi:

- Yaş...

Bir pionerin bulaq suyu kimi duru və təmiz səsi Yəhya Kamalın şurunu ağızında qoydu. Pionerin salamı ilə bütün nümayiş dilə gəldi. Yəhya Kamal küsdü. Getdi. Evə gəldi. Dərdlərini unutmaq üçün güzgünen qabağına keçib, sıfətinə baxdı. Bu gün bir qat da artıq qocalmışdı. Qırılıb tökülen çör-cöp palçıqlı yerdə nə qədər isə buraxırsa, onun qalbinə dəyən bir şey üzündə eləcə qırışq yaradırdı.

Rəngi tutqun, gözləri dumanlı idi. Yaylığını çıxardı. Dili ilə isladıb üzünü sürtdü. Sürdükə sifəti qızarırdı. Bunu təkrarladiqca özünü on səkkiz yaşında bir gənc kimi görür, sevinir, bu rəngin tez dəyişdiyinə təssüb edirdi. Adəti üzrə, başındaki ağ tükləri yolmağa başladı. Bu halda çox rahmsız olurdu. Səliqəli dirrikçi kimi, başının alağıını tər-təmiz vurmaq, onu vaxtından əvvəl qocaltmaq istəyən «zəhrimarların» kökünü kəsmək istayirdi. Birdən bir şey yadına düşdü. Durdu. Toz basmış mürəkkəbəqabını yaxına qoydu, tərcümeyi-halına aşağıdakı parçanı əlavə etdi:

«Ta cocaqkən anamı qeyb etdiyimdən dolayı yetimliklə olma-ması qeyri-qabildir. Ac durmaq, pis gündə oturmaq, təzyiqdən başqa bir şey deyildir. Mənimlə vəzihəml olan əsgər fərzandanın xətti haşa-kəlla peyda olmamışdır. İştə, bu həqirin pərəstarı olmadığından, ona görə də şəbablığım qiyudat təhtində qərq olmaqdə hənuz bağıdır...»

Özündən razı halda evdən çıxdı. Gədəkcəsinin ətəklərini bir-biri üstünə qoyub, bərk çəkdi. Əllərini çataqlayıb, yola düşdü. Başaşağı gedirdi, fikirləşirdi. Gələcəkdə, əşrlər keçidkən sonra tərcümeyi-halinin məktəblərdə keçiriləcəyini təsəvvür edirdi. «Yəhya Kamal çox korluq çəkməyinə baxmayaraq, zəmanəsinin böyük müxbiri, düşüncəli adamı olmuşdur».

Hacı Əlinin evi yanına çatmamışdı ki, şirp dayandı. Yağı tükənmış traktor kimi donub qaldı. Mühüm bir səhv etmişdi:

- Ey dili-qafıl, o nə idi mən yazdım: «Qiyudat təhtində qərq olmaqdə hənuz bağıdır».  
- «Hənuz bağıdır!»

Bu parçanı bir neçə dəfə təkrar edib, geri qayıtdı.

Yəhya Kamalı hərərat götürdü, tər basdı, ürəyi çırpındı. Tələsik evə gedirdi. Tez çatmaq, kibrıt çəkib stolun üzərindəki «səhv» olan kağızı yandırmaq istədi. «Yandırmaq da yaxşı deyil. Baxan, görən olar. Yaxşısı budur ki, qara çernil ilə üstünü yaxşıca poz! Yox, onda bütün tərcümeyi-halımdan şübhələnlərər. Deyərlər, görəsən, nəyi

var imiş, hərif qorxmuşdur. Kağızı ağızma alıb çeynəməli, sonra çaya, bulanıq suya atıb axitmaliyam...

Yəhya Kamal evə çatanda, qonşusu Məşədi Səkinə xala onun evini süpürüb çıxmışdı.

Məşədi Səkinə xala dul arvad idi. Yəhya Kamal onun kirayənişini idi. Onun evsizliyinə, sıkıştıyinə yazılıg gölər, hərdən evini yır-yığış edirdi. Davud adlı bir komsomolçu oğlu da vardı. Yəhya Kamal evin süpürüldüyünü görüb, təşviş düşdü. Kağızın əla keçidiyinə şübhələndi. Qapını taqıqlı ilə divara çırpıb, içəri girdi. Tərcümeyi-hal yerində, mürəkkəbəqabının yanında idi. Lakin üstündəki təzəcə yazılmış vərəq yox idi.

- Ay Məşədi Səkinə xala, burada bir kağız gördünmü?
- Yox, a bala, bir şey görməmişəm.
- Uzun kağızdır.
- Yerdə xırımxırda kağızlar vardi. Süpürüb atdım.
- Bəs ha tərəfə atdin?
- Odur, zibil yesiyində.

Yəhya Kamal bir həftəlik zibili alt-üst etdi. Yerkökü, dəri parçası, papiros kötüyü, kartof qabığı, çörək xirdası, ərik çərdəyi, öküz aşığı, cindir tapdı, ancaq «sözə səhvindən» əsər görmədi. Canına lərzə düşdü. Həyati başdan-ayağa dolandi. Darvazaya baxdı, küləkdən şübhələnib, on addım da küçəni axtardı: yoxdu ki, yoxdu!

- Məşədi Səkinə xala, Davud evdə idi?
- Hə, gəlməşdi. Bilmədim nə işi vardi. Gəldi, tez də qayıtdı, getdi.

Bu söz Məşədi Səkinə xalanın ağızından çıxmamışdı ki, Yəhya Kamalın dizi qurudu, rəngi zəfrana döndü. Dili tutuldu. O saat xəyalına gəldi ki, «materyal galib». «Özüdür ki, var! Mərdimazar oğlu, yəqin götürüb, kəndimizi, əsil-kökümüz xəbər veriblər. Qulaq balası-filan yazıbzalar... Davud da axtardığını tapıb».

İçəri girdi. Otuzlillik tərcümeyi-halını bürmələyib, cibinə basdı. Dinməz-söyləməz həyətdən çıxdı.

Köçəmirli kəndi yaylaqların yaylağıdır. Dəmər yolundan səksən kilometr uzaqdı, təpəsindən qar əskik olmayan dağların ətəyində xəlvət bir dərəyə sərilmüşdür. Yəhya Kamal dərd yoldaşı Diləni deyib gəlmışdı.

Vaxtilə komsomolların əlindən dilə-dişə düşən Dilən kənddən-kəndə köçmüş, nəhayət, Köçəmirlidə bənd olub qalmışdı. Kolxoz sədasi buralara gəlib çıxanda o, kooperativi buraxıb, qabağa düşdü:

- Gəlin, ay camaat, hökumətimiz dediyi yola! Birinci kolxoza mən yazlıram!

Yəhya Kamal ondan-bundan soraqlaşıb, Dilənin mənzilinə geldi. Dilən onun boynunu qucaqladı, çox da sevindi. Xəlvətlilik idi. Dilən dil açdı:

Eye vətəndən gələn el aşinası!  
Şadlıqmıdır gətirdiyin pəyamin?

Yəhya Kamal da şair kimi cavab verdi:

Yoxsa, o yerləri düşmənlər almış,  
Sən deyənlər dönüb xərabə qalmış...

Arxayın olmaq üçün Dilən pəncərəni açdı. Çölə çıxdı. Qapını eşikdən qifillayıb, pəncərədən içəri girdi. Dostlar «cirildayan taxta» yastılanıb, çox yavaşdan, lakin şirin-şirin dərdləşirdilər. Yəhya Kamal çox təzə xəbərlər gətirmişdi:

- Səndən sonra Hüseynqulu usağını yaman günə qoydular. Şükürü öldürənlərin işi açıldı. Girmança Qulunun gədəsi ilana dönmüşdü. Bir günün içində hökuməti kəndə tökdü. Mən gecə bağların içindən cirdim...

Yəhya Kamal dedikcə ah çəkirdi. Dilən eşitdikcə ürəyinin yağı əriyirdi. Öz qəlbində bu işlərin axırının necə olacağını düşünürdü. Bir müddət evi sükut basdı. Eşikdə səs-səmər kəsildi. Gecə keçdiyini

hiss etdilər. Dilən ona təsəlli verdi:

- Hələ, ay eloğlu, buralar pis deyil, dinclikdir. Adamlarından da mən o qədər qorxmuram. Var ha! İçində vələdüzünəsiz çıxdur. Ancaq ki, məni tanımlırlar. İşi elə salmışam ki, «niçevol» Sən ayıq ol. Özünü bir tanıtsan. Ümid Allahadır ki, sovular. Ondan sonra da nə işimiz var şəhərdə-zadda, arığın nə işi qoruqda ki, qıçını sindirsinsən! Burada kimdir səni-məni itirib-axtaran, ay rəhmətlilik oğlu!..

Yəhya Kamal kolxoz idarəsində katib vəzifasına başladı. Nə başladı! Sabah açılmamış darvazanı açıb oturur, papirosunu tüstülədərək, işləri fikirləşirdi. İdarəyə gələn kolxoçulara stul çəkir, tanışa da, tanışma da əhvalpürsənləq edirdi:

- Necəsan? Nə var, nə yox? Arvad-uşaq nə qayırır? Lap yaxışan ki? Şükür!..

Cox çəkmədi Yəhya Kamalın tərifi dildən-dilə düşdü:

- Kəndə heç belə katib gəlməyi! Kişi kəndçinin qanına bələddir.

Bunlar Yəhya Kamala daha da ruh verirdi. Söz arasına salıb, camaata bildirirdi:

- A sağlamış, kolxoz saxlamırsınız ki, bu nədir? İdarədə qəzet yox, şəkil yox, stul qırıq... Gələyidiniz, Bakıda bizim kolxozu görəydiniz, nə dəsgah başlamışam...

O, Bakıdan danışdıqca camaatın gözündə daha da böyümək istəyirdi. Çobanlar çomağına söykənib, biri o birisini piçıldayırdı:

- Yaman adamdır! Bakıdan deyiblər ki, gərk gedib Köçəmirlini düzəldəsən...

Yəhya Kamal komsomolcuların divar qəzeti də bir məqalə yazdı. «Kəndlə» qəzeti abuna yazıldı. Yanvarın 5-dən ilk qəzeti aldı. Qəzeti üstünə balaca bir adres kağızı yapışdırılmışdır. Yəhya Kamalın adı çap hərflərilə aralı-aralı yazılmışdı. O, qəzeti möhürü tərəfini üstə qatladı. Gəlib-gedənə göstərdi:

- Buyurun, oxuyun! Bakıdan mən liçni göndəriblər.

Qəzətə abuna yazıldan sonra müxbirlik qələminini itilədi.

Redaksiyanın müxbirlərə göndərdiyi anketdən birini poçtdan ələ keçirdi. Bu anketi də kəndin başbilən adamlarına, komsomolçulara göstərdi.

Məsmə qarı ispalkomun nəyindənsə narazı idi. Dilən onun qulağına çatdırımışdı ki, katıba deyinən qəzetə vursun. İspalkom olanda nə olar. Atasını yandırırlar. Məsmə qarı darvazada camaatın içində Yəhya Kamala yalvarıb deyirdi:

- Qadan alım, a katib, bildir Səlmani gərək qəzətxanalara yazasan. Yaz ki, əlsiz-ayaqsızı dolanmağa qoymur.

Yəhya Kamal stulunda burcuxdu, ağır-agır danışdı:

- Düzələr, düzələr, ay Məsmə xala! - dedi və inandı ki, o artıq müxbirdir. Bunu bütün kənd bilir. Belə bir özünütəmindən sonra camaata eşitirdi:

- Müxbir dediyin hökumətin gözüdür, amma əsifayda, bizim aramızda qədrini bilən həni? Qəzətxanalarımız dəfəatlə deyirlər: yaz, yaz! Di gəl, mən istəmirəm yoldaşlar ilə olam üz-göz. Nə lazım inciklik...

Yəhya Kamal anketi qabağına qoyub, doldurmağa başladı. İki sual ona çətin gəldi. Qələmi mürəkkəbqabına söykəyib düşündü, düşündü... Bir papiros tüstüldəti. Durub gözində. Yenə də bir şey çıxmadi. Ayaq üsta əyilib, bir də diqqətlə baxdı:

- Sizin ictimai mənşeyiniz...

Nəhayət, nöqtələrin üzərindən yazdı: «Fəhlə».

Bu sözü o elə cəsarətlə yazdı ki, deyəsən, bayaqdan məəttəl qalan, baş sindiran heç o deyilmiş. Dalışını davam etdirmək istəyirdi. Yenə dayandı, baxdı, geri çəkildi, indicə yazdığını «Fəhlə» sözünü acıqlı-acıqlı baxdı. Canina üzütmə gəldi. Qulağı cingildədi, ayağa durdu: «Fəhlə...» «Qəzayı-rəbbani, bəlkə qəzətxanadan soruştular ki, ay filani, sən harada fəhlə olmusan? Buna şahidin, sübutun hani?» Bu sual Yəhya Kamalı ayıltdı. Qələmin ucundakı mürəkkəb ilə fəhlə kəlməsinin üstünü örtdü.

«Bəs nə yazmaq! Yazarsan fəhləyəm, sabah içindən iş çıxar.

Yazarsan...» Yəhya Kamalın fikri qarışdı: qolçomaq, alverçi, yüzbaşı, molla... Bu sıfatların hamısı nəzərinə gəldi. Qaşını çatdı, dodağını gəmirib, bunları yadından çıxaranda, sualın qabağında yekə bir qara ləkə gördü. Ləkə o qədər böyük idi ki, o biri sualları da örtmüdü.

«Bu qara nədir? Ləkə nə deyən sözdür? Bu nə cavabdır?»

Yəhya Kamala elə gəldi ki, bu sualın doğru cavabı öz-özüne anketa yazılmışdır. Redaksiyaya gedəcək, oxuyaçaqlar. Köçəmirlə kəndinə məxfi məktub yazıb, onu «dərdəst» edəcəklər... Düşətdən ayağa qalxdı. Evi nəzərdən keçirdi. Kənardan sualın qabağına baxdı. Heç nə yazılmamışdı. Yan-yanaya düzülən nöqtələr sağlam-fağır durur, cavab gözləyirdi.

Yenidən stula oturdu. Lampanı yaxına çəkdi. Qələmi batırıb, ürəyində «bismillah» dedi. Əlini kağıza tərəf aparanda ləkəni gördü. Ləkə daha tünd qara, qatı və iti idi. Ləkə yalnız ictimai mənşeyində olsa, dərd yarı idi. Anketi doldurmuş, adını, yaşıını və stajını da tutmuşdu. Belə anketi, Allah eləməmiş, qəzətxanada görsələr, qırımızı xətt ilə üstünə yazacaqlar:

- Siyahıdan silinsin!

Yəhya Kamal arxasını kürsüyə söykəyib halsiz düşdü. Ümid və arzuları qırılan, daşdan qopan toz kimi, göyə sovrulurdu. Üzünü əvvirdi, anketə baxmaq istəmədi, gözü divarda asılan plakata sataşdı. Orada qalstuklu bir pioner «Kəndli» qəzətinizi uzadıb deyirdi: «Kəndli, kolxo佐 yoldaşlar! Öz qəzətinizi oxuyun və ona müxbir olun».

Həmişə bu kağıza baxıb ruhlanan Yəhya Kamala indi pionerin dedikləri yabançı gəldi. Üzündə acı bir təəssüf doğdu. Ürəyindən keçdi ki, «nə kəndlibazlıqdır? Matalpapaq Əyyubmu, qazan qarası ilə qol çəkən Bəndalımi sənə müxbir olacaq? Budur, yazılımaq istəyirəm. Nədir? Bu ləkə nədir? Qoysana yazılım! Məndən xeyir görərsən. Xeyir ver, xeyir ver!» Gözünün ucu ilə yavaş-yavaş anketə, ləkəyə baxmağa başladı. Diqqət edəndə ləkədən əsər

görmədi. Sual yerində idi. Nöqtələr təsbəh kimi düzülüb cavab gözləyirdi. Heyrət onu aldı:

«Nə tövr olur? Bir şey görmürəm». Gözlərini ovxalayıb, bir də baxdı... Gözünü lap sualın qabağına zillədi. Heç nə yox idi. Ancaq qaraladığı sözün böyründən münasib bir cavab yazmaq lazımdı. Bu dəfə o, səbirlə tərpəndi. Qələmi mürəkkəbdən ayıranda birdən kağızın üzərinə yixilmədi. Yavaş-yavaş yaxınlaşdı. Deyəsən, yumru ləkə yenə anketin üzərində tərpənirdi. Birdən anladı, başına qapaz vurub güldü. Sevindiyindən əlini əlinə çaldı, ayağa qalxdı. Bur-nunun kölgəsi, az qala, onun zəhrini yarmışdı.

O bir də fikirləşdi. Başqa cavab tapa bilməyib, qaraladığının böyründən yazi: «Fəhlə!»

Ona elə gəlirdi ki, heç kəs bunu rədd edə bilməz, fəhləliyini isbat üçün heç nə yoxsa, fəhlə olmadığını isbat üçün də bir şey yox idi:

- Deyərəm, buyur, sən isbat elə ki, mən fəhlə yox, burjovoyam. Kim məni tanır? Kənddən sorağım gelincə dabanlarımı yağılayıb, on dağ aşaram.

İkinci suali bir də oxudu: «Sizin firqəyə mənsubiyətiniz?».

Burada o, tərəddüb etmədən belə bir cavab yazdı: «Firqə ilə əlaqəmiz sıxdır. Ürəkdən çısti kommunist olmağıma dair vəsi-qələrim lazımlı olsa, təqdim edərəm». Burada o, kolxozi sədrindən aldığı mükafat vərəqəsini və divar qəzetində «gələcək hayatı» barə-sindəki məqaləsini nəzərdə tuturdu.

Anket hazır idi. Qatlayıb paketə qoydu. Cib dəftərindən bir şəkil çıxarıb, əlavə etdi. Paketin yapışqanını yalayıb bağladı, kənarlarına bir manatlıq marka döşədi. Üstünü həm azərbaycanca, həm rusca yazi:

«Bu məktub Bədkuba şəhərində «Kəndli» qəzeti xanasında möhtərəm müdir əfəndilərinə vüsul olacaq. Zəhmət buyurub, təvəqqə edirəm, qəbul olmağımı yazarınız.

Qrod Badkuba qəzeti xana «Seleniy» dorqoq ziverdiyi».

Səhər tezdən Yəhya Kamal məktubu poçt işçisi Aslana verdi və

bərk tapşırıdı ki, «sroşni» şeydir, gərək tez gedə, Yəhya Kamal öz xəyalında məktubun hərəkətini yoxlayıb, müyyəyən etdi ki, yeddi günə qədər qəzətdən cavab galməlidir, çünki o xüsusi bir rica da etmişdir.

«Qoy adımlı rəsmi dəftərə düşün. Hökumətin gözü olum bir!.. Mən bilirom nə edəcəyəm».

Yəhya Kamal Diləndən bir şey öyrənmişdi. Bu fikrə gəlmisdi ki, nə qədər kefi saz olsa da, paltarını dəyişməsin, göza girməsin. Köhnə, büyük, yaraşıqsız paltarına baxdıqca, Dilənin taxt üstündə verdiyi məsləhət qulağında səslənirdi:

- Gözə girmə. Qoy sənə «yazıçıq» desinlər. Zəmanət yazılı zamanısidir!

Bununla bərabər bir şəyə dözə bilməyəcəkdi:

- Paltarları desən, yaxşı, cirim-cindir gəzərəm. Yeməyi deyirsən, xəlvətdə! Ancaq ki, arvadsız işim keçmir. Sabah qışın günündə mən tək dolanamı bilərəm?

Xüsusən Ballı arvadla tanış olandan sonra Yəhya Kamalın səbri kəsilmədi. Dilənin qolundan sallanıb yalvarıldı:

- A qibləsiz, bu işi birtəhər eləyək. Axi səssiz-küysüz... Nə var ki!..

Ətri ölmüş, lakin hələ sulu, cavanca bir gəlin olan Ballının kəbini kəsildi. Cümə axşamı o, «bismillah» deyib, dikdaban çəkmə ilə Yəhya Kamalın mənzilini şənləndirdi.

Beləcə, günlər gəlir, keçir, mübarizə davam edirdi. Qolçomoqların bir sınıf kimi aradan qaldırılmışından hər yerdə danışır, yazırıqlar. Yəhya Kamal da bu işlərin içində idi. Bəlkə də hündür-dən danışan idi.

Dilənin sayəsində yeyib dolanır, gün-gündən stajını artırır, hökumətə «yaxınlaşırırdı». Kolxoza arxası möhkəm, ispaljomla arası yaxın idi. Onun ehtiyatı yalnız komsomolçularından idi.

Bir gün iclasda katib idi. Protokol yazırırdı. Nə təhər oldusa, özək katibi Həmid kağızı onun əlindən aldı.

«Aşna, səndən gözüm su içmir».

Bunu nə saridian deyir? Yəhya Kamalı fikir götürdü.

İstədi Həmiddən soruşsun, dili gəlmədi. Təşvişlə evə qayıtdı. Təzə aldığı arvadı xoruldaya-xoruldaya qoyub durdu. Köynəkcək stolun altına girdi. Toz basmış, çarıqbağı ilə sariqlı bir kağız boğçası çıxardı. Açıb bir-bir baxdı:

«Bu mənim Qobu kəndində katib olmağımı dair kağızım. Bu rayondan gələn qəzet ki, üstündə peçəthli adım. Bu mənim osoaviaximim. Yardıma və hökumətə üç manat vermişəm. Bu da onun arayışı. Mənim nəyimdən gözün su içmir? Deyən ola, ay anasının oğlu, işçinin qəlbini niyə dəyirsən? Niyə qoymursan çaq-çuqumuzu eləyək? Mən kimə nə eləmişdim...»

Yəhya Kamal siçan kimi kağızlar arasında o qədər xışıldadı ki, Ballı yuxudan durdu. Kişini görüb, heyrət etdi:

- A ciyərin yanmasın, sətəlcəm olarsan, bu nə gündür?
- Yox, gərək mən o vələdüzzinaya bildirəm ki, kiməm...

Nə oldu, məndən şəhərdəkilərin gözü su içir, nə oldu, qəzətdə oturan partinnilərin hamısı məni tanır. Dərənin burnu firtılıqlı məni ləkələyir?

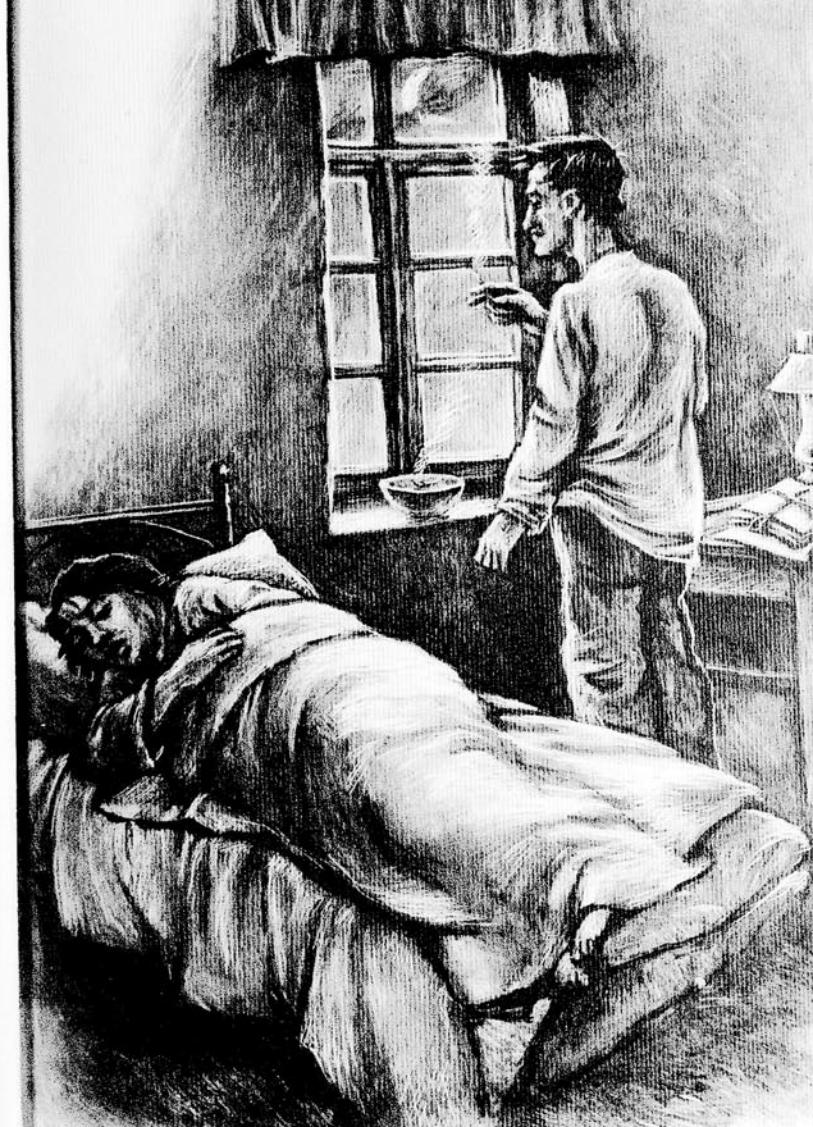
Yəhya Kamal titrək səslə danışır, vəsiqələri qatlayıb, üst-üstə qoyurdu. Ballı qalxdı, daldan onu qucaqlayıb, yorğan-döşəyə saldı.

- Sənə deyirəm, kürəyini soyuğa verərsən? Yat! Sabah mən də da-nışaram. Bərkə qalsa, lap rayona da gedərəm.

- Yox, canım, rayon-zad lazım deyil. Elə bir ispalkom çağırıb, ağzına vursa, bəssdir.

Çox çəkmədi ki, Ballı şirin yuxuya getdi. Üfürə-üfürə xoruldu. Yəhya Kamal isə pəncərədən sıvíşib, ötən ay işığına baxır, papirosu qaranlığın qəlbində işarır, söñürdü. Gözünə bir çimir də yuxu getmədi... Qazetxanadan da cavab golməməsi ümidilarını puça çıxarırdı. Fikirləşirdi ki, «deyəsən, bu müxbirlik kitabçısını ala bilməyəcəyəm...»

Havalar gün-gündən soyuyur, qış gəlir, uzun gecələrdə dedi-



qodu çoxalırdı. Köçəmirli kəndi noyabrdə qar ilə örtülür, yer donur, soyuq qulaqları göynədir, suların üzündə daş aynadan körpü durdu. Qızlar, gəlinlər kartof yiğmaqdan, odun eləməkdən evlərə çekilir, qoyun yunundan corab, palaz toxuyurdular.

Bu il mal-qaranın məhsulu kolxoza golmişdi. Beş yüz qoyunun süd-qatığı, yağ-pendiri kolxozun olindən golib-gedirdi. Yəhya Kamalın qələmi qılınc kimi kəsir, sözü daşdan keçirdi. Söz düşəndə, o, kolxozi üzvlərinin qulağına çatdırıldı:

- Kolxozumuz yaxşı, qüvvətli olacaq. Bu var ki, hələ tezdir. İlkidir. İlk ili qaydadır. Hər yerdə zərər eləyir...

Kolxoza on bir qoyun gətirən Zindalı kişi bunu eşidəndə lap ikitəhər, birtəhər oldu:

- Yəhya, hələ bu nə deyən sözdür? Sənin deməyindən bu il bimuzd olacaqıqmı?

Yəhya Kamal təcrübəli adam kimi Zindalını «başa salırdı».

- Yox, mən ela söz məsəli dedim. Bemuzd niyə olur. Axi təzədir.

- Təzə-məzə bilmirəm. Mən İsləməşim, ya yox?

- İsləməmisən bəs neyləmisiş?

- İsləməşim, bəs bunun haqqı hara gedib? Üç baş adam...

- Yox, mən deyənə mültəfit olmadın, dayı. İş belədir ki, kolxozi təzədir. Tutaq belə kolxozi olmasın, ol sən, Zindalı dayı...

- Mən olum!

- Xub, sən deyək ki, arandan köçüb, burada bina salırsan. Yer-yurda, ev-eşiyyə zəhmətin gedəcək, ya getməyəcək?

Zindalı kişi susmağını yersiz gördü:

- Gedəcək, gedəcək, buna nə söz!

- Belə olan surətdə necə bilirsən? O kolxozi qurmağı ki, gələcəkdə bir kəndin çörək ağacı ola, oradan sənin çörəyin, paltarın, yeməyin, qəndin, məktəbin, hamamın, balnisan galə.

- Gələ!

- Bu gəlməklə, yəni belə bir iş başlamaqda birdən-birə qazanc eləmək olarmı, canım? Axi bu işi biz bilirik, neçə yerdə kolxozi

qurmuşuq. İş başlamışq, hər şeyin haqq-hesabı var.

Yəhya Kamal sözünü bitirməmiş, Zindalı dilləndi:

- Mən qanmadım, Yəhya ləslə!

Yəhya Kamal səhbətin ciddi şəkil almağından çəkindi. Ayağa durub, ətəklərini çirpdi:

- Bu, dəftər-kitab məsələsidir. Əzbərdən çətindir. Mən də bilmirəm.

Aylar dolandı. Yəhya Kamalın Köçəmirli kəndində dördəyliq iş stajı tamam oldu.

Yanvar ayının başlanğıcında xəbər çıxdı ki, on beş günəcən kolxozun haqq-hesabı çəkilsin, gəliri müyyəyən edilsin.

Yəhya Kamal bu xəbərin təşviş və həyəcanından sakitləşməmişdi ki, qarları basa-basa, dağları aşa-aşa iki nəfər təhkimçi işçi gəldi.

Onlar ispalkomun evinə düber, kolxozun dəftər-kitabını istədilər. O gecə nə Dilən, nə də Yəhya Kamal yatdı. Belə nagahani bir qorxunu birtəhər başdan eləmək üçün səhərə qədər oturdular. İşləri hazırladılar.

Səhərdən gələnlərin biri cavan, qarayağız, ariq oğlandı. O birisi sarısaç bir qızdı. Üzüntə baxanda rus deyərdin. Danışanda xalis azərbaycanca danışırırdı. Yəhya Kamal əvvəl ela bildi ki, əsl gələn ariq oğlandı. Qız isə yolda ona «ssuqunu» keçməsin deyə gəlməmişdir. O, bir kənarda oturub güləcək, əziləcək, ariq oğlan ləzzət alıb, işin ağırlığını hiss etməyəcəkdir. Yetirən kimi iki əlini ariq oğlana uzadıb, tanış oldu:

- Nökəriniz Yəhya Kamal!

Bu sözü müstəsnə tabelik ifadəsilə deyib, ikiqat oldu.

Birinci gün haqq-hesaba oturanda, ispalkomun evində tünd çaylar süzülür, stəkanlar dolub-boşalarırdı. İspalkomun arvadı Sayalı xala da o biri evdə xörək hazırlayırdı. Qovurmanın iyi Yəhya Kamalı damaq etmişdi. Ariq oğlan - Zahidov deyirdilər - çayını nəlbəkiyə tökə-tökə üzünü Dilənə tutdu:

- Gətir, - dedi, - başlayaq görək.

Dilən ayağa qalxdı. İstədi bayırı çıxsin. Bir də yadına düşdü ki, işlər budur, buradadır, Yəhya Kamalın qulağının dibindədir. Yəhya Kamala işaret etdi:

- Gətirək də!

Yəhya Kamal dizi üstə oturmuşdu. Dik qalxdı. Kamodun üstünə qoyduğu dəftər-kağızı iki əli ilə qucaqlayıb, yena diz çökdü. Arıq oğlanın üzünə baxdı.

- Deyirəm, yoldaş Zahidov, meşayit olar. Qoy çay-çörəyi yiğisdirəq, birkərəmə başlayaq.

Zahidovdan qabaq ispalkom əlini endirib, etiraz etdi:

- A kişi, nə meşəti var, bəri ver! Ağzın yesin, əlin işləsin, dana!

Zahidov da şərik oldu.

Cay dəsgahına hesabat dəsgahı da əlavə olundu. Yəhya Kamal dəftərini açıb, başlamaq istəyirdi ki, ispalkomu çağırıldılar.

- Ali kişi, evdəsənmi?

İspalkom qapını açdı.

- Gel, a Zindalı dayı.

İçeri girdi, oturdu. Çubuğu doldurdu. Yəhya Kamalın dəftər-kitabına baxmağa gəlmüşdi.

Zahidov əvvəlcə nədən başlamaq lazıim olduğunu dedikdən sonra bir əmr kimi işarə etdi:

- De gəlsin!

Yəhya Kamal oxuyur, sarı qız çötkəni salır, Zahidov balaca, qara dəftərinə qeyd edirdi:

- İdarəyə gəlib, daxil olub, ərz olsun qulluğunuza, siyahı üzrə yağıdan altı yüz manat, pəndirdən yüz yetmiş iki manat əlli iki qəpik yarım.

Yəhya Kamal dişini ağardıb Zahidova baxdı:

- Hərçəndi ki, yarım qəpiyin maliyyəti bir şey deyil, amma ki, hesab dinar-dinar. Qoyun dərisi 63 manat 3 qəp... yun 89 manat yarım. Yenə pəndir. Müəllimlərə satılıb. 27 manat iki abbası. Canım sənə desin, ərz eləyim ağanın qulluğuna, yenə yağı 51 manat on dörd

şahi, 4 ay ərzində kolxozdə 1200 manatlıq məhsul satılıb. Bunun müqabiliində ərz olsun, məxaric ordelləri belədir. Sal ora, - deyə Yəhya Kamal dəftərə baxdı. Saymazyana oxudu. - Sal ora. Azarlı qoyunlara dərman 75 manat, sal, 300 manat Oktyabr bayramında çalğıçılarla. Yox, yox, sahəvən oldu, bağışla. 289 manat 87 qəpik olub, cüntki onlardan prosent çıxılır. Sal ora, ot biçəndə cörək bişirdik. Üzüna çəkmək üçün yumurta 86 manat 49 qəpik yardım.

Zahidov dəftəri Yəhya Kamalın əlində aldı. Vərəqləyib baxdı. Zahidov bərk tutulmuşdu. Sarı qız gülümsəyirdi. Yəhya Kamal başısağlığı dəftərə baxır, sanki itirdiyi bir hesabi axtarırdı...

- Yoldaş Dilən, bu pullar kimin qərarı ilə xərclənib?

Dilən diz çöküb, cavab verdi:

- Neca ki, qaydadır. Qoymuşqıq heyətdə. Heyət qərara gəlib ki, bəli, bu şeyə filan qədər vermək olarmı, verməsək kolxozen işi aşarmı... Qərar var, protokolları da...

Üzünü Yəhya Kamala çevirib dedi:

- Yazılıb, necə ki, var.

Zahidov soruşdu:

- Haradadır o protokollar?

- Bizdədir, lazıim olsa...

- Gətir, lazıim olub...

Yəhya Kamal protokolların dalınca gedəndə yolda çəkməsi çıxdı. Əlinə alıb qaçıdı. Onun Koçəmirli dəbə qaçmağı birinci dəfə idi. Qarı xırtıldada-xırtıldada dağın döşüyü idarəyə təraf yüyürdü.

O, tərli, ləhləyə-ləhləyə qayıdır ibarət içəri girəndə özək katibini de ispalkomun evində gördü.

Zahidov protokollara baxıb, Həmiddən soruşdu:

- Sən zurnaçılara 300 manat verən iclasda...

Yəhya Kamal onun sözünü kəsdi:

- Xeyr, yoldaş, 300 manat deyən yoxdur. Olubdur 289 manat, haqq-hesab düz gərək.

Zahidov sualını bitirəndə, Həmid başını tovladı:

- Ay canım, niyə elə söz danışırınsız? Onların hərəsinə bir göy üçlüy verildi, mənim yadimdادر. Şot bəri elə görüm!

Şot əldən-ələ gəzdi. Ləhya Kamal and-aman elədi.

- Vicdan-məsləkimiz haqqı. Necə ki var, əməkgünü yazılıbdır. Qəpik oyan-buyan olsa, vicdanım itin olsun.

Zahidov kağızları qatlayıb, cibinə qoydu.

- Belə olmayacaq, aşna! Yoldaş Dilən, bu şotlarda adı olan kişi lərdən öleni varmı?

Dilən tərəddüdə Yəhya Kamalın üzünə baxdı:

- Yox, - dedi, - gərək ölüb-itən olmasın. O var ki, tapmaq çətin olacaq.

Zahidov üzünü ispalkoma tutdu:

- Ali dayı, yaz bu siyahım götür. Haradan olsa, bu adamları tap, yoxlayaqsabahacan! Bu nə haqq-hesabdır?

Ali kişi əl-ayağa düşdü. Yəhya Kamalın yaxasından yapıdı.

İclas çox basbas idı. İynə salmağın yer yoxdu. Adamlar üst-üstə oturmuş kimi idı. Hami iclasın açılmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Lakin nə Dilən, nə Yəhya Kamal tapıldı. Onlar qəçmişdilar. Bu xəbər iclasa gələnləri şübhəyə saldı. Hami arıq oğlanın açlığı işləri görmək istəyirdi. Piçılıt, söhbət, öskürək bir-birinə qarışib, böyük ispalkom idarəsinin tüstülü havasında əriyirdi. Ali kişi açarla stola döyündə səslər xırıp kəsildi. Ali kişi Köçəmirli kolxoçularının ümumi iclasını açıb, sözü arıq oğlana verdi.

Arıq oğlan asta-asta, kəlmə-kəlmə danışındı. Həmid və milis Heydər içəri girdilər. Həmid adamları basa-basa keçdi. Arıq oğlanın qulağına nə isə piçildədi. Arıq oğlan başını tərpədib razılıq verdi.

İçariyə iki qara çadralı arvad gətirdilər. Onlara pəncərənin qabağında yer edildi. Heç biri bu kənd adamina oxşamırdı. Üzlərini bərk-bərk tutmuş, başlarını aşağı salmışdilar.

Bunların kim olduğu, nə üçün kolxoz iclasına gəldikləri hamını maraqlandırırdı. Həm ilə adamlar bir-birindən soruşurdu:

- Bunlar kim ola?

Zindalı dayı pəncərənin qabağında durub, özünü arvadlara tərvəndi. Üzlərini görmək istəyirdi.

Arıq oğlan məruzəsini qurtardı. Müqəssirlərin qaçmasından danışında şəhadət barmağı ilə qara çadralı qadınları göstərdi. Heydər bu anda çadranı onların başından çəkdi.

Hamini heyrot götürdü. İclas bir müddət susdu. Bunlar səhərdən bəri kənddə tapılmayan, qaçıb itmiş Dilən və Yəhya Kamal idı. Zindalı kişi diksinib, qırğın çəkildi. Yetim Əkbər nə dedi, nə qandırıldı, Dilənə bir qapaz ilişdirməyə dartındı. Onu geri itələdilər.

Kim isə dilləndi:

- İlənin başını niyə əzmirsınız?

- Öldürün bu canavarları!

Quzu Allahyar cavab verdi:

- Arvad xeylağı ilə nə işiniz var?! Bu söz Telli xalaya xoş gəlmədi.

## BOSTAN OĞRUSU

Gecənin bir aləmində Durmuş kişi yerindən qalxıb, ətrafa göz gəzdirdi. Axşamkı qaranlıq, ayaqlanan palçıq kimi bərkimmiş, qatışmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbələyi Tapdiğın üzüm bağı bir ləkə kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hər şey əriyirmiş kimi, göy yerə qarışmışdı.

- İş iyəsi işdə gərək! - deyən Durmuş kişi çoxdan bəri suvarılmışından qurumuş və torpağı çatlamış ləklərin arası ilə gedirdi. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib, səs salmamaq üçün şalvarını dizinə qədər çırmadı, papağını qoltuğuna vurub, sinə-sinə yeridi. Sonra özüna ürək verməyə başladı: «Heç qorxmaq istəməz! Yatıbsa, işim işdir. Oyaq olsa, deyərəm: Söhbətə gəlmisəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyənək!»

Kərbələyi Tapdiğın dəyəsinə yaxınlaşanda qulağınasəs gəldi. Deyəsən, haradansa: «Ey, hey-hey, ey!» çağırıldılar. Qızılıqlı kollarının dibinə çöküb, qulaqlarını şakladı. Bir şey xışıldayırdı. Durmuşun fikirnə gəldi ki: «Kişi pusquda dayanmış olar, məni oğru bilib, doldurar qırmanı qarnıma». Bu fikir çəkic kimi onun başına dəydi, bədənini odlandırdı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını səsləmək istədi. Bir dəqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtənkələ olduğuna inandı.

Heyvan, Durmuşun vedrəyə oxşayan gövdəsini görüb hürkmüş, rahatsız olmuşdu.

Durmuş dəyənin yanında barmaqları üstə yeriyib, xəyal kimi səssizcə Kərbələyi Tapdiğın yatağına yanaşdı. Kişi şirinçə yuxuda xoruldayırdı. Əyilib Tapdiğın üzünə diqqətlə baxdı. İnadı ki: «Yeddi gün, yeddi gecə!» dev yuxusuna gedib. Kərbələyinin plov yeməkdən böyüyən ağızı elə geniş açılmışdı ki, oraya dolan yuxunu

yeddi gün, yeddi gecədə ancaq həzm edə bilərdi.

Durmuş özünü tənəklərin arasına verdi...

Kərbələyi Tapdiğın bağında bir lək yaylıq üzüm var idi. Bu xırda, yumrugılıq, ağ, şirin, sıxsalxım üzümdür. Tez yetişdiyinə görə nobar olur, çox sevilir, az tapılır, baha satılır. Neçə ildir ki, Kərbələyi Tapdiq altı tənəkdən altı salxım üzüm dərə bilmirdi. Üzümləri gülünü tökər-tökəməz ala-qora vaxtında yoluşdurub aparırdılar. Kərbələyi xəbər tutanadək bir salxım da qalmırdı. Arvad onu çox danlayırdı. Axırda özü də hirsəndi.

- Canım, - dedi, - belə şey olmaz axı, görüm bu zəhrimərə dadanan kimdir? Onun qarnını yırtmasam, mən Kərbələyi Tapdiq deyiləm...

Oğlunu, nökərini də göndərmədi. Üzümlər gül tökəndə iyun ayının axırlarında yorğan-döşəyini götürüb bağda, dəyədə yatardı. Niçə də yatmasın? Qoruya bilsə, tənəkdə bir pud üzümü var. Qolqanad açıb, isti torpaqlarda yatan tənəklər bulud kimi dolu salxımlar verir. Dolmaliq vaxtını ötən və baş qaldırıb tac kimi şax duran yarpaqlar, sanki günəşin almaz zərrələrini, sabahın ilhamlı tərənlərini sorub salxımlara və şəffaf gilələrə doldurur. Yarpaqlar yaşıllı ətəkləri ilə salxımları örtüb bəsləyir. Salxımlar isə pərvazlanmış quş kimi, yuvasına siğmayıb kənara boylanır, quşları çağırır və bəlkə də yoldan ötənlərin zavalına gəlir...

Üzüm, na üzüm! Şəkər kimi saqqıldayır, diş vuran kimi şirəsi qana keçir, ürəyə axır, gözə işiq, dizə taqət verir. Tənəklərdən sallanan salxım deyil, onluq çervonlardır.

Vaqon pəncərələrindən baxan bəzəkli xanımların gözü bu üzümə sataşdım, deyəcəklər: «Vinoqrad davayı!» Belə olanda hansı axmaq güzəstə gedər? Mən də deyəcəyəm: «Kilosuna ədin çervon davayı!»

Bu ağıllı fikirlər yalnız Kərbələyi Tapdiğın başına gəlməmişdi. «Ürəkdən ürəyə yol var» deyərlər. Bunları Durmuş da yaxşıca

kəlləsinə vurmuşdu.

Gecənin bu vaxtında, porsuq kimi tənəklərin arasına soxulub, salxımları şirin yuxusundan oyadan və yoluşdurən Durmuş da hər salxımdan «bir cervon» gözləyirdi. Fikirləşdi ki: «Atadan mənə bir çatı da düşmədi, boğazima salım. Böyük qardaş (Kərbəlayı Tapdıq) mənə kəbin kəsdi, hamisini içəri ötürdü, məni məğmun elədi. Qapısında bir donuzu əskikdir. Bağı özünə bəsdir. Heç olmasa bu yaylıq üzümü də mənə çatmazm!»

Durmuş «işini» görüb, bostanına qayıtdı. Üzümü yerbəyer elədi. Bir gil də ağızına qoyub, şirinliyindən dodağını marçıldatdı. Bu üzüm, cavan vaxtında minbir qorxu və ürək döyüntüsü ilə gecə xəlvət görüşündə nişanlılarından aldığı «haram öpüş» kimi ləzzətli idi. Həmlələr pozmuş, qoşun sindirmiş, qala fəth etmiş əsgər sevinci ilə Durmuş yatağına girdi.

Kərbəlayı Tapdıq elə bil yuxudan oyatdılardı. Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idı. Nağıllarda söylənən tilsimli gecələr Tapdığın yadına düşdü. Gøyə baxdı. Səliqəsiz səpilmış ulduzlar ona qızıl onluqları xatırlatdı: «Nə ola, bu qızıllar göydən qopa, qızıl yağışı yağıydı. Nə qapaqap olardı, fələk! Qılı papağımı başıma basıb, bir yüzcə dənə yiğsaydım birtəhər olardım. Şəhərin göbəyində bir mülk alardım, ya da Namazlıların bağını ələ keçirərdim, ildə on beş-iyirmi min manatlıq təkcə «Təbriz üzümü» satardım. Onda Durmuş da paxılığından çatlardı. Qoy onda mənimlə ha bahsə girişsin!..»

Kərbəlayı Tapdıq bu dadlı xəyalını udramışdı ki, nökər qulağına piçıldı:

- Vaxtdır! Vaxt keçir!

O, yerindən qalxdı, işarə ilə nökərə qandırdı: «Şən o yandan gəl!»

Özü ağacların arasından dərəyə endi. Durmuşun bostanına keçdi.

Bağ da bostanın yeri də qardaşlara atadan qalmışdı. O zaman ayrılanla nə təhər oldusa, Durmuş xali yer yiyesi oldu. Atıldı, düdüd, çığır-bağır saldı, şəriət yanında, yüzbaşı yanında sözünü eşitmədiłer.

Ovladığı bir qazı ətəyinin altında axunda peşkəş apardı. Şən demə, Kərbəlayı Tapdıq da axunda ağızında bir qızıl onluq göstəribmiş. Bağ davası başlananda axund istiot kimi tündləşdi. Kərbəlayı Tapdığın sözünü təsdiqlədi. Durmuşun üstünə qışkırdı:

- Qaz boyunu kimi boynunu uzatma! Kişi ağızında qızıl kimi söz danışır!

Durmuş başını aşağı salıb dedi:

- Eybi yoxdur! Qoy böyük qardaş bağa yiylənsin, can sağ olar, mən də o xali yerin torpağını qızılı döndərərəm. Heç eybi yoxdur!..

Durmuş, doğrudan da, dediyini edirdi. Qanqallı, tikanlı, sarmaşıqlı yerin torpağını atım-atım edib, un kimi elədi. Yaxşıca arx çəkdi, su çıxartdı. Yerin ətrafına iki cərgə mevə ağacı əkdi. Yeri isə hər il dirlik bostan edib, çoxlu mənəfət götürürdü. Səliqə ilə əkilmiş, taxtalanmış bostan yaz vaxtı Quba xalçasına bənzayırıldı. Yaşıl, cavan alma, armud, ərik, əncir ağacları saçaq kimi sallanıb sixlaşırdı.

Durmuşun bostandan dəsmal-dəsmal pul götürməyi, hələ bağ salmaq fikrinə düşməməyi Kərbəlayı Tapdığı narahat edirdi. Fikrinə golirdi ki: «Bu gədə məni ötəcək, mənim var dövlətim yalan olacaq...»

Kərbəlayı Tapdıq bu dərdi sinirə bilmirdi. Durmuşa badalaq qurmağa çalışırdı.

Son zamanlarda gözünü onun yemişlərinə dikmişdi. Dəfələrlə gündüzlər kiçik qardaşının bostanına kecib «əhvalpürsənlilik» bəhanəsi ilə yemişləri bəlləmisiñdi. İki-üç kisə yemiş «daşbaş» eləyib satdırmaq, bostanın xeyrindən «seyziyab» olmaq iştahasında idi.

Gündüzdən nökəri öyrətməşdi ki, kisə götürüb, bağa gölsin.

Yemiş tağları göyləri əmib, yerləri sormuş, ərköyün oğlan kimi köks gərib, qol-qanad açmışdı.

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki göyşəyirdi. Qalın və şax yarpaqları başında boşqab kimi tutan uzun zoqlar deyil, qonaqcıl gəlin biləkləri idi. Yemişlərin bəzisi qaraqabaq adamlar kimi burnunu yerə dikmişdi. Çoxusu ağaran qabarlıq gövdəsi ilə yelkənə bənzəyirdi. Eləsi də vardı ki, yupyumru şamama kimi...

Kərbəlayı Tapdıq bəllədiyi tağların dibinə sindi. Nökərə him elədi:

- Çırçıdır! Nə durmusan?

Cöpur, ağır və böyük yemişlərə əl dəyən kimi tağdan üzüldü. Bəzi yemişləri tağdan üzmək çətin idi. Toy və bəylək günləri Tapdığın gözü önünə gəldi. Xəncəri çəkib, yemişlərin saplaşğını kəsdi.

Yemiş, nə yemiş! Öz-özüna tağda cathacat cirilan yemiş!

Tapdıq dayaz ləklərdə sürüñə-sürüñə yemişləri seçib dərir, nökər isə kisəyə yığıb, dərəyə yendirirdi. Cox çəkmədi tağlar boşaldı, kisələr doldu. Dan yeri sökülməkdə idi ki, onlar kolların arasında itdilər.

Səhər açılmış, gün xeyli qalxmışdı. Hər gün dan üzü yuxudan duran qardaşların heç biri yatağından çıxmak istəmirdi. Azar dəymış kimi, yataqda o yan-bu yana çevrilirdilər. Hətta Kərbəlayı Tapdığın yatağını gün döyürdü. Dözmək mümkün deyildi. Yerini divarın dibinə çəkdi, başını yerə qoydu, gözünü yumdu, qulağını bostana tərəf şəklədi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat Durmuşun hayküyü qopacaq. «Qoy gəlib məni yatan görsün».

Durmuş da qalxmır, gözləyirdi ki, Tapdıq «üzümlərim vay!»-deyəndə, gümanı bu tərəfə gəlməsin. Gəlsin məni yatağımda görsün. Mən də yuxudan indicə oyanmış kimi, gözümü ovuştura-ovuştura

qalxım, heyrətdə qalı...»

- Nə olub, dadaş, nə xəbərdi?-deyə o, yoldan ötenlərə baxmaq üçün yerindən boylandı. Yemiş tağları gözünə bir təhər gəldi. Diqqət edəndə şübhəsi artdı. Yerindən sıçradı. Şalvari dizinə çəkib yüyürdü.

Yanılmırkı, bəllədiyi Carco yemişlərindən biri də qalmamışdı. Ləklər ələk-vələk edilmişdi. Tağlar güllələnmış igid kimi üzü üstə sərilmüşdi. Gözünə inanmadı. Bir də yoxladı, əli ilə tağları çevirdi, ayağı ilə torpağı eşalıdı. Otun arasına baxdı.

- Yox, - dedi, - bostanı pozublar!

Yoldan ötenlərdən şübhələndi. Yol üstüna qaçıdı. Orada gül-gülə araba sürən və at üstündə qucağına quzu alıb aparan kənd-lilərdən başqa kimsəni görmədi. Qayıtdı. Tapdıqə xəbər vermək üçün ləkin qıraqından səsləndi:

- Dadaş, ay Kərbəlayı dadaş, hey!.. Onun səsini eşidən kimi Tapdığın dodaqlarında təbəssüm oynadı: «Hə, - dedi, - dostumun canına isti keçir ha!.. - O, yenə eşitməməzliyə vurub qalxmadı. - Qoy lap özü gölsin, çağırınsın».

Durmuş mərzi keçib gəldi. Qardaşını yatan gördükə qışqırıldı:

- Ay dadaş, nə yatmışan, evimi yixıblar, dur görək bu nə işdir!

Tapdıq bostana apardı. Ayaqlanan ləkləri, pozulan tağları birbir göstərib, yana-yana dedi:

- Gör, bir gör! Gör namərd oğlu malımı nə günə salıb! Buna bax sən Allah! Bu tağların hər birində beş-altı yemiş var idi. Biri bir oğula dəyərdi... Saxlamışdım el dağdan qayıdana. Vay köpək oğlu, toxumluqları da yolubdur. Sənin atan gorbagor olsun!

Tapdıq baxırdı, özünü heyrləti göstərməyə çalışaraq dedi:

- Heyif! Heyif zəhmətinə!.. Ay canım, səndə də günah var ax! Bostanda yatmışan, niyə aysiq olmursan? Bilmirsən ki, oğrular gözdən tük çəkirlər? Mən o üzümü güc-bəla ilə saxlamışam. Gecələr

yuxunu özümə haram eləmişəm.

Boğazını biçən kədərinə baxmayaraq, Durmuş Tapdıq «üzümü güc-bəla ilə saxlamışam» sözünə içində istehza ilə güldü, öz-özünə dedi: «Ay saxladın ha!..»

Tapdıq qardaşına təsəlli verməyə çalışdı:

- Eybi yoxdur, canın sağ olsun!..
- Heç sağ olmasın belə can ki, əməyinin məhsulunu itə-qurda verəcək...

- Eybi yoxdur. Oğru elə həmişə ogrudur. Sən yenə əkəcəksən, yemiş yiyesi olacaqsan. Amma oğru...

Durmüş onun cümləsini bitirməyə macal vermedi:

- Oğrunun namusu əllərdə qalsın!.. Axi buna zəhmət çəkmişəm, əlim qabar olub bel vurmaqdan. Xalqlar kimi muzdura, əmələyə əkdirməmişəm. Hər yemişa bir gecə yuxusuz qalmışam axı!..

Burada Kərbəlayı Tapdıq diksindi.

Bayaqdan bəri atası, anası söyüldürdü. Buna dözürdü, çünki qardaşdır, söyürsə də, yarısı özünə gedir. Durmuş ağızını açıb, arvad söyüşü söyəndə kişinin namus damarı dimdik durdu, üzü qızardı, dodağı pörtdü, gözü bulandı, bəbəklərində, deyəsən, ildırım çaxdı. Durmuş isə bir də təkrar etdi:

- Oğrunun namusu əllər düşün, demirmi ki, bunun yiyesi var?!

Kərbəlayı Tapdıq qırx yeddi yaşa çatmışdı, heç vaxt belə üzü yuxarı namus söyüşü eşitməmişdi. Qan başına vurdı, ürəyinə alov doldu. Əlini xəncərin dəstəyinə atıb, qınından siyirmək istəyəndə, bir də qaşlarını çatıb fikirləşdi: «Yaxşı, vursam, deyəcək: «Oho! Oğru sənsən ki!..» Yox, açıb-ağartmaq lazımlı deyil...» Boğulmuş bir səslə dedi:

- Nə lazımlı yemişdən ötrü namusa söyürsən? Yaxşı deyil! Eşidən olar...

Durmüş gözünü pozulmuş ləklərdən ayırmadan bir az da hirslenib, özündən çıxdı:

- Necə yaxşı deyil! Mənim malımı yeyəni söyərəm də, o yana da keçərəm. Bu nə sözdür?

Bu sözər kürədə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdıqın ürəyinə dəyir, onu yandırıb yaxırı. Ayri vaxt olsayıdı, Kərbəlayı Tapdıq ölüb-öldürməkə cavab verərdi. Amma indi vəziyyət elə idi ki, sükutdan başqa çara yox idi. O, üz döndərib getdi. Bağına keçdi. Ayağının altında bir salxım əzilmiş üzüm görəndə diksindi:

- Niisi!

Elə bildi ki, kim isə üzümü dərib, bağ yiyesini görəndə tullayıb qaçıb. Bağın ətrafına baxa-baxa tənəklərə yaxınlaşdı. Yaxınlaşdı, nə gördü! Tənəklər sağılmış qoyun kimi durub baxır. Yaylıq üzümü elə tomizləyiblər ki, deyərsən günün günorta çağrı buradan bir dəstə oğru kecib. Bir zingirə də üzüm qalmayıb. Salxımlardan qırılan gilələr ləkin içindəki cuxurlara tökülb. Tənəklərin yoluq yarpaqları sallanır, budaqlar soyulmuş adam kimi, mat-mayus, boynu çıynında baxır, salxımların saplaq yeri göz yaşı tökür.

Tapdıq arxası getmiş və evi yixilmiş ata kimi, halsizca diz çökdü. Tərpənməyə taqəti qalmadı. Ağr-ağır nəfəs aldı, güclə qışqırı bildi:

- Gəlin hay, gəlin hay! Gəlin!..

Zərər görənlər kənd sovetinə gəldilər. Hər ikisi zərərini dedi, əhvalatı danişdi. Katib akt yazdı və soruşdu:

- Kimə gümanınız gedir?

Durmüş Ağcanın oğlunu dedi. Kərbəlayı Tapdıq isə Danqır Abası yazdı. Katib yena soruşdu:

- Nə bilirsiniz, bəlkə ikisini də bir adam dərib? Tapdıq etimadla cavab verdi:

- Yox, mənim bağımı ayrı adam dərib.

- Nədən bilirsən?

- Bilirəm!

- Bilirsən, bəs niyə oğrunu açıq göstərmirsən?

- Yox ey, yadımdan çıxdı, bilmirəm! Bilmirəm, yemiş oğurlayanın atasına lənət!

Məsələni aydın etmək çətin oldu. Danqır Abas həbsdə imiş, Ağcanın oğlu isə bir ay imiş ki, kənddə yox imiş. İş sovetə tapşırıldı, təhqiqata verildi.

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi.

- Dur bir tez vağzala çıxaq! - dedi.

- Yorulmuşam, yenice xırmandan gəlmışəm, qılçam gizildəyir, qoy dincəlim, - deyə kənd sovetinin sədri cavab verdi.

- Yox, iş var, gedək!

- Mən ölüm qoy nəfəsimi dərim!

- Yox ey, iş var. Tez ol! Qəribə bir iş görəcəksən.

Sədr çəkməsini ayağına çəkib qalxdı. Onlar bağçanın içi ilə ötüb, çəpərdən aşib, vağzala keçdiłər.

Zəng səsləndi, səsi ilə də hamını hərkətə gotirdi. Kimi adamları basabasa əlini kassanın pəncərəsinə yetirməyə can atır, kimi çamadan əlində növbətçiyyə güc gəlib, dal qapıdan platformaya çıxməq istəyirdi.

Dəqiqələr keçdikcə hay-küy artırdı. Adamlar bir-birinə qarışmışdı. Ümumi gurultu içinde vağzal istilahları eşidilirdi:

- Plaskart!

- Sürət qatarı.

- Tranzit.

- Birbaşa.

- Hara soxulursan!

Bufetin sağ kənarında balaca bağın qabağındakı vağzal bazarı minikləri, çağrılmış qonaq kimi aramsız gözləyirdi. Üzümü səbətlərə düzən, almanın yüngül-yüngül çəkib kağız torbaya dolduran, stekanı təmizləyən kim, bişmiş kotleti stola düzən, yemişi dilimləyən kim...

Qələndər sədrin qolundan tutub, bağın qırığına gətirdi. Barmağı ilə nişan verdi:

- Bax, mən ölüm bir yaxşı bax!

Tapdıq iki tay Carco yemişini yerə düzəmkən nökərinə kömək edir, göstəriş verir, o yan-bu yana baxıb, nökərinə nə isə deyirdi.

Qaynar su budkasının solunda isə Durmuş qabağına yaylıq üzümü ilə dolu balaca bir səbət qoyub, kisəni qılçası arasına almışdı, qorxa-qorxa səbətin ağızını bəzəyirdi.

Sədr baxdı, baxdı, yandı, töküldü:

- Yaziq Danqır Abbas, binəvə Ağcanın oğlu!..

- Çaaqqal baş qopardır, qurdun adı bədnəmdir, - deyə Qələndər onun sözünü təsdiqlədi.

Qatar gəldi. Adamlar vaqondan töküldülər, qırılmış boyunbağı kimi yerə səpələndilər. Yeyənə, içənə, aldığı qoltuğuna vurana, vaqonda gözləyənə, sevgilisinə meyvə aparana bax! Pullular alır, mallılar satır, aralıqda qalanlar tamaşa edirdilər.

Tapdıq on iki-on üç yemiş xırıda vermişdi ki, müştəri azaldı. Üçüncü zəng vurulandan sonra qatar yola düşdü. Yemiş alan olmadı. Boylanıb budka tərəfə baxanda Durmuşun əlində yaylıq üzümü gördü, yerindəcə donub qaldı.

Onların gözü bir-birinə sataşdı: atışan adamlar kimi özlərini yığışdırıldılar. Diqqətlə bir-birinin üzünə və matahına baxdılar.

Durmuş səbəti yera qoyub, özünü ağacların arasına verdi. Kərbəlayı Tapdıq nökərə him elədi:

- Gəldilər...

Özü isə divardan hoppanmaq istəyərkən, bir əlin biləyindən yapışdığını gördü. Bu, sovet sədri idi.

Qələndər isə Durmuşu yaxalayıb gətirirdi.

Onlar bu iki qardaşı üzləşdirməyə və məsuliyyətə almağa gətirirdilər.

## AYAZ

Hələlik darıxmayın, mən Əkbərin cavanlığından danışmaq istəyirəm.

O, bəzəkli, təntənəli, gurultulu saraylarda gün keçirməmişdi. Yerişi ilə nişanlayan, kirpiyi ilə oxlayan, baxışı ilə xumarlanan, nazi ilə canlar alan xanımları görməmişdi. Süfrası bərəq vuran şərab məclislərində sağlıq deməmişdi. Cəbhələrdə döyüşməmiş, vuruş maldarda igidlərlə qarşılaşmamış, həmlə, zərbə dadmamışdı.

Əkbər elm adamı, kitab düşkünü də deyildi. İşdə, həyatda gözəçarpan bir qabiliyyəti də yox idi. Natiqəsi zəif idi. Bəzi mühəndislər kimi beş kalməni bir-birinə calayıb, içindən məna çıxarmağı bacarmazdı.

Yoldaş oxucu, deyəsən, ürəyinə yatmadı? Dodaqlarını büzüb,ayağa qalxmaq istəyirsən...

Gəncsənsə, yəqin düşünürsən: «Əzizim, belə tiplərin ədəbiyyatda nə işi? Bunun sənətə layiq bir xasiyyəti yoxdur. Bir adam ki, ürəyində qız yarası görməyə, bir təbəssüm üçün hönkür-hönkür ağlamaya, eşq badəsi nuş etməyə, dünyanın, varlığın iyini bir tikməli yaylıdan almaya, bir qəmzdə min bir mənə oxumaya».

Yaşlısansa, dünyanın yalnız istisini yox, soyuğunu da dadıbsansa, deyəcəksən: «Mübarizə görməyən, səyahətə getməyən, bılıksız, təcrübəsiz adamdan nə ibrət almaq olar?»

Əkbər siz deyən adamlardan olmasa da, özünə görə ibrətli həyat yolu var. Onun cavanlığı göl kimi sakit keçməmişdi. Onun gözü banna şagirdliyində açıldı. İlkərlə usta Murtuzun yanında sənət öyrənərdi. Bir də görərdin, səhər açılmamış usta Murtuz adam göndərib tapşırırdı:

- Əkbər, durma gəl!

Əkbər dərhal anlardı ki, iş var. Palçıq təknəsini və ciyinini ağırtmasın deyə, tikdiridi köhnə arxalığı götürüb cumardı. Ustası, görərdin, filan tacirin, bəyin, mirzənin, axundun evini tikməyi boynuna götürmüştür. Fəhlələr yer qazar, evin bünövrəsini qoyar, usta tarazla ölçər, ip uzadır, başlayıb divarı qaldırırdı. Əkbər torpaq gətirər, palçıq tutar, daş daşıyardı. Fəhlələrin hamisində çox işlərdi. Gün muzdunun isə yarısını alardı, çünkü usta Murtuz onunla qabaqcadan şərtləşmişdi: usta ona bannalıq öyrəndirdi, o da muzdunun yarısını ustadan almırkırdı. Bunu da ona görə edərdi ki, sənət öyrənsin, ali çörəyə çatandan sonra rahatca otursun, az işləyib, çox istirahət eləsin, çoxlu çay içsin, bu ağır, yuxusuz günlərin yorğunluğunu, əzəbini canından çıxarsın.

Cəld işlədiyinə görə usta Murtuzun Əkbərdən xoşu gələrdi:

- Şagird deyil, igidir, igid! Tikintinin fəndini öyrənsə, işin çəminə tapsa, ustaların əlini taxtaya bağlayacaq! Pah, insan da belə işçilər olar? Əjdaha kimidir!

Bir il, dava düşən ili tacirlərin gəlhagəli idi. Hansı baqqalı dindirsən, alaxana-balaxanadan dəm vurardı. Şəhərin dar küçələri, sıx həyətləri, qaranlıq damları onları təmin etmirdi. Kənarlara, yoncalıq, dirrik yerlərinə çəkilirdilər. Pulun gücünə beş ay ərzində koma-koma evlər tikildi. Bənnanın iş günü, az qala, bir qızılı çıxmışdı.

Bunlar usta Murtuzun ürəyinə yatırdı. O, çox işləyir, çox da qazanırkırdı. Sutkanın on altı saatını damda-divarda keçirirdi.

Əkbərin qoçaqlığı indi göza çarpırdı. Günün yandırıcı istisində, təknə ciyində tər tökə-tökə nərdivana qırğı kimi dırmandığını görənlər dayanıb tamaşa edirdilər. Onun ustaya kərpic atmasına, hətta palçıq dolu təknəni, baratanı «ya mədəd!» - deyib, yuxarı tullamasına hamı mat qalırdı. Camaat əlini əlinə vurub, heyrət etdikcə, Əkbər qızışırkırdı. Təknəni daha çox doldurur, daha etinasız

atirdı. Özü də irəli yeriib, təknənin altında dururdu.

Bunun böyük mənəsi vardı. Başını aşağı salıb, divarın dibində durmaqla demək istəyirdi: «Başımı verərəm! Düz atmamışsما, qoy düşüb, başımı parçalasın».

Usta Murtuz hərdən bir kişinin həyatında işlərdi. Bənnə-fəhlənin xörəyini də iş sahibi verərdi. Nədənsə, qadınlar fəhlələrdən gizlənməzdi. Əkbər bundan əsəbiləşirdi: «Necə yəni? Biz kişi deyilik?» Əlipaşanın həyatında işləyəndə Əkbər bir ev qulluqcusu gördü. Kaş ki, heç görməyə idi! Kişi durduğu yerdə pozulub haldan getdi.

Nə olar qız görəndə? Adam qız da görər, qızla danışar da, zərafatlaşar da, şəhər yerində qol-qola verib gəzər də...

Əkbər bunu bilirdi. Qonşu qızı Bilqeyislə o qədər qum-qum, gizlənqəq oynamış, o qədər əl-ələ verib kəpənək tutmağa, quş yuvası axtarmağa getmişdi ki... Ancaq heç bu günə düşməmişdi! İndi nədənsə gözü qulluqcu qızı sataşan kimi birtəhər oldu. Deyəsən, gözüün işiq, üzünə qırmızı, könlünə xəyalat gəldi.

Bir də baxdı. «Gözün aydın!»

Qız göy köynək geymişdi, quyudan su çəkib, vedrələrə tökürdü, hərdən üzünü örtən telini kənar etmək üçün başını geri atırdı, qara və ayıq gözləri ilə arabır yuxarıya, tikintidə çalışanlara baxırdı.

Əkbərin gözü qızın gözlərinə sataşanda dünya bir-birinə dəydi. Göyün buludları ağ ətəyini sallayıb, yeri örtdü. Anı bir külək yenicə tikilmiş yarımcıq evi qaldırıb, yeddi kərə firlatdı. Əkbərin təpəsinə çaxdı. Əkbər bu zərbənin nə səsini eşitdi, nə ağrısını duydu. Ona elə gəldi ki, zərbə öz təsirini içəri verdi. Onun gənc və möhtəris qəlbini ovlanmış qartal kimi çırpınb, köksüñə vəlvələ saldı, az qaldı yerində qopub göyün boşluğuna uçsun...

- Ədə, Əkbər, başımı yardım, nə xəbərdir!

Usta Murtuzun səsi Əkbəri xəyalatdan ayıltdı. Başını qaldıranda

göydən kərpic yağıdığını, ustanın qaçıb, divarın başında dayandığını gördü. Özü hiss etmədən kərpieləri bir-birinin ardınca elő tullamışdı ki, usta hürküb qaçmış, divarın bir kənarında durub bağırılmışdı:

- Ədə, Əkbər, başımı yardım, nə xəbərdir?

- ...

- Əkbər, sənə nə olub?

Əkbər utandı. Dinmədi. Başını aşağı salıb işlədi.

Əkbər bir sohər yerindən qalxanda qızı əməlli-başlı bənd olduğunu hiss etdi. Əl-qolu boşalmış, dizi taqətdən düşmüş, könlü yaz suları kimi bulanmışdı. Özündə bir əskiklik duyurdu. Sanki onu bu evə, illorcə yaşadığı bu tənha və məhrəm guşəyə müvəqqəti buraxmışdır. Vaxt bitdiyi üçün naməlum bir adam qapını kəsib, onu bayıra çıxarmaq istəyirdi. Buna sevinmalımı idi, ya ağlamalımı idi? Gököynək qızın baxışları Əkbərin gələcək həyatından pərdələri qaldırılmışdı.

O, açıq havanın qızdırıcı günəşini, baharın ətirli səhnələrini, yurdusuzluğun ağır günlərinimi gözləyirdi? Nə qədər fikirləşdisə, bunu aydın eda bilmədi.

Tələsik əl-üzünü yuyub, tikintiya qaçıdı. Hələ heç kəs gəlməmişdi. Çırmanıb palçıq hazırladı. İki bəhanə edib, həyatda oyan-buyana getdi, məhbubəsini gözaltı axtarmağa başladı.

Usta gəldi. Hami öz işinə davam etdi. Qız yenə həyatda göründü. Əkbərin gözündə aləm bir-birinə dəydi. Ürəyi döyündü, başı giccalləndi. Qızın yaxına gələcəyini, bəlkə də onlara çay hazırlayacağını güman etdi. Nə cür oldusa, gözü yenə qızın şəvə kimi qara, yaz göyləri kimi aydın gözlərinə sataşdı.

O, köhna kişilərə inanırdı. Onlar: «Qəlbən-qəlbə yol var», - deyirlər. Qız Əkbərin qəlbindən xəbərdar olmasayıd, ustanı və başqa fəhlələri qoyub, düz Əkbərin gözünün içərinə baxmazdı... Əkbər ayağa qalxıb, könül dolusu iştaha ilə baxmaq istəyəndə, qız



üzünü çevirdi. İslanmış bir xalçamı başına alıp, həyatdən çıxdı, gözdən itdi. Ökbəri bir uşaq kükünlüyü bürdü. Bir ah çəkdi. Gözünü qapı-bacadan yiğib, kərpic atmağa başladı.

- Bərk!

- Ökbər, bərk at!

- Bir az bərk at, Ökbər!

Usta Murtuz heyrətindən qayıdırən aşağı baxdı.

- Bərk at ki, çatsın da!

- Biyy! Oğlum, sənə nə oldu birdən-birə? Yoxsa kefən xarabdır?

Naxoşsan, hə?

Ökbərin kərpicləri ikinci qata, ustanın əlinə çatmirdi. O nə qədər gücənir, ayağını uca yera qoyub atıldısa, kərpic getmirdi, əlindən çıxan kərpic qəlp fışəng kimi qayıdırən, tappılıtlı yero düşürdü. Usta Murtuz dayandı:

- Xəstəsən, bala, get yat, - dedi. - Yorğanı başına çək, bir möhkəm tərlə!

Ökbər, doğrudan, xəstələndi. Usta Murtuz gəlib, onu yataqda görəndə, təsəlli olsun deyə, hay-küy saldı:

- Sənin nəyində yatasan, a qırışmal? Dur, əl-üzünü yu, cynin aclsın, yatlıqca ağırlaşarsan. Rəngin lap durulub.

Usta Murtuz xəstənin ürəyini açmaq üçün şirin söhbətlər elədi. məzhəkə dedi. Gətirdiyi qırmızı almadan soyub ona verdi.

Xəstənin üzünə bir şey deməsə də, fikirləşdi ki: «Evsiz-adamsız oğlanıdır, baxan olmaz, xəstəliyi bərkisiyər. Əlipəsaya deyim, buna şorbadan-zaddan hazırlatsın».

Ökbər mütəkkəyə arxalanıb, pəncərədən baxırdı, fikir-xəyalatını dağıtmaq üçün, ya bir yerə yiğmaq üçün papiroso papiroso calayırdı.

Ayaz - Əlipəsanın ev qulluqçusu, həmin o göyköynək qız - əlində bir qab xörək qəfildən içəri girdi.

Əkbərin huşu başından çıxdı. «İlahi, yuxu görürəm, ya bu aşkardır?» - deyə özünü toxtdı. Yerində dik oturdu və qızın pul kimi qızarmış yanaqlarına baxıb güc-bəla ilə dilini tərpədə bildi:

- Nə zəhmət çəkirsiniz?
- Xoşdur!

Ayaz bu cavabı deyəndə, Əkbər sevincindən az qaldı sıçrayıbayağa qalxın. Gülümsədi, Ayazın cavabını xəyalında dənə-dənətəkrar edib fərəhləndi: «Demək, mənim zəhmətimi çəkmək onun xoşuna gəlir...» - deyə düşündü.

Əkbər ha fikirləşdi. Ayaza layiq və münasib xoş bir cavab tapmadı. Aralıqda davam edən sükutdan utandı. Ömründə ilk dəfə nail olduğu belə ezziz bir görüşdə sükutla ötən dəqiqələrə heyfisləndi. Qızdan soruşdu:

- Gözəl qız, sənin adın nədir?

Bu sualın yersizliyini özü də anladı. Lakin əlacsızlığından soruşdu.

Ayaz ona duz, qaşıq verdi. Dəsməli qatlayıb, getməyə hazırlaşdı. Pəncərəyə baxa-baxa dedi:

- Qəşəng oğlan, hava ayazdır.
- Aybəniz qız, adını bəyan elə!
- Naçaq oğlan, məramını aç söylə!
- Qonağım qız, məni sağaltı, amandır!
- Ellim oğlan, yatma dur!

Onların səhbəti aşiq deyişməsi kimi oldu. Əkbər qızın mehribanlığını və meylini görüb,ayağa qalxdı, onu küçə qapısına qədər yola saldı. Dahınca uzun müddət baxa-baxa qaldı. Qız çıxdan gözdən itmişdi, lakin Əkbər onun izinə baxırdı.

Sabahı gün Əkbərin kərpicləri yenə göyərçin kimi göyün yuxarı qatlarına qalxırdı. Ustalar, fəhlələr də ruhlanıb, axşam qaranlığına qədər işlədilər.

Usta Murtuz elçi düşdü. Əlipaşa şərt qoydu:

- İşləsin, tikintini bitirsin, işinə, mərifətinə baxarıq. Birdən-birə mən nə deym! Çox da qulluqçu qızdır, axtı mənim çörəyim ilə pərvəriş tapıb.

Əkbər iki ay bərk işlədi. Əlipaşanın bütün buyruqlarını yerinə yetirdi. Onun gözüñ «iş görən, mərifətlü» görünmək üçün tikintinin fəhlə işini də boynuna aldı. Əlipaşa onun üçün muzdla işləyən iki fəhləni işdən çıxartdı. Usta Murtuza dedi:

- Olinin altında Əkbər kimi oedula var. Sənə fəhlə nə lazımdır?
- İşlə, qoçum, qurtar!

Usta Murtuz bir gün Əkbərdən müştuluq tutdu:

- Əlipaşa razi oldu. Qız sənindir. Tədarük gör!

Bu xəbərdən Əkbərin ürəyi dağa döndü. Qoluna yeni qüvvət gəldi.

Günlər də get-gedə qızır, ağır işdə çalışmaq çətinləşirdi. Bir gün Əkbər fikirləşə-fikirləşə palçıq ayaqlayıb yetirməkdə idi. Usta hara isə getmişdi. Xanım eyvandan baxırdı, dörd yaşı oğlu da əlində çubuğu həyatda ağac at çapırdı.

Uşaq palçıqa yaxınlaşdı, söyüd çubuğu ilə Əkbərin çılpaq baldırına çəkdi. Əkbər usuludadı. Uşaq gülüb, anasına baxdı. Anası oğlunun şücaətindən qanadlanıb uçmaq istədi və işarə elədi:

- Bir də! Oğlum, bir də vur! Balası bir də vursun, görüm!

Əkbər uşağa acıqlandı:

- Eləmə! Eləmə, a bala, qılçamı ağırdır axtı!

Uşağı qolundan tutub, həyətin o başına apardı.

Qayıdır palçıqa girdi. Uşaq qaçıb gəldi. Güllə-gülə palçığın etrafında hərləndi, fürsət axtardı və qəfildən vurdu.

Əkbər yuxarı, eyvanın məhəccərinə söykənib, saçlarını sallayan və həyətə tamaşa eləyən xanımı baxdı.

- Xanım, - dedi, - uşağı çağırın, ayağı palçıqa batar!

Bu sözü o qədər nəzakət və chtiyatla dedi ki, səsi boğuq çıxdı. Bu sözdə mərifətinə xələl gətirəcək heç bir şey olmadığına inandı. Lakin, nədənsə, xanım cavab vermədi, uşağı da çağırmadı, dişlərini ağardaraq durdu. Əkbər fikirləşdi: «Mərifət deyilən şey bunlara dözməkdən ibarətdirsə, bu, ölümdən də çotındır. Mən, deyəsan, dözə bilməyəcəyəm. Ağadır, xozevindir, qəbul. Daha mənim canımı dağ basmağa nə haqqı var?»

Uşaq onun baldırına tutarlı bir çubuq çəkib, gülö-gülə qaçıdı. Əkbərin baldırı bərk göynədi. Əkbər istədi işi, achiği və həttə canından əziz tutduğu sevgilisini də ayaqlayıb keçsin, canını bu körpə uşağın əlindən qurtarsın. Lakin cürət etmədi. Əlipaşanın zəhmi canına çökdü, səbir eləməyi məsləhət gördü.

Uşaq bir də yaxınlaşanda dilə tutdu, çubugunu əlindən alıb, atmağa çalışdı. Xanım evyandan qışqırıldı:

- İşin olmasın!

Əkbər mülayim cavab verdi:

- Xanim, uşaqa soyuq dəyər, çağırın evə!

Xanım dinmədi.

Əkbər palçığını ayaqlamaqdə davam etdi. Bir dövrə vurub başa çıxmamış, uşağın çubuğu sol qılçasını yandırdı. Bu dəfə Əkbərin yalnız qılçası yox, bütün əsəbləri yandı. O, palçıqlı ayağı ilə uşağın sinəsindən elə çırpdı ki, uşaq qartal caynağından düşən dovşan kimi yerə dəydi, hərəkətsiz qaldı. Xanım qışqırıb, özünü uşağının üstünə atdı. Küy qopdu, adamlar töküldü. Əkbər palçıqdan çıxıb, ayaqlarını təmizlədi, bir kənarda dayandı, qovulmaq əmrini gözlədi. Uşağı ovutmağa apardılar. Xanım ustani da Əkbərə qatib söydü.

- Tez ol, - dedi, - bu saat gözündən rədd ol!

Əkbər ayaqqabısını geyinib getmək istəyəndə, Əlipaşa gəldi, mane oldu:

- İşini işlə, - dedi.

Üzünü xanıma tutub, yumşaqca dedi:

- Nə olar, uşaq döyürlər də, ağlar da, kirişir də!

- Necə nə olar? Balamı öldürürdü...

Əlipaşa onu sakit eləməyə çalışdı:

- Sənin işin olmasın. Get otur yerində!

Əkbər ömründə birinci dəfə idi ki, belə heyrətlə bir işə rast gəlməmişdi. O düşünürdü: «Ola bilməz! Əlipaşa məni niyə döydürüb, dama basdırmadı?» O dedi: «Uşaq döyürlər də, ağlar da, kirişir də...»

Əlipaşanın bu hərəkətinə Əkbər uzun müddət inanmadı, inandıqdan sonra isə ona hörməti artdı. Onun xasiyyətinə «əhsən», - deyib can-dillə işi qurtarmağa çalışdı.

İş qurtardı. Əlipaşanın hüzuruna adam göndərib, adaxlısını aparmaq fikrini bildirəndə, o, etiraz etmədi:

- Mən həmişə xeyir iş tərəfdarı olmuşam. Əyalidir, gətirsin borclarını versin, aparsın. Mənim bir sözüm yoxdur.

- Nə borc?

Bu sözdən mat qalan Əkbər təkrar elədi:

- Nə borc?

Əlipaşa qızı böyütməyinə min manat məxaric istəyirdi. Qızın ərə getməyini eşidib, mübərəkbadlığna gəlmış qonaqları yola salmaq üçün də düz beş yüz altmış yeddi manat xərc çəkdiyini deyirdi. Sonra əlavə edirdi:

- Nəcib oğlan olar, bizim zəhmətimizə, atalıq ehtiramımıza müqabil bir xələtdən-zaddan da tədarük edər. Zarafat deyil, evlənir, ay parçası kimi qız alır. Evi olur, daha yurdsuzluqdan çıxır. Bu yaxşılığı ona heç kim eləməz...

Əkbərin nə yalvarması, nə vasitəsi, nə vədi Əlipaşanın bir qəpiyinə əvəz ola bilmədi. Əlipaşa bu barədə vasitəçi olanları, az qala, söyüb qovurdu.

Axırda Ayaz özü Əlipaşaya yalvardı:

- Ağa, - dedi, - mənə atalıq haqqı qoyub, çörək veribsən... Mən də xəcalatindən çıxaram. Biz borçlu olaq, sən də...

Ayaz öz təmənnasını deməyə utanırdı. Əlipaşaya məsələ aydındı. O dedi:

- İndi ki, sən xahiş edirsin, qız, pulunu keçərəm. Amma qabaqca sən də mənim kiçik bir xahişimə boyun əyəcəksən.

- Ağa, gözüm üstə, buyurun!

- Bir söz deyəcəyəm sənə. Axşam danışarıq.

- Çox raziyam, elə indi buyurun. Mən hazırlam.

- Yox, elə məsləmdir ki, sonra danışsaq yaxşıdır.

Ayaz məsələni - Əlipaşanın ürəyindəkini anlamışdı. O gecə qorxudan özünü xəstəliyə vurub, bacılığı Gülzarın yanında qaldı. Gecə səhərə qədər gizli-gizli ağladı.

Səhər suya gedəndə Əkbəri orada duran gördü. Əkbər Əlipaşanın mərhəməti haqqında xəbər soruşmağa gəlməmişdi. Ayazın üzünə baxan kimi ağladığını hiss etdi. Köyrəldi, o da ağlamaq istədi. Özünü toxadıb soruştı:

- Sənə nə olub? Niya ağlayıbsan? De görüm niyə?

Əkbərin suali Ayazı daha da köyrəldi. Güyümü yerə qoyub, dizlərini qucaqladı, hönkür-hönkür ağlamaq istədi. Utandı, ayağa qalxdı, kəhrizbaşı ilə yuxarıya, bağçaya sarı getdi, Əkbər də onun dalınca düşdü.

Dalda bir yerdə dayandılar. Ayaz Əkbərə nə dedisə, Əkbər əvvəl kağız kimi ağırdı, sonra pul kimi qızardı, bədəni alovlandı...

Həmin gecə Əkbərlə Ayaz əl-ələ verib, şəhərdən qaçıdı.

Sərin bir payız axşamında Əkbər səfərdən qayıdır, Ayazın qucağında uşaq gördü. Astanada dayandı, sevincindən nə edəcəyini bilmədi. Gəlin ananı - hələ dodağından ilk öpüşün istisi soyumamış, qəlbindən ilk təbəssümün narincı alovu sönməmiş, ilk baxışın, həsrəti getməmiş Ayazı təbrik etsinmi? Sabahkı qara günlərin,

ağzını əcdaha kimi açmış ehtiyacın dəhşətlərini düşünüb ağlasımı? Sevinsin!

Heyvan da balasına baxıb fərəhlnir. Lakin insan müstəsnə ülvı bir məxluqdur. Uşaq iki qəlbin bir möhbəbbəti, iki keçmişin bir gələcəyidir. Süfrəsi uşaq siltəğı, uşaq həvəsi, övlad səsi ilə şənlənməyən ailənin kədəri dağlardan ağır, zəhərlərdən acıdır. Onu tənhalığın qara və iti dişləri meyit kimi gəmirər. Ölüm də onları quldur kimi çalıb aparar.

Bunları düşünərək, oğlunu bağırna basan ata, övladının qırmızı, balaca, yumşaq yanaqlarını öpüb, başdan-ayağa qədər süzdü. Nədənsə o, atalarsayağı, uşağın qas-gözünə, sisətinə diqqət edib, özündən bir əlamət görmədi. Gözü uşağın əskiya bükülmüş, soyuqdan göyərmiş bədəninə sataşdı. Ayağına baxdı. Boğazından tutan ehtiyac və yoxsulluğun əzabını bir daha dərindən duydı. Qarşısına böyük hədiyyə ilə çıxan Ayaza boş əllərini göstərməyə xəcalət çəkdi.

Əkbəri kədər basdı: budur, ay günəşi, gecə gündüzü, soyuq istini qovub aparır, uşaq ayaq alıb küçəyə çıxır, dil açıb, atasından paltar, ayaqqabı, yemək, əyləncə şeyləri istəyir. Ata isə təqsirini boynuna almış cinayotkar kimi susur, susur...

Ayaz anlamışdı. Ərinə baxıb, o da xəcalatindən boğular, ona daha bir ac qarın gətirdiyi üçün özünü böyük günahkar sayırdı. Balasına, sonra da Əkbəra baxıb ağladı. Əkbər də Ayaza baxıb ağladı. Ürkдümü, bir şəyməni hiss etdi, nəsə, körpa də qışqırı. Uşaq uzaq keçmişlərdən, xəyali gələcəklərdən qopan sizilti ilə xəcalətliliyinimi bildirirdi? Atasına təsəllimi verirdi? Dərdlərinə şərəkmi olurdu? Yoxsa yalana, hiyləyə, bədbəxtliyə açılmayan dili ilə gələcəkdən, hələ ata-anasına məlum olmayan böyük və ağ günlərdən mücdəməyi verirdi?

Gün o gün oldu ki, Əkbər kərpic zavodunda həmişəlik işə

götürüldü. Direktorun əmrini alanda sevincindən idarədə dayana bilmədi. Qapıya çıxıb yaxasını açdı. Bahar günortasının ilq və duru havasını bulaq suyu kimi içdi, böyük bir rahatlıq hiss etdi.

Doğrudur, bu son illərin hadisələri Əkbər deyən kimi keçib gedirdi. Bu bahar çox adamları, qış çəçəyini günəşə çıxaran kimi, işqli həyata çıxarıb, can verdi, sevindirdi. Lakin o, heç vaxt bugünkü qədər sevinib, eşqə gəlməmişdi, özündə belə cədlilik, cəsarət və möhkəmlik hiss etməmişdi.

İndi o, bir istehsalat ocağının həmişəlik işçisi, işçi ailəsinin bərabər bir üzvü olmuşdu. Onu işsizlik, ailə xəcaləti, soyuq qış gecələri, istirahətsiz yay günləri gözləmirdi. O daha qapı-qapı düşüb, «ayibalası» (körpic) kəsməyəcəkdi, əlipaşaların tikilisində qarın çörəyinə tər tökməyəcəkdi, qılçası göynəməyəcəkdi, adaxlısı ağır söz eşitməyəcəkdi.

İnqilab onun canını, qanını, insanlıq hüququnu, hətta namusunu belə oğruların elindən almışdı, canavardan saldıran kimi saldırmışdı. Aldığı maaşla ailəsini təmin edəcək, orta güzəran ilə üç uşağını böyüdüb, bəsləyə biləcəkdi. İllərdən bəri çeynənən həyatını isidəcək, şənləndirəcəkdi. Uşaqlar böyüyüb, hərəsi bir işin qulpundan yapışandan sonra Əkbər tamam rahat nəfəs alacaqdı, ehtiyacın daşını atacaqdı.

Bir gün işdən çıxanda direktor onu çağrırdı:

- Əyləş! İşlərin necə gedir?

Əkbərə elə gəldi ki, direktor, görəsən, incimişdi, işdənmə narazıdır, ya vəzifə tapşıracaq, nədir...

- Niyə, pis deyil, - deyə o, cavab verdi.

Onun yarımcıq cavabı direktora xəş gəlmədi:

- Burunaltı danışma! De gerüm nəyin çatmir, niyə bikefsən? Əkbər çəşdi, fikirləşməmiş, hazırlanmamış cavab verməkdə çətinlik çəksə də, kirimədi:

- Bikef deyiləm.

- Bəs niyə sozalırsan?

- Durub sənə «dasınçors» oynamayacağam ki? Yorğun adamam, indicə çıxıram işdən.

- Get naharını ye, dincəl, axşam yanına gəl!

Nigaranlıq ilə keçən bir neçə saatda Əkbərin ürəyinə nələr gəlmədi? Direktorun nə üçün çağırıldıనı bilo bilmədi. İntizarı gedə artırdı.

- Bilirsən nə var?

- Nə var?

- Neçə uşaqın var?

- Var bir üç-dördü. Necə bəyəm?

- Burada bağça düzəldirik. Fəhlə uşaqlarını yiğib tərbiyə verəcəyik. Hər xərci bizdəndir. Mülliimi, yeri, çarpayısı, yeməyi, içməyi...

- Mən vera bilməyəcəyəm.

- Niyə? Niyə gərək vera bilməyəsan? Səbəb nədir?

Direktor Əkbərin etirazına təccüb edib, təkid ilə soruşdu, Əkbər də soyuqqanlıqla cavab verdi:

- Çünkü maaşım çatmir.

- Səndən pul istəyən kimdir?

- Ayın başında çıxmayaqsañızmı?

- Kim?

- Bəs necə?

- Boş danışma, ağızında söz deyirəm, xərci hökumətdəndir.

- Elə sey olmaz! Bəs xərci sizdəndirsə, bizi niyə çağrırsınız?

- Çağırıraq, bütün ataları çağırıraq ki, övladlarını versinlər.

- İndi gedim gətirim?

- İndi yox, bağça düzələndən sonra.

- Üçünü də götürərsinizmi?

- Ayaq tutanın hamısını! Siz gərək arvadları da başa salasınız.

- Ona söz vermirəm.
- Burada bir çətin iş yoxdur ki.
- Yox, yoldaş direktor, kimin arvadını deyirsin, gətir başa salım, ancaq mənim arvadımı başa salmaq çətindir.

Əkbər bağçanın pulsuz olacağına heç inana bilmirdi: «Uşağın hökumətə nə xeyri var? Uşağı nə üçün bəsləsinlər? Yox, hökumət-gəlir-çixarını yaxşı bilir. Sabah, birisi gün görəcəksən budur, maaşlardan tutdular...»

Hər ay o, maaş alanda, bağçada tərbiyə alan uşaqlarını yadına salır, onlara pul çıxacaqlarını güman edirdi. Hesabdar isə az qala yüz, yüz əlli manat da artıq verirdi. «Bu, fəhlənin paltar puludur. Bu dəfə mükafatın da var», - deyirdi.

Aylar, illər keçdi, Əkbərdən bağça haqqı tutmadılar.

Bir gün zavodda iclas vardi. Özgə yerdən də fəhlələr gəlmışdilər. Direktor haqq-hesab vermək üçün pilləkənlə kürsünün üstünə çıxdı. Dedi... dedi... Zavodda görülən işləri saydı. Bağça məsələsinə gelib çatanda Əkbərin ürəyi tip-tip elədi: «Deyəcək: Əkbər filan qədər borcludur».

Direktor isə elə demədi, belə söylədi:

- Fəhlə uşaqları üçün qırx nəfərlik bir bağça düzəltmişik. Əvvəllər fəhlələrin bəzisi qorxub, uşagini vermirdi. Elə biliirdilər onlardan pul çıxacağıq. Halbuki idarə bağça üçün ildə dörd min beş yüz manat pul buraxır.

- Azdır, çox azdır! - deyə mərkəzdən gələn bir çeşməkli oğlan dözə bilməyib, yerindən səsləndi.

O, məruzədən sonra çıxbı direktoru bərk tənqid elədi:

- Mən baxmışam, o bağça ilə az məşğul olursunuz. Yoldaşlar, hökumətimiz qənaət deyir, ancaq qənaətin yeri var. Fəhlə uşaginiñ tərbiyəsinə əsirgəmək qənaət deyil, xəyanətdir. Bəli, xəyanətdir! Yoldaş direktor anlamalıdır ki, zavod fəhlələrindir. Mən təklif

edirəm: zavodun hesabına uşaqlara xüsusi bağça binası tikilsin. Həyəti, bağı, oyun otağı, hamamı, mətbəxi də içində. Orada hər cür oyun şəyleri olsun. Şəhərdən iki-üç nəfər yaxşı tərbiyəçi çağırılsın. Uşaqlar bizim göləcəyimizdir, ümi-dimizdir.

Bunları eşidəndə Əkbəri heyrat götürdü. Ömründə ikinci dəfə idi ki, o bu qədər təəccüb edirdi. Təəccüb etsə də, tamamilə inandı. Sovet hökumətinin, böyük'lərə olan kimi, kiçik'lərə də ata qayığı bəslədiyini yaqın etdi. İxtiyarsız təbəssüm edən dodaqları tərəpəndi: «Sovet hökuməti dedimi, elyəcək. Buna nə sözlə!»

Son günlər göydə böyük bir hadisə oldu. Şəhər camaat yerindən qalxıb, havanı kükürd rəngli gördü, Günəşin üzünə ləkə gəlirdi. Ləkə get-gedə böyükür, Günəşin üzünü örtürdü. Xalq əl-ayağa düsdü. Günəş qələblərdən qopan həyəcanı, yaşamaq arzusunu duymuş kimi, qüdrətli əlini üzünə çəkdi, ləkələri təmizlədi. Dünyada ən böyük və ən müqəddəs olan vəzifəsinə davam etdi.

Həmin gün yerdə də böyük və heyrottıl bir hadisə oldu. Axşam Əkbər bir xəbər eşitdi:

- Uşaqlı ailələrə iki mindən tutmuş beş minə qədər pul bağışlaşırlar. Qərar çıxbı!

Bunu Əkbərə ilk dəfə deyən qonşusu Montyor Məhər olmuşdu.

Əkbərin səkkiz uşağı vardi. İkişi böyük idi, uzaq şəhərlərdə oxuyurdur. Böyük qızı tramvaysürən idi. On dörd yaşa qədər olan kiçiklər məktəblərin müxtəlif siniflərində oxuyurdular.

Əkbər işdən qayıdanda uşaqları küçədə, pilləkən üstündə dayanıb, onu gözləyən görərdi. Onu görən kimi qabağına yürüşərdilər. O, uşaqların hərəsinə bir şey verməklə sevindirir, özü isə hamidən artıq şadlanardı. Onlar onun ətəyindən tutub, qollarından sallandıqca, o xoşallanar, yorğunluğu bədənindən çıxardı.

Həmişəki kimi, bu gün də uşaqları başına yiğib, pilləkənlərdən düşürdü. Montyor Məhər ona rast galib, yuxarıdakı xəbəri deyəndə,

Əkbər zarafat sayıb ötdü.

Nahardan sonra qapıya çıxanda Məhər Əkbəri təbrik etdi:

- Demək, iki min manatı alırsan!

- Nə iki min?

- Sənə demədəm, hökumətin qərarı var. Yeddi uşağı olan külfətə mükafat verirlər.

Əkbər başı ilə rədd işarəsi etdi:

- Sözdür!

- Qəzətdə var, nə deyirsən? Bizə iş vaxtı dedilər! Qərar var.

- Qərar?

- Bəli, qərar! Qərar var! Qəzet başdan-ayağa bundan yazır. Abort eləyənə də cərimə gəlir.

Əkbər oğlunu səslədi, bir abbası verdi:

- Qaç, - dedi, - Tahir, ordan bir «Yeni yol» al gətir.

Əkbər aldığı qəzətin hər maddəsini oxuduqca dayanıb fikirləşirdi. Çoxuşaqlı külfətlərin məsələsinə çatanda əlini əlinə çalıb, ayağa qalxdı:

- Pah, pah, gözüne dönüm, a hökumət!

Ömründə unuda bilməyəcəyi üçüncü heyrətini soyutmaq üçün qəzətin o yerini bir də oxudu, sonra ayağa qalxdı. Evinə girdi, sevincindən uşaq kimi Ayazı qucaqlayıb öpdü.

- İki min manat! Ay arvad, birdən iki min tapsan, nəyə verərsən?

- Lag-lağ danışma! Qoy görüm, çaynik daşdı.

- Nəyə verərsən, arvad?..

- Sən iki mini gətir, xərcləməyə yer tapılar! Özüma bir qol saatı alaram, uşaqların da hərəsinə bir dəst paltar. Təki pul olsun.

- Pul var. Pul olacaq. Hökumət qərar çıxarıb, ildə iki min pul verəcək.

- Mükafat var sənə, hə?

- Mənə yox, bu dəfə sənə!

- Mənim nəyimə mükafat olacaq? Əlimdən nə gəlir?

- Ay-hay! Əlindən nə gallı? Sənin əlindən çox iş galır, heyif ki, qədrini bilmirsən!

- Nə iş?

- Doğmaq iş!

Ayaz zarafat sayıb, yaxasını qurtarmaq istədi. Əkbər buraxmadı:

- Sən ölü, düzünü deyirəm. Yeddi uşağı varsa, iki min, on üç uşağı varsa, beş min pul bağışlayırlar.

Qadının üzündəki inanmazlıq bir dəqiqlidə həvəs və sevincə çevirdi.

- Əkbər, sən mənim canım, doğrudan, elə bir şey var? Gerçək sözündür?

- Ağzında söz deyirəm, hökumətin qərarı var. Özüm oxumuşam. Bizim hökumətin sözü bir olar: deyib-eləyəcək.

Ayaz inanmışdı. Sevincindən uşaqlarını qucaqlayıb, alınlardan öpürdü.

Əkbər evdən çıxdı, fikrində tutmuşdu: dosta, tanışa rast gəlsa, dayandıracaq, bu şad xəbəri çatdırmaq üçün qəzetlərdən söz açaqcaq, söhbəti gətirib, mükafat məsələsinə çıxaracaqdı.

Şəhər bağına girəndə şənlik səsi onu aldı. Yüzlərlə uşaq meydancında qaçışib-oynasıր, yixilib-qalxır, gülüb-qışqırırdı. Bu kiçik boylu, zərif üzü, müxtəlif palтарlı balalar baharın laləli, bənövşəli çəmənliyini andırırdı. Böyükler isə kənardə əyləşib, qəzet oxuyurdu. Onlar qəzeti əldən-ələ götürür, danışırırdılar.

Əkbər göylərin böyük hadisəsini yadına saldı. O şəhər hamı göyə baxıb, qaralan Günəşə heyif silənirdi. İndi hamı yerlərin böyük hadisəsini qəzətdə oxuyur, fərəhənirdi.

Əkbər bu ümumi sevinc içində hər uşaq səsində mənalı bir nəğmə duyurdu. Ürəyində isə yeni-yeni arzular doğurdu.

1936

## DOSTUMUN QONAQLIĞI

Təsadüf

Kənddə, tanışlarımdan birinin evində Mirzə Qulamla tanış oldum. O, şəhərdən gəlmişdi. Deməyin görə, istəkli dostunun ailəsilə bir yaylaq yerinə getmək istəyirdi. Onu vəkil eləmişdi ki: "Get, yer seç, ev tut, mənə xəbər ver!"

Nədənənə Mirzə Qulam mənə çox hörmət eləyirdi. İlk tanışlığımız olsa da, uzun illərin dostu, yaxın qohum kimi danişirdi. Mən onun hər sözünə "bəli" deyirdim, lakin söhbətimizi uzatmaq istəmirdim. O, yəqin bunu hiss etmişdi. Səsini dəyişdi, mənə yaxınlaşıb, yavaşcadan dedi:

- Qardaşğluma başağrısı vermirəm ki?
- Yox, - dedim, - xoşdur, söhbətinizə qulaq asıram.

Mənim bu sözüm ona cəsarət verdi; özünə xam məclis tapmış hoqqabazlar kimi sevinə-sevinə danişdi, böyük bir müqəddimə ilə başlaşı:

- Sizləri görəndə, sizin kimi irali gedən cavamları görəndə elə bilirom öz oğlumu, öz kiçik qardaşımı görürəm. Qardaşğlunun canına and olsun, sənin canına yalandan and içmərəm, məni qəbrə öz əlinlə qoyasan, əger yalan deyirəmsə, sənin kimi müəllimləri görəndə ürəyim dağlar boyda böyüyür. Çünkü görünəm siz qultura barasında, maarif barasında, elm-ürfan barasında, doğrudan da, mərhəba çalışırsınız. Halal olsun sovet hökumətinin sizə verdiyi çörək! Halal olsun sizə çəkilən zəhmət!

Mirzə Qulam danişirdi. Ev yiyəsi bizi bostana, yemiş-qarpız yeməyə çağırıldı.

Mən ev yiyəsinin əkdiyi, becərib yetirdiyi dirriyə tamaşa edirdim. Gömgöy kəvər, nanə, reyhan ləklərini, uzun yemiş tağlarını, tağlar-

dakı yemişləri gördükcə baxmağım gəldi. Mənim fikrim zəhmətsevən, səliqəsevən təsərrüfatçı kəndlilərdə idi. Mirzə Qulam isə danişirdi. O, elmin xeyirli şey olduğundan, oxumağın lüzumundan, özünün qocalmağına baxmayaraq dərsə artan həvəsindən, çıxdan mənim kimi bir dəst axtarmağından deyirdi. Ev yiyəsi, görünür, onun xasiyyətini bilirdi, səsləndi:

- Mirzə, qonağı yorma! Sənin çənənə hər adam dözə bilməz ax!
- Mirzə ev yiyəsinin sözünü zarafat sayıb güldü.

- Ələkbər, - dedi, - sənin bu qonağın lap mənim ürəyimə yatan oğlanmış. A sağ olmuş, bizi nə üçün indiyəcən tanış eləməmisən? Söhbətimiz elə tutur ki, gəl gör!

Ev yiyəsinin başqa qonaqları da vardı. Hami evin qabağında qoyulan və üstünə xalça salınan taxtda əyləşdi, yemişi kəsib dilimlədi.

Qonaqlar yemiş yeyirdi. Mirzə Qulam danişirdi. Ancaq indi onun sözüna qulaq asan azdi. Ona görə də danişanda mənim üzümə baxırdı. Mən başımı aşağı salırdım.

Mən tələsirdim. Qalxb ə gedəndə, Mirzə Qulam ev yiyəsi ilə bərabər bir qırx-əlli addım məni poçt yoluna qədər ötürdü. Addım-başı elmdən, mərifətdən, səxavətdən, sədaqətdən dəm vururdu. Əlimi sixib ayrılanla, söhbətinin yarımcı qaldığına heyifsiləndi, çox xahiş etdi ki, şəhərə gedəndə mütləq onu axtarıb tapım. Adresini də dedi. Xahiş elədi ki, dəftərimin qulağına yazım.

- Yadimdə qalar, - dedim, - arxayı olun.

Ayrılardan sonra daha mən Mirzə Qulamı görmürdüm və tamamilə unutmuşdum. 1930-cu ilin yayında təzəcə tətilə çıxmışdım. Yay maaşını da almışdım. Cibim dolu, kefim saz idi. Gürçüstan kurortlarından birinə istirahətə getməyə hazırlaşırdım. Şəhərə gəlmışdım. Balaca, səliqəli, sulu, ağaçlı, bağlı-bağçılı rayon şəhəri yay vaxtı yaxşı olur. Dost-aşna hər tərəfdən məzuniyyət alıb

gəlir. Yar-yoldaşla görüşüb əhvallaşırsan, şəhər bağıının sərin, müsiqili, şönlük axşamlarında gəzirsən...

Acmışdım, yeməkxanaya nahar etməyə gedirdim. Fikrimdə tutmuşdum ki, gedib naharımı yeyərəm, qayıdır mehmanxanada bir saat istirahət edərəm, axşam geyinib-keciniib, yoldaşlarımla vədələşdiyim yerdə - klubə gedərəm.

Bir ortaböylü, qarapaltar adamın qarşısında durduğunu hiss etdim: o, dümdüz dayanmışdı, bişələrinin altından yüngülər qırımsırdı, əlini də mənə tərəf uzatmışdı.

- Xoş gördük, ay etibarsız qırışmal! - deyə dilləndi.

Mən ilk baxışında onu tanımadım. O, əlimi sıxıdı, bir əli ilə də ciyinimdən tutub silkəldəti və qayımdan dedi:

- Hələ elə olar... Daha Mirzə Qulam dayını tanıtmazsan. Büyüklüyün xasiyyəti belədir, səndə günah yoxdur.

Adını çəkəndə, üç il bundan əvvəl kənddəki görüşümüz, Mirzə Qulamlı səhbətimiz yadına düşdü. İstər-istəməz əhvalini soruşdum:

- Necəsiniz, kefiniz, damağınız?

Mirzə Qulam cavab vermək əvəzinə soruşdu:

- Bəs harda düşmüssən?

- Bu yaxında, mehmanxanada.

Bunu deyəndə Mirzə geri çəkildi, mənə bir tünd baxdı:

- Necə yəni mehmanxanada?

- Necəsiz-zadsız. Yerim də rahatdır.

Mirzə bərkədən dedi:

- Bəyəm mən ölmüşəm? Bəyəm mənim evim-eşiyim yoxdur ki, gəlib ayrı yerdə qalasan?

- Təfavütü nədir, - dedim, - ay Mirzə, bir-iki gün qalacağam. Nə eybi var?

- Cox eybi var. Adam olana, mən öz payımı deyirəm, çox eyibdir.

Təvəqqə eləyirəm, bunu mənə dedin, daha bir kəsə deməyəsan. Mən də özümə görə bir adamam axı! Mənim də dostum var, düşmənim var. Sabah şəhərdə biri desə ki: "Mirzə Qulamın dostu filankəs gəlib qəstində gecələyir", onda dəha mən gərək el içinə çıxmayım. Eyibdir. Boynuna al, qardaşoğlu, çox eyib iş görmüşsən. Gedək, gedək ev!

Mirzə Qulam qolumdan tutub məni evə sarı çəkəndə, dayandı. Fikirləşdim ki, qonaqpərvərlik buralarda çox olsa da, hər evə getmək yaxşı deyil. Bəlkə kasib, adamdır, niyə xərcə salıb. Nə lazımdır. Bəhanə gətirib, ayrılməq istədim. Mirzə Qulam daha da möhkəm yapışdı:

- Bu da kənd deyil ki, səhbətimizi yarımcıq qoyasan. Bu can ölsün ki, səni əldən buraxdı yoxdur!

O, qolumdan çəkdi, gedəsi oldum. Özüm də bərk acmışdım.

- Gəl, - dedim, - Mirzə, aşxanada nahar eləyək, səhbətə evə gedək.

Mirzə yenə üzümə tərs-tərs baxdı. Bir müddət dinmədi. Sonra başını aşağı salıb dedi:

- Elə zarafatları bir yana qoy ki, aramız dəyər. Xarabamızda sənin qarnını doydurmaq üçün bir tıkə çörək tapılar.

Mən onun açıqlandığını görüb, bir söz demədim. Yanına düşüb getdim. "Qoy, - dedim, - qəlbə sinmasın".

Mirzə Qulam məni bir qəssab dükəninin qabağına apardı. Bişixinalı, dəvərəgöz bir qəssab kötüyüñ üstündə ət doğrayırdı. Mirzə Qulam məni ona göstərib dedi:

- Məmmədhəsən, bizim bu oğlana bir üç-dörd kilo... - Bunu deyib Mirzə Qulam mənə tərəf döndü. - Nə deyirsən, qardaşoğlu, dörd kilo azlıq eləməz ki?

- Yox, - dedim, - bəs elər.

Mirzə yenə üzünü qəssaba tutdu və barmağı ilə mənə işaretə elədi:

- Bizim bu oğlana bir dörd kilo kabablıq erkək əti ver. Məmməd-həsən, xatır üçün əməlli-başlı elə, yağılı tikəsi çox olsun, çünkü bizim bu qardaşoğlu şəhərimizdə qonaqdır...

Qəssab kənardan asılan ətləri bir-bir göstərib məndən soruşdu:

- Bu necədir, burasını bayonirsınız, kasım?..

Mən razılıq verdim. Qəssab əti çəkib ikiəlli tərəzidən götürdü, mənə tərəf gəldi. Mirzə məndən soruşdu:

- Qabdən-zaddan nə təhər eliyək?

Mən əlimdə bükülmüş qəzeti verdim. O, əti qəzətə bükəmkədə idi, qəssab mənim üzümə baxdı. Baxdı, baxdı və dedi:

- On bir, on bir, elər iyirmi iki, o da iyirmi iki, cəmisi qırx dörd manat. Düz qırx dörd manat!

Mən tez əlimi cibimə atıb, ətin pulunu verdim. Mirzə Qulam əti götürdü. Çıxdıq. Lavaşçı dükanına çatanda Mirzə Qulam gülüm-səyərək dedi:

- Kababla bürüstə lavaşın ayrı ləzzəti olur!

- Bəli, - dedim, - ləzzətli olar!

Mən cavabımı qurtarmamış Mirzə Qulam lavaşçıya dedi:

- Bizim bu oğlana bir beş kilo ağ lavaş ver. Bürüstə olsun...

Mirzə məndən soruşdu:

- Beş kilo azlıq eləməz ki?

- Bəsimizdir, - dedim, - neçə adamıq ki!

Sözarası "neçə adamıq", - deyə soruşmaqdə mənim məqsədim vardi: bilmək istəyirdim, görüm Mirzənin daha neçə nəfər qonağı var? Mirzə buna cavab vermədi. Lavaşı çəkdirib qoltuğuma vurdu. Mən pulunu verdim, qayıtdıq.

Bazarın başından ötəndə Mirzə içki dükanına girdi. Stolun dalında bir cavan oğlan durdurdu. Mirzə onunla ermənicə danışdı. Sonra məni göstərib dedi:

- Bizim bu oğlana bir beş-altı butulka araq, çaxır ver. Lap əlasin-

dan ver, özü də cür ver. Məclisi rəngarəng eləyən olsun...

Cavan oğlan göstərdikcə, Mirzə seçdi. Şüşələri də lavaşın üstündən qoltuğuma yiğdi. Mən içkinin də pulunu verdim. Çıxdıq. Mirzə Qulam geriye döndü, qolumdan çəkdi:

- Yadımızdan çıxbı, - dedi, - burada bir yaxşı qənnadı dükəni var, ətirli konfetlərdən keçmək insafdan deyil!

Mən konfet xoşlamadığımı dedim. Mirzə başa saldı ki: "Konfeti yalrı yeməzlər, ancaq uşaqlar elə yeyər. Amma məclisdə içki ilə, kef-damaqla ayrı ləzzəti var! Xanımlar konfetsiz adama kəlmə verib, kəlmə almazlar!.."

Anladım ki, Mirzənin nahar üçün, deyəsən, böyük məclisi ola-caqdır. Tədarüküna mane olmaq yaxşı deyil. Konfetin də pulunu verib çıxanda, cibimə fikir verdim. Pulum azalmışdı. Axşam yeməyinə və mehmanxanaçıya bir gecəlik mənzil pulu verməyə ancaq çatardı. Bir də fikirləşdim ki, Mirzə Qulam qanacaqlı adama oxşayır, nə bilirsən: bəlkə mən xərclədiyim pulların hesabını saxlayır. Bəlkə evə çatan kimi ovcuma sayacaq! Bəlkə, kişi hazırlıqsız bazara çıxbmış, məni gördü, qonaqlıq fikrinə düşdü. Puldan ötrü bir də evə getməmək üçün mənim xərcləməyimə razi oldu, evdə qaytaracaqdır. Bu fikirlərlə məşğul idim. Mirzənin səsi geldi:

- Fayton, fayton, bəri sür!

Uzunətək, gödərək faytonçu lap yanımıza, səkinin qırığına sürdü. Mirzə məni göstərib dedi:

- Bizim bu oğlanın xatırına elə sürərsən ki, tozun da görünməsin!

Biz faytona oturduq. Mirzə çaparaq gedən faytonun sürətindən nəşələnərək deyirdi:

- Andır evimiz bir balaca şəhərdən qıraqdır, həmisi faytonla gedirəm. Tanış faytonçumuz var, ancaq bu gün xəstədir. Bir damaqlı oğlandır.

Evə çatanda Mirzə Qulam şeyləri qoltuğuna vurub, tez fayton-

dan düşdü, həyətə girdi. Mən faytonçuya bir beşlik verdim. Razi olmadı, "azdır", - dedi. Bir üçlük də verdim, sağ ol da demədi, sürüb getdi. Fayton gedən kimi Mirzə alçaq və nazik torpaq divarlı həyətin köhnə, işdən düşmüş qapısını açıb, içəridən çağırıldı:

- Buyur, gəl!

Mən içəri girdim. Balaca su arxinin yanlarında əkilmış qızılıgül, ərik, armud ağaclarının arasından keçdi, Mirzə Qulamin evinə girdik. Saat beş, ya altının yarısı olardı. Yorulmuşdum. Aclıq məni dildən salmışdı. Tez stul çəkib oturdum. Mirzə şeyləri o birisi otağı apardı; təxminən bir on dəqiqə heç bir səs-səda eşitmədim. Darixdiğimdən, acımdan yenə saatə baxdım. Yoldaşlarımıla axşam görüşüne vədə verdim vaxt keçmişdi. Yəqin onlar beş-on dəqiqə məni gözləyəcək, pərt olacaq, dalımcə deyinəcək, çıxıb gedəcəklər. Nə isə, bu Mirzənin, mənim bu təzə dostumun naharı çox uzun çəkdi.

Mən başısağlı, əlimdəki saatın əqrəbinə baxır, vaxtimi keçirdim. Mirzə Qulam tələsik içəri girdi:

- Ay filankəs, - dedi, - oradan cibindən bir on beş manat da mənə ver, vacib iş var, bu saat gəlirəm.

Mən lap məttəl qaldım. Bu pulsuz vaxtimda, Mirzənin kisəmə daş atmağına müəyyən mənə verə bilmədim. Fikirləşməyə vaxt yox idi. Mirzə başımın üstünü kəsmişdi, tələsdirirdi:

- Bircə, mən ölüm, tez ol ki, vacib iş var, bu saat gəlirəm!

O bu sözləri elə qati, elə ərkələ, elə etibarla deyirdi ki, hər kəs olsa cibini boşaldıb, var-yoxunu verərdi. Mən onun dəm-dəsgah düzəltdiyimi, nə təhər olmuşsa pulunun çatışmadığını zənn etdim, əsirgəyə bilmədim. Cibimdə qalan son iyirmiliyi çıxardıb verdim. Mirzə iyirmilik olduğuna daha çox heyfisliyimi duydugu üçün dedi:

- Eybi yoxdur, beş manatını qaytarar. Tez ol görüm!

Pulu əlimdən qapıb, küçə qapısına tərəf qaçı. Mən acliqdan,

əsəbilikdən, taqətsizlikdən otura bilmədim, qəbahət sayılısa da, yük yerindən balınc alıb, palazın üstünə atdım və uzamıb dırşəkləndim.

Mirzədən səs çıxmadı. Saat yeddiyə işləyirdi, ləp içim üzülmüşdü. Bu saat kabab, qovurma, ya da bozbaş iyninin məni vuracağımı, o biri otaqdan samovar cızıltısının başlanacağımı, Mirzənin başqa qonaqlarının bir-bir golib çıxacağımı, ev sahibinin məndən üzr istəyəcəyini, geniş və istəhalı bir süfrə açacağımı güman edirdim. Gözüm qapıda, qulağım səsədə idi... Nədənsə, həyətdə bir ölüm süküti hökm sürürdü. Mən təccüb elədim: "Deyəsən, Mirzənin xörəyi başqa yerdə hazırlanır, deyəsən, heç bu həyətdə adam yoxdur, bəlkə qonaqlar başqa həyətə, başqa otağa yiğilmişlər; bəlkə, Mirzənin başı bərk qarışmışdır, mən yaddan çıxmışam..."

Pəncərədən boylanıb həyətə baxanda, arxin bulanıq suyundan, divar dibində eşələnən toyuqdan, əncir ağacının altında yatan ağ pişikdən başqa bir şey görmədim. Yan otağın qapısında da kimse yox idi. O otaqla mən olan otağın arasında ikitaylı qapı vardı. Qapıya yanaşıb, qorxa-qorxa açar yerindən baxdım. Diqqətlə baxdım, qapı ağızında çömbəlib oturan, corab toxuyan bir qadın gördüm. Daha başqa adam yox idi. "Görəsən, bu kimdir? Mirzənin arvadıdırsa, bəs nə üçün belə arxayındır? Qonşudursa, nə üçün Mirzə şeyləri o evə apardı? Qulluqçudursa, gərək bu saat əldə amanda ola, hazırlıq görə..."

Mən donub qalmışdım. Dedim, bəlkə, o mənim burada olduğunu bilmir. Qoy bir səs salıb, görünüm nə olur. Əvvəl yavaş, sonradan bərk öskürdüm. Qulaq asdım, görünüm qadın nə deyəcək. Bir səs gəlmədi. Açar yerindən baxdım, qadın öz işində idi, ip corab toxuyurdu. Deyəsən, o qadın, ağaç altında yatan pişik, sarı toyuq, evi bürüyen sükut, həyətdə hiss olunan arxayınlıq – hər şey, hər şey tox idi, yuxulayıb rahatlanırdı. Mən isə bütün əsəbiliyimlə, hırsımla, achğımla, qaranlıq bir sərgüzəştə düşmüş kimi, çəşib qalmışdım. Nə

dinə bilirdim, nə otura bilirdim, nə də dura bilirdim. Belə yerdə səbrə, utancaqlığa, xatır-hörmətə lənət oxudum, eyvana çıxdım, qadından soruştum:

- Bacı, Mirzə hara getdi?
- Qadın özünü yiğışdırıldı, örپəyini çəkib, başını aşağı saldı, nazik səslə cavab verdi:
- Bir söz deməyib, nə bilim!
- Siz onun əyalı deyilsiniz?
- Onun başı batsın, evdəkilərə sözmü deyər? Kim bilsin, harda indi başı qumara, çaxıra qızışıb!..
- Bəs gec gələr?
- Nə deyim, ay qardaş, başı qızışsa, getdi gecə yarısına. Nə işiniz var idi?

Mən qadının bu qəribə sualına cavab tapa bilmədim.

- Heç, - dedim, - ürəyim onu çox istəyir.

Qadın dinmədi. Mən kor-peşman qalxıb evdən çıxdım, uzaq, tozlu, qaranlıq yolları acqarına yüyürə-yüyürə, güc-bəla ilə özümü mehmanxanaya saldım.

Odur-budur Mirzə Qulam gözüümə görünmür. Görünmür ki, soruşam:

- Dostum, iyirmilikdən qalan beş manatı neylədin?

1936

## SÖYÜD KÖLGƏSİ

Dünyada hərənin bir həvəsi, bir adəti olar. Bostançı Salman əminin də adəti belə idi: ürəyi yandığı adama əlindən gələni əsirgəməzdi.

Bir gün bostanın qırığında, yol ağızında dayanıb nayı isə düşünürdü. Günorta yerinə qalxmış günəş düz onun açıq başına döyür, tunc kimi qırmızı alnı işim-işim işildiyirdi. O, nədənsə, birdən-birə əli ilə gözünü günəşdən qorudu, xəyalına nə gəldiə dənəb yerə baxdı, bir şey itirmiş kimi, yolun oyan-buyanına gedib-gəldi, çarıqlı ayağı ilə bərk torpağı eşəldi də.

Onun səhərisi, hələ gün qalxmamış Salman əmi həmin yerdə bir çuxur qazdı. Çox çəkmədi, gətirdiyi iri bir söyündə qələmini basdırıldı, kənarlarına da bir az tikan düzdü ki, mal-qara toxunması.

Salman əmi günorta ləkələrin arasında işləyəndə, kürayinə dəyən isti yay günəşindən təngişəndə, dəyəsinə qayıdır dincəldərdi. Yolun ortasında belə bir kölgəliyə ehtiyac hiss edəndə, deyəsan, sakit bir səs içəridən ona tapşırıldı: «Burada bir ağaç ək!»

Daşlıca azı kənddən beş verst kənardı, bağ-bağat yollarının ayırcıncı bir yer idi. Ətraf əkin yeri idi. Ancaq, nədənsə, bir kölgəlik yox idi. Salman əminin bostan yerinə yaxın Saz bulağı deyilən balaca bir bulaq da var idi. Yolcular yay günü bu bulaqdan içməmiş, əl-üzünü yumamış ötməzdilər. Di gəl ki, günün istisindən yayınmaşa, bir hovur oturub nəfəs dərməyə daş kölgəsi də yox idi.

Salman əmi buna görə yol ağızında bir söyündə ağacı əkdi, beş il ondan yaxşıca muğayat olub böyüdü.

Cavan və tənha ağaç qol-budaq atlığı kimi, çoxdan kök buraxıb, rişəsini suya yetirmişdi. Bulaq suyundan içir, səhər günəşindən işiq, istilik alır, ildən-ilə canlanır, böyükür, yaşılı budaqlarını yasəmən

salkımları kimi yolcuların başına sallayıp, kölgəsi ilə çölün havasını sərinlədir, gəlib-gedəni salamlayırdı. Lap kənardan ötən, bulaqdan xəbərsiz yolcular da söyüd kölgəsində sərinlənməyə gedirdilər. Salman kişi bunu görəndə ürəyi böyükür, könlü açılır, xələf övlad böyütmüş atalar kimi xoşal olurdu.

- Gərək, - deyirdi, - yoxlayam, görəm bu ağacın qədrini bilən varmı, gəlib-gedən nə deyir?

Bu məqsədlə kölgəlikdə adam olan zaman, saymazyana gəlib dayanmaq, deyilənləri eşitmək istəyirdi.

Bu dəfə iki atlı gəlib, söyüd altında düşdü. Salman əmi əlində bel, mərzi selləmək bəhanəsilə yol ağızına yanaşır, atlilar qulaq verdi. Atlilar geyimlərindən müəllimə, ya həkimə oxşayırıdalar. Nə isə, oxumuş adam idilər. Atları kola bağladılar. Gülüşə-gülüşə bulağa enib, su içidilər. Sonra ağır-agır qalxıb, kölgəlikdə, göy ot üstündə dirsəkləndilər.

Salman əmi sevindi, çünkü onların çox arxayı və səhbət istəyən adam olduqları bilinirdi. Atlıların biri cibindən qutu çıxarıb, papiroş bükdü, o birisi, nisbətən alçaqboy oğlan çoxdan başlanmış, özü də mübahisəli bir səhbəti təzələdi:

- Səhvin var, sən adam tanıya bilmirsən.

Papiroşçəkən də soyuqqanlı cavab verdi:

- Mən bir baxışda biliyəm bu nə yuvanın quşudur. Şirin dilə aldənmiram.

Atlılar kimin barəsində deyişirdilər. O dedi, bu dandı, bu dedi, o rədd elədi. Onların səhbətindən bir mətləb çıxmadığını görən bostançı məyus və peşman öz dəyəsinə qayıtdı.

İkinci gün Salman əmi kölgəlikdə uzanan bir şəhərlini dinləyirdi. Şəhərli, görünür ki, piyadalıq görmədiyindən, yol yorğununu olduğundan səssiz, hərəkətsiz uzanmışdı. Bir xeyli dayanandan sonra Salman əmi çıxıp getmək istəyirdi ki, şəhərli dilləndi:

- Necə sözdü, ay dayı?

Salman kişi bu üzə döndü:

- Nə söz, a bacioğlu?

Şəhərli qalxıb oturdu:

- Bu ağacı əkəni deyirəm ey, deyirəm tünbətün oğlu, zəhmət çəkib əkirsən, meyvə ağacı əksənə, bir tut ağacı, ya armud ağacı əksəyindən olin topal olmadı ki...

Şəhərlinin sözü Salman əmini bərk tutdu. Kişi heç bir cavab verməyib, başını aşağı saldı, qayıdır dəyəsinə gəldi.

Üçüncü gün kölgəlikdə bir kəl arabası əyləndi. Arabaçı əlində bıçaq, söyüd ağacına dırmandı.

Salman əmi yürüüb, yaxın gəldi. Arabaçının samı qayırmış üçün ağac axtardığını biliib, sakit oldu.

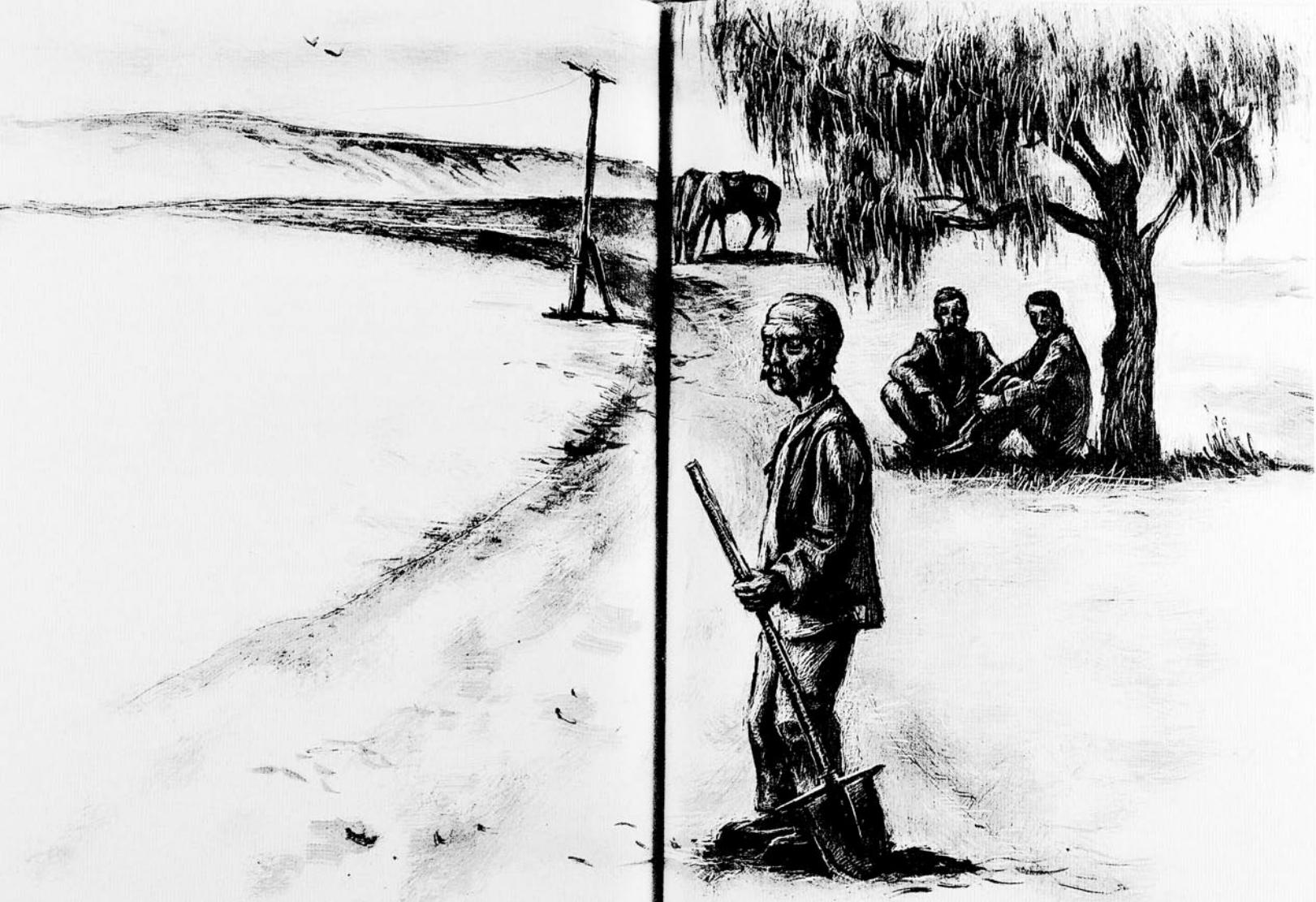
- Ay eloğlu, - dedi, - bəlkə bu ağac burada əkilməyəydi, samını haradan alacaqdın?

Salman kişi bu işarə ilə yaxşı söz eşitmək istəyirdi. Arabaçı başaşağının budağın qabığını yontalaya-yontalaya etinəsiz dedi:

- Zalim oğlu bunun yerində qarağacdan, çinardan bir möhkəm şey əkə bilməzdəmi? Söyüdün samiya nə davamı olacaq. Ələcəsizliqdan yonuram. Bilirəm ki, hədərdi...

Salman əmi ona da cavab vermədi. Dördüncü gün havanın lap bürkü vaxtında ki, nəfəs almaq olmurdı, bir dəstə biçinci Saz bulağına töküldü. Onlar yaxın tarlaların birində işləyirdilər. Söyüd kölgəsində nahar eləməyə gəlmisdilər. Yetirən kimi xurcunu açıb, süfrə sərdilər, torbadan süzmə çıxardılar, bulaqdan su götürüb, ayran elədilər, çörək, soğan, xiyar doğradılar. Ağac qaşıqları əllərinə alıb, iştahla ilə yedilər.

Salman əmi istədi onları bostan tərəvəzinə qonaq eləsin. Sonra fikirləşdi ki, kənardə dayanıb, dinləmək lazımdır: görək bunlar xeyir işi görürler, ya yox?



Biçinçilər süfrəni yiğdilar, əllərini başları altına çataqlayıb, söyüd kölgəsində uzandılar.

- Rəhmət içində olasan, ay ağac əkən kişi!

Salman əmi diqqət yetirəndə, lap kənardə uzanan qarasaçı oğlanın danışğını seçdi. Bir başqası onun sözünü qüvvət verdi:

- Bu düzün ortasında söyüd kölgəsi dünyalara dəyər. Var olsun bunu əkən əllər!

Salman əmi özünü saxlaya bilmədi. Mərzin dibindən qalxıb, kölgəliyə tərəf yeridi və dilləndi:

- Var olsun qədirbilən igidlər!

Biçinçilər ağac əkən kişini tanıdlar. Qarasaçı oğlan dikəlib oturdu:

- Əmi, bu saat sənə rəhmət oxudum, bağışla məni!

- Nə olar, oğul, rəhmət diriyə də lazımdır. Siz ki, mənim əməyimi bilir, haqq-sayılmış deyirsiniz, bundan yaxşı rəhmət olmaz!

Salman əmi bir əlini toqquşmasına keçirdi, bir əlinin şəhadət barmağı ilə söyüd kölgəsini göstərib, ürək sözünü dedi:

- Burada çoxları oturub, çoxları gəlib-gedib, çoxları da ağac əkənin ata-babasını söyüb gedib. Bu qulağımla eşitmışəm, dinləmişəm, çünkü onlar öz mənfaətlərini güdürdülər. Dünyada, bacıoğlu, hər sıfətdə insan var. Mən biliirdim ki, bu kölgənin qədrini bilənlər, mənə «sağ ol!» deyənlər olacaq! Dünya xali deyil. İndi, budur, sizin rahatlandığınızı görəndə, səhbətinizi eşidəndə bütün ağrılardan çıxır. Özümü anadangolmə biliram, dünyada borcumu ödəmiş oluram...

Biçinçilərdən biri Salman əminin sözünü kəsdi:

- Zər qədrini zərgər biler, əmi, biz özümüz də zəhmət adamıyalıq.

- Oğul, mənim zənnimcə, dünyada xeyir iş görməyən adam bir heç məqamındanadır. Niyə ki, it də başını dolandırıar. Biz insanların gərək dünyada izi qalsın, yaxşı işi, əl yerisi qalsın.

Salman əmi üzünü aşağıya çevirdi, qucaqlamaq istər kimi, qollarını açdı:

- Budur ey, üzüsağı, görüşünüz, hamısı bağlı, bostandı. Atalar, babalar əkiblər, tər töküb becəriblər, xeyrini biz görürük. Biz də gərək əkək, yetirək ki, xeyrini balalar görsün. Yoxsa hamı ancaq yemək qeydinə qalsa, onca ildə dünya xaraba qalar.

Biçinçilər bir ağızdan Salman əminin sözünü təsdiq elədilər. Onlar qalxıb gedəndə söyüd ağacı cavan, yaşıl, təmiz yarpaqlı budaqlarını dalğa kimi tərpədir, ipək kimi zərif, xışlıtlı səsi ilə Salman əminin fikrinə sanki: «Bəli, bəli», - deyirdi.

1937

## BADAMIN LƏZZƏTİ

İmran İçəri şəhərin dar, qaranlıq, əyri-üyri küçələrindən keçdi, daş pilləkənlərdən qalxıb, yeddi nömrəli evin alçaq qapısından həyatə girdi. Həyat kibrət qutusu kimi balaca, yaraşıqlı və kölgəli idi. Bir qadın şüsbənddə paltar yuyurdu, bir pioner də su quyusunun qabağında, səkidi oturub, aeroplən modeli düzəldirdi.

İmran dəftəri çıxarıb, ev qadınlarının siyahısını tutdu, ayın 25-də açacağı dərnək haqqında, dərs haqqında danişdi. Doqquz nəfərin adını yazdı, qayıdır getmək istəyəndə fikrinə nə gəldi, pionerdən bir də soruştı:

- Üst qatlarda işləməyən evdar qadın yoxdur ki?

Pioner başını qaldırmadı, əlindəki taxta parçasını şüşə ilə yontaya-yontaya dedi:

- Yoxdur, ancaq bir Badam xala var, o da ki, lap qoca arvaddır.

İmran dayandı:

- Qoca arvad, yəni on səkkiz yaşı var, ya yox?

- Bilmirəm, yuxarı çıxın, özündən soruşun.

İmran üçüncü qatdakı sement döşəməli dəhlizli keçib, Badam xalanın qapısını taqqıldatdı. On-on iki yaşlı bir qız çıktı. İmran soruştı:

- Bacı, Badam xala buradəmi olur?

- Badam xala yasa gedib.

- Nə vaxt galər?

- Nə bilim!

- Yaxşı, siz onun familiyasını deyin, mən yazım.

Qız bir az dayandı, sonra içəriyə dönüb səsləndi:

- Məmə, ay məmə! Qapıya çıx!

Qızın səsinə əli tikişli, ortayaşlı bir qadın gəldi. Qadın məsələni

anladı. Badam xalanın familiyasını dedi.

- Kərbəlayı Həmidovadır. Yaz, amma Badam xala, nə bilim, belə şeylər çətin qol qoyar. Heç adını yazmağa qoymaz. Yaxşı olar ki, sonra özünüz gəlib görəsiniz.

İmran siyahını tutub qayıdanda fikirləşdi ki, axşam işdən sonra Badam xalanın yanına getsin, onunla seçki haqqında danişsin. İctimaiyyətə yovuşmayan qoca qadınları başa salıb, dərnəyə gətirmək birinci şərtdir.

İmran həyətdən yenice çıxmışdı ki, Badam xala gəldi. Tövşüyü tövşüyü pilləkənləri çıxdı, eyvanda çadrasını atıb, dincini almağa başladı. Qonşu qız əhvalatı xəbər verdi:

- Gəlmisdilər, arvadları dərnəyə yazırıldılar. Səni də yazdırıldıq. Fa-miliyan Kərbəlayı Həmidovadırı?

Badam xala qaşını düydü:

- Necə, necə?

Qızın anası Badam xalanın bu hirsli sualını eşidib, tez eyvana çıxdı:

- Badam xala, seçkilərə hazırlıq gedir. Ali Sovetə seçki qaydalarını ev qadınlarına öyrədirlər. Dərnəkdə oxudurlar. Bütün ev arvadları gedir, səni də yazdırılar.

Badam saymazyana cavab verdi:

- Mənim elə yerlərdə nə işim!

- Mən dedim, yazdırılar.

- Ay anam, bacım, sənin nə borcuna məni dəftər-kitaba saldırırsan! Canım, gözüm, heç məni birdən-ikiyə iclasda görmüsən?

Qonşu qadın Badam xalaya bələd idi. Onu artıq hirslandırmak istəmədi, mülayim cavab verdi:

- Heç kəsi dərnəyə zorla yazmırlar. Hamı özü gedir. Sənin adını soruştu, biz də dedik. Özünü görməyə gələcək. İstərsən gedərsən, istəməzsən adını pozar. Heç qorxub eləmə!



Badam xala sakit olub içeri girdi. Lakin ürəyində narahat idi. O, zənn edirdi ki, adını yazib aparan «naməhrəm» adam bir kölgə kimi ona bağlanmışdır. Onun qəlbini yol axtarır, familiyasını öyrənməklə bu yolun, bu qapının açarını ələ keçirmişdir.

Bu fikirlər Badam xalanın yadından təzəcə çıxmışdı: evvanda əyləşib yorğan yunu tökürdü, bir də gördü Bədirnisa ilə bir cavan oğlan içeri girdi. Bədirnisa Badam xalani oğlana, oğlunu Badam xalaya tanıdı:

- Badam xala, bu oğlanın adı İmrandır. Bizo yeni seçki qaydasını öyrətməyə gəlib, buyurun tanış olun!

İmran irəli yeriyb, əlini Badam xalanın əlinə uzatdı. Badam xala başını aşağı salıb, əl vermədi, dinmədi, oğlanın əli uzalı qaldı. Bir az sonra Badam xala dedi:

- Mən qoca arvadam, seçkidə-zadda nə işim!

İmran güldü:

- Qoca olanda nə olar, on səkkiz yaşın var ki!

Badam xala elə bildi ki, İmran zarafata keçib. Onun üzünə əyri-əyri baxdı, ciddilik əlaməti görüb, heç nə demədi.

İmran aydın danışdı:

- Ölkəmizdə on səkkiz yaşından yuxarı, ağılı başında olan, məhkəmə ilə səsi alınmayan adamların hamisinin hökumət seçməyə, hökumətə seçilməyə ixtiyarı var, haqqı var. Seçirlər və seçilirlər. Bütün zahmatkeşlərin, bütün vətəndaşların hüququ bıdır. İstəyir savadsız qoca arvad, istəyir universiteti qurtaran mühəndis olsun, istəyir narkom olsun, istəyir süpürgəçi! Hamının bir hüququ var. Sabah hər kəs kimi, sizin də seçki kağızınız olacaq, hər kəsin seçilməyini istəsəniz, ona səs verəcəksiniz. Dərnəyin sizə xeyirdən savay zərəri yoxdur. Daha yaxşı, təzə seçki qaydasını öyrənərsiniz. Düşmənləri, xainləri, pis adamları seçkiyə qoymazsınız. İstədiyiniz, bəyəndiyiniz, tanıdığımız təmiz, vicdanlı adamları seçərsiniz.

İmran danışdıqca Bədirnisa Badam xalaya yavaşça deyirdi:

- Yazıl getsin, bütün arvadlar gəlir. Sənə nə olub ki? İki gündə bir oturub, dərsə qulaq asacaqsan, bunda bir iş yoxdur! Yazılmasan, tay-tuş üstünə ayaq alar. Yazıl getsin.

Badam xala bərkdən dedi:

- Mənim ağızında hökumət seçilər ha!

İmran qadına izah etdi:

- Bir sənin ağzında seçilər, düzdür. Ancaq sənsiz də seçilər, hökumət seckisində bütün vətəndaşlar iştirak edirlər. Onların rəyi bu işdə əsasdır. Bakıda, deyə bilərəm ki, bu işə soyuq yanaşan tapılmaz. Bütün ölkəmiz, bütün xalqımız özünün ali hakimiyət orqanlarını seçməyə ciddi hazırlaşır. Hətta bizim düşmənlərimiz, o adamlar ki, biz ona ixtiyar vermirik, özlərini seckiyə soxmağa, öz adamlarını hökumətə keçirməyə çalışırlar. Amma siz, Badam xala, öz hüququnuzdan istifadə işinə etina etmirsiniz. Belə şey olar?

İmranın yerinə Bədirnisa darıxdı, qələmi onun əlindən alıb, yazmaq istədi:

- Yazıram, Badam xala, oğlanı yorma, di bəsdir.

Badam xala bir az səssiz dayandı və alçaqdan dedi:

- Yazgınən!..

Badam xala birinci gün dərnəkdə ağızını da açmadı. Dinməz-söyləməz qulaq asib qayıtdı. Lakin evdə oğlu Xəlili rahat qoymadı:

- A Xəlil, o biza dərs verən oğlan deyir ki, lap hökumətin böyükərini, məsələn, lap o Mövskvada əyləşənləri də biz seçəcəyik, düzdürüm?

Xəlil əslində qaradınməz adam idi... Elektrik stansiyasında texniklik edirdi. Anasının qocalığını nəzərə alıb, onunla ictimai söhbət açmazdı. Badam xalanın bugünkü suali Xəlili də maraqlandırıcıdı. Xəlil fikirləşdi ki, iyirmi ildir inqilab olub, işlər dəyişib, dünya ayılıb, camaat irəli gedib, gör mənim anamı ki, adı

şeyləri də bilmir. Sabah bir yoldaşımdan belə şey soruşa, mənim üçün də yaxşı olmaz. Deyərlər, sən necə sovet adamısan ki, evdar anana belə mətləbləri də başa salmırsan?

Xəlil anasına anlatdı ki, Sovet hökuməti xalqın əsl hökumətidir. Həmişə bütün böyükər seckii ilə, camaatın əli ilə seçilir. O, qanunlardan, SSRİ-nin yeni Konstitusiyasından danişdi.

İmranın dərnəkdə dediklərini, bir az pərakəndə olsa da, bacardığı kimi, anasına izah etdi. Badam xala dedi:

- Müəllim yaxşı danışındı, sən qarışdırırsan...

Sabahısı gün Badam xala dərnəkdən şövqlə, daha aydın təsəvvürlə qayıtmışdı. Oğluna çay-cörək verib, rahat elədi və soruşdu:

- A Xəlil, yoldaş Lenin nə deyib?

Xəlil gülümsədi:

- Bu nə sualdır?

- Soruşuram da, rəhbərimiz nə deyib?

- Lenin deyən bəyəm birdi, ikidi?

- Bir söz var ey, Lenin özü deyib...

Xəlil barmağı ilə şkafta cərgə ilə yiğilmiş gözəl və qırmızı cildli kitabları göstərdi:

- Lenin bir söz deməyib. Lenin çox söz deyib. Bax, o qırmızı kitabları görürsən ki, orada yazılışlarının hamısını Lenin yoldaş deyib!

- Yox ey, arvadlar barəsində.

Xəlil anladı:

- Hə, qadınların azadlığı haqqında. Gərək qadınlar kişi ilə bərabər olsun! Azadlıq işi qadınların öz işi...

Burada Badam xala yenə Xəlilin sözünü kəsdi:

- Yox, onu demirəm. Bir söz də deyib e, xörək bişirənləri də yada salır...

Xəlil fikirləşdi, birdən yadına düdü:

- Bildim, Lenin deyib ki, qulluqçu da hökuməti idarə etməyi bəcarmalıdır. Yəni xörək bişirən arvad da hökumət işlərini bilməli və öyrənməlidir.

- Ay sağ ol! Elə mən bunu axtarırdım. Ağrin alım, onu bir kağıza yaz, ver mənə!

- Neyləyirsən?

- Necə neyləyirsən? Qızıl kimi sözdür, yadimdə saxlayacağam. Mənə lazımlı olar!

Xəlil anasının xahişini yerinə yetirdi. Badam xala Leninin sözü yazılıan kağızı qatlayıb, çəp köynəyinin altına, qoynuna qoydu və oğlundan razılıq etdi.

- Əllərin ağrımışın!

Badam xala indi dərnəyə getməyindən, İmrandan və Bədirnisadan çox razi idi, seçkiləri gözləyirdi. Gözləyirdi ki, görsün, doğrudan da, seçkidi, hökumət adamlarını seçəndə onu çağıracaqları. Necə saya salacaqlar, ona harada yer göstərəcəklər və nə deyəcəklər.

Gün o gün oldu ki, Badam xala yaşayan məntəqədə SSRİ Ali Sovetinə seçiləsi namizədlərin müzakirəsi başlandı.

Seçki komissiyası böyük və bəzənmiş bir zaldə bütün seçicilərin iclasını çağırmışdı. Evlərə xüsusi çağırış vərəqələri göndərilmişdi. Ömründə birinci dəfə idi ki, Badam xalanın adına eva kağız galirdi. O, zər haşıyəli, qırmızı yazılı kağızı ovcundan yerə qoymurdu, sevindiyindən özünü itirmişdi. Bədirnisaya inanmadı. Oğlunun işdən qayıtmasını gözləmədi. Qapıya çıxdı. Bir portfelli kişi gedirdi. Badam xala onun naməhrəm olmağından utanıb, soruşmaq istəmədi. Bir də fikirləşdi ki, canım, nə naməhrəmbazlıqdır, məni yeməyəcək ki! Kağızı portfelli kişiye göstərib soruşdu:

- Ay oğul, bir zəhmət çək oxu görüm, bu kimin adınadır!

Portfelli kişi oxudu:

- Badam Kərbəlavı Həmidova Nəzər qızı!

Badam xala «sağ ol!» - deyib kağızı aldı. Səliqə ilə dörd qatladi. Xəlil yazan kağızin yanına qoydu.

Axşam iclas başlandı. O böyüklükdə zal camaatla dolmuşdu. İynə salmağa yer yox idi. Badam xala basabasdən qorxub, qıraqdan yeriyirdi. Klub müdürü onu görüb irəli çağırıldı, yol açdı:

- A yoldaşlar, bu qoca qadınlara qabaq tərəfdə yer verin!

Badam xala Bədirnisagillə cərgələrin arasından, adamların içindən keçib, lap qabaq tərəfdə oturdu. Badam xala əvvəl bir səhnəyə göz qoydu, şəkilləri, zər qotazlı qırmızı bayraqları, ağ yazılı ipək parçaları gördü. Səhnədə oturanlara diqqət elədi. Heç birini tanımadı. Yavaşça çevrilib dala, zali dolduran, bir-birilərə danışıb-gülən, təzə, təmiz paltarlı yüzlərə seçicilərə baxdı, onu heyvət götürdü. Ürəyində dedi: «Pah... Bizim küçədə gör nə qədər camaat varmış! Çoxu da cavan-cavan...»

Bir enlikürək, boy-buxunlu oğlan zəngi tərpədib iclası açdı, danışdı. Sonra namizədlərin müzakirəsinə keçdi. Badam xala fikir verirdi. Danışanlar çox asan sözlər deyirdilər. Hamisini anlayırdı, hərdən bir əyilib, Bədirnisadan soruşurdu:

- «Qəti» nədir? «Xarakteristika» nə deməkdir?

Bədirnisa başa salırdı:

- «Qəti» - yəni möhkəm ol! «Xarakteristika» - yəni xasiyyətnamə, yəni bu necə adamdır, belə ha!..

Badam xala görürdü ki, iclasa gələnlər yaxşı adamları, iş bacaranları sepməyə hazırlaşırlar. Hər kəs deputata tapşırıqdan, abadlıq işlərindən deyir.

Badam xala da bildiklərini demək istədi. Bu arzu onun qəlbindən keçəndə, sənki bütün vücudunu oda tutdular: bədəni əsdi, onu təbasdı, istədi «eh» deyib, kirimiş otursun, heç danışmasın. Bir də

xatırladı ki, bəs mən niyə gəlmisəm? Sabah bir pis adam gəlib biza böyük olanda hökumət deməzmi, a filanın qızı, niyə dinmədin? Sizdən soruşduq axı? Badamın əli cəsarətsiz, yavaş-yavaş qalxdı. Deyəsən, batmış bir gəmini çətinliklə dənizdən çıxarırdılar, dor ağacı yavaş-yavaş görünməyə başlayırdı. Onun əli başından bir az hündürə qalxmışdı ki, sədr söz verdi:

- De görüm, ay xala. Söz verilir seçici Badam Nəzər qızına.
- Badam əyilib Bədirnisdən soruşdu:
- A qız, o bildir incinar gəlmışdı ha, küçənin planını verdi ha, adı da Yusif, famili nə idi onun?
- Əmirov, rayonispalkomunda işləyir, Əmirov!
- İspalkomda işləyəndə nə olar. Bəyəm onu seçmək olmaz?
- Olar, niyə, razi olsalar, niyə olmur.
- Mən onu deyəcəyəm!..

Bədirnisa müəyyən bir cavab verməsə də, Badam əzmindən dönmədi. Camaatin onu gözlədiyi, ona tərəf dönüb baxdığını görüb, özünü topladı və ağır-agır ayağa qalxdı. Sədrə baxdı, bir də dönüb, camaata baxdı. Camaatda maraq artmışdı. Bütün zal susdu. Milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi. Bütün gözlər Badam xalaya dikildi. Bədirnisa onu dümsüklədi ki, «di tez ol, danış, camaat səni gözləyir!»

Badam ömründə ilk dəfə idi camaat arasında danışındı, hökumət işlərində iştirak edirdi. Sevindiyindən, utandığından, ya həyəcanından, nədənsə, nitqi tutulmuşdu, dili galmirdi. İşarə ilə su istədi. Ona su verdilər, xahiş edib uca yerə, tribunaya çıxartıldılar. Bir də əyləşən, diqqətlə qulaq asan camaata göz gəzdirdi. Stəkanı əlinə alıb, ağızını islatdı, mülayim səslə söza başladı.

- O yoldaş, başdan danışan yoldaş çox qəşəng danışdı. Düz deyir ki, gərək deputatlıq təmiz adamları, iş görənləri seçək. Keçən ildən bizim rayonda bir oğlan işləyir. Dərsi qurtarib gəlib. Adı da

Yusifdir, famili də...

Badam duruxanda yerlərdən dedilər: «Əmirov». Badam gördü ki, onun göstərmək istədiyi namizədi çoxları tanır. Bu, ona bir az da cəsarət verdi:

- Həmin o Yusif oğlan bizim evlərə işi da çəkdi, su da... O bir plan töküb ki, küçə başdan-başa açılıb, bir abad şəhərə dönüb. Mən görünəm, bizim işlərimizə elə canyandırın lazımdır. Əgər yaşı düşürsə, bir də soruşaq, əgər razidirsə, mən deyirəm, onu seçək! Lap qabil adamdır. Yoldaşlardan mənim bir xahişim elə budur ki, deyirəm, yaşasın Yusif kimi qabil işçilərimiz və onların müəllimləri!

Əyləşənlər əl çaldılar. Badam xala aşağı enib, yerinə getmək istədi, nəsə yadına düşdü, bir də səhnəyə qayıtdı. Sədrin üzünə baxıb, şəhadət barmağını yuxarı qaldırdı:

- Bir sözüm qalıb, tək bircə sözüm.
- Sədr işarə ilə ona danışmağa icazə verdiyini bildirdi. Badam dedi:
- Mən eşitmışəm ki, gəmi təmir edən fəhlələr də mən deyəni deyib. Çünkü bizim həyatdə adam var, o danışındı. Özü də yalan danışan adam deyil. Yusifi də tanırı.

Badam xala bu sözü deyəndə camaat gölüdü, təkrar əl çalındı.

Badam xaladan sonra çıxan üç natiq - bir fəhlə, bir nəfər milis işçisi, bir nəfər də komssomolçu qız Yusif Əmirovu təriflədi.

Bədirnisa Badam xalani təbrik edirdi:

- Sənin dediyin oğlana hamı səs verir. Özü də kommunist imiş, ordeni-zadı da var imiş.

Badam öz təklifində təkid etdi:

- Bacı, kişinin oğlunu halaldır!

Sədr də Yusif Əmirovu yaxşı iş görən bir mühəndis kimi təriflədi. Badamın təklifini səsə qoydu.

Badam zal boyu yüzlərlə əlin göyə qalxdığını baxanda ürəyi dağ'a döndü:

- Əcəb, əcəb! - dedi.

Badam xala iclasdan çıxanda qonşular başına yiğilişdi. Müəllim onun əlini sıxıb deyirdi:

- Səni görüm yüz yaşa!..

Badam xala ömründə pis günlər görmüşdəsə, çox ləzzət də çəkmişdi. Analar üçün ən böyük arzu olan oğul toyu da görmüşdü. Sovet hökumətinin sayısında yeddinci nəvəsinə 2000 manat da mükafat almışdı. Özünə ipəkdən, şaldan, mahuddan da paltar tikdirmişdi. Yayda bağda, qışda evdə istirahət edib, deyə-gülə gün keçirmişdi. Hətta neçə dəfə Kirovabada, Nuxaya gəzməyə də getmişdi. Sərin yay axşamları hərdən bir Dağıstü parkda gəzmişdi. Kirovun heykəlinə də doyunca baxmışdı. Amma heç vaxt bugünkü qədər ağızı dada gəlməmişdi. O, cəmiyyət içində heç vaxt belə yaxşı bir iş tutub, elin rəğbətini qazanmamışdı. İctimai iftixarın bu ləzzətini görməmişdi. İndi vücudundakı qocalıq hissələrinin töküldüyü, dizinə və qoluna qüvvət göldiyini duyurdu. O, ancaq indi hiss etdi ki, arxasında yalnız oğlu yox, böyük bir vətən, qədir bilən bir xalq durur. Onun hər bir doğru, xeyirli sözü və işi həmişə alqışla qarşılanacaqdır. Bundan çox xoşlandı, ayrı bir şirinlik, ayrı bir ləzzət duydu. O, güman etməzdı ki, bu qədər böyük adamlarla - narkomlarla, kommunistlərlə, mühəndislərlə, həkimlərlə, müəllimlərlə, komandirlərlə yanaşı, bir qoca evdar qadının da sözünü saya salarlar. Fikir verərlər, eşidərlər. Badam xala qəlbində daşan sevincin təsiri ilə quş kimi yüngül olmuşdu. Evə gəldi, ancaq indi anladı ki, nə üçün qonum-qonşu qadınlar hələ on il bundan qabaq çadralarını atıb oxuyublar, işə girişiblər, klubə, iclasa qurşanıblar... O, indiyə qədər geri qaldığına utandı, ürəyində dedi: «Başıma xeyir, mən də tutmuşam namazın quyruğundan. Seçkiyə qədər mən görək çox iş görəm. Köhnə şeylərdən lap üzüləm gərək!» Oğlunu səsləyib dedi:

- A Xəlil, o cənəməzi apar sat!

Xəlil gülümsədi:

- Kimin nəyinə lazımdır, ay arvad!

Badam xala Xəlilin haqlı cavabından duruxdu, dərin fikrə gedib öz-özünə dedi: «Doğru deyir, mən gecikmişəm».

1937

## KƏRPİC MƏSƏLƏSİ

Hər səhər yatağımdan qalxanda gözüm evimin qabağındağı balkona sataşır. Diqqətlə baxıram, görüm, samovara od salan Babaxanın köhnə arvadıdır, yoxsa yox...

Babaxan çoxdan arvadı təzələmişdir.

Əvvallar yaxın qonşumun bu hərəkəti, vurhavur arvad alıb-boşaması mənə ağır gəldirdi. Hırsınlardım, həm də təəccüb edirdim. Öz-özüümə deyirdim: «Bəs onun vicedanı yoxmu? Qızları necə aldadır. Aldıqları kimlərdir?»

Anam bu suallara mənə vermirdi, deyirdi:

- Babaxan işbacaran adamdır. Ona nə var, tapır, düzəldir, alır, buraxır, tanışı çoxdur...

Sonralar məsələni anladım, fikir elədim ki, «cavan adamdır, yəqin ömrünü kefdə keçirmək istəyir».

Lakin mən Babaxanın toylarına heyran qalmışdım. O, cürbəcür qadınlarla evlənir, ayrırlırdı. Tez-tez evlənsə də, çox gurultulu toy edirdi. Bir də görərdin çılçıraqı yandırıb, evi çıraqban elədi. Pilləkənlərə xalça döşədi. Limon ağacını balkona çıxartdı. Zər yazılı toy biletini payladı. Xanəndə çəgirdi. Babaxanın dost-aşnası yığıldı. Saz çalındı. Qiymət qopdu.

Səs-küydən darsa hazırlaşmaq mümkün olmadığından, dəftərlərimi qoltuğuma vurar, evdən çıxdım:

- Gözləmə, - deyərdim, - ana, qardaşlığım gildə yatacağam.

Anam da bezmişdi. Neçə kərə Babaxanın elçi göndərdiyi qızların ailəsini öyrənib, xəbər vermək, onları yeni kürkənin «bəzi» xasiyyətləri ilə tanış etmək istəmişdi. Ancaq məndən çəkinirdi.

- Qoymursan bu tramvay altında qalmışın işləklərini bildirəm! Cavan-cavan qızları aldadır... Ayıb döyülmü? Bəs döyülmü?

Babaxanın balkonunda, şair mübaliğəsi olmasın, hər istirahət axşamı toydu, sazandası, xanəndəsi, plovu, içkisi, məzəsi, cehizi, başlığı öz qaydasında, dəm-dəsgahlı bir toydu. Siz soruşarsınız: «Yaxşı, Babaxan bu dəm-dəsgah üçün pulu haradan alırdı?»

Babaxan mənim qapıbir qonşumdur. Mən ayda beş yüz manat alıram. Onun maaşı yüz əlli manatdır. Lakin o, yalnız pəncərələrindən asılan təzə, qotazlı mahud pərdələri ilə mənim kimilərini alıb-satır. O, bir toy axşamında mənim evimin üçaylığını xərcələyir. Bunlara baxanda mən də Babaxanın işinə heyran qahram.

Kooperativçilər də onun işinə mat qalmışdır.

Babaxan kooperativlərin birində parça satardı. Mal gələndə tez yürüür, qapıları çəkərdi. Parçanı top-top təhvil alıb, qəfəsələrə yiğidiqca ruhu şad olardı. Fıştıraq çala-çala, dodaqaltı «Yetim segah» oxuya-oxuya malı sahmanlardı. Sonra qapını açıb, qonaq qarşılıyanlar kimi müştəriyə təzim edərdi:

- Di buyurun! İndi buyura bilərsiniz!

Babaxanın, arvad almaqdə olduğu kimi, parça satmaqdə da məharəti vardı. Əvvəlcə malı yoxlardı. İki-üç topunu piştəxtanın altına ötürürdü. «Bazar» malı qəfəsələrə, göz qabağına yiğardi.

- Bu saat almışiq, axşama bir metr də qalmayacaq. Mən məsləhət görürəm, apar. Peşman olarsan, ha...

Yuxarı küçədən golmuş yarımcadrlar qadınlar Babaxanın sözünü yerə salmaz, vurhavur ölücdürərdilər.

Bir də görərdin, bir gödəkcəli, balacagöz, burnubiz, üzü tüklü, ciyni xurcunlu kişi alverin şirin yerində Babaxana salam verdi. Salamın dalınca əhvallaşmağa başladı:

- Nə var, nə yox?

Hamiya məlum olan bu sualın hamiya bəlli də bir cavabı var:

- Sağlığın!

Babaxan xurcunlu kişinin qabağında boynunu burub əzilərdi,

üzr isteyen bir ada ilə deyordı.

- Qadası, bir az sonra gəl!

Camaat bu danışığa fikir verməzdı, fikir versə də, bir şey hiss etməzdı.

Bir dəfə Babaxan, adəti üzrə, üzü tüklü kişi ilə «əhvallaşanda» bir cavan oğlan şübhələndi:

- Yoldaş, necə yəni «bir az sonra gəl?» Nədi gizlədib, sonra gələnə saxladıqın? Bu saat bəri çıxart!

Babaxan hamamdan çıxmış adamlar kimi qızardı. Dili güc ilə söz tutdu:

- Yoldaş, o mənim bacanağımdır. Xüsusi işi var...

Oğlan qələmini çıxarıb, şikayət daftərini istədi. Babaxan özünü itirdi. O yan-bu yandan mane oldular. Oğlanın da acığı soyudu. Xata birtəhər sovuşdu. Babaxan bir də belə hərəkət etməsinə tövə elədi.

Sonralar xurcunlu kişi özü də ehtiyatla gəldi. Qapıda görüñəndə Babaxan nə dinər, nə danışardı. Yalnız burnunu çəkərdi. Bir dəfə burnunu çəkdi, deməli, «bir saatdan sonra gəl», iki dəfə burnunu çəkdi, «iki saatdan...»

Babaxan əlaltı işlərinin bütün sırlarını burnunu çəkməklə ifadə edərdi. Yaxşı parçaların kooperativdən qabaq meydancada satılmışının sırrı, onun gurultulu toylarının sırrı, evinin dəm-dəsgahının sırrı bunda idi...

Babaxan onu da gözəl bilirdi ki, burun çəkmək pis adətdir. Lakin «bu pis adətin nəticəsi əlamət olduğu üçün» boyun ayırdı.

Haqqdan keçmək olmaz. Babaxan arvad «çıxaranda» cehizini də qaytarar, galinə aldığı bər-bəzəyi də ona bağışlardı. Bu məsələdə Babaxanı məcbur edən qanun-qayda vardi. Lakin o, buna «əxəvət» adı verərdi.

Mən Babaxanla yaxın münasibət saxlamaqdan çəkinirdim.

Qonşuluq üzündən, görəndə ötəri bir salam verirdim.

Onun növbəti arvadlarından biri diqqətimi cəlb etdi. Sadə olduğu üçün xoşuma gəlirdi. Bəlkə də, kim bilir, simpatiyamın səbəbi ayrı bir şeydi.

İnsanın bəzən tanımadığı, lakin uzaqdan gördüyü bir adamdan zəhləsi gedir. Nə üçün? Adam özü də bilmir, əksinə, bəzən aləmin zəhləsi gedən bir adam sizə məsum və təmiz görünür. Yaxınlaşır, səhbət edirsiniz, axırdı aldanıb, peşman olursunuz. Axırı ki, insanları tanımaq çətindir.

Babaxanın diqqətimi cəlb edən arvadı hələ gəlinliyin əziz və qayğısız günlərini yaşayırdı.

Babaxanın yeni arvadı Məlikə cavanca, şən bir qızdı, hər kəs ilə gülüb-danışardı, bunu da ərindən gizlətməzdı. Məlikə biza gəlib-gedərdi. Onun yerli olmadığını, yerli mösiət və adətlərə nabələd olduğunu zənn etmişdim. Yanılmırdım.

Məlikə Çakva çay plantasiyalarında fəhləlik edirmiş. Babaxanın ora yolu düşür, belə gözəl bir qızı yayın istisində tarlada çalışan görür. Gözü düşür, ürəyi tutur.

- Məlikə də fəhləlik edərmi, ay qız! Sənin yerin bura deyil! Gedək, məni özünə nökəriliyi götür.

Uzun ilticadan sonra Babaxan qızı inandırmışdı. Məlikə etiraz etməmişdi. Öz sözü ilə «Azərbaycanı görməyə həvəsi gəlməşdi». Mən Məlikə kimi sadə, xoşqliq bir qadımla tanış olduğuma sevinirdimə də, yaxın günlərdə onun evdən çıxarılağına da yanırdım.

İstirahət günü yaxınlaşdı... Babaxan Məlikə ilə xudahafizləşməli oldu. Qızın başımaqlarını cütlədi:

- Bacımsan. Xasiyyətimiz tutmur. Mən nə qədər özümü zorlayıb, səni sevmək istədiməsə, mümkün olmadı. Buyur, bu da yol xərcin, pal-paltarın da özünə qalsın. Qayıt yerinizə. Məni bağışla. İmkən

ver, subay yaşamaq istəyirəm.

Əvvəl Məlikə zarafat zənn etmişdi. Gülmüş, oynamaq istəmişdi. Babaxan özünü hırslı göstərmış, qılıqlı əlinə alıb, qapını bağlamaq üçün Məlikəni bayırına itələyəndə, qız məsələnin ciddiliyini anlamış, özünü itirmişdi.

Evdə oturub gilas yeyirdik, qonağım da vardi. Bir də gördüm Məlikə özünü içəri atdı. Hönkür-hönkür ağladı. Anam onu ovutmaq istədi. Məlikə yanlıqlı ağlayırdı. Ürəyim xarab oldu.

Məlikəni şikayətə göndərmək fikrində idim. Razi olmadı.

- İntiqam almaq istəmirəm, - dedi. - Babaxan olsa də, mənim pozulmuş həyatım, puç olmuş ümidişlərim qayıtmayacaq. Məni yola salın, vətənimə qaytarın!..

Babaxan ilə mübahisə açmağa dəyməzdi. Məlikənin xahişini dedim. Məmənuniyyətlə qəbul etdi:

- İnanın ki, Məlikə yaramaz olduğu üçün ayrılmıram, özüm yaramaz olduğum üçün ayrılmıram. Cavan qızdır. Mənim daxmamda çürüməkdənsə, qoy getsin, azad gəzsin. Qonşuluq haqqına, onu aparın, Batumiya yola salın!

Babaxan Məlikənin dolu, ağır çamadanını mənə verib, əlavə etdi:

- Buyurun! Heç bir şeyini istəmirəm. Nəyi varsa, özü ilə aparsın, xərclik lazımlı olsa, yenə verim.

- Heç zad lazımlı deyil. Mən onu yola salaram.

Mən çamadanı gətirib evə qoymudum. Məlikə tanışları ilə vidalaşmağa getmişdi. Çox çəkmədi, qayıtdı. Biz stansiyaya yollandıq.

Uşaqlar bayramı gözlər, böyükler məzuniyyəti!

On bir ay işdə-gücdə çalışmaqdanson. Səfərə də çıxmırsan. Bu ayların nə vaxt gelib-keçdiyini bəzən bilmirsən. Məzuniyyət gələndə gözəl yaylaqlara gedib, şamlıqlarda nəfəs almaq, mühitinə təzələmək istəyirsən. İstirahət sənin qanuni haqqındır. Məzuniyyətə gedənə o

ki var, hörmət edirlər. Dəmir yollarında növbəsiz yola salırlar. Kurort bələdçiləri qabağına çıxırlar. Xörəyin, çörəyin, meyvənin, dondurmanın, şirənin yaxşısını sənə verirlər. Kinolar, teatrlar, çalğıçılar, şairlər, xanəndələr ruhunu oxşayır...

Bizim zamanımızda hər kəs istirahət etməyə borcludur. Məzuniyyət də onda şirin olar ki, hər işini artırıqlaması ilə bitirəsən. Adın gələndə müdirin ürəyi açıla. Əmr edə, sənə bir- aylıq mükafat da verələr. Qərar, pul, putyovka, bilet, maşın, hər şey hazır...

Bu halda eşidəsən ki, «isteklinin» ailəsi də sən gedən yera gedib... Qız gedəndə səni görə bilməyib, yoldaşlarından xəbər göndərib, səni qonaq çağırıb:

- Həl-həlbət gəlsin! Heç olmasa, ikicə gün! Gözləyirəm! Nə durmusan!

Bələ səfərə çıxanda adam qayıdacağıni güman etmir. Dala baxmadan gedir. Stansiyalarda qatarın dayandığı hər dəqiqə bir il keçir, düşüb yüyürmək istəyirsən.

Mən bu damaq çağlığı ilə istirahət evinə yola düşdüm.

Maşın dirmandıqca mən özümü yüngül və rahat hiss edirdim. Dağların sərin mehi qulaqlarında səslənirdi. Gözlərim laləli çöllərdən ayrılmırdı. Yolun lap kənarından başlanan taxillər ləpələndikcə gümüşü rəngə çalırdı. Quşlar maşın səsindən hürküb uzaqlara uçurdu. Dağlardan bug qalxırdı. Dağlar keçidindən görünən günəş uşaq kimi məsum-məsum baxırdı. Hər dəqiqə dəyişən mənzərələrdən, bir-birindən gözəl yerlərdən doymaq olmurdu. Dayanmaq, hər çiçəyə, hər gülə, üfüqləri yarıb ötən hər quşa, hər böcəyə bir-bir baxmaq istənilirdi.

İstirahət evində xalatla gəzən kök, gödək bir həkim vardi. Məni yoxlayanda bərk tapşırıdı:

- Siz əsəbınız, rejimi yaxşı gözləməlisiniz.

- Ay sağ olmuş, məni əsəbi eləyən həmin bu tibbi rejimlər

olmadımı? Buraxsana bu dağlarda nəfəs alım? Bəs deyilmə? Kəl kimi sakin adam idim. Pivə krantina döndərdiniz, bəs deyilmə?

Həkim güldü. Mən çıxdım. Anket dolduranda soruştular:

- Nə? Kərimov?  
- Bəli, Kərimov!

- Sizə, deyəsən, tel vardi. - Katib ayağa qalxıb qapıya sarı boylandı: - A Lətif, o gədəni bəri səslə, poçtalyonu!

Lətif poçtalyonu çağrırdı. Telegram mənə idi. Açıdım oxudum, mat-məttəl qaldım:

- «Təcili qaydırın vergül lap bu gün tire Murtuz».

Telegram yaxın və sırdəş məktəb yoldaşimdandı. Nə isə vacib iş vardi. Murtuz hələ-hələ mənim istirahətimin pozulmasına razı olmazdı.

Məni fikir götürdü: «Bu nə bədbəxtlikdir, ay canım?» Xəyalima min cür şey gəldi: «Anam da bağdadır. Yəqin evi yarıblar, var-yox əldən gedib. Yaxşı lüt-üryan qaldım küçələrdə... Buna inanmiram. Yox, elə şey olsa Murtuz mənə xəber verməzdi, kefimi pozmaq istəməzdi. Özü bu iş ilə məşgül olardı. Belə deyil, qohum-qardaşdan ölü var. Ya anamın başına bir iş gəlib... Nə bilim, dünyanın işidir. Bəlkə, təcili məktəbə çağrırlar». Nə isə, gümanımı bir yerdə qərarlaşdırıa bilmirdim. Bir istədim «cəhənnəmə ki» deyə teleqramı unudum, axşamın ilhamlı və musiqili havasına doğru axışan xoşbəxtlərə qoşulub sevgi-limin görüşünə gedim. Olmadı. İntizar və nigaranlıq yolumu kəsdi. Hər şey, hər kəs məni tələsdirib qaytarmağa çağrırdı. «Ağlını başına yiğ, ehtiyatlı ol. Kişi sənə tel vurub, get gör nə məsələdir. İstirahət evi qaçmir, iki gün gec gələndə nə olar?» Yerimi, yurdumu, pasportumu, putyovkamı qoyub, maşın ayağına götürüldüm.

Gecə saat doqquzda şəhərə çatdım. Yenə təndir kimi isti məni bürüdü. Tər tökdüm. Ağır nəfəs aldım. Yorğun yeridim. Acdım,

lakin achiğimi hiss etmədim. İçimin gəmirildiyini, bədənimdə bütün ehtiyatın tükəndiyini zənn etdim. Üzvlərim mənə tabe olmaq istəmirdi. Ayaqlarımı zorla sürüyürdüm. Güc-bəla özümü evə saldım. Evi salamat görüb, bir az dincəldim. Qonum-qonşudan anamı xəbər aldım, «salamatdır» dedilər, soyundum, kranın altında dayanıb yuyundum, qurulandım. Evi nəzərdən keçirirdim, pəncərədə açıq məktub gördüm. Əvvəlcə möhürünə, sonra imzasına baxdım. İki gün əvvəl gəlmüşdi. Məlikədəndi. Sevindim. Acar qızına hörmətim artdı. Məktubu açdım:

«Vicdansız alçaq!

Babaxanın dərdi azdı, bir də sənin kimi ölüsoyan kəmfürsətə rast gəldim. Evində yediyim duz-çörəkdən də utanmadınmı? Qərib bir qızə ehtiramın bu idimi, ey insan maskalı tülü? Sənin Babaxandan nəyin əskikdir?

Məlikə».

Bu nədir? Kim yazır? Kim yazır? Kim yazır? Məktubun adresini, imzasını bir də yoxladım. Məlikə yazırı. Mənə yazırı. Qurudum qaldım. Mənim Məlikəyə nə pisliyim olmuşdu? Ona neyləmişdim? Bu nə töhmətdir? Ömründə heç kəsdən, alçaq adamlar haqqında belə eşitmədiyim bu sözləri gör kimdən eşidirəm! Babaxana qarşı haqqını müdafiə etdiyim, bacı kimi baxdığım Məlikədən. Elədiyim yaxşılığı qarşı təşəkkür bu imişmi? Məni od götürdü. Məktubu bir də oxudum. Məlikənin aldadıldığını, məndən nə isə bir şey eşitdiyini yəqin etdim. Nahaqdansa qadına layiq olmayan küçə söyüslərilə mənə müraciət etdiyinə qızışdım. Mən də açıq məktub yazdım. Təhqir olunmuş gənclik vüqarımı müdafiə edərək, əsəbi və titrək barmaqlarımla ağzıma gələni yazdım, küçəyə çıxdım, məktubu poçt kutusuna atdım. Bununla üreyimə təskinlik verdim.

Şəhər yenica açılmışdı. Xoruzlar ağız-ağıza verib camaati ayıldırdı. Mənim isə intizardan, fikir-xəyaldən başqa işim yoxdu.

Gah Murtuzun teleqramını düşünürdüm, gah Məlikənin təhqirinə əsəbləşirdim. Az qalırdım bilet alıb Acaristana gedim. Vaxtilə simpatiya bəslədiyim, sadə və səmimi saydıgım qızın üzünə durum, yazdıqlarının məsəliyyətini ona hiss etdirim.

Durdum, yuyundum. Köhnə qəzətlərdən birinə baxırdım, qapı döyüldü. Açıdım, bir nəfər milis içəri girdi.

- Salam!

- Salam.

Cinayət-axtarış idarəsi naçalnikinin imzası ilə mənə bir çağrıış verdi və dedi:

- Eviniz axtarılacaq.

Mən çəkilib, bir kənarda durdum. O, evi axtardı. Sandıq, şkaf, çamadan, bufet, siyirmə qalmadı, hamısını yoxladı. Nədənsə heç bir şeyə dəymədi.

Cinayət-axtarış idarəsinə yollandıq.

Dağdan qayıdanda intizarım bir idisə, indi yüz oldu. Bu əhvalat daha ciddi, daha qorxulu və gözlənilməz idi. Heç şahid sıfəti də məhkəmə tanımadiğim halda, birdən-birə nə iş idı düzdüm! Məni nə üçün qurdalarılar? Mən uşaqlığımdan başlayıb, bu günə qədər bütün həyatımı, münəqqidlər demişkən, «tənqid surətdə» gözdən keçirdim, cinayət aradım, xatırlaya bilmədim. Başısağı, bənizi ağarmış, iztirabdan sarsılmış halda gedirdim.

Budur, müstəntiqin qarşısındayam. O nə isə yazar. Başını qaldırıb, üzümə baxdı. Mən də baxdım.

Qarasaçlı, enlikürək, üzündə iş qayğısı hiss olunan bu oğlan mənim məktəb yoldaşındı. İbtidai məktəbi bitirdikdən sonra ixtisas məktəblərinə getdik. Hərə bir sənət seçdi. Bir-birimizdən ayrı düşdü.

İllər keçdikcə aramızda olan uşaqlıq, məktəbli cəmimiyyəti də əriyib getdi. Hər kəs özünə, təbii, yeni yoldaşlar tapdı. Mən bu

adamı unutmuşdum. Ancaq burada, gözüm onun təzəcə tükönmiş üzünü sataşanda xatırladım. Bu, məktəbdə kök, dəçəl və hazircavab bir oğlandı. Dərsin, müəllimin, məktəbin nöqsanını hamidan tez görərdi və deyərdi. Hətta hesab müəllimi, məsələləri taxtada həll edəndən sonra, zarafatıyanı, üzünü ona çevirər, soruşardı:

- Yaqub, necədir, etirazın yoxdur ki?

O gülər, başını aşağı salıb, məsələnin həllini dəftərinə köçürərdi.

İndi o, böyük, ciddi, məsul bir adam olmuşdur. Başqa yerdə rast gəlsəydik, tanışlıq verərdim. Bəlkə, əlini də sixardım, əhvalını da soruşardım! Lakin burada bir müqəssir sıfəti onun qarşısında dururkən tanışlıq verməzdim. Bir təmənna fikrilə tanışlıq verdiyimi, ondan kömək umduğumu zənn edə bilərdi. Qoy qanun nə tələb edirsə, onu yazsın, yoldaşıyam deyə, mənə üz görməsin. Nədənsə, o da tanışlıq vermədi. Başını qaldıran kimi adımı, familiyamı soruşdu.

- Siz,-dedi,-Məmmədyarov küçəsindəmi olursunuz?

- Bəli, orada olurdum.

Ayağa qalxdı. Açıqlanmışdı. Qolumdan tutub künçə tərəf çəkdi. Güman etdim ki, qulağıma xəlvəti söz piçildəyacaq. Künçə tökülmüş kərpic parçalarını göstərib soruşdu:

- Bu nədir?

Mən müstəntiqin üzünə baxdım. Baxdım ki, bu sualın mənasını anlayım. Lakin anlaya bilmədim. Pərişan və ümidsiz səslə cavab verdim.

- Kərpicdir!

- Fikirləş, gör bu nədir? - O, sualını daha da qətiləşdirir, şəhadət barmağını kərpiclərə uzadıb dururdu. - Fikirləş, gör bu nədir? Yaxşı fikirləş!

- Cisimdir!

- Necə yəni cisimdir?

- Həndəsi cisimdir, sülb...

O, papiros yandırıb əyleşdi. Suallarında davam etdi:

- Siz Məlikə adlı acar qızı tanıyırsınız mı?
- Bəli, tanıyorum. Babaxanın arvadı!
- Siz Məlikəni Batumiya yola salmışsınız mı?
- Salmı...

Müstəntiq sözümü kəndi:

- Bütün cavab ver!
- Mən Məlikəni Batumiya yola salmışam.
- Düzdür?
- Düzdür!

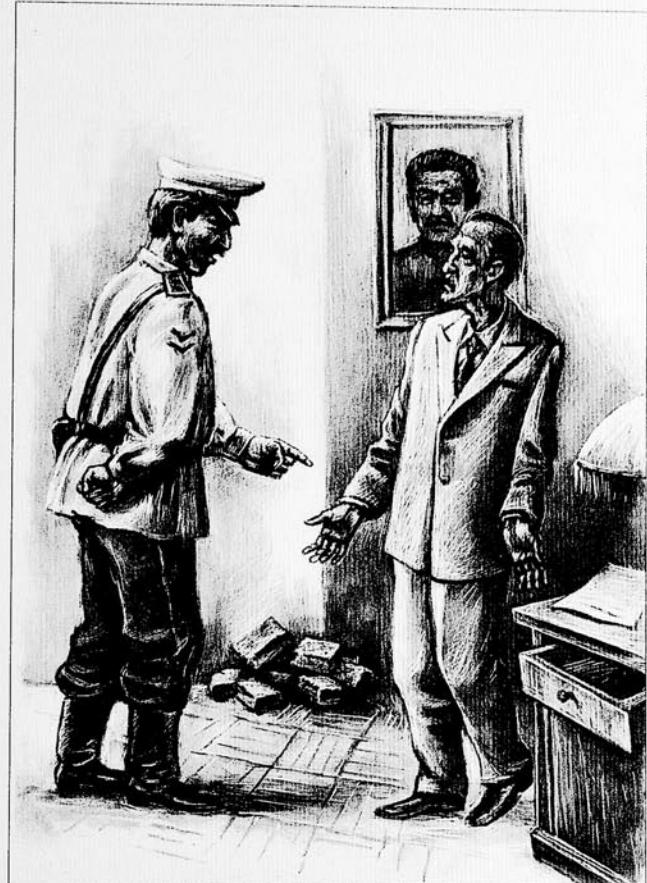
Yazdı.

- Vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını siz aparmışdinizmi?  
 - Apar... Bağışlayın, vağzala gedəndə Məlikənin çamadanını mən aparmışdım.

- Doğrudur?
- Doğrudur!
- Çamadan dolu idi, ağırdı, ya yox?
- Çamadan lap dolu idi, ağırdı, az qalırdı qolum üzülə.
- Belədir?
- Belədir!
- Təsdiq edirsiniz?
- Təsdiq edirəm!

- Çok gözəl. - Başını aşağı salıb, tez-tez yazdı. Yenə soruşdu: - Çamadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpic yiğmişinizmi?

- ...
- Yiğmişinizmi?
- Çamadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpic yiğmamışam.
- Mən səsimi ucaltdım. - Yoldaş müstəntiq, bu, başdan-ayağa şər...  
 O, əlini qaldırıdı.
- Hirslənmək lazımdır! Cavabını bir də təkrar elə, yazım.



- Çamadanı açıb, şeylərini götürüb, əvəzinə kərpic yiğmamışam.  
 - Aha... demək, çamadanı açıb, şeylərini götürmüsünüz, ancaq əvəzinə kərpic yiğmamışınız, eləmi?

- Xeyr, xeyr, yoldaş! Mən demək istəyirəm ki, nə çamadanı açmışam, nə sey götürmüşəm, nə əvəzinə kərpic qoymuşam, nə də mənim bu işdən xəbərim var.

- Açığını de!
- Açığı budur.
- Olub belə şey?
- Olmayıb elə şey.

- Siz doğrusunu deyin. Yalan cəzanızı artırı bilər. Doğruluq, günahı boynuna almaq işinizi yüngülləşdirir. Deyin görək, nə üçün qızı yola salanda çamadanından qiymətli şeyləri götürüb, yerinə bax, bu kərpicləri doldurubsunuz? Bunları yazıq qızı yük eləyib Batumiyyə göndərəbsiniz? Vicedanla danışın, bu nə hərəkətdir, ha?

Mən müstəntiqin kəskin sualları qarşısında heyratimdən donдум. İndi bildim ki, Babaxan hansı səxavətlə həftədə bir toy etməyi, arvad boşamağı bacarırmış.

Müstəntiqə dedim:

- Qələmi götürün, yoldaş müstəntiq, mən hamisini deyim, siz yazın.

1937

## HİKMƏTDƏN XƏBƏR

İttifaqın sədri zəng eləyib məni çağırımdı. İşin axırında tramvaya minib getdim.

- Yaxşı gəlmisinən, - dedi, - əyləş, səni gözləyirdim. Siyirməsindən bloknot çıxartdı, bir neçə vərəq geri qatladı, qələmi mürəkkəbə batırıb, yazmaq istədi, nə fikirləşdisə, əl saxladı, üzümə baxdı:

- Bilirsən, Rəhim, - dedi, - nə var? Seçki məntəqələrində çalışmaq üçün bizdən bir təbligatçı istəyirlər. Buna da hər adamı göndərmək olmaz, yoldaşlarla məsləhətləşdik ki, sən gedəsən. İş, özün bilirsən, çox məsul və olduqca şərəflidir. Hazırkılı komsomolçusən, işləmisən, məktəb görmüşən, bacararsan, - sonra sədr səsini bir az alçaltdı və yumşaq bir əda ilə danişdi: - Ancaq ayrı şey demək istəyirəm.

Telefon zəng elədi. Sədr telefon xəttini o biri otağa bağladı, davam etdi.

- Axi, çoxunuz evdar qadınlara dərs deyəcəksiniz, cürbəcür adamlara rast gələcəksiniz. Qocası, qarısı var, çoxu savadsızdır! Namaz qılanı var, üzüyolası, sözə baxmayanı, dinməzi, dilli-dilavəri var. Gərək hər biri ilə danışında özünə görə dil tapmağı, müsahibəyə cəlb etməyi, işə alışdırmağı, seçki qanununu sadə sözlər, uyğun misallarla başa salmağı bacarasın. Sənə köməklik, rəhbərlik olacaq. Amma işin nəticəsi səndən asılıdır. Ürəklə yapışib, can yandırsan, bütün kəm-kəsiri yox eləyərsən. Xahişim budur: elə eləyəsən ki, sabah peşmançılıq olmasın.

Mən təbligat işinə başladım. Evdar qadınları başıma yiğdim. Mü-sahibələrimi sadə, aydın və həyatı misallarda qurmağa çalışdım. Mənə tapşırılan işin yaxşı getməsi üçün əlimdən gələni əsirgəmədim.

İttifaqın sədri də məni unutmamışdı. Özü dərnəyimə gəldi. Bir

gün yanına çağırıldı. «Danış, - dedi, - görkə dərnəyin nə haldadır?» Mən başıma gələnlərin hamisini söylədim.

101, 105, 107 nömrəli evləri mənim öhdəmə vermişdilər. Burada, evlər müdürünin məlumatına görə, 19 nəfər evdar qadın vardi. Əvvəlcə mən yoxlamalı idim. Qapı-qapı otaqları gəzib, qadınların adbaad siyahısını tutmalı, dinləyicilərin hamisini yaxın bir yer tapmalı idim. Nömrələri yanaşı yazılın bu evlər bir-birinə o qədər də yaxın deyildi; 101-ci evlə 105-ci evin arasında böyük bir xəstəxana binası vardi. 107 nömrəli ev bağlı-bağçalı bir hasarın lap dibində idi. Mənim siyahımda iki nəfər artıq çıxdı. Bu iki nəfər - bir qız, bir ana - Gilə xalanın qonaqları idi. Qadın dərnək açılacağını, dərs keçiləcəyini biləndə qiyamət qoparıb, öz adını qaralatdı ki, bizim xəstəmiz var, üç-dörd günə çıxıb gedirik. Bu yaşa gölmüşəm, əlisbey deməmişəm. Mənim nə vaxtimdır oxumağa gedəm?

Qız isə oxumaq istəyirdi. Anası onu da dilə tutmaq istədi:

- A Hikmət, ay qızım, yazılmış, biz ki buralı deyilik, nə lazım dəftər, kitab?..

O, sual şəklində verdiyi məsləhətə Hikmətdən cavab gözləyirdi. Hikmət razı olmadı:

- Gedəndə gedərik də! Nə qədər buradayam, oxuyacağam, yeni seckى qanununu öyrənəcəyəm.

Mən onların mübahisəsindən istifadə edib, Hikmətə baxırdım. Hikmətin, o mütənasib boylu, yaraşlı, tamiz və səliqəli geyimmiş qızın zahirinə baxan adam onu anadangəlmə şəhər qızı, məktəb tələbəsi, ya da idarələrdən birinin əməkdaşı sayardı və bunda yanılmazdı. Lakin zahirdə belə idi. Sonra öyrəndim ki, Hikmətin şəhərə ilk gəlişidir. O, kənddən, rayondan kənara çıxmamışdı. Hikmətin yaraşığında və gözəlliyyində libasın, modanın, demək olar ki, qətiyyən iştirakı yox idi. Əksinə, onun əynindəki qırmızı kofta, başındakı abi kəlağayı, ayağındakı yüngül tuflı Hikmətin

gözəlliyyindən ümumi və gözəl bir ahəng alırdı. Mən Hikməti 18 yaşında yazanda anası qapıya çıxdı:

- Əvvəla, - dedi, - yazma! İndi ki yazırsan, düz yaz: qızın on doqquzca yaşı var.

Mən Hikmətin üzünü baxdım: «Cavab ver!» demək istəyirdim. Hikmət dedi:

- Ay ana, odur, metrikdə tarixim var: düz yazüb, 18 yaş! Arvad bir az da cinləndi:

- Ay qızım, bu da təzə qaydalar, təzə haqq-hesablar deyil ki, məni çəşəbə qoyasınız! Sənin yaşını beş barmağım kimi bilirom. Sən olmusan düz Orucluq bayramının gündündə! Orucluq bayramına hələ neçə ay var.

Mən soruşdum:

- Ay xala, Hikmət, deyirsiniz, Orucluq bayramının gündündə olub, eləmi?

- Bəli, elədir.

- İndi də, deyirsiniz, orucluğa hələ bir neçə ay var?

- Elədir!

- Elə isə, Hikmət deyən düzdür, 18 yaş!

Bunu deyib başımı aşağı saldım, yazdım. Kəndli qadının acığı tutdu:

- Həlbət ki, Hikmət deyən düz olar... O, yeniyetmə, alma kimi bir qız... Mən qarının biri! Həlbət ki, Hikmət deyən düz olar!..

Onun sözünə gülüşdülər.

- Xala, - dedim, - bir başa düşün ki, sizin o orucluq ayları, qurban ayları ildə aži 10 gün dal-qabaq vurur. Mollalar özləri il on iki ay camaati aldatdıqları kimi, tarixləri də sizi aldadır. 18 ildə aži 6 ay aldanırsınız. Hikmət bir gün də aldanmayıb, onun hesabı düz çıxır.

Gilə də mənim sözümə qüvvət verdi:

- Doğru deyir, ay bacı, lap doğru deyir: müsürman ayları dəyir-

man daşı kimi dolanır axı, bir də görürsən orucluq getdi qışa düşdü.

Deyilənlər, yəqin ki, qadına təsir etmişdi. O, bir əlində corab, o biri əlində ip yerində donub qaldı.

Yer axtarmaqda çətinlik çəkmədim. Ağzımı açmamış Gilə xala özünün bərli-bəzəkli qonaq otağını təklif etdi: kağız, qələm, mürəkkəb gətirdi.

Mən savad bilənlərə kitabçalar verdim. Hikmət haradansa çoxlu karandaş gətirib stolun üstünə qoydu. Qadınlar böyük həvəslə qulaq asırdılar. Mən onlara yeni Sovet Konstitusiyasını və yeni seçki qanununu öyrətməyə, günün siyasi hadisələrindən müsahibələr keçirməyə başladım.

Cox çəkmədi mənim dərnəyim nizamlı-qaydalı bir sinif otağına döndü. Hər gün naharımı yeyib gedəndə hamını hazır gördüm. Hətta Hikmətin anası da gəlirdi. Qadınların bəzisi usağını yatırıb gəlirdi, kimisi qucağında gətirirdi. Eləsi də vardı ki, ərinin qılığına girib, «bir saathə» usağı ona tapşırır, kitablarını götürüb, dərcə tələsirdi.

Hikmət dərnəyin bütün işlərində mənə kömək edirdi. Xüsusilə onun bir xidmətini heç vaxt unuda bilməyəcəyəm. Dinləyicilərin sırasında Şərəbanı adlı bir qarı var idi. O, müsahibənin ilk günlərində seçki qanununa dair şidirgə suallar yağırdırdı. Cavablarımdan sevinirdi.

- Arvadlarla kişilərin seçkidə bir təfavütü ki, yoxdur?

Mən cavabımı bitirməmiş, o, üzünü dərs oxuyanlara tutdu, əl-qolunu ölçə-ölçə dedi:

- Görün bir, bacılar, bir görün! Başına döndüyüm Sovet hökumətinin gözəl-gözəl qanunlarına baxın, qəşəng-qəşəng qaydalarına baxın! Arvad, kişi olub bərabər. Sabahları, deməli ki, əl qaldırıb, içimzdən bir ağbirçayı seçib, iş başına qoysaq, qoyarıq. İxtiyar öz əlimizdədir, niyə də qoymayaq!

Mən Şərəbanı arvadı başa salmaq üçün seçki qanununun müyyəyen maddələrini oxumaq istəyirdim, o, macal vermədi, mənim yumşaqlığımından istifadə edib damışıdı:

- A qadan alım, başğrısı olmasın, indi budur, timsalən deyirəm, biz zəhmətkeşlər, söz belə, istəsək, burada oturan arvadların birini seçək; nə olar, inanırıq, görürük ki, timsal belə, yaxşı işləyir, dilli-ağzılıdır, haqq-ədalətnən baxandır, ağbirçəkdir, ürəyimizə yatır, seçilir. A qadan alım, necə eləyək ki, seçilək? Söz məsəli deyirəm!

Şərəbanının sual yerində danışlığı söhbətlər məni gündəlik temamdan kənar salsa da, cavab verməyə məcbur idim.

- Bizim dərnəkdə cəmi 15-20 adam var. Deputatlıq seçilən yoldaşa isə gərək minlərlə adam səs versin. Rayonumuzun bütün seçiliciləri bir yoldaşı namizəd göstərəndə, əlbəttə ki, biz də ona səs verərik.

Mən qurtarmamış o başlayırdı:

- Bacılarla bəlli oldu ki, biz zəhmətkeşlər kimi istəsək, öz içimzdən seçilək, seçcəcəyik. Həlbət ki, elə yaxşıdır. Bəs necə, tanımadığımız bir qıraqdan gələni, həlbət ki, seçməyəcəyik. Biz öz yoldaşlarımızdan seçiləcəyik. Təki bizim öz yoldaşlarımızdan olsun. Timsaləni deyirəm. Gilə bacı, Həcər, ya o birisi söz bir eləyib, məni seçiləndə, həlbət ki, mən də kişi qızıym, yadimdə saxlayacağam. Sabah özümüzüñküllerin, beş barmağım kimi tanıdığım arvadların işinə tez baxacağam.

Mən yəqin elədim ki, Şərəbanı arvad ya qohumlarından birini seçmək istəyir, ya özü seçiləmək istəyir, ya da ki, özünü «fəal» qələmə verib, qadınlar arasında ad çıxarmaq istəyir. Bu fikrimi bir az örtülü və yumşaq halda Şərəbanıya dedim. Xahiş elədim ki, suallarını axırdı versin. Sonrakı məşğələdə Şərəbanı arvad bir az dal tərəfdə dinməz-söyləməz oturmuşdu. Mən danışirdim. Dərsin şirin yerində Həcər geri döndü, acıqla qışkırdı:

- Yaxşı, yaxşı, ay arvad, yaxşı!

Mən soruşdum:

- Nə məsələdir?

Şərəbani qızardı. Həcər cavab vermədi. Hami onlar tərəfə döndü. Mən çox maraqlandım:

- Nədir, yaxşı ola, nədən danışırınsız?

Həcər acığını söndürmək istəyənlər kimi:

- Heç, müəllim, - dedi, - dərsimizi keçək!

Mən davam etsəm də, Şərəbani ilə Həcərin arasındaki səhbətdən nigaran qaldım. Xəyalimdə tutdum ki, dərsdən sonra Həcəri kənara çəkim, soruşum görüm dərs arasında nə səhbət idi.

Dərsi yenice bitirmişdim. Hikmət məni çağırdı:

- Xəstəxanaya, atamın yanına gedirəm, sizə sözümüz var, - dedi.

Nədənsə, onun ürəyində bir söz olduğunu hiss etdim. Qapıdan bir az uzaqlaşmışdım. Hikmət Şərəbani arvaddan səhbət açdı:

- Yoldaş müəllim, - dedi, - o arvaddan ehtiyatlı olun! O, məscid müsavirinin arvadıdır. Əri qırğa çıxmır. Özü meydan alıb, arvadların bəzisinə dua yazardır, üzdə bir cür, dalda da bir cür danışır. Həcər sizə demədi? Şərəbani on gündür qadınlardan əl çəkmir ki: «Məni seçin, özüm qadın, ağıbırçək, sizi tanıyıram». Yaxşı olardı ki, siz Şərəbani arvadı tanıyaydınız. Mənim ondan gözüm su içmir, yağılı dilinə baxmayıñ!

Hikmət düz seçmişdi, sonradan məlum oldu ki, Şərəbani alverçilərin, mollaların, azançıların, müsavirlərin ortalığa saldığı adam imiş. Ali Sovetə seçkilər zamanı düşmənlər Şərəbanının dili ilə əks-təbliğat aparmaq üçün əldən gələni edirmişlər.

Hikmətin atası sağalıb gəlməşdi. Qızının dərnəkdə oxumasına sevinir, mənə təşəkkür edirdi. Onlar gedəsi oldular. Dərnəkdə oxuyanlar Hikməti öz qızları, öz bacıları kimi hörmətlə rayona yola saldılar.

Dərnəklərə mədəni xidmət üçün bəzi idarələr şəfliyi boyunlarına gö-türmüdürlər. Teatr, kino biletli göndərildilər. İstirahət günləri bir də görürdün «M-1» maşını qapıda dayandı, dinləyiciləri növbə ilə ayləşdirib gəzdirdik. Vurhavur işləyən neft mədənlərini, camaat qaynaşan mədəniyyət saraylarını, muzeyləri, musiqisi, mahnisi ucalan istirahət evlərini, yeni qəsəbələri, zümrüd kimi yunyaşıl, çit kimi əlvan bağları gördükən evdar qadınları həvəslənir, sevinir, ruhlanırlar. Maşın asfaltın üstündə süzüb getdikcə, onlar gözərini tamaşadan götürmürdülər. Tanımadığı yerlərdən, yeni gördükələri tikintilərdən suallar verirdilər.

Bir gün dərnəkçilərimi ekskursiya üçün seçki məntəqəsinə aparmışdım. Otaqları bir-bir gəzdirib, seçki texnikasını təkrar yadlarına salırdım:

- Gördüyüünüz bu bəzəkli yer istirahət zalıdır. Bu, bir otaqdır, pas-portunu göstorib, seçki bülleteni alacaqsınız. Bax, bu ikinci otaqdakı pərdəli güşələri görürsünüz, burada səs verəcəksiniz. Sonra üçüncü otağa keçəcəksiniz. Bura seçki işinin həll olunduğu yerdir, seçki qutusunu buradadır, bülleteni qutuya salacaqsınız.

Ekskursiyani bitirməmişdim. Gilənin oğlu tövşüyo-tövşüyo gəldi:

- Yoldaş müəllim, - dedi, - çağırırlar, evə adam gəlib.

Qayıtdım. Tələm-tələsik ekskursiyani bitirib, Gilə xalagılıq etdim.

Dərnəkdə oxuyanlar da maraqlandılar; güman edirdilər ki, bəlkə, bilet galib, ya da yeni plakat, kitab gətiriblər.

Biz evə çatanda Gilə xalanın əri və usaqları dayanmışdılar. Gələn adam ayağını səkiyə qoyub, dizinə dirsəklənmışdı.

- Qol çəkin, - dedi, - yoldaş, sizə sovqat var.

Poçtalyonu görəndə təcəccüb eləmişdim: «Mənə sovqat göndərən bəs bu adresə niyə göndərsin?» Soruşdum:

- Haradandır ki?

- Gərək ki, Qarabağdandır.

«Qarabağ» adı gələndə Hikməti, ay yarımdan bəri tamam unutduğum qızı xatırladı. Nədənsə, ürəyim döyündü, əl çamadanı boyda, yüngülvari bağlılı əlimə aldım. Görəsən, bu nə olar? Meyvə deyil, kitab da deyil. Paltarə bənzəyir. Ancaq Hikmət hara, mən hara, paltar hara? Nigarənciliğim bir az da artdı, özümü itirdim. Bağlanmanın kəndirini dərtib qırdım. Qadınlar baxırdılar. Hamının gözü sökülməkdə olan bağlamada, intizardan əsəbi işləyən əllərimdə idi. Giş parçasını söküdüm, içində bezə bükülmüş bir şey var idi. Bezin də tikişini kəsdim. Səliqə ilə qatlanmış yumşaq şeyi açanda otağa işiq düşdü, sevincdən sıfətlər qıpqrırmızı qızardı: bu, Hikmətin toxuduğu və biza hədiyyə göndərdiyi gözəl balaca bir xalça idi. Lenin yoldaşın şəklini elə gözəl yaratmışdı ki, mahir bir rəssamın əsərinə oxşayırırdı. Biz sevincdən, heyrətdən baxa-baxa qalmışdıq. Hami sevindi və Hikmətin məharətini alqışladı. Xalçanın baş səmtində çap xəttilə qırmızı sapla yazılmışdı: «Bakı fəhlələrinə».

Gilə xala adamları aralayıb irəli keçəndə Həcər ona gözaydınılığı verdi:

- Hikmətdən xəbər yoxdur, deyirdin, gözün aydın, buyur, bu da Hikmətdən xəbər!

O təzə, yumşaq, nazik xalçaya, rəhbərin şəklinə baxdıqca baxmağın gəldirdi. Xalçanın naxışlı yol-yol haşıyələri gözlərdə parıldayırdı. Tərpəndikcə rəng çalırdı. Sanki çiçək və bənövşə səpilmiş axar suya baxırsan. Onun hər ilməsində, hər xalında və hər gülündə gənc Hikmətin ağ və möhkəm barmaqları görünürdü. Mən ona baxdıqca fərəhlənir, həm də düşünürdüm. O balaca, sakit və nəcib qızın qabiliyyətini, özüne şərait və zəminə tapan istedadlarının gücünü, necə bahar kimi çıxkləndiyini düşünürdüm.

- Halal olsun belə qızı doğan anaya!

Gilə xalanın bu sözünə hamı əl çaldı.

- Xala, - dedim, - onu da bilmək lazımdır ki, Hikmətin əsl anası inqilabdır; onu böyüdən, onu sənətkar qabiliyyətinə yetirən orucluq haqq-hesabı ilə yaşıyan qadın deyildir, - sonra bir təklif elədik: - Yoldaşlar, gəlin Hikmətin bu qəşəng hədiyyəsini ləyaqətlə yerinə çatdırıq. Gəlin bunu məntəqəmizin seçki komissiyasına bağışlayaqq. Səs verilən otaqda, seçki qutusunun üstündən assınlar. Səs verənlər sovet xalqının birinci və böyük namizədini baxsın, onun adı ilə daha da ruhlansınlar. Qoy qadınlara, qızlara, onların tükənməz qüdrətinə və hünərinə xor baxanların gözləri çıxsın. Qoy Hikmətin əsərinə baxanlar azad əməyin gücündəki hikməti bir daha bilsinlər...

Bu təklif hamının ürəyindəndi. Xalçanı məntəqəyə apardıq.

1937

## GÖZÜN AYDIN

*Oğlum Arifə*

Axşam istirahətindən sonra evvana çıxmışdım. Uzaqlara, şəhərin dənizə sallanan ətəklərinə baxırdım. Yerə ulduz sapılmışdı. Hər yan çiraqban idi. Rəngli lampaları gördükcə küçələrin daş-qasa tutulduğunu zənn edirdim. Sahil sularından qızıl sütunlar asılmış, dəniz bəzənmişdi. Sahil xiyabanlarında camaat qaynaşındı. Şəqqıldayıb gülən cavanların sədasi, radiolardan musiqi səsi ətrafa yayılırdı. Gündüzün məhsuldar zəhmətindən sonra sənki bütün şəhər dincəldirdi.

Mən belə təsirli vaxtlarda özümü saxlaya bilmirəm, danışmaq istəyirəm. Sinəmdə alovlu bir arzu qaynayırdı; deyəsən, isti bir əl qolumdan tutdu, gətirib, yazı stolunun dalında əyləşdirdi. Qələmi əlimə aldım. Üç ildən bəri görüşmədiyim və həmişə xahişini taxıra saldığım anama kağız yazmağa başladım. Salamsız-kalamsız yazdım:

«Ana, mən lap bakılı oldum, getdim. İnanma bir də qayıdam. Buraya elə bağlanmışam ki, traktor qoşasan, məni buradan üzə bilməz. İlk günlər darixirdim, şəhər mənə qəribə gəlirdi. Nə maşın, nə fit, nə zəng səsi qulağıma batırıldı. Kəndimizin söyüdlü çəpərlərini arzulayırdım. Vaxt tapan kimi binalardan uzaqlaşıb, kənara, açılıqla qaçırdım. İstəyirdim sərin külək olsun, yarpaq xışıldasın, quşlar uçsun, küçələr boyu su axsun... Darixmağım uzun sürmədi. Dərs başlandı. O başlayan oldu, bilmədim həftələr, aylar, illər necə gelib keçir. Tələbəliyin məğrur, qayğısız yoldaşlıq hayatı, dərs, yarış, kitab, mütləkə, gənclik, gəzmək... Bir də gördüm buraxılış konserti, yəhərlənmiş at kimi, budur hazır!

Məktəbi qurtarandan sonra hökumət bizi daha çox əzizlədi. Bize

bir şadyanalıq elədilər ki, mən mat qaldım. Hərəmizə bir dəst mahud paltar tikildi. Döşüməzə qızılıgül taxıldı. Böyük yerlərdən dəstə-dəstə qonaqlar gəldi. Bizi qabaq sərgədə əyləşdirildilər. Direktorumuz nitq dedi. Musiqi çalındı. Qızlar xorla oxudular. Camaat bizi dənə-dənə alqışladı. Müəllimlər əlimizi sixib, xeyir-dua verdilər, salamatlaşdırıllar. Oğluna utanmaz desən də, gizlətməyəcəyəm. Ana, həmin konser təşəkkür axşamı Həbibə adlı bir qız ilə görüşdüm... Mənə bənd oldu...»

- Yalansa gözündən gəlməsin! Bir ay ondan qabaq qapımızda əsim-əsim əsməyin nə idi bəs?

Mən başımı qaldıranda Həbibəni yanında gördüm. Tez əlimlə kağızı örtdüm.

- Yoldaş, - dedim, - özgənin kağızını icazəsiz oxumaq olmaz!

- Özgənin kağızını oxumuram, haqqında uydurduğun yalanı oxuyuram.

- Nəyi yalandır?

Həbibə beşiyə tərəf gedib, uşağı tərpətdi və yavaşça dedi:

- Saqqız kimi suvaşan sən idin, mən? Niyə yazmırsan ki, altı ay dəlinca süründüm, bir qarış dil çıxardıb mələdim?

- Sürünən sən idin, mən?

- Sürünsəydim, mən də on bir kağız yazardım.

- Nə olsun, onda avam idim! Qanmadım, yazdım.

Həbibənin daha da acığını tutdu:

- Demək, indi ağıllanmışan, məni istəmirsən? Hə?!

Mən onun könlünü aldım:

- Sən iistəməyib, kimi istəyəcəyəm, ay qız! Anamdır, küsməsin ki, niyə məsləhət eləmədin, niyə demədin, filan... Ona görə yazıram. Başa düş, özündən çıxma!

O, sakit oldu, mən yazdım:

«...Həkim qız, sənin gəlinin Həbibə bu saat uşağı rahatlayır.

Gözün aydın! Girdəsifat bir nəvən olmuşdur.

Ev səkitlidir. Pəncərənin qabağında oturmuşam, sənə kağız yazırıam. Bakının aydın və ulduzlu gecəsi mənə sakit-sakit baxır. Dünən evdə vur-çatlaşın idi. Bizi istəyənlər tökülib gəlmişdilər. Nəvənə ad qoyurduq. Şədyanalıq edirdik. Çalıb-oynayır, deyib-gülür, yeyib-içirdik.

Ana, bilirsən ki, bu əziz və ağ günümədə səni nə qədər arzulamışam! Mən sevincimdən uçuram: hökumət biza təzə ev tikidirib; mən üçüncü qatda, gümüş kimi tərtəmiz otaqlardayam. Suyu, işığı, radiosu, telefonu, mətbəxi, hamamı içində... Deyirəm, anam gələydi, evimdə oturub rahatlanayıd. Mənim xoşbəxt həyatımda iştirak edəydi. Deyəydim: «Ana, köhnə zamanada çox korluq çekmişən, otur, rahatlıq elə! Qara günlərin acısı tər kimi tökülsün». Hansını yazım? Bilirəm, 21-ci ildə qızını xəstəxanaya götürəndə Bakımı görmüsən. Ay ana, o zaman gördüğün tozlutordaqlı, boz Bakıdan bircə İçəri şəhər qalıb. Dənizin quruyan sahilində böyük bulvar, bağlar salınıb. Bayıl yolunda, sən gördüğün o köhnə yerlərdə xiyabanlar yamaşıl, yollar gümüş kimi! Bu yollarda piş gedən arvadlar əvəzinə, indi neftçi mühəndis qızları, məktəbliləri, maşınlarda süzüb gedən mədən işçilərini görərsən, tez-tez dolub-boşalan tramvayları görərsən. Təpələrin dahında yeni və geniş mədənlər salınıb, saysız-hesabsız buruqlar yarısan adamlar kimi şidirgi işləyir, baltalar enib-qalxdıqca «neft, neft!» deyir. Hər yana baxırsan, göyün bir qatına qalxan təptəzə binalar, bunlarda gülüb-oynaşan cavanlar görünür. Nəhəng xörək fabrikini, bərlibəzəklə işçi manzillərini, mədəniyyət saraylarını, kino və teatrları, «İnturist» mehmanxanasınıni deyim...

Bakı eninə, uzununa, həm də göylərə doğru böyükür. Çox çəkməz Abşeron yarımadası Bakı yarımadası olar. Bu qurmaq, tikmək, yaratmaq işi ki Bakıda başlanıb, şəhəri bir neçə il sonra

çotin tanımaq olar.

Ezamiyyətə getmişdim. 20-25 gün çəkdi. Qayıdanda tramvaydan düşdüm ki, «Novbahar» aşxanásında nahar eləyim, saatın altından iki addım yeridim. Bir də gördüm, azmışam, gedib güllü-çiçəklə bir bağa çıxmışam. Yan-yörəmə baxdım, çəşib qaldım, əlacım kəsildi. Qayıdib, bələldəliyim küçə ilə təzədən gəldim. Saatin altından dönüb, düz «Novbahar» tərəfə yüyürdüm. Bir də gördüm, nə o «Novbahar» var, nə o küçə. O yerdə bağ salınıb. Müsiqi çalınır, körpə uşaqlar oynasır, Daş pilləkənlərin yanlarında çəçəklər baş-başa verib, nilufər, gülsabah, nərgiz ləkləri salınıb. Güllərin ətri aləmi götürüb, orada bir cüt qız oturmuşdu, yanaşib soruşdum:

- Bacı, «Novbahar» haradadır?

Qız dedi:

- Elə buradır!

Mən söz tapmadım. Ötmək istəyəndə başa saldı:

- Qardaş, - dedi, - düz gəlmisən. Gördüyüñ o köhnə dükanların yerində bir ay olmaz ki, bu bağ salınıb.

Mən qızı baxdım. Bağa, çiçəklərə, yaşıllanan yerlərə baxdım, işçilərin, yaranan əllərin hünərinə afərin dedim...».

- Altı ay nişanlı qaldıq, bir-birimizdən ayrı düdük, nə olardı, mənə də belə bir kağız yazaydım?

- Həbibə əlimdən çıxan vərəqələri oxuyurdu və məndən gileyənləndi.

- Nişanlı, - dedim, - tapılar, amma ana ələ düşməz!

Həbibə beşikdə yatan körpəni göstərib dedi:

- Onu bil ki, mən indi nişanlı deyiləm, mən özüm də anayam!

Mən Həbibənin könlünü alır, məktubumu davam etdirirdim.

Yazırdım, gəncliyimin bəxtiyan günlərindən, Vətənimin boy atmasından yazdırıcı yazırdım:

«...Eşitmiş olarsan, ana, ölkəmizdə Staxanov adlı bir igid çıxb.



sadə, yaraşlı, cavan fəhlədir. Köhnə normaları, qədim adamların qoymuğu iş üssullarını vurub darmadağın edib, aləmə sübut eləyib ki, indi azadlıq və hünər ölkəsində, əl-qolu açıq, ruhla, ürəklə işləyəndə dağı dağ üstə qoymaq olar. Onun iş qaydasını indi hamı öyrənir! Minlərlə qabaqcıl adam staxanovçu olub, o qayda ilə işləyirlər. Ayda bira-beş, bira-on məhsul verən, 3000-3600 manat qazanan fəhlələr çoxdur. Bir ucdan da şəhər bəzənir, abadlaşır, gözəlləşir. Nə deyim, ana, yazmaqla başa gələsi deyil. Sovet hökuməti Bakının köhnə evlərinin yerində başdan-başa bəzəkli təzə üsullu, çoxqatlı binalar tikir. Hər gün yeni və nəhəng bir binanın bünövrəsi qoyulur».

Kağızı göndərəndən sonra narahat idim. Cavab gözləyirdim. Bilirdim, anam döñə-döñə oxudacaq, gözlərinə sürtəcək, haçandan bəri görüşmədiyi oğluna ürəkdolusu kağız yazacaq, bəlkə də, əgər-əskik nə varsa, xahiş edib istəyəcək.

Səhər yenice açılmışdı. Yağlılı bir gün idi. Ela yağırdı ki, deyərsən, göydən vedrə ilə su töküür. Navalçalar kran kimi işləyir, küçələrdən su gedirdi. Üfűqlər elə qaralmışdı, deyərdin, bu hava daha açılmaz. Rü-tubətlə, ağır havada hər şey bomboz və kədərli idi. Hələ sönməyən lampalar limona bənzəyirdi. Adamlar yerə baxır, yeyin ötür, bir-birini basıb, tramvaylara dolusurdular. Cəld ötən çatırlı qadınlar səyyar çadır kimi görünürdürlər. Yer səməni qazanı kimi piqqapıq qaynayırdı. Mən eyvanın pəncərələrini açmışdım. Radionun komandası altında idman edirdim. Telefon səsləndi. Dəstəyi götürdüm, bir qız səsi gəldi. Heç nə anlaşılmırıldı. Dəstəyi yerinə asıb, idmanıma qayıtdım. Bir də zəng oldu. Zil bir qız səsi gəldi. Nömrəməni soruşdu:

- Danişin, - dedi, - Lenin kolxozuna cavab verin!

Səs kasıldı, dəstək xışladı. Deyəsən, xəkə töküldü. Sonra dərinəndən, uzaqdan gələn bir səs eşitdim. Onun dalınca bir arvad

dilləndi, adımı çağırıldı. Bu səsdəki hərarət bütün bədənim müm kimi yumşaltdı. Hər şey mənə təsirli gəldi. Özümü məhrəban anamın başlıyıcı, ovuducu, rahat qucağında hiss etdim. Anamın sevinəndən yaşarmış gözlərini, titrəyən dodaqlarını, açıq qollarını, mənə tərəf gələn qısa və yeyin addımlarını gördüm, ürəyim quş kimi çırpinirdi. Dedim:

- Ana! Xoş gördük, ana! Kefin, əhvalin? Kağızımı aldın?

Anam tələsirdimi, telefonu ağır eşidirdimi, nəsə, müxtəsər danışıdı:

- Kağızını almışam, oğul. Sağ olasan, əlin var olsun. Ancaq səndən bərk incimisəm. Dayan bır!..

Mən bunları eşitdim. Lakin inanmağım gəlmədi. Anam belə deməz. Bu yəqin özgəsidir. Dünya dağila, anam mənim boyumu oxşamamış dindirməz. Bu nə işdir?

Bu sözlər mənə dəydi. Tutuldum, qızardım, anamın sonra nə danışdığını bilmədim. Bircə bunu eşitdim ki:

- Birisi gün səhər maşın ayağına çıx. Gecikmə, yarımcə saat vaxtım var. Hələlik salamat qal!

Səs kasıldı. İstər-istəməz dəstəyi yerinə qoyдум. Donub qaldım. Bir müddət dəstəyə baxdım. Sənki dəstəyin bu saat təzədən səslənəcəyini, anamın gileyili sözlerini mənə açıq deyəcəyini, bayaqlı danışıqdan pozulmuş oğlunun könlünü alacağını gözlayırdım. Dəstək isə başını aşağı salıb susurdu. Anamdan xəcalətlilik, intzar məni boğurdu. Ha fikirləşirdim ki, anama nə pislik eləmişəm, bir şey xatırlaya bilmirdim. Kağızda, görəsən, nə səhv buraxmışam. Bəlkə də, bəlkə də, toy barəsində... Kağızı sətir-sətir xəyalıma gətirməyə, yoxlamaga, anamı küsürən səbəbləri aramağa çalışırdım. Anamın gəlməyinə də bir mənə verə bilmirdim. Axi, qoca arvad tək-tənha Bakıya niyə galır? Bu tezliklə Bakıya gələcəkdirsə daha telefon ilə danışmağa nə ehtiyac? Yəqin mənim yanımı,

gəlinini, nəvəsini görməyə, ya burada istirahət eləməyə gəlir. Telefon ilə danışmağı da xəbər vermək, qabağına çıxıb, qarşılıqlaşdırmaq üçün imiş. Yəqin belədir ki, var. Buna da inana bilmərəm. Yanına gəlir, bəs nə üçün «gecikmə, - deyir, - yarımcə saat vaxtim var!» Bu hansı yarım saatdır.

Mən belə fikirləşirdim, lakin bir tərəfdən də birigün maşınaya qışmaq vaxtını aramsız gözləyirdim.

Bu səhər hava bulaq suyu kimi dumdur, saf, sərin idi. Oktyabr güñəsinin parlaq işığı qarşılıqları yox etmiş, kölgələri aydınlatmış, hamını, hər şeyi oyatmışdı.

Anamın pişvazına gedəsi idik. Geyindik, kecindik. Çıxanda küçədə böyük təntənə gördük. Sən demə, idmançıların şəhər nümayişi imiş. Yollar tərtəmiz süpürülmüşdü. Binalar bəzənmiş, tramvaylar dayanmışdı. Radio guruldayır, orkestr çalırdı. Komsomolçular gənclik, qüdrət mahnisi oxuya-oxuya addımlayırdılar. Qırmızı yaxalıqlı ağ mayka geyinmiş sağlam cavanlar dalgalanan bayraqları altında dəstə-dəstə izdihamlı küçələrə doluşdurdu. Onlar yeridikcə fərəhlənir, fərəhləndikcə daha möhkəm addımla yeriyildilər. Musiqi susanda gənc qızların addımları asfalt döşəmədə «şib-şib» səsi verirdi. Sürətlə uçan, fişəng kimi viyıldayan ulduz nişanlı təyyarələr nizami dəstələrə oxşayırıdı. Onlar nümayişçiləri salamlamağa gəlmişdi. Göydən təbrikimə gül tökdülər. Fəza çiçəklərlə doldu. Hər tərafda dağılan çiçəklər yerə endikcə məni heyət bürüyürdü. Biz paraşütçülərin yerə enməsinə tamaşa edirdik. Təyyarələrdən tö-külən əl boyda qırmızı kağızlar sovet şahinlərinin 20 illik bayrama necə hazırlaşdıqlarını deyirdi. Kağızlar göydə, günəşdə bərq vurur, qırmızı pilləyə oxşayırıdı və aşağı endikcə dağılırdı. Yerdən minlərlə əl onları tutmağa uzanmışdı.

Həbibənin körpəsi də bu şənlik aləminə ağızını açır, gözünü

zilləyir, əl atıb kağız tutmaq istəyirdi. Mən ona bir kağız verdim. Ovcunda xışıldatdı, sevinib qışkırdı, ağızına təpmək istədi.

Həbibə komsomol forması geyinmiş paraşütçü qızlar dəstəsinə baxırdı. Mən onun yadına saldım:

- Gedək! Qayınanan galır, ax!

Mən bufetin qarşısından vağzal səkisinə çıxıb, cərgə ilə dayanan va-qonlara, qapılarda danışan adamlara, pəncərələrdən yaylıq oynadanlara diqqətlə baxır, anamı axtarırdım, lakin görə bilmirdim. Dal vəqonlardan birinin qabağında duran oğlan mənə əl elədi. Mən götürüldüm. O, məktəb yoldaşım Ümid idi.

- Tbilisiya gedirəm, - dedi, - sözündən,sovundan?

- Bu vəqonlarda bir arvad görmədin?

- Vəqonlarda çox arvad var. Necə arvad deyirsən?

- Qoca arvad!

- Bilirsən ki, mən arvadlara, xüsusən qarılara baxmaram.

Mən anamın goləcəyini dedim. O, məni başa saldı:

- Gecikmişən! Tbilisi qatarı ötdü. Bu, Moskva qatardır.

- Nə danışırsan! - deyə mən lap pozuldum. Dedim, daha anam üzümə baxmayıacaq.

Bir gün səhər tələsik evdən çıxdım. Birinci dərsim var idi. Sinfə girdim, danışmağa başladım. Tələbələrdən bəzilərinin mənə baxıb gülümsədiyini duydurdum, lakin səbəbini anlaya bilmirdim. Bəlkə, deyirdim, danışmağımı gülürər? Ya pis geyinmişəm, başımı daramamışam? Birtəhər dərsi başa vermayı, müəllim otağına qaçıb, üst-başıma, üz-gözümə yaxşıca diqqət eləməyi qət etdim. Zəng çalındı, sinifdən çıxanda gülümsəyən tələbələrin biri məni yanladı:

- Müəllim, - dedi, - sizi qazeta vurublar.

- Necə?

Mən sualı sual üstündən verdim:

- Nə vaxt, hansı qəzetdə, nə üçün yazıb, nə yazıb?

Tələbə qıraətxanaya yüyürüb, qəzeti gətirdi.

Mən palto geymiş, üzü-gözü, alnı-başı açıq ciddi və fərəhli dayanmış bir qadının şəklini gördüm. Deyəssən, mən bunu tanrıyıram... Bu ki anamdır! Anamın cavan çağlarıdı... Anamın şəklini görüb, dörd gözlü qəzeti oxumaq istədim.

Anam Moskvada, pambıqçı staxanovçular müşavirəsində iştirak edib danışmışdı. Qəzet yuxarı sütunlarda anamın damışığını başdan-ayağa çap etmişdi.

O, kəndimizin inkişafından, kolxoçuların yeni həyatından, mədəni yaşayışından danışındı. Nitqinin bir yerini gətirib o məsələyə çıxarırdı ki: «Şəhərdə oturan bəzi yoldaşlar kənddən yaxşı xəbərdar deyillər. Beş-on il bundan qabaq kəndi necə qoyub goliblərsə, indi də elə bilirlər. Amma onlar çox səhv edirlər. Biri götürək elə mənim oğlumu. Özü oxumuş, məktəb qurtarmış bir müəllimdir. Amma, di gəl, kənddən əsla xəbəri yoxdur. Bu yaxınlarda mənə kağız yazıb. Bakıdan danışır, yenilikləri bir-bir sayır. Bunlar hamısı düz, öz yerində. Amma oğlumun səhvi ondadır ki, kənddəkiləri, mənim özümü, az qala, avam hesab eləyir. Görün nə yazar?

Yazır ki, «Ana, şəhərdə Staxanov adlı bir ığid çıxıb, belədir, filan...»

Əvvəla, yoldaşlara məlumdur ki, Staxanov o ığidin adı deyil, familyasıdır. Həmin ığidin adı Alekseydir. Qoy mənim oğlum bilmirsə-bilsin...»

Anam mətləbi bura yetirəndə mən onun nitqindən sonra zalda qopan alqış səslərini eşitdim, özümü həmin zalda hiss etdim. Budur, hamı dönüb mənə baxır, ana tənqidinin təsirini görmək istəyirlər.

Sonra oğlum yazar: «Ana, səni arzulayıram, deyirəm, anam gələydi, evimdə oturub rahatlanayırdı, manım xoşbəxt həyatımda iştirak edəydi». Əzziz oğlum burada da yanılmışdır. Deyən ola, ay oğul, sən Bakıdan nə deyirsənsə, kəndimizi də elə bil! Gəl camaata,

kolxozen işinə, məktəbinə, xəstəxanasına, kinosuna, doğum evinə, radiosuna, elektrik işığına bax! Bolluğa, fıravanhıga bax! Həyətlərdə taxılı tığ vurmuşuq. Sən xoyal elçiyirsən 20-ci illərdir ki, kəndlinin uşağı şəhərə gedənəcən pianino nə olduğunu bilməsin? Xeyr, keçmiş ola! Kəndli qızlar indi dərs ilə bəhəm neçə sənət öyrənirlər. Mən, kolxoza çalışan bir ana kimi, özümü oğlumdan da əşkik sayıram. Sən xoşbəxtən, mən da üstəlik! Öz xoşbəxtliyim sənət bərabər, oğlumunku da üstəlik! Oğlum tək öz xoşbəxtliyi ilə öyüñürsə, mən oğlumun da xoşbəxtliyi ilə öyüñürəm. Mən əslən kəndimizin, bütün xalqımızın xoşbəxtliyi ilə fəxr edirəm...»

Anamın faktlarla dolu sadə, mənalı nitqi məni sevindirdi. O yaşda qoca bir qadının böyük ictimai tribunalardan ləyaqətlə danışmasına hansı oğul sevinməz?

İndi mən yarımcadralı, ağızı dualı, köhnə bir qadını yox, minlərlə kolxoççu adından danışan, yeni kəndin məşhur adamlarından sayılan hörməti bir nümayəndə gözləyirdim. Onun qarşısına çıxmaga hazırlaşırdım. Onu staxanovçuların nümayəndələri də qarşılıyırırdı.

Yoldaşım mənə dedi:

- 15 il oxumusan, yenə qoca arvad sənin qəlestini tutur! Bir yazanda fikirləş, başına vur, sonra yaz! Bunu uşaq da bilir ki, Staxanov o ığidin familyasıdır. Bunu bilməyə nə var ki?

Mən də ona dedim:

- Sən ki oxumuşdu, niyə səhvimi düzəltmədin?

1937

## VƏTƏN OĞLU

Mənim nə dərdim vardı? Yalnız ailəmin, ata-anamın razılığını almağı düşünürdüm. Atam da anam da, Zahidi görmüşdü. Mənim məktəb yoldaşım, məlumatlı, mərifətli bir oğlan olduğunu, yaxşı kamança çaldığını biliirdilər.

Mən ailəmin rəyini soruşmamışdım da, onların bu işə razi olacaqlarına şübhə etmirdim. Ona görə məsələni cəsarətlə anama açdım:

- Ay ana, Zahid məndən əl çəkmir, nə deyirsiniz?

Anam dik-dik baxdı:

- Nə danışırsan, a qız! - dedi. - Özbaşınasan, nədir?

Mən hər nə qədər azad hərkət etsəm, sərbəst olsam da, hər işdə ata-anamın ehtiramını saxlar, onlardan izin alardım.

- Özbaşına olmadığım üçün, - dedim, - sizdən soruşuram, yoxsa bə-ziləri kimi, heç sizə deməzdim.

Anam üstümə çığırdı:

- Kişi dünyani dağıdar. Zəhmət çəkib qız böyütmüşük. Sənin nə haqqın var alışır-verişən, ay ərkansız!

- Məni satmaq üçün mü böyütmüşünüz, ana?

Anam dinmədi. Kranti açıb, əl-üzünü yumağa başladı. Mən evə girdim. Pəncərənin qabağında məyus-məyus dayandım.

Dalandan anamın səsi gəldi:

- Harahdır, ay qız?

«Görünür, o bu barədə danışq aparmağa razıdır», - deyə düşündüm və cavab verməkdə bir az gecikdim.

Qapını açıb çığırdı:

- Bura gel, görün!

O, sanki xəlvət bir şey soruşur, heç kəs bilməsin deyə ətrafına

baxıb döyükürdü:

- Harahdır o gədə, hayandandır?

- Qarabağdan.

Bir müddət anam dinmədi. Yəqin cavabından razı qalmışdı.

Yenə soruşdu:

- Atası-anası varmı?

- Bir qoca atası var, anası çoxdan ölüb.

- Qardaşdan, bacıdan nəyi var?

- Ərdə bir bacısı var.

Anam daha kiridi. Mən bildim ki, o, Zahidin qohum-qardaşı haqqındaki cavablardan razı qaldı. Çünkü «oğlanın anası yoxdur». Demək, qızı qayınana qeydi çəkməyəcək, evdə dedi-qodu olmaya-caqdır. Anam, görünür, buna çox mənə verirdi. Mən anamın susmasının fürsət bilib, şərti kəsmək istədim:

- Razisanmı, ana? Daha bir sualın, sözün varmı?

O gülümşündü və dedi:

- Mən heç bir şey bilmirəm, atandan soruş!

O özünü ciddiləşdirdi və səsini dəyişdirdi:

- İndiki oğlanlara nə etibar! Sabah elə olmadı, belə oldu.

- Necə oldu? Mən atama söz deyə bilmərəm.

Atam çox zaman işdə olurdu. İşiq idarəsində montyor idi. Sənətinə çox həvəsi var idi. İş paltarını əynindən çıxarmaq istəməzdi. Xatirini də istəyirdilər, ona etibar edərdilər. Çətin işdə, avariya vaxtlarında bir də görərdin, qapıda maşın səsləndi. Atam xörəyini qabağında qoyub yürürdi. Hər işi qaydaya salmamış qayıtmazdı. Anama yalvarmışdım ki, mən evdə olanda atama heç nə danışmasın!

Bu gün dərsdən qayıdanda atamı istirahət eləyən gördüm. Evdə özgə adam yox idi. Söhbətin açılmış olduğunu yəqin etdim. Atamın üzünə baxa bilməsəm də, kefi açıq olduğunu hiss edirdim.

Xəyalimdən keçdi: «Atam, deyəsən, razıdır».

Anam mətbəxdə qurdalanırdı. Yanlayıb qulağına əyildim və:  
- Nə deyir? - deyə soruştum. Anam eşitmədi, ya özünü eşitməməzliyə qoydu, bir də soruştum:-Nə dedi?

Anam gözlərini mətbəx stolundan ayırmadı, ahəstə cavab verdi:  
- Danışmamışam. İndicə gəlib.

Sən demə, o məndən gizlədirmiş. Bir də gördüm atam məni çağırdı. Stul çəkib əyləşdirdi, kefimi soruşdu.

O məni çox istəyirdi. Lakin indiki ehtiramında mən yeni bir istilik, səsində xüsusi bir nəvazış duyurdum.

Qapını örtdü, yanında oturdu. Üzümə yox, vərəqlədiyi kitabın cildinə baxa-baxa başladı:

- Qızım, Sitarə, bilirsən ki, biz, ata-anan səni necə istəyirik. Mənim fikrim-zikrim sənsən. Gözümün, necə deyərlər, ağı-qarası, görüb-görəcəyim oğlum da, qızım da sənsən. Tay-tuşların içinde başıuca olmağını, həmişa xoş gün keçirməyini, ürəyinə zərrə qədər xiffət gətirməməyini istəmişəm. Bunun üçün əlimdən gələni eləmişəm, eləyəcəyəm də. Anan da bu cür, bizim böyük arzumuz var, gərək sənin xeyir işin, ömrümüz boyu çəkdiyimiz qəm-qüssənin hamisini yuyub aparsın. Ancaq, qızım, sənə bir ata məsləhətim var!

Atamin hər şeydən xəbərdar olduğunu biliib, qıçıqmızı qızardım, başımı aşağı salıb, dözmək istədim. Lakin atamin sözləri, indiya qədər eşitmədiyim və bəlkə də, daha eşitməyəcəyim təsirlili sözləri qüvvətli bir təlqin kimi məni aldı. Atam mənim toyumdan, köçməyimdən, cehizimdən, xəbər verirdi. Deməli, mən bu evdən, böyüüb bəsləndiyim ana qucağından, ata yurdundan ayrılaçağam. Bu mümkün dürmü? Uşaqlıq, gənclik həyatımın əziz, qayğısız günlərini, xoşbəxt dəqiqlərini bu evdə töküb gedə bilərəmmi? Yox, yox! Mənim sevgilim də, ailəm də, gələcəyim də buradadir. Atamin, o mehriban anamın munis qucağı nə tez soyudu, nə tez mənə yad

oldu!

Gözlənilməz və kədərli bir duyu məni aldı. Əvvəllər, icazə almaq arzusunda olduğum zaman atamı köhnə həyat qaydalarından silkinməmiş, sevgidən, məhəbbətdən uzaqlaşmış, sevdalı qəlbən mahnılara yad bir adam kimi təsəvvür edirdim. İndi isə atam qarşısında böyük və həssas bir qəlb sahibi kimi dururdu. Sanki onun bir dəqiqəlik müqəddiməsi mənə kitablar qədər mənəli idi. Hər şey: keçmişim, gələcəyim, sən və acı dəqiqələrim, arzularım, həsrətli çağlarmı, könül yoldaşlarım, hamısı, hamısı galib, gözümün önündə dayandı. Gözlərimdən axan səssiz damlların yanaqlarını islatdığını duyanda başımı daha da aşağı saldım, yaylıqla üzümü örtdüm. Atam məni sakit elədi.

Atamin sözləri məni sanki daxili həyacandan ayıltdı, qəlbimə su səpdi. İndi o məni öyrədib, oxudub mübarizə meydanına yola salan, öz ixtiyarına, öz bacarığıma tapşırın bir müəllim kimi görünürdü. Mən müəlliminin dediklərini ürəyimdə təkrarlayır, azmamaq üçün, onu şad etmək və özümü pis təsadüfdən qorumaq üçün düşünürdüm. Düşünürdüm ki, doğrudan da, Zahidin şirin söhbətləri, zahirən mələyim xasiyyəti mənim üçün ideal ola bilməz. Mən onun bir insan olaraq cəmiyyətdə, həyatda, xalq yanında nə qədər faydalı olduğunu yoxlamaq istəyirdim. Onu bərkə-boşa salıb, imtahandan çıxarmaq üçün fürsət, vasitə axtarırdım. Onun, atam dediyi kimi, daha nəyi sevdiyini və nəyə nifrat etdiyini bilməliydim. Mən bilməliydim ki, qoltuğunda gəzdirdiyi qalın kitabların nəyini sevir, nə üçün sevir. Bəlkə, bu, bir görkəmdir. Zahidin bütün xasiyyətlərini təsəvvürümə gətirir, bir-bir mühakimə edirdim. Onun yoldaşları ilə olan bir söhbəti yadına düşdü və məni sevindirdi. O, tibb institutunu qurtarandan sonra kəndə göndəriləcəyinə təəssüf edən bir yoldaşına deyirdi:

«Mən bu məktəbə daxil olan gündən bilirəm ki, kəndə gedə-

cayəm. Pis həkim olduğum üçün yox, kəndə yaxşı həkim lazımlığı üçün gedəcəyəm. Mən axı komsomolçuyam. Mən kənddə çalışmalıyam. Getdiyim yerdə qızdırmanın kökünü kəsincəyə qədər qalacağam. Kəndlilərin uşaqlı-böyüklü sap-sağlam olduğunu, yanaqlardan qan damdığını, «qızdırma» sözünün ancaq nağılı kimi səhbətlərdə deyildiyini görəndən sonra, bəlkə, kənddən çıxan, bəlkə də, uzaq və kiçik kəndlərin birində bəzi adamların qanında gizlənib qalan qızdırma mikroqları ilə son mübarizə də mənə qismət oldu. Mən bununla xalqa bacardığım xidməti etmiş olaram».

Mən bir il də Zahidi ləngitdim. Etiraf edim ki, onu çox incitdim də. Ona inanmamağa heç bir əsas tapa bilmədim. Yanılmadığımı sevindim. Səhər evdən çıxanda atam üçün əl boyda bir məktub qoydum:

«Əziz atam, sizin tanıdığınız oğlana «hə» dedim. Siz çox evlərə, çox qaranlıq yerlərə işiq çəkirsiniz. İki gəncin könül otağında yenice parlayan məhəbbət işığının sönməsinə, yəqin ki, razi olmazsınız!..»

Bizdə də, Zahidgildə də toya hazırlıq gedirdi. Zahid diplom işini bitirmişdi. Mən hələ çalışırdım. O, axşamlar gəlib mənə kömək edirdi. Dediym kitabları təpib getirir, sitatların üzünü köçürür, qaralanmış vərəqləri ağardırı.

Yayın əvvəllərində Zahidi hərbi stola çağırıldılar. Bir il gedəsi oldu. Çağışış məntəqəsinə qədər onu özüm yola saldım. Mənə təsəlli verir, aži həftədə bir məktub yazacağına and içirdi, tez-tez cavab yazmayı xahiş edirdi:

- Heç bir hazırlıq işi üçün, - deyirdi, - özünü yorma. Sağlıq olsun, özüm qayıdan kimi hər şeyi düzəldəcəyəm. Sən diplom işini bitir, sonra otur dincəl, çox yorulmusan, sinixmisan.

Öz yaxın yoldaşlarından bir neçəsi ilə onu Uzaq Şərqə yola salırdıq. Qatar hərəkət fitini verib, stansiyadan çıxdı. Qəlbim də onunla, pəncərədən çəkilməyən, əl edib mənimlə vidalaşan sevgi-

limlə getdi.

Mən diplom işimi bitirəndən sonra, həm onun tapşırığını yerinə yetirmək, həm də Bakının bərk iyul bürkülərindən qurtulmaq üçün məktəbdən putyovka alıb Kislovodska, sanatoriya getdim.

Deyə bilərəm ki, bu yay ömrümün ən azı, ən arxayıñ yollarından biri idi. Məktəbi yaxşı bitirdiyim üçünmü, sevgimə nail olduğum üçünmü, sanatoriyannın dinc, təmiz və təmin olunmuş əyləncəli həyatından xoşlandığım üçünmü, vaxtımı töbüt döşündə, gül-çiçək içində keçirdiyim üçünmü, nə isə, bu günlər mən özümə diləgəlməz bir xoşallıq, xoşbəxtlik hiss edirdim.

Məni gözlənilməz və nagahani bir intizar tapdı. Bu o günlər idi ki, düşmənlərin qudurğanlığı həddini aşmışdı. Qəzətlər Yaponiya samuraylarının Uzaq Şərq sərhədlərində bizim torpağımıza soxulduğunu xəbər verirdilər. Bu xəbərlər xalqı həyacana götürmişdi. Milyonlarla zəhmətəş müqəddəs sovet torpağımı qorumaq üçün candan-başdan keçməyə hazır olduqlarını bildirir, samuraylara nifrat yağıdır, onlara qəti zərbə vurulmasını tələb edirdilər.

Qəzətlər Xasan gölü ətrafında olan döyüslərdən xəbər verirdi. Mən ikitərəflı narahat idim. Sanatori həyatı daha nəzərimdə yox idi. Axşam istirahətindən sonra qızlar əl-ələ verib parka çıxanda, mən yayınırdım. Kənar, səssiz xiyanılarda başısağı gəzinir, Zahidi düşünürdüm. Mənə elə gəlirdi ki, o yanımدادır. Budur, onun möhkəm əlinin istisi ovcumdadır. Solumda yeriyən addımlarından qum çııldayıır, mənəli söhbəti qulağında səslənir...

Başımı qaldıranda teleqrafxana lampalarının işığı üzümə düşdü. Anama telegram vurdum. «Çox nigaranam, mənə bir xəbər!» Əsəbi barmaqlarım qələmi elə bərk sıxırdı ki, pero kağızda yerimirdi.

Bütün gecəni gözümə yuxu getmədi. Alacağım sabahkı cavabı dü-şünürdüm: «Anam, yəqin ki, Zahiddən nigaran olduğumu bilir, ondan aldığım məktub, ya telegramdan məni xəbərdar edəcəkdir».

İki gün səbirsizliklə gözlödiyim cavab məni daha da əsəbiləşdirdi. Anam yazırı: «Biz yaxşıyıq, nigarən olma!»

Zahiddən heç bir xəbər bila bilmədim. Eviminin də bir xəbər almadığına inandım. Məktub alsayırlar, mənə bildirərdilər. Bir də fikirləşirdim: «Bəlkə, bu, anamin sadələvhəlüydündəndir. Bəlkə, mənim telegramımı duya bilməmişdir. Bəlkə də, onun məktublarını əziz bir sovqat kimi yiğib, qayıtmagımı gözləyir?»

Bu təsəvvürlər, şübhəsiz, məni rahat edə bilməzdi. Qəzetləri oxumaqla təsəlli tapirdim. Sərhəddə vuruşan döyüşçülərimizin dünyani heyrətə salan qohrəmanlığına sevinirdim. Zahidi də unuda bilmirdim. Cəbhədən gələn ümumi xəbərlərdən onun halını bilmək istəyirdim, sanki onun haqqında ayrıca yazılıcaqdı... Hər şəhər qəzet kiosku açılmamış növbəyə dururdum, Narahat da-yandığımı kənardan baxanlar da hiss edirdilər. Qəzet üçün dayananların içində qırmızıpaltralı, sarışın bir qız var idi. O öz növbəsini gözləməyə dözə bilmirdi. Yanaşib kənardan, mən baxdığım qəzetə baxırdı. Onun bu hərəkəti mənə qəribə gəlmirdi. Lakin mənim əhvalımı hiss etmədiyinə, yaxud hiss edib maraqlanmadığını acığım tuturdu. Tanış olmasaq da, dillənməyə məcbur oldum:

- Mənim cəbhədə adamım var, sizə nə olmuşdur?

O, üzümə baxdı, sonra gözlərini qəzetiñ sütunlarına çevirib cavab verdi:

- Sizin bir adamınız oradadırsa, mənim minlərlə qardaşlarıñ oradadır, mənim müqəddəs vətən torpağım oradadır.

Mən qəzetiñ oxuyub, radionu dinlədikcə, sanki Zahidi gördüm. Gah hückümda, tozlu-dumanlı havalar içində dəstə ilə irəliyə doğru yüyürdüyüñü, silahını bayraq kimi göyə qaldırıb «Ura!» çəkdiyini görür, sevincimdən nə edəcəyimi bilmirdim. Xəyalımda canlanan qohrəmanların qalibiyyət səsini həmi eşitsin deyə, hər şeyi susmağa, dinləməyə çağırmaq istəyirdim.

Zahid cavandır, komandirdir. Ştabda oturmaz, atış xəttində vuruşar! Odur, səngərə siğnmiş, dizini yərə qoyub atan, üsfüqdə başı tərpənən düşmənləri bir-bir dənliyən Zahid deyilmə? O, necə də əsəbidir! O boylanır, qartal kimi cummaq istəyir, hirsindən diş dodağını kəsir. Amandır, Zahid, səngərə sin, güllə yağır! Bəzən də onu xəstəxanada görürəm. Başına ağ dəsmal bağlanmışdır, rəngi solmuş, üzünü yanaqlarına qədər tük basmışdır. Nə qədər də sinixmişdir, əl sümükləri şabakə kimi görünür. O, gənc, həsrət nəzərlərini çevirir, başı üstündə dayanan şəfqət bacılara baxır. Qaraxallı, aqxalath qız əyilib, onun nə istədiyini soruşur. O, cavab vermir, solğun gözləri ilə ağır-ağır sağına-soluna baxıb susur! Şəfqət bacısı onu anlaya bilmir.

Gözəl qız, mehriban qız, özünü yorma, Zahid ayrı adam axtarır, inandığı, könlük verdiyi bir etibarsızı axtarır... Of... bu xəyallar nə qədər ağırdır! Başından ağrı qopur, gözlərimə qarənlıq çökür. Xəyallar, bir biçaq kimi qəlbimə sancılan xəyallar, məndən uzaq olun dağlara, daşlara!

Bu tənha düşüncələrdən ayrılib parka çıxmışdım. Yoldaşlarım məndən müştuluq istədilər.

Primorye döyüşçülərinin düşməni məglub etməsi, torpağımızın samuraylardan təmizlənməsi haqqındakı son məlumatı qəzətdə oxudum. Qəzetlər bu qələbənin ayrı-ayrı səhnələrini təsvir edən maraqlı yazılarla dolu idi. Biz həvəslə bir-bir oxuyurduguz. İç səhifədə «Vətənin oğlu» adlı bir oçerk çap olunmuşdu. Sanki mənim qulağıma piçildədilər: «Oxu!»

Mən xırda hərflərlə yiğilmiş sətirlər arasında qara və iri hərflə yazılmış Zahid kəlməsini görəndə ürəyim döyündü, ayağı qalxdım, qəzeti yoldaşlarımin əlindən aldım, sanki hərfləri gözümə yeyəcəkdir. Onlar mənim hərəkətimə heyran qaldılar. Soruştular, qalxb qolumdan tuttular, döñə-döñə dindirdilər. Lakin mən heç

nə etmir, heç nə görmür, heç nə duymurdum. Bütün duyğularım gözümə cəmlənmişdi. Gözüm bir ada sancılıb qalmışdı. Ha istəyirdim oxuyum, ha istəyirdim görün onun başında nə var, ha istəyirdim tez bilim, səadətimdənmi, müsibətimdənmi yazırlar, lakin nəzərim sətirlərdə yerimirdi. Mən titrəyirdim, ixtiyarsız diz üstə çökdüm. Qəzet əlimdən düşdü. Yoldaşımı işarə elədim.

- Oxu, tez ol, görüm, nə var?..

Onlar mənim bu ocerkədə adıçəkilən adamlardan birinə bağlı olduğumu duymuşdular. Ona görə ehtiyat edirdilər. Məni kədərləndirə biləcək heç nə demək istəmirdilər. Mən onların duruxmasına hirsəndim, bərk qışqırdım:

- Oxu, oxu, ay bacı, Zahidi oxu!

Yoldaşım ucadan oxudu:

«...Zahid adlı bir qəhrəman döyüşünü on doqquz nəfər düşmən əhatə etmişdi. Gülləni dolu kimi yağıdırırdılar. Mühəsirədə, duman içində tək qalan o polad vücud, əl pulemyotu ilə düşməni yaxına qoymur, dumanda seçə bildiyi hədəfi dərhal aşırır, çətin dəqiqələrin ola biləcəyini düşünüb, patronu israf etmirdi. Düşmənlərin beşini öldürdü. Yeddi nəfər isə sürüñə-sürüñə irəliləyirdi. Görünür, düşmənlər qəhrəmanı diri tutmaq istəyirləmiş. Zahid onların hanritisində yaxınlaşdıqlarını duyur, torpağı onların başına sovururdu. Onlar yenə irəliləyirdilər. Zahid birinin canavar kimi həris gözərini görür. Əsəbiləşirdi, canından artıq sevdiyi sovet silahını bağrına basır, düşmən üzərinə ildırım kimi şığıyırı. Uzaqda vuruşan döyüşçülər onun odlu səsini eşitmışdilər. O, düşməni vahiməyə salan nifrətlə bağıırırdı:

- Canavar, sənə silahımı vermərəm! Öl, murdar!..

Mən ancaq buraya qədər dinləyə bilmışdım. Gözümü açıb özümü yatağımda gördüm. Qızlar məni təbrik edirdilər.

- Zahid sağdır. Zahid qəhrəmandır. Zahidi indi milyonlar

taniyır, əzizləyir. Gör nə yazılıb:

«...Bələ böyük qəhrəmanları olan xalq möglubedilməzdır!»

Mən ocerki başdan-ayağa bir də oxudum. Zahidin əsl qəhrəman kimi vuruşduğunu, mühəsirədən aslan kimi çıxdığını yazmışdır. Yaralandığını da yazmışdır. Şəhərin ortasındakı şəkər baxdım. Deyəsən, rəssam bu şəkər mənim baxacağımı bilirmiş. Onun silah çəkib hücum etdiyini, bükülməz qollarını, məgrur başını, geniş köksünü nə gözəl çəkib! Geri daranan bu sıx və qara saçları onunkudur. Rəssam, yəqin, onu görmüşdür. Rəssam onu tanımaş deyil!

Mən bilet alıb, Bakıya qayıtdım. Anamın dediyinə görə, bacısı yaralandığını eşidib, əri'lə Uzaq Şərqə gedib. Mən Zahidin adresini götürüb, vağzala getmək, bilet sıfariş etmək istəyirdim. Atam mane oldu:

- Sənin getməyinə ehtiyac yoxdur, - dedi, - qayıt, otur yerində!

Anam da çox soyuq danışırıdı:

- Hara gedəcəksən, ay qız? Ağlın azib, nədir? Yollarda tək-tənhamı qalmaq istəyirsən? Qız oğlan dalınca getməz!

Xəyalıma gəldi ki, bəlkə, Zahidin başında bir iş var. Bəlkə, anam qəsdən məni soyutmaq üçün, mənim qüssəməi azaltmaq üçün bəla danışır. Qayıdış soruştum:

- Ay ana, yoxsa Zahiddən xəbər bilirsınız? Düzünü deyin görüm, oğlan haradadır?

Anam duruxdu, atam da anama baxdı. Mən onların baxışmasına məna verə bilmədim. Anam dedi:

- Nə olacaq, ondan ötrü niyə üzülürsən?

Onun sağ olmadığı haqqında şübhəm daha da artdı, ağlamaq məni boğdu. O biri otağa keçdim. Anam yanına gəldi. Qolumdan tutub aparmaq, təsəlli vermək istədi. Mən başımı aşağı salıb, gözümün yaşını tökürdüm. Birdən anamın içini çəkdiyini eşitdim.

- Qonaq istayırsınız mı?

Bu səsdə mən özümdən, səadətimdən, gəncliyimdən bir hiss duydum. Qışqırıb özümü Zahidin qucağına atdım.

O güldü və dedi:

- Yenə bunu kim incitmişdir? Sizə tapşırımadım mı? Ay Sitarə, bu nə halətdir, sənə ağlamaq yaraşdır. Məni təbrik et! Vətən torpağını düşmənlərdən təmizləməyimi təbrik et! Yoldaşının isti qanı ilə qoruduğu bu müqəddəs torpağı təbrik et!

O, dəsmalla göttirdiyi qanlı torpağı mənə göstərdi və dedi:

- Yaralarım məni haldan salanda, bədənim bir yarpaq kimi yüngül olub sözümə baxmayanda hirsimdən torpağı xişməlamışdım. Xəstəxanada bu qanlı torpağı əzizləyib saxladım. Sevgilimə, - dedim, - hədiyyə aparacağam. Qoy bu torpaq mənim səadətim və ilqarım üçün böyük andım olsun!

Mən danışa bilmirdim, sevincimdən dünyani bir parça nur görürdüm. Ailəmizə böyük bir şənlik üz vermişdi. Qonum-qonşu tökülbə gəlmışdı. Çay qoyan, xörək hazırlayan, Zahidin hərbi geyimini, döşündə gün kimi yanın ordeninə baxır, onun əlini sıxırdı.

1938

## DOST GÖRÜŞÜ

Məzuniyyətdə idim. Cibim dolu, kefim saz. On-on beş günümü şəhərdə keçirtdim. Sonra doydum, darıxdım. Əziz dostlarımından biri, uşaqlıqdan məktəb yoldaşım olan Fətulla yadına düşdü. Onun şəhərə yaxın kəndlərdən birində evlənib kök saldıığını, müəllimliklə məşğul olduğunu bilirdim. Bazar ağızna çıxıb, maşınların birinə oturdum. Birbaş kəndə yollandım.

Fətulla mənim dostum idi. Özü də, münəqqidlər demişkən, «sözün əsl mənasında» dostum idi. Bilmirəm, lügət yaranılar dost sözüne nə mənə verirlər, amma mən öz «lügətimdə» dost o adama deyirəm ki, öz qəlbimi onun köksünə, onun qəlbini öz köksüma qoymağə razı olum, o da razı olsun. Bu razılıqdan doğan bütün nəticələr, gərək ki, öz-özünə məlumdur. Fətulla ilə belə dost idik. Mən hayatimdə olan bütün işləri (xeyir, şər, fərqi yoxdur) hamidan qabaq ona bildirməyi, məsləhətləşməyi borc və daxili bir ehtiyac sayırdım. Beş-on gün görüşməyəndə, bu müddətdə yaşadıqlarım, təsirlərim mənə yarımqıçı və natamam gəlirdi. Bütün ləzzətlərin dadi o zaman damağımda duyulurdu ki, onlar haqqında Fətulla ilə səhbət etmiş olam.

Ancaq həyat özü qəribə, bizdən asılı olmayan və izahı çətin qanunlarla qurulub. İş dəyişir, yaş dəyişir, baş dəyişir, bunların nəticəsində zövq də dəyişir. Əziz dostunun bəzi hərəkətləri sənə artıq xoş gəlmir, səninki də ona. Görürsən, onun səndən də əziz dostu tapıldı, sənin ondan da mehriban dostun var imiş. Hər şeyin təzəsi, deyirler, dostun köhnəsi. Mənim zənnimcə, təzəlik, ya köhnəliyin burada əhəmiyyəti azdır. Dostun sədaqətli yaxşıdır. Sədaqət olmayandan sonra, yüz ilin köhnəsi olsun, nəyə lazımdır? Əslinə baxsan, belə səhbətlər Fətulla ilə mənim barəmdə lap artıq-

dür, çünki biz dost olanda müzakirəyə qoyub dost olmamışq və hələ aramızda belə müzakirələrə səbəb olan heç bir hadisə baş verməyiib.

Bəli, dedim ki, dostum Fətulla yadına düşmüdü, maşına oturdum. Elə anlaşılmamasın ki, Fətullanı bu neçə ildə unutmuşdum, birdən xatırladım. Heç vaxt, nəinki unutmaq, hələ mən həmişə xəyalimdə özümü məzəmmət edərdim ki, onun işi kənddədir, külfət sahibidir, hər saat gələ bilmir, mən getməliyəm axı. Məhz mənu niyyət vaxtında Fətulla ilə görüşməyi niyyətimə qoymuşdum.

Bazar ağızında həmin bu niyyətim yadına düşdü. Maşına oturub getdim. Maşın məni xəzəlli, əyrim-ürrüm yollarla gətirib Çanaqcı kəndinə çıxardı. Bir kəndlidən soruşdum ki, Fətulla müəllimin evi haradadır? Göstərdi. Çay qırığında, alçaq divarlı, tay darvazalı bir həyat idi. İçində meyvə ağacları da var idi. Maşını yola salıb, dar küçə ilə ora yanaşdım, qapını döydüm.

Ayağında köhnə, böyük bir başmaq sürütləyən qız uşağı qapıya gəldi. Beş-altı yaşı olardı. Belə başa düşdüm ki, Fətullanın evləndiyi dörd il, ya dörd il yarım ancaq olar. Onun bu yaşda qızı hardandır?

- Fətullanın evi budurmu? - deyə soruşdum.
- Bəli, - deyə qız cavab verdi.
- Özü evdədirimi?

Qız ikinci sualima cavab vermodi. Qayıdib evə getdi. Bir dəqiqə çəkmədi ki, qaça-qaça gəldi:

- Deyir, buyursun!

Mən eyvanda qaloşumu çıxarıb, evə girəndə ayrı bir mənzərə gördüm. Hərarətli görüş üçün, sevinmək, gülüşmək, qucaqlaşmaq niyyəti daxil olduğum evdə bir qış soyuqluğu məni dondurdu. Fətulla evin yuxarı başında, çarpayıda yaman gündə yatırdı. Onu çətin tanımaq olurdu. Dolu sıfətli, qırmızıyanaq, şən və gülümşər müəllimdən quru bir qəfəs, şam kimi işildayan bir cüt göz qalmışdı. Məni görən kimi Fətullanı qəhər tutdu, gözləri yaşardı. Başını

yastıqdan götürməyə, dirsəklənməyə çalışdı. Dodaqları tərpəndi, zəif səs ilə nə isə dedi. Xəstənin yanında oturdum. Nəbzini əlimə aldım, halını soruşdum. Arvadının deməyinə görə, xəstələndiyi bir aydan artıq idi. On beş gün rayon xəstəxanasında yatmışdı. Özünü babat hiss edən kimi, uşaqları üçün qəribəyib, dözməmiş və onu evinə gətirmişdilər. Evdə sinəsindən qan açılmış, get-gedə vücudu əriyib, qüvvətdən, taqətdən düşüb...

Kənd hakimi hər gün müalicəyə gəlmiş. Onun yazdığı reseptlərə baxdım. Mənə elə gəldi ki, bu dərmanların Fətullanın xəstəliyinə dəxli azdır. Xəstəyə zəhmət də olsa, onu mən əməlli-başlı müayinə etdim. Bütün bacardığımı işlətməyə baxmayaraq, kənd hakiminin diaqnozundan bir olamət tapa bilmədim. Yəqin ki, hakimi qorxudan xəstənin sinəsindən gələn qan imiş. Qanı kəsmək üçün isə belə dərman vermək olmaz. Bu dərmanı xəstə qadınlara, özü də az bir miqdarda vermək olar.

Fətullanın ailəsi: arvadı və körpə uşaqları ailə başçısını ağır naxos görüb, külək vuran zərif bağ bitkiləri kimi soluxmuşdular.

Qadın mənim Fətullanı diqqətlə müayinəmi ümid və intizarla gözləyirdi. Cəld hərəkətlərilə xəstəyə və mənə kömək edir, hər dəmdə xəstənin gecələr sayıqladığını, çay və dərmandan başqa heç nə içmədiyini, yemədiyini şikayətli bir ifadə ilə deyirdi. Dostumun bu vəziyyəti məni çox kədərləndirdi, kənd hakiminin müalicəsi də lap əsəbiləşdi. Dərman kağızlarını cirib tullamaq, evinə adam göndərib çağırtdırmış istədim. Belə bir tələşdən ailənin daha da təşvişə düşə biləcəyini düşünüb, özümü sükuta məcbur etdim. Fətullanın başsaltısını hündür etdirdim, oturub hakimin gəlməyinə müntəzir oldum.

Bəli, axşama yaxın bir də gördüm əlində bir itdöyən ağac, qoltuğunda nə isə qəzetə bükülmüş bir bağlı, ortayaşlı, gödərək bir kişi içəri girdi. Onun adını bilmirdim, ancaq «Mırzə» deyirdilər.

Mirza çox arxayın və ərkyanı bir əda ilə soyunub, yuxarı başa keçdi. Üzünü qadına tutdu:

- Hə, - dedi, - necədir, öskürək çoxalıb, azalıb, qan gəlib, ya yox?

Qadın nə isə cavab verdi. Mirza xəstənin nəbzinə baxdı, o yanbu yanına keçdi, çəlini əlinə aldı və bağlaşmasını qoltuğuna vurdu:

- Dediymə qayda ilə dərmanı içirdərsən, gecələr üstünü də möhkəm örtərsən...

O çıxməq istəyəndə, mən dilləndim:

- Mirza, - dedim, - bu yazığın bir sürü külfəti var, mümkün etsəniz, müalicəsilə ciddi məşğul olun, hali ağırdır.

Mirza qayıdib, mənə əyri-əyri baxdı:

- Ciddi, ya qeyri-ciddiliyini siz nədən bilirsiniz? Təbabətin qayda-qanunu var. Necə ki, lazımdır, rəftar olunur. Bu, pambıq planı deyil, artıqlaması ilə, necə deyirlər, vaxtından əvvəl zad eləyəsən...

Mənim səfər geyimim bir o qədər yaxşı deyildi. Sakit oturmağım da həkimə başqa təsir bağışlaya bilməzdi. Hətta o mənim xahişimi lağla da qoyurdu. Bundan məlum idi ki, Mirza məni çöl adamı, ya da təsadüfi yolcu sayırmış. Mən qalxdım, onun yazdığı resepti götürüb, latinca yazılın sözləri ona oxudum və dedim:

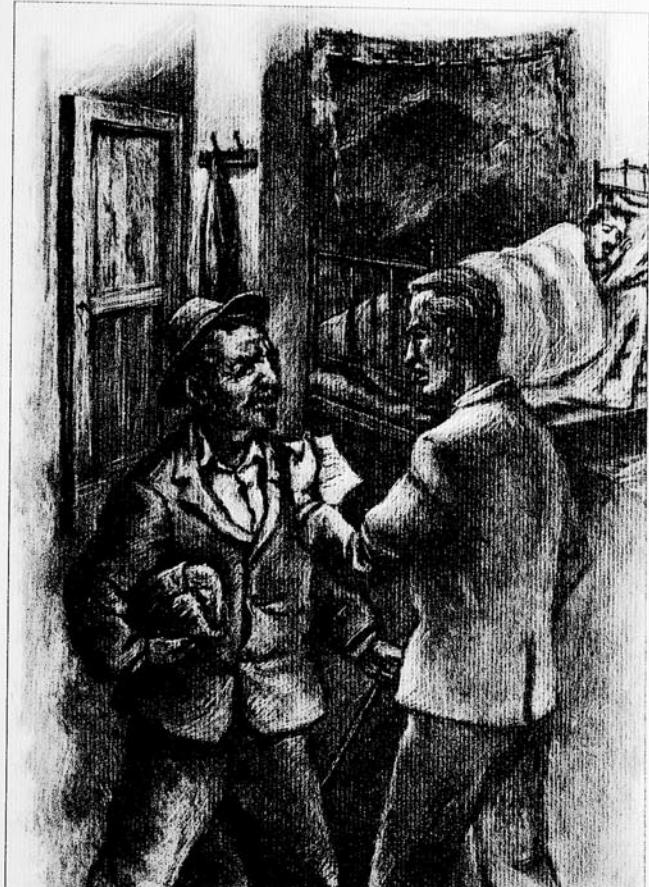
- Doktor, məni bağışlayın, sizin yazdığınız dərman qadın xəstəlikləri üçündür. Sizin diaqnozunuz yanlışa oxşayır...

Latin sözləri mənim ağızından çıxanda Mirza bir diksinən kimi oldu. Özünü yüksəldirdi, yaxın gəlib, resepti məndən aldı. Baxa-baxa qaldı. Guya oxuyurdu. Halbuki qıpqrımızı qızarmışdı, gicgahında tər damcılari işildayırdı, xəcalətindən başını kağızdan qaldıra bilmirdi. Mən ona kömək etdim:

- Doktor, - dedim, - mənim fikrimcə, xəstənin dərdi belədir.

Mirza mənim danışığımdan həkim olduğumu yəqin etmişdi.

- A səni sağ olasan, - dedi, - bu qüvvəniz var idi, niyə bir az qabaqdan gəlmirdiniz?



Mirzə xəstənin dərmanını mən dediyim kimi dəyişdi, mənim kim olduğum, haradan gəlib, hara getdiyimlə maraqlandı. Mən hamisini danışdım.

Lakin Mirzənin canına düşən qorxu bir dəqiqə də olsun simasından çıxılmirdi, bütün hal və hərəkətində hiss olunurdu. Qalxb getmək istəyəndə məni həyətə çağırıldı:

- Görürəm, - dedi, - siz bir alicənab adamsınız, gəlin mənim çörəyimə bais olmayın. Bildiyinizi, bir daş üstdən, bir daş altdan, qoyun burada qalsın.

- Necə bilirsiz, - dedim, - Mirzə, Fətulla sizin müalicənizlə dirilə bilərmi?

Mirzə dinmədi. Ağacını ata-ata başısağdı bir az yeridi. Sonra mənə tərəf döndü:

- Bilərsiniz, günah bizim müəllimlərimizdə olub, siz alan bilik, əlbəttə ki, biza qismət olmayıb...

Mirzəni qapiya qədər yola saldım, qayıtmək istəyəndə qolumdan tutdu:

- Xahişimi yerə salmayın. Mən də bir bəlük külfət sahibiyəm...

- Qorxmayın, - dedim, - Mirzə, mənim heç kəşə pisliyim dəyməz. Ancaq bu baradə sonra danışarıq.

Mən qollarımı çırmayıb, Fətullanın müalicəsilə məşgül oldum. Fayton tutdurub, rayona - aptekdən bəzi şeyləri almağa adam çağırıldım. Fətullanın evində, demək olar ki, xəstəxanaya yaraşan bir şərait düzəlddim.

Xəstənin yaxşılaşması, irili gəlməsinin bir səbəbi də onun mənəvi cəhətdən, ruhən dinc və arxayılığıdır. O, mənim müalicəmə və özümə inandığı üçün bütün tapşırıqlarına boyun əyir, öz-özüñə diqqət yetirməyə çalışırı. Həm də darixmağa qoymurdum. Özüm darixsam da, yanında oturub söhbət edir, yuxu vaxtında ətrafdə sükütu təmin edirdim. Ayıq zamanında Fətullanı əyləndirir,

xəstəliyini unutdurmağa çalışırdım.

Mirzənin vəziyyəti Fətullanı da düşündürdü. O da hərdən hırsılınır, Mirzənin məsuliyyət duymayan adam olduğunu deyirdi.

Gəlmişimin on dördüncü günü Fətulla tamam sağalıb durmuşdu. Hətta kənd həkimi bu gün bizi evinə qonaq çağırılmışdı. Mən gedə bilməyəcəyimi bildirdim. Fətulladan qabaq arvadı razi olmadı:

- Yox, mümkün olsa, ürəyini sindirməyin, - dedi. - Bir də siz çıxıb şəhərə gedəcəksiniz, biz həmişə Mirzə ilə üz-üzə gələcəyik, işimiz düşəcək. Elə olmasın ki, incisin, yaxşı olmaz...

Mən o gün şəhərə qayıdırıdım. Mirzəni yol ağızına çağırıb dedim:

- Neçə ildir buradasınız?

- On bir il var.

- Bu qəbiristanlıqda yatanların neçə faizindən xəcalətlisiniz?

Mirzə qarşında, yamacda düşən qəbiristanlıq, mənə və sonra çəkməsinin ucu ilə eşələdiyi torpağa baxdı:

- Onların hamisindən artıq sizin yanınızda xacalətləyim. Ancaq bir xahiş idi, elədim. Nə olar, adamın adama işi düşər.

- Mirzə, - dedim, - sizə pisliyim dəyməyəcək, buna ləp arxayı ola bilərsiniz. Camaati belə, baytərcasına müalicənizə qarşı isə susa bilməyəcəyəm. Bunu da yəqin edin.

Mirzə qızardı və duruxdu:

- Bildim, deməli, mənə nə etsəniz, hökumət əlilə edəcəksiniz. Hə! Həm öz əlinizlə, həm də hökumət əlil!

- Necə yəni! - deyib, Mirzənin qolundan tutдум və onu yoldan kənara çəkdim. Divar dibində, daş üstündə oturduq. - Ayda neçə alırsınız? - deyə sual verdim.

- Beşaltı yüz.

- Sizə bir yüngül qulluq düzəltsem, özünüzü də tibb işçilərinin ixtisas kursuna qəbul etdirdəm, necədir?!

Mirzə sevindi:

- Oxumağa mənim başmaqlarım da razıdır. Ancaq ailə dolansın.

- Ailəli olduğunuz üçün sizə təqaüd də verərlər. Qulluqdan da alarsınız, heç olmasa, bir-iki il oxuyun, onda görərsiniz elm aləmində yeni nələr var. Səhvinizi anlarsınız, hazırlaşın düz-əməlli həkim olarsınız, mənim kimisinin yanında diliniz də gödək olmaz.

Doğrudur, Mirzə mənim sözlərimə «bəli», - deyir və əlini gözü üstünə qoyurdu, amma sıfətindəki nigarançılıqdan bəlli idi ki, vədlərimə inanmır, onun səhvini aləmə yayacağımdan, vəzifədən qovduracağımdan qorxur.

Mən artıq heç bir şey demədim, Fətulla ilə xudahafızlaşış, şəhərə gəldim.

Mirzəyə verdiyim vədi yerinə yetirmək üçün rayon səhiyyə işçiləri də mənə kömək etdilər. Mirzə ilə şəhərdə görüşəndə o, əlimi sixır və vicdanına and içirdi:

- Ya loğmana bərabər həkim olacağam, ya da ki, bu sənətdən tamam əl çəkəcəyəm. İndi görürəm ki, mən necə avam imişəm!..

O, kursla kifayətlənmirdi, tibb institutunda mühazirələrə də davam edirdi.

1938

## KƏMTƏROVLAR AİLƏSİ

*Hörmətli ədibimiz Ə.Haqverdiyev*

- Yallah, yallah! Haradasan? Kefin necədir?

- Sən nə təhərsən?

- Göz dəyməsin, qıvrıqlaşmışan, rəngin açılıb.

- Bir qıvrıqlığım yoxdu. İşdən baş açıram ki?

- Neyləyək ki, bir görüşək?

- Bu vixodnoy zanitəm. Gələn vixodnoy bəlkə...

- Sən evdə olacaqsın?

- Söz versən, gözləyərəm.

- Gözlə, birtəhər eləyib gələrəm.

Bir-birinin əlini hərərətlə sixan, əhvallaşan bu əziz dostlar görəsən kimdir?

Desəm onların ikisi də bir şəhərdə yaşayır, inanmayacaqsınız. Desəm onlar bir evdə yaşayırlar, heç inanmayacaqsınız. «Necə ola bilər ki, bir yerdə yaşayanan, bir-birindən xəbərsiz olanan?» - deyəcəksiniz. Desəm onlar ər-arvaddırlar, təaccüb edib, deyəcəksiniz: «Nə danışır bu!»

Nəyə deyirsiniz and içim ki, belədir: Qulam Kəmtərovla arvadı Leylanın həyatı belədir. Deyəcəksiniz yəqin Kəmtərovla Leyla keçmişdə, bir zaman ər-arvad olublar, sonradan xasiyyətləri tutmayıb, ayrılbilər, bir yerdə yaşamaları da mənzilsizlik bələsidir. Xeyr, sizin bu gümanınız da düz deyil. Nə Kəmtərov Leylanı boşayıb, nə Leyla Kəmtərovdan boşanıb. Əgər günü bu gün mənzil idarəsinin müdürü Kəmtərovu, ya Leylanı çağırıb, üçüncü qatda dörd otaqdan ibarət bir qurulu mənzilin açarını verə, təklif edə ki, biriniz köhnə mənzildə qalın, biriniz köçün, heç biri köçməz. Birbaş qayıdır, öz evlərinə gələrlər. Mənzil idarəsinin də zəhməti hədər gedər.

Məsələ bunda deyil.

Bəs nədədir?

Kəmtərov sizə tanıtmaq üçün gərək bir az vaxtinizi alam. Kəmtərov Qulamlı Leyla, bayaq dediyim kimi, ər-arvaddırlar. Özü də «xala-xatirin qalmasın» yox. Lap istəkli, şairlər demmişkən, aşiq-məşquqdurlar. Cəmi iki il olmaz ki, toy ediblər. Asanlıqla da toy etməyiblər. Leyla Qulamin ucundan bir il ata-anası ilə küsülü qalıb. Qulam Leylanın uğrunda İçəri şəhərdə biçaqlanıb, qulağının dibində yaranın yeri indi də durur və ölenəcən duracaq. Qiş da onları bir-birindən soyuda bilməz. Qulamin şorgöz oğlanlardan acığlı gəlir. Leyla da könlü, gözü tox qızdır. Yer üzündə Qulamdan başqa kişi olduğuna inanmaz.

Bəs bu istəklilər niyə belə çətin görüşür, az-az görüşürler? Mümkün deyil ki, ər-arvad olasan, istəkli olasan, bir evdə yaşayasan, həftə ilə görüşməyəsən. Ürəyinizə şübhə gələ bilər: «Bəlkə açıq deyilməsi ayıb olan səbəblər üçün görüşməyə ehtiyac duyurlar».

Yox, heç yox!

Onu da bilin ki, nə Qulamin, nə Leylanın qulluğu uzaq - kənar-guşə yerdə və ya namünasib qulluq deyil. İkisi də şəhərdə çalışır. Onların qulluğunda olan minlərlə qız, oğlan, ər, arvad qəşəngcə yaşıyır, günün çoxunu evdə, öz küləfətləri ilə olurlar.

Bəs bizim qəhrəmanların azarı nədir?

Bu, bir az köhnədən qalmaazardır.

Başdan danişaq. Deyə bilərəm dünyada beş nəfər arvadını sevən varsa, biri Qulam Kəmtərovdur. Kəmtərovun nə eşqlə, nə sevda, nə həvəslə toy edib, Leyləni evinə gətirdiyini qələm yazmaqdə acizdir. Ona elə gəlirdi ki, dünyanın bütün neməti, kef və ləzzəti Leylanın üzündə cəmlənmişdir, Leyləni alsə, həyatda bir arzu-kamı qalmayıcaq, tamam xoşbəxt olacaq.

Kəmtərov düşünürdü ki: «Bu mənim ən ağır və ən son çətinliyimdir. Toy dəsgahını tamam-kamal düzəldib, xeyir işimi başa versəm, daha ömrə-billah arxayı olaram. Sonra bir tıkə yavan çörək də tapsam, sevgilimlə qabaq-qabağa əyləşib, ağız ləzzəti, iştaha ilə yeyərəm».

Ancaq, necə deyərlər, insanın gözünü torpaqdan savayı heç nə doyurmaz. Kəmtərov xeyir işini bitirəndən, dünyada ən böyük arzusuna çatandan sonra bir də gördü ki, xeyr, indi də ürəyi yeni-yeni şəyər istəyir. Könlü min bir eşqə düşür. Hardansa, baharda bitki kimi göyərib baş verən arzu və ehtiyaclar kişini məşğul etməyə başladı. Dünya gör-götür dünyasıdır.

Leyla göründü ki, artist Eyyubun arvadı barmağında cüt-cüt brilyant üzük, qulağında bahalı sırga qırğı kimi gəzir. Göründü ki, qıçıq Ələkbərin üçmərtəbə evinə hamballar pianino çıxarı; qoz ağacından düzəlmə mebel daşınır, bədənnüma güzgü, Varşava çarpayısı, Quba xalçası gəlir. Leyla bunların hamisini göründü və Kəmtərova danışındı. Kəmtərov qəşərini çatır, başını tərpədib, arvadını inandırırdı:

- Bilirsən nə var, Leylacan, biz gərək işləyək. İşləyək. Lap möhkəmcə işləyək! Mənim də qeyrətim qəbul eləməz. Qıçıq Ələkbərin nəyi məndən artıqdır? Özümüzü oda-közə vursaq da, gərək bir dəsgahlı ev-eşik düzəldək. Qonşular baxsin, yana-yana qalsın.

Leyla ərinin məsləhətindən çıxan deyildi. Təki pul olsun...

Kəmtərov əvvəlcə Leylaya bir iş soraqlaşdı. Leyla qızlığında maşinistlik etmişdi. Bu sənəti pis bilmirdi. Kəmtərov arvadına iki yerdə iş tapdı: Azərittifaqda və Ünvanlar bürosunda. Bir çox götür-qoypdan sonra hələlik, rast gəlmışkən, hər iki yeri əldə saxlamağı məsləhət bildilər. Azərittifaqda iş səhər səkkizdən dördə qədər, Ünvanlar bürosunda axşam saat beşdən on birə qədər idi. Leyla iki növbə ilə işləməyə razı oldu. Kəmtərov onu ev işindən, sil-süpurdən

tamam azad etdi.

Leyladan arxayın olandan sonra Kəmtərov özünün boş vaxtlarını «doldurmağa» başladı. Kəmtərov zirək və savadlı adam idi. İş tapmaq onun üçün su içmək kimi asan bir şey idi. Özü nəşriyyatda tərcüməçi idi. Səhər saat ondan gedib, altıda çıxırdı. Bir saat dincini alandan sonra, yəni saat səkkizdən on ikiyədək layihə idarəsində olurdu. Fikirləşib gördü ki, iki növbədə işləsə də, arada yenə boş vaxtı var: «Səhər saat onadək yatmaq bu zəmanənin adamına, xüsusən «roskoşni» güzəran qurmaq istəyən bir abırlı kişiye heç yaraşmaz. Yarım, ya bir növbə işi rahat apara bilərəm. Beşaltı yüz manat alsam, əlimi qaralıtmaz ki...»

Kəmtərov daha bir yeni iş tapdı. Gecə saat on iki dən dördədək «İşiq» mətbəəsində korrektor vəzifəsi var idi. Ayın səkkizində Qulam mətbəədə yeni, əlavə qulluğa düzəldi.

Bu gün Kəmtərov toy gecəsindəkindən az sevinməmişdi. Haqq-hesaba vurub gördü ki, özünün üç qulluğunu, Leylanın iki qulluğunu, bir az da «o yan-bu yandan gələn el xərcliyiini yiğib-yığışdıranda bir neçə minə çıxır. İki-üç il belə getsə, çervonu yiğib-yığışdırmaq olmaz. Di qoy Ələkbər gəlsin, qiyiq gözü ilə gətir-götürümüze baxsim!»

Payızın soyuq günlərində ağızından bug çıxa-çıxa Kommunist küçəsilə başısağlı yeyin gedən boz paltolu adamı kim görməmişdir? Onun üzündən, gözündən, baxışından, yerisində tələsmək yağır. Elə gedir ki, deyərsən yerə dəysə, min parça olar. Sürtülməkdən rəngi dəyişmiş köhnə və «hamilə» portfelini bu qoltuğundan o birinə verir; gah əlini cibinə qoyur, gah damağındaki papirosu barmaqları arasına alıb sixır, gah çəkməsinin sallanan bağına baxır, məna vermir, daha da yeyinləyir. Bəzən görürsən Kəmtərov qopdu, nə qopdu! Tramvay sürətlə ötdüyü halda quş kimi atılıb minir, milis ağızını açmamış çıxardıb bir üçlük verir, qəbz almaq istəmir. Uzaq

tanişlarına bir işarə ilə salam verir. Yaxın tanışlarını görür, görməziyə vurur: «Müftə yerə niyə vaxt itsin?» Vaxt alan hər bir əyləncə Kəmtərovun düşmənidir. Onu ictimai yerlərdə görməzsən. İş yerində ancaq vacib, ad yoxlanan iclaslara golər, adını qeyd etdirib, xəyal kimi gözdən itər. Teatr, kinolar barədə yoldaşlardan eşitdiyiələ kifayətlənər.

Bəzi yazıçılarda şəxsən tanış olduğundan, əsər oxumağa ehtiyac duymaz. Qohum-əqrabası rayondadır. Buradakılar isə Kəmtərovun ünvanını ələ keçirə bilmirlər. Kəmtərovun şəxsi, ictimai həyatı beləcə öz qaydasındadır.

O, ailədə daha ciddi, daha səliqəlidir. Bir adam onun evindən səs-küy, qalmaqla eşitməyib. Qapı açıq olanda olur, olmayanda girvəngəlik qıfil qarovalı çəkir, evə quş səkmir. Kəmtərov səhər saat onda yuxudan qalxır. Deyəcəksiniz onda işə gedən adam heç olmasa bir saat tez durmalıdır. Doğrudur, durmalıdır, amma unutmayın ki, yaxşı Qulam mətbəədən, təshih işindən tez qayıdanda gecə saat dördə, beşin yarısında qayıdır. Necə qayıtdığından özünün də xəbəri olmur. Qəzetiñ axır sahifələrini mürgüləyə-mürgüləyə, alıñ tiqqılı ilə stola dəyə-dəyə oxuyur. Birtəhər özünü evə salır, əl kimi düşür.

Qulam olmasına, siz olun, saat doqquzda dura bilərsinizmi?

Kəmtərovun səslənən bir stol saatı var. Qulağının dibində qoyur. Vaxta on dəqiqə qalmış saat qısqırır. Kəmtərov dəli kimi yuxudan qalxır, tələm-tələsik geyinir, qapını bağlayıb qaçır.

Leylanın da işi Qulamından əskik deyildi. Atalar deyib: «Arvad ərinə oxşayar». Xülasə, baş elə qarışmışdı ki, Qulamın Leyladan, Leylanın Qulamdan xəbəri olmurdı. Qulam gecə mətbəədən qayıdanda sevgilisini yatmış görürdü. Leyla səhər işə gedəndə Qulamı şirin yuxuda qoyub gedirdi. Vacib sözü olanda balaca kağız yazıb, stolun üstünə qoyurdu: «Qulam, qayğanaq

bisirəsi olsan, yumurta bufetin alt gözündədir, yağı da taxçada». Qulam da gedəndə Leyla üçün kağız qoyub gedirdi. Onların arasında əməlli başlı bir məktublaşma var idi. Ancaq markasız, poçtalyonsuz ötüşürdülər.

Leylanın məktubları bu məzmunda idi: «Dəyişiklərini tiyanın içində tulla, paltaryuyana göndərəcəyəm!» «Açarı asma. Çarhovuzun üstündəki kərpicin altına qoy, görən olmasın». «Redaksiyadan dəlinca gəlmİŞdiLər, zəng vur.»

Qulamın məktublarından əla kecən bunlardır: «Qadası, mənim soyuz kitabçamı görməmişəm? Tapsan, stolun yeşiyinə qoy». «Maşinkada yazmağa vaxtin olsa bizim idarədə xaltura var, getirim». «Adama cavab niyə yazmırısan? Dediym məsələ necə oldu?»

Bu qısa və gündəlik məktublar Kəmtərovlar ailəsində yeganə və əsas münasibət idi.

Qulamla Leylanın sevgi və məhabbəti bu məktubların qara, dolasıq, tələsik xətlərindən keçirdi. İnsan hər şeyə alışarmış! Bu sevgili ər-arvad qurduqları yeni yaşayışa elə öyrənmişdilər ki, «köhnə» həyatı tamam unutmuşdular. Onlar indi belə güman edirdilər ki, dəm-dəsgahlı ev qurmaq istəyənlərin, oxumuşluğun, qarşılıqlı sevgi ilə qurulmuş ailənin qaydası belədir ki, var.

Doğrudur, Leyla yazılırdı ki: «Açarı kərpicin altına qoy, görən olmasın», Qulam da çalışırı öz istəklisinin tapşırığını yerinə yetirsin, amma olacağa çarə yoxdur, açarı görən olmuşdu...

Bir Sarıköynək qadının hər gün saat ondan, Qulam gedəndən sonra gəlib, qayda ilə kərpicin altından açarı götürdüyüünü, öz evi kimi Kəmtərovların otagını açdığını və tərtəmiz silib süpürdükdən sonra çıxıb getdiyini qonşular görmüşdülər. Onları şübhədən çıxarmaq üçün Sarıköynək qadın deyirdi: «Mən özərləri tapşırıb, bacılar, ürəyinizi bir şey gəlməsin».

Dili dinc durmayan qonşu qadılardan biri Sarıköynək qadının gəlib-getdiyini Qulama dedi. Qulam güman etdi ki. Leylanın gotirdiyi qulluqcu qadın olacaq. Leyla da düşünürdü ki, Sarıköynək qadını Qulam çağırıb, səliqə sahman üçün çağrırb. Eşidən kimi qonşuya suali bu oldu:

- Cavandı, ya qoca?
- Ahil adamdır, bir nazik...

Leyla Qulamin pis niyyətə düşmədiyini bilib, arxayıń oldu. Daha bu barədə söhbəti artıq sayıb, qapıdan çıxdı.

Bu günlərdə belə məktublar yazılırdı: «Mənim ipək paltarımı hara qoymusan?» «Zayomları tapa bilmədim. Çıxart yoxlayaqq, yeni uduş var». «Gümüş qasıqlar hardadır?» «Dünən bir qadının başında, lap səninkino oxşar bir şal gördüm. Az qalmışdım səni dəyişik salam».

Sarıköynək qadın isə öz işində idi. Hər gün gəlib evi süpürür, zəhmət haqqı üçün də ağılı kəsən, evdə gözə dəyən şeylərdən birini sarı köynəyinin altına vurub, soldat bazarına aparırdı. O, Qulamın da, Leylanın da iş peşəsini, üst-alt paltarlarını, qulluq vaxtlarını yaxşıca öyrənmişdi. Odur ki, evə çox arxayıñ gəlib-gedirdi. Hətta bir dəfə «köhnə paltar alan» pullu müştərilərdən bir-ikisini özü ilə lap evə gətirmişdi. Qulamın bufetindəki şüslərdən pivə töküb, bir-birinin sağlığını və bu pivəni bazardan alıb gətirəninin sağlığını içmişdilər. Sonra yük yerindən yorğanlardan soyduqları ipəyi, çarpayı xalçasını, sandıq şeylərindən dəyərlisini ortaya töküb sövdələşmişdilər.

Pullu müştərilərlə yollaşandan, çervonları alıb yerbəyer edəndən sonra Sarıköynək qadın Qulamin məscidə dönmüş evinə baxıb, ürəyində demişdi: «Yox, balam, daha mən bir də bura nə üzlə gələbilərmə!.. Həmisiqlik xudahafız!»

- De görüm, bir korrektor kimi səhifəni oxuyub, qol çəkmisən,

ya yox?

- Bu nə sözdü, yoldaş redaktor? Siz məni o qədər məsuliyyətsiz sayırsınız ki, guya oxumamış da qol çəkərem?

- Demək, oxumusunuz?

- Əlbəttə, özü də kəlmə-kəlmə!

- Bəs bu nadir: «işləyirlər» əvəzinə «dişləyirlər» gedib?

Qulam qəzeti o yerinə diqqətlə baxdı. Ciddi vəziyyətini pozub dedi:

- Bu heç, buna səhv deməzlər! Gözdən qaçıb, yoldaş redaktor. Bir də, işləyib, işləyib, ikisi də bir sözdür. Yəni düz gəlir. Bizim qaydamıza lap tuş gəlir ki, işləyen işləyər, işləməyən işləməz!

Redaktor qəzeti çəkib, Qulamın əlindən aldı:

- Neçə yerdə işləyirsən?

Qulam dik-dik baxdı:

- Bunun məsələyə nə dəxli var?

- Soruşuram, neçə yerdə işləyirsən?

- Cəmisi bir-iki...

- Nəşriyyatda çalışırsan?

- O heç... səhərdi o.

- Layihə idarəsi necə?

- Cəmisi bir altı saat.

- Zaqotzernoda necə?

- Yoldaş redaktor, o zədnidir!

Redaktor hirslandı:

- Yaraşmam sizə, yaraşmam bu qədər yerdə...

- Yaraşmasın o adamlara ki, işləmirlər. Biz ki gecə-gündüz çalışırıq, tər tökürük, bu da mükafatımızdırı!

Redaktor ayağa qalxdı:

- Sizin bu günkü səhvinizin üstündən keçmək olar. Saydığım yerlərdən azad olunmasanız, sabah işə buraxılmayaçaqsınız.

Yorğun başla, üzgün zehinlə mətbuat işinə xeyir vermək olmaz!

Qulam qalxb ətəklərini tovlaya-tovlaya, fikir içinde yeni və pullu qulluq xöyalı ilə evə gəldi.

O axşam Leylanın da gözünə yuxu getmədi. Pambıq kimi atum- atım edilmiş evdə, əli qoynunda oturub Qulamı gözlədi. Ürəyinə min cür fikir gəldirdi: «Bu nə işdir! Yoxsa Qulam özgə bir arvad alıb, mənə kələk gəlmək istəyir? Yoxsa şeyləri yarı bölib, öz payını aparmaq istəyir? Bəlkə də heç bu zəlin oğlu işləmir, bəlkə də vaxtını restoranlarda keçirir? Var yoxunu şərabə, qumara qoyur?.. İnsanı nə tanımıq olar!»

Gecə də orucluq ayı kimi uzanırdı. Leyla gah durub yük yerini töküsdürür, anasının cehiz verdiği ipək yorğanı, xalçanı axtarır, şaraqqılı ilə bufetin gözlərini açıb-örtür, işildən hər şeyi götürüb diqqətlə baxır, gümüş qasıqların itdiyinə inana bilmirdi.

Aləm yixilb yatdı. Radio susdu. Tramvaylar dayandı. Xoruzlar bir ağız səsləndi. Haçandan-haçana bir də həyətdə ayaq səsi eşildildi. Qulam içəri girib, Leylanı əli qoynunda, məyus oturmuş görəndə, əvvəl bir duruxdu, soruşmaq istədi ki: «Əzizim, niyə bu zamanacan yatmamışan?»

Gözü evin ortasına tökülmüş şeylərə sataşdı. Leyla macal vermədi. Sökülmüş pərdələri, tökülmüş yükü iki əli ilə göstərib dedi:

- Bu nədir? Bu nə hərrac bazarıdır?

Qulamın dili dolaşdı:

- Necə bəyəm, nə gedib?

- Mənim cer-cehizim hanı? Hanı mənim ev-eşiyim, palтарı, ata-ana yadigarlarım?..

Bunu deyib Leyla hönkür-hönkür ağladı. Qulamın rəngi saraldı.

- Bəs kim açıb bu qapını? - deyə təəccübə soruşdu. Onların səsinə qonşular çıxdılar.

Sarıköynək qadından kim nə bilirdisə dedi. Leyla bir tərəfdə yixilib, hissiz qaldı. Qulam qonşulardan iki nəfər şahid götürüb, milis idarəsinə yollandı.

O, sinəsindən ah qopa-qopa, ürəyində peşmançılıq qaynaya-qaynaya gedirdi. Ancaq bilmirdi kimdən şikayət etsin. Sarıköynək qadındanmı, qonşularındanmı, yoxsa özünün dəm-dəsgah hərisliyindənmi?!

1939

## QONAQPƏRƏST

Ən yaxşı müalicə, xəstələnməməyə çalışmaqdır.

Həkim hekayələri, bir müddət həkimlik etdikdən sonra sənətin-dən əl çökən bir tanışının xatirələrindəndir. Burada xoşagələn nə varsa, o kişininkidir. Ancaq əl zəhməti ədibindir. Yazının yaraşıq-sızlığı üçün ədibi töhmətləndirmək lazımdır.

Yəqin bu hekayələr çap olunmuş bir şəkildə xatirə sahibinin özünü də çatacaqdır. Eşitdiyimə görə, o, indi rayonların birində bağça mürəbbisidir, boş vaxtı var, oxuyar.

Xahişimiz budur ki, «Qonaqpərəst», «Dost görüşü» və «Vicdan əzabı» hekayələrindən alınan təsir haqqında arada-bərədə danışılmasın. Əl boyda bir məktubla müəllifin özünü bildirilsin. Deyirlər, xarici restoranlarda belə yazılar var: «Xörəyin yaxşılığını hamiya de, pisliyini isə ancaq restorançıya de». Biz isə belə şərtləşək: yazının pisliyini də, yaxşılığını da hamıdan əvvəl yanan özünü deyək.

Bağban Nəsibin evinə ilk dəfə yazda, sular bulananda, onun altı yaşlı qızını müayinəyə getmişdim. O zaman mən cavan və təcrübəsiz bir həkim idim. Buna baxmayaraq, çox iddiyalı idim. Naşılığımı hiss etdirməz, özümü yuxarı pillələrdə saxlardım. Bu, şübhəsiz ki, az bilməyin, daha doğrusu, uşaqlıq qalıqlarının əlaməti idi, sonralar qızığın həyat günlərinin təsirilə yaz qarın kimi əriyib getdi. Lakin bunun başqa, xeyirli bir cəhətinə də göründük. Bu iddiaya münasib, mən rəftarimdə tamam bişmiş, təcrübə görmüş təmkinli bir həkim görünməyə çalışırdım. Evlərə çağırılonda başına panama qoyur, təkatlı bir fayton kirayə edirdim. Evə girən kimi panamamı və paltonu çıxarırdım. Xəsta yatan otağa keçməmiş ahəstə öskürüb, xəbərdarlıq edirdim. Mehriban bir səslə deyilən «buyur» sözünü eşitməkdən həzz alırdım. Ev sahibi əl-ayağa düşür, stul çəkir, kağız, qələm hazırlayırdı. Mən ağızımı açanda hamılıqca susur, diqqətlə

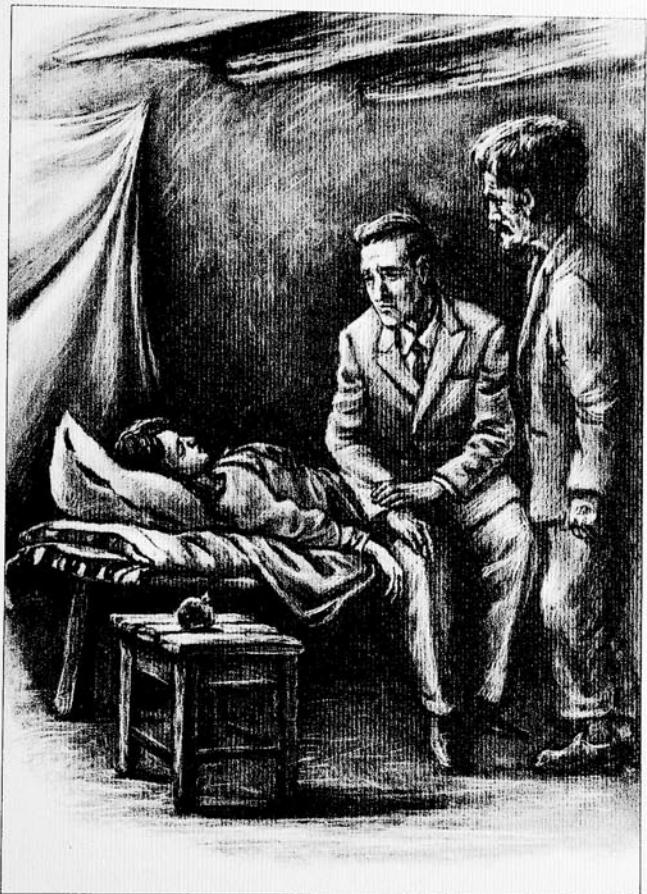
qulaq asırdılar. Ürayimdə deyirdim: «Nə olaydı, bütün insanlar ya bu ev sahibi kimi mehriban, ya da mənim kimi həkim olaydılar!» Xəstənin nəbzini, ürəyini, ciyərini yoxlayır, dilinə, boğazına baxır, dərmən yazırımdı. Evdən çıxanda min bir razılıq eşidirdim. Doğrusu, bilmirdim camaat təkcə mənəm, yoxsa bütün həkimlərə belə hörmət edir. Uşaq vaxtında bizim evimizə həkim ayağı dəyməmişdi. Müalicə haqqında ancaq nağıllar eşitmışdım. Eşitmışdım ki, gün girən evə həkim girməz. Amma bizim evə nə gün girərdi, nə də həkim.

Mətləbə qayıdaq. Nəsib kişinin balaca və xəstə qızı mətbəxə oxşayan dar bir daxmada, taxtin üstündə quru bir əl ağacı kimi uzanmışdı. Qızdırma usağın zəif və zərif vücudunu bir bəla kimi bürümüşdü. Qız gündən-günə quruyurdu. Taqətsizlikdən nəfəs alındı, vera bilmirdi, verirdi, ala bilmirdi, onun üzündə həyat sönürdü. Yalnız nigarən və yalvarıcı bir baxış oxunan, hər kəsdən kömək gözləyən iri qoşa gözlərində hərəkət vardı.

Dava-dərman yazmaq istədikdə, atası qolumdan tutub, eşiyyə tərəf çəkdi. Həyətin sağ tərəfindən bir neçə pillə çıxbı, fərş döşənmış gözəl və bəzəkli bir otağa girdik. Yazı stolu və lampa var idi. Mürəkkəb, qələm hazır idi. Oturdum, dərman yazdım. Xəstənin işığı, havalı, təmiz bir otaqda saxlanması məsləhət gördüm, pəhriz tapşırıb çıxdım.

Bir də o qızın üzünü görmək mənə qismət olmadı. Sabahısı nə iş üçünsə uzaq yerə getdim. Nəsibin qızının, eləcə də başqa xəstələrimin müalicəsindən xəber tuta bilmədim.

İki, ya iki il yarım sonra, payız vaxtı, Nəsibin evinə bir də yolum düşdü. Həmin daxmada, həmin taxtin üstündə dörd-beş yaşlı bir oğlan usağı yatırıldı. Onun rəngi soluxmuş, dil-dodağı qurumuşdu. İshaldan yatırıldı. Atasının dediyinə görə, məni evdə tapa bilməyib, bir neçə başqa həkim çağrırlılar, xəstə çox dərman içib, ancaq xeyrini görməyib. Mən reseptlərə baxdım. Xəstənin yastığı yanında



bir tərəfi çürük nar gördüm.

- Onun, - dedim, - təmizini, yaxşısını tapın, sıxın, suyunu içsin. Dərman yazmaq üçün yenə yuxarı, qonaq otağına çıxdıq. Dərman yazdım. Nədənsə, ilk gəlmişim və qızdırımlı uşaq yadına düşdü, soruşdum:

- Qızın kefi necədir?

Nəsib kişi başını aşağı saldı, sinəsindən soyuq bir ah qopdu. Məyus bir dillə dedi:

- Ömrünü sizə bağışladı.

Soruşduğuma peşman oldum, xəcalətimdən qizardım. Mən əvvəl güman edirdim ki, Nəsib kişi məndən razıdır. Qızını yaxşı müalicə etdiyim üçün indi də məni çağırır. Zənnim tamam dəyişdi. Mənə elə gəldi ki, bu kişi qəsdən məni çağırır, utandırmağa, qızartmağa çağırır. «Ömrünü sizə bağışladı», - deməklə Nəsib kişi, deyəsən, mənə, mənim müalicəmə gülürdü...

Məni daha artıq incidentə o balaca qız, açılmadan solan qönçə idi. O, nə üçün ölsün? O yaşamalı idi. Yaşasa idi, bu ailənin şənliyi pozulmazdı. Məktəblərdə oxuyar, gələcəkdə xalqımıza xeyir verən yüz minlərdən biri olardı. Bəlkə də yeni, ziyanlı bir ana, nümunəvi bir tərbiyəçi olardı. Yaşasayıdı, mənim də başım aşağı, dilim gödək olmazdı. Ölüm nə qədər vəhşi və amansızdır!

Bu təsirlərlə o qədər pozulmuşdum ki, ikişəstirlik resepti yaza bilmirdim. Qalxdım, ayaqüstü bir-iki kəlmə təsəlli sözüdeyib, getmək istədim. Nəsib kişi mane oldu.

Bir də gördüm qapının hər iki tayı açıldı. Məcməyi dolusu meyvə geldi. Boşqablarla böyük, saf, şirin narlar, sarı armud, üzüm qalanmışdı.

- Zəhmət çəkin yeyin, - dedi, - doktor, öz bağıımızın məhsuludur.

Narın birini kəsdim. Zoğal kimi iri, əqiq kimi duru gilələri var idi. Belə meyvelərdə təbiətin həyat və səhhət gətirən şirəsindən,

sağlamlıqlıdan başqa bir şey aramaq nahiyyədir.

- Nəsib əmi, - dedim, - əcəb nardır. Bunun suyundan uşaqlara içirdin, xeyir eləyər.

- Doktor, - dedi, - kəsin yeyin, onlar üçün tapılar. Bunlar sizin kimi əziz qonaqlar üzündür.

Bir az söhbətdən sonra getmək istədim. Nəsib kişi yenə əl çəkmədi.

- Nahar vaxtıdır, - dedi, - sizi hara buraxıram! Meyvə ilə başınızı məşğul edirdim. Əyləşin, yaxşı yarpaq dolmamız var, əyləşin!

Cox çəkmədi, Nəsib kişinin böyük oğlu süfrə açıdı, çörək gətirdi. Biz yeməyə məşğul olduq. Oğlan ayaq üstə dayanıb, nöyi isə gözlayırdı. Mən onu süfrəyə çağırırdım. Atası gözünü necə ağardısa, oğlan tez əkildi.

- Bu heç yaxşı olmadı, - dedim. - Gərək İmran oturub bizimlə nahar eləyəydi.

Nəsib kişi həm əli, həm də başı ilə «yox» işarəsi verib dedi:

- Doktor, böyükün böyük yeri var, kiçiyin kiçik. Onlar çardağın altında yeyərlər.

- Burada yesə, nə olar?

- Yox, hər şeyin qaydası var. Bura qonaq otağıdır. Qonağın qonaq yeri var, qaranın qara. Uşaqlara sən deyən kimi vol versəm, iki gündə bu evlər samanlığa döñər. Gəlib-gedən olur. Dost var, düşmən var. Səliqə-sahman yaxşı şeydir axı, doktor. Beş adam gələndə, heç olmasa, bir təmizlik görsün.

Üçüncü dəfə Nəsib kişinin evinə qışda getmişdim. Büyük oğlu İmran revmatizmdən yatırıldı, qızlarının ağrısından yata bilmirdi. Tanış daxmaya girməmiş, ev sahibi qabağımı kəsdi:

- Ay doktor, - dedi, - amanın bir günüdür, İmranə çarə! Gədənin qılçaları açılmış. Bir addım ata bilmir.

Mən dinmədim, xəstəyə baxmağa başladım. Kişi sözü və xahişi

ilə mənə təsir etdiyini və ya nəyi isə düşündü, davam etdi:

- Doktor, bilmirəm nə bədbəxtlikdir məni basıb. Yeddi uşaqdan üçünü basdırışam. Dördü də belə. Öləmə-diril, yarimayaq dolanır. Həkim bundan artıq olmaz, dava-dorman bundan çox olmaz. Sizin kimi handa bir təbiblərin qədəmi buradan əskik olmur, aptekləri uşaqların qarınna boşaldıram. Lap bahalı dərmanlar yazdırıb alıram, olmur ki, olmur. Uşaqlar gündən-günə saralırlar. Mat-məttəl qalmışam ki, bu nə bələdir, nəzərdür, gözdür, afatdır, vurğundur, qarğışdır, nadir, bilmirəm! Nədise məni tutub, yaman tutub!

İmranın anası da əlini əli üstüna qoyub dayanmışdı. Kişi danışdıqca, o da ah-vay edir, köksünü ötürür, yalvarıcı bir dillə mənə nə isə demək istəyirdi, kəlməbaşı ərinin sözünə qüvvət verir, kəsmə-kəsmə danışındı. Xəstəni müayinədən sonra ata da, ana da gözlərini mənim dodaqlarımı zilləmişdi. Onlar övladlarının müalicəsindən xeyir xəbər, ümidi bir söz eşitmək isteyirdilər. Bunun üçün hər şeydən keçməyə, vardan-yoxdan çıxmaga hazır idilər.

Mən hırslanmışdım, bilmirdim nə deyim və necə deyim. Mənim duruxmağım Nəsib kişi ayrı mənə verirdi. Deyəcəyim müalicə tədbirinin, bəlkə də, çox pul götürən bahalı bir məsələ olduğunu düşünmüştü. Əlini sinəsinə qoyub qabağa yeriyir, boyunu əyib, ürəkdən deyirdi:

- Doktor, xərcdən, puldan arxayı olun, nə çarə lazımdır, buyur, lap dərmanı Moskvada da olsa, aparacağam, de, vardan-yoxdan çıxmaga raziyam, təki İmran oğlum ayağa qalxsın...

Oğlunun adını çəkəndə kişi daha da təsirləndi, boğazını qəhər tutdu, gözü doldu, udqandu, güclə özünü saxlamağa çalışdı və müsibətinə gizlədə bilməyən bir səslə davam etdi:

- Ay doktor... bunlarsız mənə güzəran... nəyə lazımlı! Xiffət məni üzür, doktor!

Mən bir tərəfi hirs, bir tərəfi ərk yolu, onları dalımcı çağirdım.

Pilləkənləri çıxdım. Təpiklə vurub, döşənmış qonaq otağının qapısını açdım.

- Bu ev, - dedim, - kimindir?

- Kimin olacaq, ay doktor? Şükür Allaha, özümüzün! Qonaq otağımızdır da, bilmirsiniz?

- O yankı, o çarpayı qoyulan otaq kimindir?

İmranın anası dilləndi:

- Eh, - dedi, - ay doktor, fələyin üzü qara olsun. Arzu-kamımız var axı bizim. Oranı İmranın toyuna, gəlininə saxlamışq...

Mən ikinci otağın da qapılarını taybatay açdım. Ağ və böyük nikel çarpayının üstündən pərdəni açdım, qırmızı ipəkli yorğan-döşək göründü.

- İmran burada yatsa, nə olar? - dedim.

Nəsib kişi mətləbi anladı. Susdu. Mən davam etdim:

- Qonaq üçün, qonaq üçün... Ay müsəlman oğlu, bağışla məni, sənin övladlarını bir-bir əlindən alan həmin bu niyyətindir, sənin özünsən. Xəstəni Moskvaya aparmaq lazım deyil, ağızına qifil vurub, haçana, hansı qonağa saxladığın bu otağa gətirmək lazımdır. Ölən uşaqlar dirilib qəbirdən qalxsalar, sizdəki qonaqpərəstliyə lənət oxuyarlar. Doktorlara təklif etdiyin peşkəsi hamidan qabaq öz övladlarına qıy, onlara yazığın gölsin! Narın yaxşısını qonağa, çürüyüñ qızına verəndə, qonağı işqli otaqda, uşağıni qaranlıq daxmada saxlayanda, qonağı ipəklə, oğlunu çul-palätzə yatrıranda, bilmirsənmi ki, axır nəticəsi belə olar?! Sənin bu işlərini bilən həkim bir də bu evə ayaq basa bilərmi? Ayaq basıb nə deyəcək? Qoy övladlarının hesabına əzizlədiyin qonaqlar gəlib sənin İmranını dirilsinlər, ya sənə övlad olsunlar!

Ata və ana mayus, xəcalət, peşmanlıq yağan nəzərlərilsə mənə baxırdı, heç biri dinmirdi.

## ANKET ANKETOV

Anketov hamamlar trestinə rəsif təyin olunan gündən indiyə qədər kabinetinin qapısında həmisi adam olur. Bəzən uzun bir növbə düzülür. Birinin rəsif şikayəti var, biri maaşının artırılmasını xahiş edir, biri qulluğunu dəyişir, biri oxumağa gedir, biri iş paltarı davası edir, biri məzuniyyətə çıxır, kurorta getmək istəyir.

İş böyük, işçi az, məsuliyyət ağır, Anketov da bu postda təzə! Çoxları güman edirdi ki, Anketov bacarmayacaq, hətta onun təyininə etirazlar da olmuşdu. Anketovun qulağına çatanda, belə cavab verdi:

- Nə olar, etiraz eləsinlər. Bəyəm etiraz eləyənlər kimlərdir? Aydındır ki, kapitalizm tör-töküntüləri... Onlar artıq özlərinin ölümə məhkum olduqlarını hiss etmişlər. Mənhus işlərini indi də bu yanda görmək istəyirlər. Onların öhdəsindən gəlmək mənim boy numa.

Vəzifə başına keçən kimi hamam müdirlərini yanına çağırıldı. Hamisindən «liçni delo» tələb edədi. Onlar: «Baş üstə!» - deyib oturmaq istəyəndə Anketov qoymadı:

- Baş üstə olunca, əl üstə olsun, bu saat liçni delolar mənim qabağında olmalıdır!

- Yoldaş Anketov, getsək iclas bəs nə olsun?

Anketov bu sualdan heyrət gəldi. Əllərini, bir şey qucaqlamaq istəyirmiş kimi, yana açdı və həzin səslə dedi:

- Liçni delosuz nə iclas, balam? Mən bilməliyəm kimlər ilə iclas eləyirəm, ya yox?

Müdirlər durub getdilər. Bəzisi evdən, bəzisi idarədən şəxsi işlərini gətirdilər. Bəziləri də tələsik anket doldurdu, tərcüməyi-hal yazdı, iş qovluğu aldı. Şəxsi işləri stolunun üstünə yığandan sonra

Anketov müdirlərdən üzr istədi:

- Yoldaşlar, mən sizinlə tanış olmaq istəyirəm. Ona görə xahiş edirəm kabinetdən çölə çıxasınız.

Bunu deyib başını aşağı saldı, anketləri varaqlamağa, höccələyə-höccələyə oxumağa başladı:

- Mmm... Ağaverdi oğlu Mürsəl Hadiyev. Min doqquz yüz on birinci ildə doğulmuş. Atası Nalbənd... - Anketov bu sözün altından bir qırmızı xətt çəkdi, haşıyədə sual işarəsi qo'yub, Hadiyevin başqa sənədlərini diqqətlə nəzərdən keçirdi.

Müdirlər kabinetin qabağında bir saata qədər gözləməmişdilər ki, qonşu otağdan katib çıxıb, əlindəki siyahıya baxa-baxa dedi:

- Əhmədov Murad Rəhim oğlu evlərinə gedə bilər. Hadiyev Mürsəl öz atası barədə yoxlama gətirməlidir. Qalan yoldaşlar içəri buyursunlar.

Əhmədov bir şey anlamadı:

- Yoldaş, bu nə sözdür? O, işimdən danışın görüm mənə tapşırığı nədi? Yoxsa mənim niyə vaxtimi itirir.

Hadiyevin səsi də Əhmədovun qışkırigina qarışdı:

- Atam barədə nə yoxlama? Otuz ildən çoxdur ölü, sümüyü də çürüyüb...

Katib onun sözünü lağla qoysdu:

- Sən niyə avam söz danışırsan. Atanın ölüyü naçalnikə yox, inkir-minkirə lazımdır. Naçalnik bilmək istəyir atan nəci idi!

Hadiyev bərkədən dedi:

- Canım, anketimə baxsın. Nalbənd. Nalbənd yazılıbdır ki!

Katib şikayətilərdən yaxa qurtarmaq üçün qaçıb öz otağına girdi. Şikayatçılar onu boşlamadılar. Axırda dedi:

- Ərizə yazın!

- Nə ərizə?

- Ərizə yazın görək nə istəyirsiniz?

- Biz bir şey istəmirik. Siz deyin görək bizdən nə istəyirsiniz?

Katib yenə başa saldı:

- Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, naçalnik öz kadrlarını yoxlayır. Bir saatdır sizin liçni delolardan başınızı qaldırmayıb. İndi məni çağırırdı, bələ dedi. Buradan görünür ki, sizin liçni delonuz onu təmin etmir...

- Bəs özümüz? Özümüzə sözü nədir?

- Özünüz ilə o, maraqlanmır, əldə dokument lazımdır.

Əhmədov açıq eləyiib getdi. Hadiyev iclasın axırını gözlədi ki, rəislə üzbəüz danışın.

Anketov müdirləri çox saxlamadı. Hamisəna bərk tapşırı ki, bütün işçilərin şəxsi işini düzəldib, üç gündən gec olmayıaraq, şəxsən rəissə təqdim etsinlər. Müdirlər çıxanda, Hadiyev Anketovun kabinetinə girdi. Anketov başısağlı stolunun başında dayanmış, səliqə ilə düzdüyü kağız qovluqlarının yan-yörəsini sahmanlayırdı. Başını qaldırib, Hadiyevin əlinə baxdı. Əlində kağız görməyib soruşdu:

- Nə istəyirsən?

- Mən bir şey istəmirəm, katibin deməyinə görə siz məndən yoxlama istəyirsiniz.

Rəis bir əli ilə başının tükünü yana daradı, bir əlini iş qovluqlarının üstünə qoyub soruşdu:

- Familin nədi?

Hadiyev cavab verən kimi, Anketov onun iş qovluğununu tapıb açdı. Mənalı bir: «da!» - deyib, barmağını bayaq yazdığını sualın üstünə qoyma.

- Sən, - dedi, - çox örtülü yazmışan. Mən sənin işini başdan-ayağa oxudum, diqqətlə oxudum, yenə səni yaxşı taniya bilmədim. Məsələn, vajni bir yer: yazırsan atam nalbənd olub. Nalbənd cürbəcür olur...

Hadiyev onun sözünü kəsdi:

- Cürü-mürü yoxdur bunun! At nallayıb, öküz nallayıb...

Anketov sıfətində istehzalı bir təbəssüm doğurmağa güvəndi. Başını tərpətdi:

- Məsələ atda, öküzdə deyil. Məsələ onun sahibindədir. Görək sənin atan qaniçən, istismarçı hampaların heyvanını nallayıb, yoxsa füqərayı-kasibənin...

Hadiyevi gülmək tutdu:

- Hər kəs pul veribsa, onun heyvanını nallayıb.

- Şübhəsiz ki, burjuaziya dövründə, hansı ki, sənin atanın həyat fəaliyyəti təsadüf edir, hampanın pulu çox idi, çəm füqərayı-kasibə.

- Əlbəttə ki, hampa pullu idi.

- Deməli, sənin atana gələn pulun çoxu, görürsən ki, istismarçılarından...

Hadiyev dedi:

- Axi nə olsun?

Anketov başını kağızdan qaldırmayıb, əli ilə süküt işarəsi verdi:

- Dayan, dayan. Belədir, ya yox?

- Nə?

- Düzdurmü ki, hampalar daha çox at nalladar?

- Düzdür!

- Elə mənə də bu bəsdir, gedə bilərsən.

Hadiyev dedi:

- Mən anlamırıam ki, siz nə üçün mənim atamın nalbəndliyi ilə bu qədər maraqlanırsınız. Nallanışış şeyiniz varsa, buyurun deyin.

Anketov yenə başını kağızlardan qaldırmadı. Sol əlinin baş barmağını Hadiyev familyasının üstünə qoyma. Yazıya baxa-baxa sağ əlinin şəhadət barmağını silkəldi. Sonra qələmi əlinə alıb, kəsik-kəsik xətlərlə yazdı: «İşə buraxılmayacaqsan, on günlüyü sənə izin verilir ki, öz xərcinə valideyninin ictimai vəziyyətilə məşğul olasan».

Anketov bunları yazdı. Hadiyəvə heç nə demədi. Ehtimal ki, heç Hadiyevin axırıncı sözlərini eşitmədi də, çünki Anketovun fikri şəxsi işlər, anketlər, tərcüməyi-hallar, xarakteristikalar, yoxlamalar, şəhadətnamələr, izahatlar, ərizələrlə məşğul idi. O, bütün işlərinin bu iş qovluqlarından asılı olduğuna ürkəkdən inanmışdı. Onları sahmana salmaqla trestdəki işlərin sahmana düşəcəyinə, nöqsanların aradan qalxacağına inanırdı. Gün olurdu ki, səhərdən gecə saat birə qədər Anketov kabinetinə qapanır, «liçni deloları» maraqlı bir roman kimi başdan-ayağa, ayaqdan-başa oxuyurdı. Qovluqları da sahiblərinin ictimai vəziyyətlərinə görə cərgə ilə düzürdü.

Açıq göldiyi adamın iş qovluğununu aparıb lap aşağı başa salır, xoşlandığını başa keçirirdi. Anketlərin kənarına yazırırdı: «Başqa vəzifəyə keçirdim, maaşını əlli manat artırıram», «Yaxşı işlədiyinə görə səni irəli çəkirəm».

Anketov elinə alıb vərəqlədiyi, bu qəfəsədən o qəfəsəyə apardığı kağızlarla əməlli-başlı danışındı. Qırraqdan qulaq asan, lakin onu görməyən adam güman edirdi ki, kabinetdə Anketovdan başqa beşaltı nəşər üzüyola, sakit bağça uşağı var. Anketov o uşaqların qolundan tutur, birini bu, birini o biri kürsüdə oturdur. Hərdənbir də danışır. O, anketlərə həqiqi insan, işçi və öz dili ilə desək «kadır» kimi baxırdı. Ona elə gəlirdi ki, pis-yaxşı işləyənlər həmin bu anketlərdir. Hamamda görünən müdir, kassir, tulanbarçı, süpürgəçi iş qovluqlarının səyyar kölgələridirlər, başqa şey deyillər. Əsl iş bu qovluqlardadır. Anketin təmiz-dürüstlüyü, sahibinin həmişəlik təmizliyi, dürüstlüyü deməkdir. Anketin kənarına yazılıb «qovulan adam», öz-özüne kölgə kimi işdən çəkilir, aksina, anketinə «qəbul» yazılıan adam da o dəqiqə işdə görünür.

Bir adam gəlib Anketova desə idi ki, yoldaş rəis, filan işçimiz xəstələnib, xəstəxanada yatır. Anketov inanmırırdı, dərhal iş qovluq-

larını töküsdürür, həmin adamın «şəxsi işini» götürüb baxırdı. Anketdə xüsusi bir qeyd görmədikdə deyirdi:

- Bağışlayasan, filankəs sağ-salamat öz yerində işləyir.

Hətta bəzən tanıldığı iş qovluğununu heç açmırı. Kənardanca qəfəsəyə baxır, onun cərgə nömrəsini düz görüb, başını tərpədirdi:

- Filankəs öz vəzifəsində bərqərardır.

Katib əlini dizinə döyüb deyirdi:

- Vay atonnan, inanmır ha! Yoldaş Anketov, Qurbanlı üç aydır ki, əsgər gedib. Uzaqlardan kağızı gəlir, özü də sanitər işləyir, sən deyirsən vəzifəsində bərqərardır.

Anketov hirslənirdi, sonra hövsələsini basıb, katibi başa salırdı:

- Ay küt, niyə başa düşmürsən, liçni deləsi odur ey, göz qabağında. Liçni deləsiz hara gedə bilər?! Ağrı nədi addımını kənara qoya! Getmiş olsayıdı, «liçni delo» çıxdan ordan çıxıb, lazımı yerinə getmişdi.

Katib təngləşib çıxırdı, baş qoşmurdu. Baş qoşmaq da faydasız idi, çünki anketlər Anketov üçün nameyi-əmal hökmündə idi. Hər kəs nə etsə, nə düşünsə, xəyalından nə keçirsə, guya dərhal anketdə həkk olunur, qiyamət qədər silinmir. Bir adamın işinə qiymət vermək üçün anketini rəisin hüzuruna - «məhşər ayağına» gətirmək kifayət edər...

Hansı iclas idisə, axırda Anketov qalxbı təklif elədi:

- Yoldaşlar! Hamamlarda köhnədən bir pis qayda var. Mən calobni knişkaları demək istəyirəm. Hər gələn oraya yazar. Bilmirik bu şikayət yazan dostdur, düşməndir, ya barışdırıcıdır. Mən təklif edirəm: ya şikayət yazan qabaqcadan anket doldurub bizim təsdiqimizə versin, ya da bu qaydalar lazımlı deyil. Yazırlar, yazırlar, bilmirsən hansı liçni deloya tikasən. Bu barədə...

Kommunxoz müdürü Anketovun sözünü ağızında qoydu:

- Yum, yoldaş Anketov, ağıllı söz danışmadın. Sən, görünür,

kütlənin səsini eşitməyin, rəyini öyrənməyin nə olduğunu başa düşməkdə çatınlık çəkirsən. Bu sözü bir də ağızına alma! Onu bil ki, həmin şikayət dəftəri xalqın səsi, müşərətilərin söylədiyi rəylərdir. Onlar həmişə qalacaqdır.

Anketov qıqpırmızı qızardı, danişdığını peşman oldu, söz alıb ayağa qalxdı, dodağı əsə-əsə dedi:

- Mən burada kobud bir səhv buraxdım. Özüm indi səhvimi başa düşmüşəm, yüz faiz boynuma alıram. Amma çox xahiş eləyirəm bu məsələ anketimə yazılmamasın, protokola düşməsin.

Anketov öz anketini beləcə qoruyurdu. Hamam müdirlərindən bəziləri gəlib şikayət edirdi:

- Yoldaş Anketov, işçilər tələb edirlər, deyirlər bir gəlsin yanımıza, baxsın görək necə işləyirik. Anketov o saat iş qovluqlarına baxırdı.

- O hansı işcidir, de görüm? - Əli ilə qəfəsəni göstərirdi: - Gecəndüz mən bunlarla bir yerdə deyiləmmi, daha nə istəyirlər?

X nömrəli hamamın müdürüne bir qadın kisəcisi, iki süpürgəçi, bir hecəbdar lazımdı. Müdir Anketovun xasiyyətinə bələd olduğu üçün, işə girmək istəyənlərin şəxsi işlərini hazırladı, iş qovluğuna tikdi, rəisin yanına gətirdi, dedi:

- Özləri də qapıdadırlar, gəlsinlərmi?

- Neyləyirəm özlərini, qara gözlərinə-zadlarına aşiq deyiləm ki!..

- Bəlkə danışdırıb elədiniz?

Anketov enli və bərk əli ilə iş qovluqlarını şapalaqladı:

- Bunlar, budur ey, bunlarla danışacağam. Əsl doğru-düzgün səhbət bunlardadır.

Müdir çıxb getdi, Anketov «təzə kadronu» yoxlamağa girdi.

Şəxsi işlərdən biri Nuru Nuruzadə adlı komsomolçunun idi. Müdir onu hesabdar götürmək istəyirdi. Nurunun bu işdə az da olsa təcrübəsi var idi. Hesabdan həmişə əla oxumuşdu.

Biri də Qənbər qızı Nisənin işi idi. Onu qadın hamamma kisəci götürmək istəyirdilər. Nisə də öz vəzifəsinə layiq adam idi. Altı il bir qələmə Tiflisdə IX nömrəli hamamda çalışmışdı.

Süpürgəciliyə girmək istəyənlərin biri Şərabəni arvad idi, biri də onun, ərindən boşanmış qızı Məsməni idi.

Anketov qırmızı qələmə əlinə alıb, anketlərin kənarında öz əmrlərini yazdı. Məsməni rədd elədi ki, keçmiş əri ilə əlaqə barəsində rəsmi dokument götür. Şərabəni işə götürdü.

Nisə Qənbər qızının anketi, tərcüməyi-hali çox xoşuna gəldi. Oxudu, oxuduqca ruhlandı: «Özü dəmirçi qızı, özünün bir kəs ilə əlaqəsi olmamış, özü ev qadını, özü savad kursunda oxuyur... Mənə belə təmiz kadrolar lazımdır». Anketov Nisəni hesabdar təyin elədi. Nurunu onun əvəzinə, qadın hamamına kisəci təyin elədi. Səliqə ilə iş qovluqlarını qatlayıb, qəfəsəyə yiğdi. Gəlib əllərini ovuştura-ovuştura otaqda özündən razi bir halda gəzindi.

Müdir telefonla deyəndə ki, Nisə Qənbər qızı hesabdarlıq vəzifəsinə boynuna götürmür və yaxşı da eləyir götürmür, çünki o, kəmsavaddır, iki rəqəmi cəmləyə bilməz, Anketov özündən çıxdı:

- Ağzı nədi götürməyə, dayan bir mən özü ilə danişim.

Dəstəyi asdı, cəld Nisənin anketini açıb qabağına qoydu, danlamaga başladı:

- Heç gözləməzdim səndən. Gözləməzdim, həqiqətən gözləməzdim. Mən sənə daverit eləyirəm. Mən səni baş qulluğa qoyuram. Bu nə zarafatdır! Buna mən zarafatdan savayı özgə bir ad vermərəm. Bir də belə zarafatları eləmiyəsən, haydi işə başla!

İş qovluğunu qatlayıb yenə qəfəsəyə qoydu. Birdən qapı açıldı, başı açıq bir oğlan içəri girdi.

- Salaməleyküm!.. Anketov yoldaş sizsiniz?

Anketov stolunun dalına keçib dayandı. Əllərini şalvar cibinə salıb qurdalandı, deyəsən, bir şey axtarırdı. Başını qaldırıb soruşdu:

- Necə bəyəm?  
 - GəlmİŞƏM təşəkkür eləməyə. Mənimi arvad hamamına kisəçi təyin etmək istayırsınız?

- İstəyirsiniz nədi, çıxdan əmr yazılıb, iki gündür siz işləyirsiniz.  
 - Xeyr, bağışlayasan, bu vəzifədə işləmək üçün sizin kimi mühakimədən məhrum olmaq lazımdır!

Anketov dik-dik Nurunun üzünə baxdı. Heç nə demədi. Keçib qəfəsədən Nuruzadənin şəxsi işini götürdü. Açıqlı-acıqlı anketinə yazdı:

- Səni işdən qovuram. Get, hara gedirsən, get!

Nuru iş qovluğunu çəkib, Anketovun əlindən aldı. Anketov diksindən kimi oldu.

- Yavaş ol, - dedi, - kağızları tökərsən.

- Görüm üstünə nə yazıb korlamışan.

Nuru bunu deyib, anketini açdı, Anketovun qeydinə baxıb gülüməsədi:

- Bambilinin iddiasına bir bax! Sən nəkarasan məni qovasan, həpend!

Nuru rəisin qeydini cirib tullayanda, Anketov «Uff!» eləyib özündən getdi, çul kimi yerə sərildi.

1937

## VƏTƏN YARALARI

Səngərimdən çıxanda, üzgүçü suya atılan kimi, ön xəttin atəşinə atılmışdım. Nə gurultu, nə alov, nə də sanki dəhşətləri örtmək istəyən toz, duman mənə qəribə golirdi. Güman edirdim ki, bu atılan güllələrin biri də mənəm, gurultunu qopardan da mənəm, gündüzün boz və kəsif üfüqlərinə bir bayraq kimi açılıb-örtüldən alov da mənəm. Döyüş sürəti və hərəkatında özündən xəbərsiz kimi yanıldım. Qan gözümüz örtəndə, qılçalarım hərəkətdən qalanda kökü vurulmuş bir ağac kimi yerə sərildim. Sanki bir səs mənə deyirdi: "Bəsdir! Burax!" Lakin mən bunu eşitmək istəmirəm. Diqqətlə yaralarımı duymaq, özümə gəlmək istayıram, bacarmıram. İsti mayenin vücuduma axdığını və axdıqca məni xoş və sakit bir rahatlığa apardığını, olduğum aləmdən ayırdığını hiss edirəm. Ayrılmaq istəmirəm. Görmək, eşitmək, düşünmək istayıram. Hansı bir qüvvənin əli iləsə gözlərim örtülür, bayaqqdan bəri dəmirçi kürəsi kimi səslənən qulaqlarım tutulur, başimdakı ağrı məni alıb aparır. Birdən-birə aləm sükuta dalır, hava qarahr, atrafımızdakılar əvvəlcə gülləyə, sonra daşa dönür, get-gedə kiçilir, sularda əriyib yox olurlar.

Məndən qabaq yaralanmış yoldaşlarım danışardılar: birisi həsrətlərini, birisi əziyyətlərini, bəzisi ölüm təhlükəsini necə keçirdiyini deyirdi. Mən bunları xəyalıma gətirmədim. Bəlkə də buna görə bunları keçirə də bilmədim. Mən gözümüz açanda, özümü isti, təmiz və sakit bir otaqda, rahat yataqda görəndən sonra başım üstə dayanan ağsaçlı həkimin təbəssümünü, gənc bir qızın tərimi sildiyini, su içirtmək istədiyini görəndən sonra duyдум ki, həyata qayıdırəm. Deyəsən, məni bunlar, qalın kitabların mənəsi ilə silahlanmış həkimlər, şəfqət və mərhəmətdən yoqrulmuş qızlar qaytarırlar?

Haraya qaytarırlar? Mən qapandığım, tapındığım hissiz süket aləmindən qayıdırám.

Ürəyimdə bir şadlıq var: dodaqlarım qaçı, üzülmüş, qanımı itirmiş, dəri ilə sümükdən ibarət sıfətimə ilk təbəssüm işığı düşdü. Sonra hardansa məni bir düşüncə yaxaladı. Haraya qayıdırám? 15 il ömür keçirdiyim, doğulduğum, böyüdüyüm, yorulduğum, dincəldiyim, dərd çəkdiyim, sevindiyim həyata qayıdırám! Orada hələ görmədiyim nələr var?

Bunu nə kitabda oxumuşam, nə həkimdən eşitmışəm. Amma mənə elə galır ki, xəstənin fiziki həyatından çox mənəvi həyatı var. Onu möhkəm addımlar, taqətləi ayaqlar, bükülməz dizlər yox, zəif və zərif xəyallar aparır. Bu xəyallar, bəlkə də, sağlamlıq zamanında adamin başına yol tapmir. Həyatın kəşməkəşləri onlara növbə, yol, imkan vermir. İndi isə əl-qolunu boş qoyub, yatağa uzañmış bədən tamamilə onların, qanadlı düşüncələrin ixtiyarındadır. Düşünürəm, görürəm ki, mən həyata azğın bir maraq üçün qayıtmırám, oynamağı gəlmirəm. Dolu süfrələr başında oturub yeməyə, qədəh sindirmağa, tərif deyib, tərif eşitməyə gəlmirəm. Məxmər stol dalında tabelərimin üstünə qısqırmağa, əmrlərə, fərmanlara qırmızı mürəkkəblə qol çəkməyə gəlmirəm. Nə qızlar, nə qayıq gəzintiləri, nə məzhəkədən qabaq başlayan, sonra da bitməyən qəhqəhələr...

Məndə qəribə bir arzu dinlənir: iki ömür istəyirəm. İstəyirəm ki, ilk ömrüm təcrübə dərsi olsun; bu mürəkkəb dünyani, qapalı adamları öyrənməyə sərf olunsun. İmtahandan çıxa bilsəm, mənə ikinci həqiqi ömür imkam verilsin. Belə ömrün qədrini bilərəm. Mən yenidən bir körpə olum, anamın, o mehriban xılqətin qucağına atılım, isti nəvazışlərinə tutulum. Atamın sərin torpaq astanasında iməkləyim. Səsim gəlsin. Yıxıla-dura yeriyim, ağı qaradan, şirini acıdan, istini soyuqdan seçən, qayğısız körpəlik günləri başlaşm...

O günlər... məgər xəyal onları götürüb yetirə bilərmi?.. Qapımız-

dan keçən su arxinin başında oynardım, söyüd yarpaqlarından əsən xəsif küləklər daraq görməmiş saçaq kimi dolaşq saçlarımı üzümo tökərdi...

Həni mənim tay-tuşum? Aşıq atan, top oynayan, gizlənqəç yoldaşları? Vuruşub-başlığı, atib-tutduğum, ayrılb-bırəşdiyim yaşıdları?

Bax, bunlardan doymamışam.

Ömrüm yüz gündürsə, doxsan doqquzunu yurdumda, torpağında yaşamışam. Doymamışam.

Nəyini deyim? Xoş saatları, əziz günləri, munis axşamları...

Heç bir zaman bu xatirələr cəbhədəki qədər şirin olmur. Əsgər onları arxada qoyub golmişdir. Onları qorumağa, onları hədələyən təhlükəni yox etməyə gəlmışdır.

Səhra xəstəxanasından arxaya göndərilməli olduğumu eşidib, yolaşlırmışdan ikisi yanına gəlmişdi. Biri mənim yaşdım, məktəb yoldaşım Nəsrəddin idi. Bizi universitetdən, tələbəlikdən çağırılmışdır. Onu görəndə həmisi məktəbli uşaqların kitab çantası yadına düşür. Nəsrəddinin belə yaraşlıq bir çantası var idi. Özü də qayışla belinə bağladı. Bəzən onun çantasından tutub çekişdirirdik, ha dönmək istərdi ki, görsün kimdir, bacarmazdı. İndi Nəsrəddin bizim komandirin köməkçisidir. Komandir sırını ona deyir, bərk yerlərə onu özü ilə aparır.

İkincisini cəbhədə tanımışam. Kolayır kəndindəndir. Mina arvadın oğlu Lətifdir. Atası çıxdan ölüb. Anası kənddə nümayəndə idi. Qadınlar yüksəcqollarında onu stol başında, ayaq üstə durub, açarı mürəkkəbəqabına döyən, sükut istəyən görərdin. Yaraşmasada, həmisi sadrlik etmək istərdi.

Lətif anasına oxşamır. Başaşağı, üzüyola oglandır. İki yaş bizdən kiçik olduğu üçün yüngülayaqlıq edər. Hər işə gedər, bəzən suyumuzu, çörəyimizi də hazırlar. Yürüşlərdə, gecə istirahət əmri

veriləndə, bir də görərdin, Lətif çəkmosının dabanı ilə yeri döyür. O, torpağı hamarlayıb, üç adam üçün "yataq" düzəldərdi. Əleyhqazalarımızı başımızın altına qoyub tirtap düşərdik.

Bunlar mənim yanımı həm görüşə, həm sıfarişə gəlmişlər. Mənim nə danışmağa, nə də əsəblərimə toxunacaq bir xəbər almağima icazə var idi. Mən bu səhra xəstəxanasında 7 gün ərzində həkimdən başqa yalnız bir şəfqət bacısını görürdüm. Yanıma gələn, məni dindirən olmadığımı darixirdim. Ancaq onu da duyurdum ki, mənə yaxınlaşmaq istəyənləri şəfqət bacısı buraxır. Bəzilərini qaytarır, bəzilərinə də yalan satır ki, "xəstə yuxudadır". Bu dəfə mən çadır örtüsünün dalından Nəsrəddinin üzünü gördüm. Dərhal bacının səsi geldi:

- Yoldaş əsgərlər, xəstə yuxudadır, oyada bilmərəm.

Mən dözmədim:

- Oyanmışam, - dedim, - bacı, burax gəlsin.

Bunu dedim, sevindiyimdən dikəlmək, dirsəklənmək istədim. Çarpayıya sarındığım, ya ağrından qorxduğum üçün dikələ bilmədim. Başım, ümidsiz kimi, balışa yapışib qaldı.

Yoldaşlar bir üzü xətir, bir üzü zor-güt özlərini mənim yanımı saldılar. Bacı onlara yalvarıldı:

- Həkim bilsə, mənim atamı yandırar. Aman gündür, tez gedin!

Nəsrəddin ona təsəlli verdi:

- Tez, arxayın ol, tez gedəcəyik.

Lətif dedi:

- İki-üç dəqiqə, artıq yox.

Çadira girəndən sonra Nəsrəddin nə bacıya baxır, nə də onun sözünü eşidirdi. Mənim alnından öpüb, zəif əlimi ovcunun içində almış, illər ayrışı kimi həsrətlə söhbətə başlamışdı...

Onlar yaralarından sarı mənə təsəlli verirdilər:

- Güllə yarası əti bişirir, tez sağalır. Anan dua eləyir, yaxşı

ötüşmüşsən, on-on beş günə duracaqsən.

Mən ağrılarından şikayət edəndə Nəsrəddin bir ədib kimi cavab verdi:

- İnanıram, sən daha çox ağrı duyarsan. Həyatla dolu adamlara, bütün hissələri ilə mükəmməl həyat keçirən adamlara hər yara əzabdır. Sən yorulmuş qoca, ya çox şeylərdən əl üzümüz bədbin deyilsən. Qoca ağacların gövdəsini yarib içində ocaq qalayırsan, halına təfavüt eləmir. Sağlam, ucaböylü qovaq ağaclarının gövdəsinə bir biçaq vurulsa, o saat yaşardığını görərsən. Belə ağacların hayatı sağlam gənclərin hayatı kimi mükəmməldir, əsl həyatdır. Sən belə gənclərdənsən. Ancaq onu da bil ki, bir neçə ay sonra qovaq ağaçının biçaq vurulan yerini möhkəmlənmiş, bərkimis görərsən. Sağlıq olsa, sən həm müalicə olunacaq, həm dincələcəksən, həm də ki...

Lətif Nəsrəddinin ürəyindən xəbər verdi:

- Həm də ki, vətənə gedəcəksən.

Bu sözü deyəndə onların hər ikisi qızardı, gülümsədi, mənim gözlərimə baxdı. Mən bunun mənasını yaxşı anlayırdım. Onlar on illərə bərabər olan bir neçə aylıq cəbhə həyatından aldıqları duyğu və təsəvvürlərini yaxın adamlarına çatdırmaq istəyirdilər.

Bacı Nəsrəddinin qarşısında dayanıb xahiş edirdi. Nəsrəddin isə gözünü məndən ayırmırdı:

- Səndən, - deyirdi, - heç nə istəmirəm. Bizim evə get, mənim yazı stolumun başında otur, kitablarına, kağızlarına fikir ver, gör qoyub gəldiyim kimidirmi? Gör, mənə kağız-zad yanan, itirib-axtaran olurmu? Kükçəmizdən bir neçə dəfə o yan-bu yana keç, anamın sözünü-sorğusunu qulağında yaxşı saxla. Səndən hər şeyi təfsilat ilə soruşacağam... Universitetə, bilirəm, gedəcəksən. Uşaqlara bir-bir salam de. Mənim əvəzimdə bir lektoriyada sükut içində otur. Bu gördüğün gurultuları orada xatırla. Yəqin mənim abunə vərəqim

durur, onu bir al, bax gör kitabxanaçı deyirmi ki: "Bu oğlan niyə kitab götürmür?"

Lətif Nəsrəddinə macal vermədi:

- Özün bilirsən də, nə deyim. Arvad eşitsə, birbaş yanına gələcək. Bu şəkli ver, deyinən, nigarən olmasın. Bacarsan, bir bizim məktəbə dəy, gör, Ədil müəllim oradadırı? Gör, yenə dərslər qaydasındadırı? Uşaqlarını yadına salırmı? Gedən kim, qalan kim? Mənim adresimi direktöra, Ədil müəllimə ver, bəlkə, məktub yazan oldu.

Nəsrəddin bir şey xatırlamış kimi Lətifa manə oldu:

- Get bizdə də bir-iki gün qal. Qoy anam da oğul səsi eşitsin. Yəqin hazırlıq görəcək. Nahardan sonra mənim tarımı al, tozunu sil, bağırna bas, bir "Çargah" başla. İnan ki, üstüma yüz topdan güllə yağısa da, mən burada "Çargah"ın səsini eşidəcəyəm...

Lətif tapşırırdı:

- Kəndə gələndə kövşənə, Dişli qaya tərəfə çıx. Durnagözü bulaqları ovucla, mənim əvəzimə iç. Yazdır. Otur, bir quşları dinlə. Gör onlar nə deyir: dünyanın bu işləri onların mahnısına kar eləyir, ya yox? Yaşıl yamacdan dəstə tut. Lalə, bənövşə, nərgiz, nana, xətmi, nilufər, nə desən, taparsan. Yaş yarpaqları tök dəftərinin arasına, qurusunu bizə gətir. Torpağın ətrini oradan alarıq. Ax, o yerlər!.. Səcdəsinə düşmək, öpüb yalamaq, ürəyimi o torpağa, daşa sürtmək istəyirəm.

Anama qabaqcadan heç nə yazmadım. Vağzalda düşüb yavaş-yavaş evimizə gəlirdim. Anamı görməyə tələsirdimə də, çoxdan ayrıldığım bu küçələri, yolları, bu məhrəm binaları, ağacları, hasarları diqqətlə nəzərdən keçirmək həvəsi ilə yaşayirdim. Çalışırdım görüm, nə dəyişmişdir. Mənim qoyub getdiyim yerlərin nəyi və necə dəyişmişdir? Mənə elə gəlirdi ki, hər şey öz qaydasındadır. Yenə də həmin sentyabr axşamıdır. Şəhərimiz möhkəm inam və etimadla ömrünü sürür. Uca çinarlar, yaşıł təpələr baş əyərək, cəbhədən gələn

oğullarını salamlayıır, cəbhəyə gedən oğullarına xeyir-dua verir.

Anamı evdə tapmadım. Açıarı bir-birimə bələdlədiyimiz yerdən götürdüm, qapını açıb, evdə rahatlandım.

Bu evdə nə təzəlik var?

Mənim əsgər şəklim stolun üstündədir. Məktublarım üst-üstə salıq ilə qoyulmuşdur. Sanki anam bunları hər gün oxuyur. Pəncərənin ağzında balaca və üzü bezlə tikilmiş bir qutu var. Yəqin etdim ki, anam yenə nəsə göndərir, istədim anamın cəbhə sovgatını açım, dəymədim. Kitab şəkfinin şüşələri tərtəmiz silinmişdi. Gələn qəzet və jurnallar sahmanla şəkfin bir gözünə yığılmışdı. Anladım ki, anam bunları mənə saxlayır, oxumamış qəzeti o, tərk etməz.

Evin hər tərəfmədə bir qayğı əli gəzirdi. Bu, əməksevən və zəhmətdən həzz alan əsgər anasının əli idi. O, hər qədəmi oğul yolunda atırdı.

Bunların hamısı mənə aydın idi. Lakin anlaya bilmədim ki, anam evin açarını nə üçün həyətdə, xalvat bir yerdə qoyub gedir. Qapını özündən başqa kimse açmayıcaq, bəs açarı kimə etibar edir?

...Anam mənim bu sualima köksünü örürərək cavab verdi:

- Bala, - dedi, - çox vaxt səninlə oturub söhbət eləyirdim. Sən cəbhədə, bəlkə də, atışmadasan. Mən burada bardaş qurub, səni körpə çağında görürəm, dindirirəm, danışırsan, oynayırsan... Açıar orada dursun. Mən onu yaxşı niyyətlə qoyuram. Elə bilirəm, evimizdəsan. Sənin səfərin uğurlu səfərdir. Ürəyim mənə deyir ki: "Sən işdən qayıdanacan oğlun gələr, qapıda qalar. Açıarı qoy, get..." Gördün ki, niyyətim düz çıxdı, Allah düz adama niyyətinə görə verər. Şükür ki, gəldin çıxdın!

Anam danışdıqca mənim ürəyim genişlənir, iftiخار hissim alovlanırdı. Ürəyimdə deyirdim: "Bəşəriyyət hamisi analar qəlbə ilə yaşayışıdı, dünya başdan-başa bir cənnət olardı. Bunların duyusu, arzusu, xeyirxahlıq və mərhəmət dolu ürəkləri həmişə bizimlə, cəbhə-

həçilərlədir. Bu müqəddəs qəlb sahiblərinin keşiyində durana zaval yoxdur!"

Vətənin hava və sularındanmı, adamlarımızın "cəbhəcidir", - deyə mənə göstərdikləri qonaqpərəstlikdənmi, görüş sevincindənmi, nədənsə, mən çox tez dırçəldim. Özümü əvvəlkindən də möhkəm hiss etdim. Sağaldıqca, qüvvətə gəldikcə təkrar cəbhəyə qayıtməq arzusu məndə alovlanırdı. Nəhayət, anam məni yola salmali olduğuna inanandan sonra Nəsrəddinin də, Lətifin də anasını çağırdı. İstirahət günü bizim evimiz səfər evinə oxşayırıdı. Hərə bir sovqat bağlayıb gətirmişdi. Mən ha yalvardım ki: "Canım, bunların heç birinə ehtiyac yoxdur, bunu aparmaq özü çətin işdir", buraxmıldılar. Corab götürən, papiroş alan, fətir bisirən, xörək hazırlayan kim... Anam məndən xəlvəti bir qutu bağlamışdı.

- Bala, - deyirdi, - bu, üçünüzün payıdır, açmazsan. Yetirən kimi Nəsrəddini, Lətfi çağırarsan, açarsınız. Bu, üç ananın səliqəsidir. Bir açın, bir oturun, bir yeyin, bir gəzin, bir vuruşun!

Cəbhəyə qayıdanda hərbi mütəxəssislər məni böyütmək, başqa yerə, yeni vəzifəyə göndərmək fikrində idilər. Mən yoldaşlarımdan ayrılmayım deyə, bundan yayındım, öz hissəmizə gəldim. Təəssüf ki, yoldaşlarımın heç birini yerində tapmadım.

Nəsrəddinin iki gün əvvəl yaralandığını, səhra xəstəxanasına götürüldüğünü deyirdilərsə, Lətif haqqında açıq danışmındılar. Mən dərhal komissarın yanına getdim, təlaşımı görüb, mənə ikisətirlik bir yazı göstərdi. Orada savadlı bir əl rusca yazmışdı: "Demişdim, elə də oldu: döyüşü ölməyəcəkdir!" Mən yazını oxuyub komissarın üzünə baxdım. Nəzərlərimlə soruşurdum. Nə soruştugumu komisar bilmirdi:

- Həkim yazar, - dedi, - Lətifin sağalmağına ümidişim yox idi. Köks qəfəsinə iki güllə, bir mina qəlpəsi dəyib, ciyərinin başı zədələnib. Amma həkim Qiyyash ümid verirdi. İndi isə Lətifin sağal-

mağı müəyyəndir.

İki ay əvvəl mənim yanımı gələn yoldaşlarımı axtarıb, görüşmək üçün icazə aldım. Ən əziz sovqatı, anaların verdiyi bağlamani səhra xəstəxanasına gedən maşınların birinə atdım.

İvvəl Nəsrəddini tapdım. O, isti bir xalat geymiş, həyətdə gəzinirdi. Yarası qolundan idi, həm də yüngül idi. Mənim gəlməyim onun üçün yox, xəstə yoldaşlarım üçün də bir bayram oldu. Şəhərimizdən, yollardan, əkindən, məhsuldan suallar verirdilər. Nəsrəddin ikilikdə söhbət üçün məni çəkib, palataların kənarına gətirdi. Torpaq üstündə dirsəklənib oturduq. Mən gördüklorimin hamısını nağıl etdim. Biçağı çıxarıb, bağlamani açmaq istədim. Nəsrəddin mane oldu:

- Qoymaram, - dedi.
- Yeməli şeydir, xarab ola bilər.
- Lətifsiz açmayacaqsan.

Nəsrəddinin sözü qabağımı kəsdi, biçağı qatlayıb cibimə qoydu.

- Elə isə dur, - dedi, - dur, onun yanına gedək.

Nəsrəddinin ucaboylu, zabitəli bir həkimi var idi. Başqaları həkim olub orduya gəlmİŞdilər, bu adam tibb təhsilindən əvvəl mükəmməl hərb adamı, böyük komandir imiş. Rəsmiyəti çox sevirdi. Xəstələr və ya bacılar ondan bir güzəşt xahiş etməli olanda ümidsiz əllərini tovlayırdılar. Buna görə də Nəsrəddin xahiş etmək istəmirdi.

Mən həkimi "yumşaltmağı" boynuma aldım. Gözlədim. O, otağından çıxanda rəsmi vəziyyət alıb, məqsədimizi söylədim.

- Sabah nahardan sonra yarım saat gedə bilər, - deyə o, icazə verdi.

Həkim bunu deyib ötdü. Mən sabaha qala bilməyəcəyimi deməyə israr etməyə macal tapmadım.



Mən bu gün Lətifin yanına getdim. Lətif ağır xəstilikdən təzə aylırdı. Rəngi-rufu qalmamışdı. Məni görəndə sevincindən ağladı. Məni də qəhərləndirdi. Narahat etməyim deyə, tez durdur. Bağla-mani onun yanına qoyub çıxdım.

Lətifin sağalıb hissəmizə qayıtmığı iki ay yarımla çəkdi. Bu müddətdə anaların bağlaması gah onim çarpayısı başında, gah təcili yardım arabasında, gah istehkamda qaldı. Lakin açılmadı. Ancaq Lətif gələndən sonra üç səmimi yoldaş oturub, sovgatı açdıq. Burada albuxara, kişmiş, findiqdan tutmuş Ordubad almasına qədər vardi. Yeməli şeylərin altında adama bir əl dəsməli, bir ətirli sabun, adama bir cüt toxunma əlcək var idi.

Əlcəkləri əlimizə taxdiq. Anamın sözü mənim qulağında cingildədi: "Bir oturun, bir gəzin, bir vuruşun!"

- Uşaqlar, - dedim, - bu əlcəklərdə analarımızın mehribanlıq istisi, vətənimizin dostluq sədaqətinin, birliyyinin hərərəti var. Əllərimizə baxıb, analarımızın bizimlə, yanımızda olduqlarını hiss edirik. Onların mehriban ana nəfəsi bizi bəsləmiş, böyütmüşdür, bizi döyüşə də, qələbəyə də aparacaqdır.

Lətif də, Nasreddin də anamın sözlərini təkrar etdilər:

- Bir gəzək, bir vuruşaq!

- Qoyun, - dedim, analarımızın surəti gözümüzün önündə, səsi qulağımızda, əli ürəyimizdə olsun. Qoyun, onlar oxşayıcı, məhrəm əllərini həmisişə bizim yaralarımızın üstünə çəkib sağaltınlar. Sağ olaq, torpağımıza soxulan təcavüzkarları məhv edək! Analarımız sevinsin, arxayın yaşasınlar. Ana Vətən bizdən razı qalsın.

1942

## LEYLA

Gözəyim qızlarımız, golinlorımız,  
bacılarımız, analarımıza hədiyyə!

Bir müddət onun ayağı tramvaydan kəsilmədi. Şəhərə yaxın düşərgələrin birində əsgəri hissədə vuruşmaq öyrənən sevgili əri Mir Əlinin görüşünə gedər, əlinə düşəndə hədiyyə aparardı. Axırçı dəfə vidalaşandan, Mir Əli cəbhəyə yola düşəndən sonra da gölini yollarda görmək olardı. Sevgilisindən xəbər almayıanda səbri tükənər, darıxardı, heç bir şeydən təsəlli tapmayanda baş alıb çölo. Mir Əlini yola saldığı yerlərə gedər, sanki hər addımda bir xatirə axtaradı. Orada, əsgərlərin keçmiş düşərgəsində indi küləklər əsirdi. Məşq üçün qazılan səngərdən, basdırılan nişan ağaclarından, dar cığırlardan, sökülmüş çadır yerlərindən, sökük ağaclarдан, konserv qutularından başqa heç nə qalmamışdı.

İntizarlı gölin kənarda dayanıb, ziyarətinə gəldiyi yerin hər tərəfinə diqqətlə tamaşa edərdi. Mir Əli ilə görüşdüyü səmtdə durar, uzanıb gedən nəhayətsiz qoşa dəmirlərə baxar, baxar, ahəstə səs-lənərdi:

- Mir Əli! Mir Əli, sənin dalınca gəlmİŞəm...

Heç nədən və heç kəsdən cavab gəlməzdidi. Gəlinin çağırışı dərin və sırlı sükut içində əriyordı. Tənha yerlərin sükutu müdhiş olur. Ağaclar yenə küləyin səmtinə əyilir, quşlar günəşin, havanın feyzində faydalanağa can atrı, dəniz həmisişəki ahəngi ilə çağlayıb durur, torpaq oxunmuş, lakin hələ layiqincə anlaşılmamış kitablar kimi görünürdü...

İndi, soyuq payız axşamında Leyla yənə səfərə, həmin yerlərin ziyarətinə hazırlaşır. Yüz dəfələrlə axtarır tapmadığı, arayıb gör-mədiyi Mir Əlinin getmiş olduğuna hələ də inanmaq istəmir. Onsuz

heç nə boğazından keçmır, zehnən bir dəqiqə də ondan ayrılmır, ayrıla bilmir. Həmişə dolu aparıb, dolu qaytardığı hədiyyə dəsmalını yenə xüsusi sahmanda hazırlayıb, yenə bacısı Zibaya belə deməkdən həzz alır.

- Mir Əlinin yanına gedirəm, ev-eşikdən muğayat ol!

Bu zahiri sevinclərin arxasında bir səhra kimi dayanan ümidişlik onun yaralı qəlbini gəmirir, sanki ona gülürlər, öz-özünü aldadən bu arvadın ağlına şübhə edirlər. Sanki bir səs, bütün gücү ilə onun qulaqlarına qışqırır ki: "Haraya gedirsən? Quru çöldə Mir Əli nə gəzir, yorulmadınmı?"

Leyla daxili çırpıntılar içində özünü unudub dayanmışkən, poctalyon qapıdan bir zərf atıb ötdü.

Leyla quş kimi qapıya atıldı. Zərfi açıb, bərkdən oxudu:

"Hörmətli bacım Ziba!

Salamlar olsun. Tanımadığınız bir əsgərin sizə kağız yazmağın-dan təaccübəlnəməyin. Mən Mir Əlinin cəbhə yoldaşıyam. Onun səhbətindən sizi tanımışam. Bu saat Tbilisidə 8 nömrəli xəstəxanada yatıram. Sizə deməli vacib sözüm var. Mümkün etsəniz, buraya zəhmət çəkmənizi xahiş edirəm. Ayaqdan salamat olsaydım, bu zəhməti verməzdim. Bacınıza və qohumlarına Mir Əlinin və mənim dilimdən salam!

Mürsəl Babayev".

Düzdür, Leyla əvvəlcə məktubu səslə başladı, ancaq ilk sətirdəcə səsini və sürətini dayandırıb, düşüncəyə daldı. "Mürsəl kimdir? Ziba hara, o hara? Mir Əlinin yoldaşı bəs Mir Əlidən niyə yazmasın?.."

Leyla Zibanın məktəbdən qayıtmamasını gözləyə bilmədi. Qonşusu Səriyyənin qızını çağırıb dalınca göndərdi:

- Zibaya deyinən bu saat evdə olsun! Deyinən vacib iş var, bacın səni gözləyir.

Qız o yana getdi. Leyla məktubu başdan-ayağa, ayaqdan-başa

təkrar-təkrar oxudu. Hər sözün düzünlə mənasını, məcazi mənasını axtarı. Zənnini bir yerə qərarlaşdırıbilmədi:

"Bəlkə, məndən gizlədir, qızın əlaqəsi varmış! Yox, gizli əlaqə saxlayana belə aşkar yazmazlar. Bəlkə, bu adamın qızı meyli qonub, gözü düşüb, görüşə çağırır. Yox, yaralının belə şəyərlə uğraşmasına macəli hanı. Elə viedansız əsgər oları ki, bacı dediyi qızı ayrı gözlə baxsın. Bəlkə, bu tamam ayrı Zibadır, kağızı sohv gətiriblər... Yox! Adres-filan yerli-yerindədir. Üstəlik Mir Əlinin də dostu..."

Yaxşı, tutaq ki, bu yazılanların hamısı doğrudur, bu adam bizi Mir Əli vasitəsilə cəbhədən tanır. Bəs elə isə nə üçün Zibaya müraciət etsin? Nə üçün dost saydığı Mir Əlinin arvadına bir kələmə xoş xəbər deməsin?! Buna nə ad qoymaqlı olar?"

Yarım saat çəkmədi ki, Ziba kitablar qoltuğunda, təngnəfəs, pörtmüs, qızarmış özünü evə saldı.

- Nə var, ay bacı, xeyir ola? Yeznəmdən xəbərin var?

Leyla onun sözünü kəsdidi:

- Ay qız, sənin Mürsəl adlı tanışın varmı?

- Mürsəl?

- Mürsəl Babayev!

- Yox.

- Yaxşı fikirləş!

Ziba bacısının simasındaki ciddiyəti görüb fikrə getdi:

- Mürsəl, Mürsəl, biri var, bizim yeddinci sınıfda. Elə-bələ məktəbdən tanıyrıam.

- 7-ci sınıf yox ey, əsgər!

- Mon Mürsəl adlı əsgər tanırmıram.

- Babayev! Yaxşı fikirləş, tanımasan sənə kağız yazmaz. Bəlkə, bir vaxt olub, sonra yadından çıxb?

Leyla bunu deyib, zərfi Zibaya verdi. Ziba bacısının son sözün-

dən daha da təsirlənib qızardı. Kağızı oxuyub dodağını büzdü:

- Bu adı birinci dəfədir eşidirəm. Mürsəl kimdir, zad kimdir? Bu necə işdir?

Leyla kağızı onun əlindən aldı. Sanki xəlvət bir söz demək üçün içəri otağa keçdi və Zibani da çağırıldı:

- Bura gəl, söz deyirəm.

Ziba bu işdən bir şey başa düşə bilmədiyindən və bacısının şübhəsindən o qədər qüssələnmiş, tutulmuşdu ki, çirtiq vursan, qanı çıxardı. Leyla isə məktubun əsl mənasını anlamışdı. Ona görə də sanki əli hər şeydən üzüllüb ələcsiz qalmışdı.

İçəri otaqda ayaq üstə dura bilməyib diz çökdü:

- Bacım, - dedi, - bu kağız yaxşı kağıza oxşamır. Bilmirəm fələk başımda nə oyunlar oynayır. Evi, uşağı sənə tapşırıb gedirəm.

Leyla Zibanın səsindən və ahəngindən anladı ki, bacısı Mir Əlidən nigarandır. Salamat adam haqqında belə danışmazlar. İllah da ki, dost ola!..

Leyla yarımcə saatin içində, yasa batmış kimi, qapqara qaralmışdı. O, aldığı məktuba belə mənə verirdi:

"Kağız yanan Mir Əlinin yoldaşıdır. Yəqin, yaman bir xəbərlə gəlib, məndən gizlədir. Zibani çağırıb, ona demək istəyir..."

Leyla bu zənnini həqiqətə yaxın sayırdısa da, ürəkdən inanmaq istəmirdi. Düşüncərinin belə dəhşətli bir ehtimalla nəticələndiyini görüb, bütün vücudu ilə alışib-yarındı. Çalışırkı düşünsün ki, bu, düzəltmə məktubdur. Çalışırkı inansın ki, bəzəmə xəbərdir. Yaxud da bu Ziba ayrı Zibadır. Mir Əli ayrı Mir Əlidir...

İntizar və nigaranlıq isə amansız bir qızdırma kimi gəlini taqətdən salırdı. Ürəyi qəfəsdəki quş kimi çırpmırıldı.

- Bacım, - dedi, - gedirəm. Gedim, görün, bəlkə bədbəxtin başında, dilim-ağzım qurusun, bir iş var...

Bacılar qüssələrini bölüşdürəndə, balaca, iki yaşılı Tofiq də yux-

udan durmuş, dinməz-söyləməz səs gələn otağa keçmişdi. Pişik balası kimi qapı ağzında dayanmış, anasının pərişan, müztərih vəziyyətinə baxır, ahəngini dəyişmiş, qəhərli səsinə qulaq asırdı.

- ...Bəlkə, bədbəxtin başında bir iş var!..

Bu söz ağızından çıxar-çıxmaz Leylanın gözü Tofiqin gözlərinə sataşdı. Özünü güclə saxladı, uşağın başını siğalladı.

Leyla xəstəxana xidmətçisənə deyəndə ki:

- Mürsəl Babayev!

Xidmətçi soruşdu:

- Qılçası kəsilənimi deyirsən?

Leyla duruxdu:

- Babayev Mürsəli zəhmət çök, çağır!

Xidmətçi öz qəbahətini anlamış kimi, heç bir söz demədən içəri getdi. Beş dəqiqə çəkmədi ki, qolluq ağacı ilə yeriyən uzun, qalınsaq bir oğlan palatadan çıxıb, qapıya göz gəzdirdi. Birbaş Leyla tərəfə yeridi:

- Bağışlayın, Babayevi axtaran sizsiniz?

- Bağışlayın, Mürsəl sizsiniz?

- Mənəm!!! Siz, yəqin ki, Ziba xanımsınız!

- Bəli!

- Xoş gəlmisiniz! - Bunu deyib Mürsəl görüşmək üçün əlini Leylaya tərəf uzatdı. Leyla da ona əl verdi.

Mürsəl Leylanı palatadan bağçaya baxan pəncərələrinə tərəf apardı. Skamyalarдан birini göstərdi.

- Buyurun, əyləşin, - dedi.

Leyla oturan kimi əlindəki sovqat bağlamasını yaralının qabığına qoydu:

- Bağışlayın, - dedi, - xəstə yanına gəlməyə adam xəcalət çəkir. Bir-iki dənə fətir götürmişəm. Layiq olmasa da...

Mürsəl başını aşağı salmış halda:

- Var olun, - dedi, - burada bizə hər şey verirlər. Ehtiyacımız yoxdur, zəhmət çəkməyin!

Deyəsən, Mürsəl gəlinin uzaq yol gəldiyindən və sıfətindəki iztirabdan həyəcan çəkdiyini duymuşdu. Dərhal mətləbə keçdi:

- Ziba xanım, - dedi, - yəqin ki, məktubu almışınız. Mən onu qəsdən sizə yazdım. - Mürsəl başını aşağı saldı. İri və uzunbarmaqlı ələrini bir-birinə çataqladı, sanki əsəblərini əla almaq üçün daha nəşə düşündü. Bir qədər sükutdan sonra ifadəsinə başqa ahəng verdi: - Dünyada heç dostun, yaxşı dostun olmasın! Bu, bir dərd deyil! Dərd odur ki, beləsi ola! Ünsiyyət bağlayasan, sonra da... Ziba xanım, görürsünüz, sağ qicımı itirmişəm. Bir dəfə kəsiblər, bəlkə yenə kəsildilər. Buna mən dözərom, iş iigid başına gələr. Amma Mir Əli, yox! O gündən elə bilişəm bir tərəfimi çapıblar. Ziba xanım, Mir Əli ayrı oğlan idı. Onun üçün biz nə qədər qəm çəksək, azdır. Sizdən xahişim budur ki, Leyla xanım bilməsin. Mən onların məhabbatına bələdəm, qızı da, uşağı da bədbəxt edarsınız, bu sırrı, heç olmasa, dava bitənə qədər saxlayın! Deyin ki, bir xəbər yoxdur, qabaq xətdədir!..

Mürsəl bir tərəfdən Zibaya nəsihət, tapşırıq verir, o biri tərəfdən cəbhədəki mənzərəni xatırına gətirirdi.

"Hissələrimiz düşmən mövqelərinə lap yaxınlaşmışdı. Hücumda onu dəstənin qabağında, "irəli" deyə qışqıranda gördüm, başından dəyən gülə zireh papağını kənara atdı, yazıq üzü üstə düşdü. Mən pulemyotu idarə edirdim, qoyub gedə bilmədim. Onlardan sonra biz yeridik. İki saat sonra mən necə yaralanmışımsa, heç nədən xəbərim olmayıb, gözümü açıb özümü sarğı məntəqəsində gördüm.

Mir Əli qəhrəman idı, qəhrəman kimi də vətən borcunu verdi. Biziş vəzifəmiz isə onun intiqamını almaq, heç bir zaman onu unutmamaqdır!"

Mürsəl sözünü tamamlamadan cibindən balaca dəsmala bükülü

bir şey çıxartdı:

- Buyurun, - dedi, - Ziba xanım, mərhumun saatıdır, sanitalar mənə verib qəbz alıldılar. Sən bunu, əlbət ki, Leylədan gizlətməlisən! Sizə zəhmət verməkdən qəsdim bu idi.

Mürsəl belə bir xəbərdən sonra Zibanın simasına nəzər saldı, birdən oturduğu yerdən dik atıldı, qız çıxdan özündən gedib, huşsuz düşmüdü. Mürsəl bacıları səslədi, həkim istədi. Leyləni götürüb palataya apardılar. Mürsəl isə dediyinə peşman oldu.

Mürsəl Mir Əlini od içində tərk etmişdi. Daha doğrusu, tərk etməyə məcbur olmuşdu. Aylandan sonra sarğı məntəqəsinə hay salıb soraqlaşmışdı. Belə bir yaralı tapılmadığından yoldaşının ölümünü yəqin etmişdi. Ancaq Mir Əlinin vəziyyəti Mürsəl düşündüyü kimi yox, bir az başqa cür idi. Həmin gün Mir Əli başından ağır yaralanandan sonra top güləsının açdığı çalanın kənarında, vücudunun yarısı torpaqda örtülü halda, huşsuz düşüb qalmışdı. Sərin yay gecəsinin nəsimi onun əsəblərinə toxumanda oynamış, özünü meyitlər arasında görmüşdü.

"Çıxmayan cana ümid çıxdır" demişlər. İnsan vücudundakı zəngin həyat imkanlarını ancaq ağır xəstəlik məqamında duyur. Mir Əli gözlərini açıb aydın fəzaya baxanda, güman etdi ki, axır nəfəsidir, hər şey bitmişdir. Bu baxış yalnız sönmək üzrə olan həyat qığılıcınının son parıltısıdır. Bunun ardınca zülmət gələcək, ağrılanan göz qapaqları əbədi bir qaranlıq gətirəcəkdir... "Ol! Həyat!"

Mir Əli vücuduna hərəkət vermiş, tükənməkdə olan taqotını diz qapaqlarına toplayaraq, şərqə - səngərə tərəf yollanmışdı. Hər işlədayanı su bilib yönəlmış, ağaclar altında sərin torpaq arayıb, sinəsini sürtmüdü...

Bir gün sonra sanitar əsgərlər Mir Əlini yarımcıan meşədən tapıb aparmışdır. Ay yarım məntəqədən-məntəqəyə, xəstəxanadan-xəstəxanaya keçirilərək, getdikcə arxanın dərinliklərinə aparıldı.

Son bölgü məntəqəsində yarası uzun sürənlərin Novosibirsk şəhərinə göndəriləcəyini bir şəfqət bacısından öyrəndi, həkimlərdən və xəstəxana müdirdən xahiş edib, özünü vətəninə - Bakı xəstəxanalarına yollanan qatara saldı.

Eyni gündə, eyni saatda şimaldan cənuba gələn qatar Mir Əlini gətirdi: cənubdan şimala gedən qatar isə Leylanı və Mürsəli gəti-rirdi.

Canbir qəblə olən bu üç adamın, bu üç əzizin bir-birindən xəbəri yox idi. Mühərribə, qəfildən qopan bir ruzigar kimi, onları ayırb o qədər uzağa atmışdı ki, heç biri o birisinin halını təsəvvür edə bilmir, sağlığına xatircəm ola bilmirdi.

Uzun ayrıldıdan və təhlükələrdən sonra doğma yurduna, öz ailəsinin yanına, Leylanın, Tofiqin yanına qayıdan Mir Əlinin halını mən yazmasam da, oxucu bilir.

Tbilisi şəhərində Mürsəli görəndən sonra Leylanın necə pərişan hala düşdüyü, nə iztirab içində qayıtdığı da oxucuya məlumdur.

Mürsəl isə Leylanı belə vəziyyətdə tək buraxa bilməmişdi. Şikəst olsa da, iki günlüyü icazə alıb özü gətirmişdi.

Mürsəl tanış olduğu, müşayiət etdiyi qızı hələ də Ziba bilir, Ziba çağırırdı. Ona görə də təselli verir, evdə, Leylanın yanında ah-zardan tamam əl çəkməsini xahiş edirdi. Deyirdi, ancaq bunun mümkün olacağına özü də inanmırı. Yəqin etmişdi ki, fəlakətli xəbərdən bulud kimi tutulan bu matəmli qız Mir Əlinin evinə sakitliklə girməyəcək, bəlkə də, bütün qüssələrini ifadə edən yanlıqlı bir fəryadla yeddi qapı-qonşunu başına yiğacaqdır.

Bu vəziyyəti gözü önünə gətirən Mürsəl heç evə, Leylanın yanına getmək istəmirdi.

- Ziba bacı, - deyirdi, - mənim sizə getməyim yaxşı düşməz. Ürəyim pisdir. Mərhumun uşağını görsəm, özümü saxlaya bilmə-yəcəyəm. Gəlin, siz rüsxət verin, mən vağzaldan qayıdım, onuz

da...

Bu xahiş Leylanın qəlbini dəydi:

- Mir Əlinin sizin kimi əziz dostu qapımızı açmaq istəmirsə, bundan sonra yoluxub-yoxlayanımız kim olacaq?!

Mürsəlin deməyə sözü qalmadı.

Onlar vaqondan düşüb evə yollananda səhər yenicə açılırdı. Şəhər təzəcə yuxudan qalxır, günəş yenicə Xəzərdə çımib çıxır, fəzalar seyrinə hazırlaşırırdı.

Vağzalın kənar tərəfində dayanan səhiyyə maşınları vaqonlardan düşən xəstələri qəbul edirdi. Mürsəl bu maşınlarda o qədər uzanıqli qalmışdı ki, onları görəndə gözü ağıryırırdı. O bilsəydi ki, əziz dostu və həlak olmuş saydı. Mir Əli də bu xəstələrin içindədir, sevincindən qışqırıb, nə bilim, nə deyərdi.

Səhiyyə maşınının yollanmasını gözləyən və şəhərə gələnlər içində, demək olar ki, ən sevincəyi olan Mir Əli vaqonlardan düşüb tramvaylara tələsən camaata baxırdı. Səki dolusu izdihamla yeriyənlər içində, bəlkə də, onun tanışları, qohumları, ürəyinin bəndi - Leylası var idi. Mir Əli də bunu görmədi, seçmədi. Ancaq Mir Əlinin qəlbə döyüñürdü. Xəstəxanaya tələsirdi. O, briqadıra yanaş ibazə istəmədi. "Evimizə dəyməsəm, ailəmi görməsəm, mən nə xəstəxanada yata bilərəm, nə də müalicə olunaram. İkicə saat mənən vaxt!"

Briqadir də:

- "Get, - demişdi, - ancaq vaxtında qayıt!"

Maşın xəstəxana qabağında dayananda birinci çıxan başısarılı Mir Əli oldu. Qolunda şinel, başı, yaxası açıq, elə sevincək və sürətlə evlərinə yürürdü ki, deyirdin, kişinin yağı daşır. Ev qapısına çatanda baş Mir Əlinin, baş Leylanın! Bunun əlində şinel, onun əlində çamadan...

- Leyla!

- Mir Əli!

- A qız, səsinə qurban!

Mir Əlinin səsi Leylanın çöhrəsini örtən qəm və matəm pərdəsini yırtdı.

Sevgililər qucaqlaşdırılar. İçəridən, Zibanın, sonra da Tofiqin səsi eşidildi. Uşağı tələsik oyatmışdır. O, yalnızqat köynəkdə balaca yumruğu ilə yuxulu gözünü ovaraq qapıya qaçır və qışqırırdı:

- Atam gəldi!

Tofiq, o şirindil uşaq o gün qələbə bayraqı kimi əllərdən düşmədi, başlarda gəzdi.

1943

## MUŞTULUQ

Bir ay olar ki, Əşrəf burada, şəhərdən bir az kənarda düşərgədədir. Birinci dəfədir ki, anası ona icazə verib, yola salmışdır. Birinci dəfədir ki, Əşrəf öz evlərində yatırıb.

Bura «El bağı» deyilən gözəl bir yerdir. Ağaclar baş-başa verib, hər tərəfə atır səpilib, arxlarda sular piçildaşır, ağaclarda quşlar səslənir. Günəş - göllər sultani güclü günəş sanki aşağıya enib, lap yaxına gəlməsidır. Uşaqlar çox vaxt qolsuz bir köynəklə yaşıł ot üstündə ayaqyalın gəzirlər. Tərbiyəçi qadın hər səhər gəlib, uşaqların yeməyinə baş cəkir, onları yiğib yamacaya, uca çınar ağacının kölgəsinə söhbətə aparır.

Əşrəf bu il ikincini qurtarmışdır. Əlində tərifnamə kağızı da var. Anası onu gətirəndə tərifnaməni də götürmüdü, götürən kimi də tərbiyəciyə vermişdi. Tərbiyəçi də Əşrəfi həmişə mehriban dindirir, həmişə onun adını çəkərdi. Əşrəf də tərbiyəçinin bir sözünü iki etməzdə, suallarına cəld cavab verər, onun yanında ucadan danışmazdi.

Tərbiyəçinin söhbətləri də gəzmək kimi ləzzətli idi. O, havadan, sudan, ağaclardan, çıçəklərdən danışardı. Quşların, kəpənəklərin adını da deyərdi. Şəhərdən, fəhlələrin işindən söhbət salardı. Bir də görürdün sözü gətirdi cəbha üstünə.

Bu yerdə Əşrəf də, bir çıxları kimi, tərbiyəciyə yaxın oturur, və gözünü onun ağızından ayırmazdı. Çalışardı ki, sözləri dalqabaq salmasın, hamisini yerli-yerində öyrənsin, anası gələndə ona danışsın. Bir gün tərbiyəçi yenə cəbhədən söz açdı:

- Uşaqlar, - dedi, - biz gərək qəhrəmanlarımızı tanıyaq. Mən sizə bir qəhrəmandan danışacağam. O qəhrəman üç tank vurub, düşmənin bir dəstə qoşununu qırıb!..

Uşaqlar əl çaldılar. Kim isə soruşdu:

- Müəllim, orden alıbmı?

Bir başqası tərbiyəciden qabaq cavab verdi:

- Çoxdan! Əlbəttə ki, alıb!

Tərbiyəçi qələmi stola vurub, sükut yaratmaq istədi:

- Qulaq asın, qulaq asın, hamısını danişacağam. Deməli, üç tank vurub, məhv edib. Düşmənin bir rota qoşununu qırıb. O, qəhrəmanın familiyası Ağayevdir.

Əşrəf yoldaşı Nüsrətə piçildədi:

- Mənim atam da Ağayevdir.

Tərbiyəçi dedi:

- O qəhrəmanın adı İlyasdır.

Əşrəf yena piçildədi:

- Mənim atam da İlyasdır.

Tərbiyəçi davam etdi:

- Ağayev İlyas qəhrəman sovet topçusudur.

Əşrəf Nüsrətə dedi:

- Mənim atam da topçudur.

Nüsrət ona etina etmədi:

- Nə olsun ki, topçudur, qəhrəman ki deyil.

Əşrəf dinmədi. Tərbiyəçi qəzətə baxıb, qəhrəman İlyas Ağayevi tərifləyirdi. Əşrəf isə fikirləşirdi ki: «Atama yazacağam. Yazacağam ki, o biri İlyaslar qəhrəman olublar, sən də ol, o biri Ağayevlər üç tank vurublar, yaz görək sən neçəsini vurmusan? Ata, sən də topunla vur! Faşist tankını vur, dağıt! Vura bilməsən, butulkanı doldur neftlə, at üstünə! Müəllimimiz bizə öyrədib. Böyüyəndə tankı biz yandıracağıq. Limonad butulkalarımızı yiğiram... Tank vursan, müəllimimiz səndən də danişar. Uşaqlara səni təriflər, yaxşı müəllimdir...»

Əşrəfin xəyalında atasına məktub yazmaq, onunla danişmaq idi.

Birdən tərbiyəçinin uca səsini eşitdi:

- Budur, qəhrəman İlyas Ağayevin şəklində baxa bilərsiniz! Topun dalındakı odur!

Bunu deyib tərbiyəçi dörd bükülmüş qəzeti göyo qaldırdı. Uşaqlara göstərərək, skamyaların arasını gözdi. Şəklinə baxan kimi Əşrəfin ürəyi döyündü, ixtiyarsız qəzeti tərbiyəçinin əlindən aldı, ayağa qalxdı, bərkədən qışkırdı:

- Müəllim!

Uşağın yanaqları gül kimi qızardı, gözləri uledz kimi parıldadı, sıfəti sevinc təbəssümü ilə işıqlandı. Əşrəf gözünü qəzətdən ayırmır, baxır, qəzeti heç kimə vermir, heç nə demirdi. Tərbiyəçi bir şey duymuş kimi, soruşdu:

- Əşrəf, yoxsa tanıyırsan?

Əşrəf gözünü şəkildən ayırmadan cavab verdi:

- Müəllim, atamın şəkli dir.

Müəllimin inanmağı gəlmədi:

- Atan haradadır ki?

- Davada!

- Sənin atan piyadadır, athi?

- Piyada deyil, topçudur.

Ad və familiyاسını yoxlayandan, ata ilə oğulun sıfətində bir oxşayış tapandan sonra tərbiyəciyə yəqin oldu ki, söhbət Əşrəfin atası haqqındadır. Uşağı qucaqlayıb, stol üstünə qaldırdı və:

- Mübarək olsun, Əşrəf! - dedi. - Sən indi qəhrəman baləsan!

Onun əlini sıxdı, nə isə demək istəyirdi, Əşrəf əlində qəzet hoppanıb, müəllimdən xahiş etdi:

- İzin ver, anama deyim!

Müəllim əvvəl icazə vermək istəmədi. Sonra gördü ki, bacar-mayacaq. Uşaqları dəstəbaşıya tapşırıb, Əşrəflə şəhərə gəldi.

Onlar qapıdan içəri girəndə Firuzə xanım beşiyi tərpədib,

körpəsinini yatarırdı. Əşrəf qışqırdı:

- Ana, dur ayağa, atam qəhrəman olub!
- Firuzə xanım gülümsəyir, əlini ağızına qoyub deyirdi:
- Uşaq yatıb, ay Əşrəf, na xəbərdir!

Əşrəf anasının bu böyük xəbəri etinəz qarşılımasına qızdı, onun qolundan tutub çakdı:

- Dur, tez ol, dur!
- Əda, hara çəkirsən məni?
- Tez ol, tez ol, gedək, qəzetə xəbər verək!

Tərbiyəçi onlara baxıb dedi:

- Əşrəf, qəzet sənə xəbər verir, ya sən qəzətə?
- Əşrəf fikirləşib, əlindəki qəzetə baxanda özü də güldü.

1943

### BADAM AĞACLARI

Ədalət! Yaşıdlarınla gəlin-gəlin oynamalı vaxtında sən çöllərə salanları, vətonını, xanimanını, şorəfini tapdayanları tamırısanmı, qızım?

Ağarzanın evindən tappatap səsi gəlirdi. Dünəndən bəri evin ortasında, təndir başında salınmış təlisin üstündə badam döyürdülər. Bu il badamın məhsul ili idi. Ağacın birindən 7-8 batmanacaq badam dərilmişdi. Evdəkilər badam sındırır, iç hazırlayırdılar. Deyirlər, şəhərdə iç yaxşı pula gedir, bayramqabağıdır. Ağarza bir yük iç aparacaq, bir azını taxıla dəyişcək, bir azını da uşaqlara əyin-baş alacaq.

Altı yaşlı Ədalət də iş görür, kömək edirdi. Atasının sındırıb tökdüyü badam içini qabıqdan təmizləyib nimçəyə yiğirdi. Hərdən, atasından xəlvət birini ağızına atrı və birdən yeyə bilmirdi. Oğurluq şeyi yemək nə çətin olur! Badam Ədalətin ağzında böyüürdü. Süfrədə yiylanı aqlı-sarılı, təmiz, ətirli badam içinə baxıb həsrət çəkir, bunları doyunca yeyənlərin kim olduğunu düşünür və atasına sual verirdi:

- Ata, bunları hara aparacaqsan?
- Bazara, şəhərə aparacağam, qızım.
- Kimə satırsan orda?
- Müştəriyə.
- Müştəri kimdir?
- O da bir adamdır da, qızım.
- Yaxşı adamdır mı?
- Yaxşısı da var, pisi də var!
- Yox, ata, pis adama vermə, heyifdir, yaxşı adama ver!

Ağarzanı maraq götürdü. "Uşağın yaşından böyük danışmağına baxırsanmı?" - deyə düşündü.

- Qızım, - dedi, - müftə vermirəm ki, puluna minnət! Kim çox versə, ona satıram.

Ədalət etirazında davam edirdi:

- Yox! Pis adam çox pul versə də, satma! Badamı ona vermə, heyifdir! Pis adama qismət olmasın, ata!

Ədalətin dedikləri uşaq sözü olsa da, bir həqiqətdən xəbər verirdi. Ağarza badam içinin balacalarından üç-dörd dənə götürüb, Ədalətin ovçuna qoydu, sonra müləyim, mehriban bir dillə təsəlli verdi:

- Qızım, bizə pul lazımdır. Allah qoysa, məhsulun alıcısı olsa, bu dəfə əlimə pul gəlsə, ərbabin borcunu, xumsu, zəkatı çıxandan sonra, taxıldan artıq qalsa, qədək alacağam. Bacarsam, sənə də bir cüt təzə başmaq alacağam, qotazlı başmaq, lap onun özündən alacağam ki, bayramda geyəsən!

Dalandan ayaq səsi eşidildi, dərhal evin qapısı zərbə açıldı. Ağarzanın qonşusu Əlican güllə dəymmiş quş kimi özünü içəri atdı:

- Ay rəhmətlik oğlu, nə oturmusan, badamlığı kəsdi! - deyə həyecanla xəbər verdi.

Ağarza sağ əlində daş, sol ovçunda badam olduğu halda çömbəldiyi yerdən dik qalxdı və:

- O nə sözdür, Əlican? - deyə soruşdu.

- Sənə deyirəm, badamlığı kəsirlər.

- Səfəh-səfəh danışma, elə şey olmaz!

- Bu saat oradan gəlirəm, kəsirlər.

Ağarza qonşusunun üzündəki ciddiyəti, baxışlarındakı vahiməni duyub, çarığını ayağına çəkdi.

- Axi kim kəsir, nə deyib kəsir?

- Əmələ töküblər, odur, kəndxudadan soruş!

- Kəndxudanın nə haqqı var, öz əlimlə əkib-becərdiyim ağacı kəsə, bəyəm mən ona bağça satmışam? Gəl otur!

- Ay sağlamış, oturası vaxtdır? Mən də yoncalığın hayındayam. Onu da sürəcəklər. Müşavirin yanına getmək istayıram. Görüm nə çərə taparam.

Əlican qapıdan çıxməq istəyəndə Ağarza kəmərini bağlayıb, onun dalınca tələsdi. İtə rast gələcəyini düşünüb, əl ağacı götürmək istədi, bir də fikirləşdi ki: "Ərbəbin adamları bunu görüb bir az da hirsənlərlər. Yaxşısı budur əliyalın get!"

Ağarza özünü badamlığa o zaman yetirdi ki, müşavirin adamları daş hasarı uçurub çaya tökürdülər. Hasar ağızından kəsilib atılmış ağacları görəndə, elə bil, Ağarzanın qolunu qələm elədi, qıçlarını peylədilər. Vücudu od tutub yandı, qan başına vurdu. Bütün köyən dəyirman daşı kimi onun başına dolandı. Havaxt çaydan hoppanıb, birisinin yaxasından yapışdığını özü də bilmədi.

- Niyə dağıdırısan, a bayquş? - deyə qışkırdı. - Bu divarı çəkənən mənim kürəyim qabar olub, niyə sökürsən?

Alnından tər daman ortaboy soldat dartinib onun əlindən çıxməq istəyir və dil-ağız eləyirdi:

- Boşla yaxamı, buyruq quluyam! Məndən nə yapışmisan?

Ağarza onu kənara itələyib qışkırdı:

- Cıixin mənim bağçamdan!

Xaki pencək geyinmiş bir amerikan zabiti ona yanaşıb, əlini tapançasının dəstəyinə qoydu, ehmal səsə, lakin hədəli əda ilə dedi:

- Bu köyənləri sizin ağalarınız bizi satıblar. "Marşal planı" üzrə biz buraya köməyə gəlmişik. Şikayatinizi ərbəbinizə eləyin, işə mane olmayın!

Son zamanlarda qoca və izdihamlı şəhərin dar, qaranlıq və dolaşıq küçələrində ucaboy, uzunqol, üz-gözünü tük basmış, qaşqabaqlı, əliağaclı, ayağıçıraqlı bir kəndlilin səkidən-səkiyə ad-

dimlədiğini görənlər çox idi. Kənardan gəldiyi, nabələd adam olduğu, nə iş üçün isə qapılar gəzməyə məcbur bir müsafir olduğu ilk baxışdan məlum idi. Güman gəldiyinə o, əl boyda bir kağız göstərir, ünvan soruşur, dərdini demək istəyir, baş əyib yoluna davam edirdi. Yorulsa, taqətdən düşsə də, yağışa, küləyə, vaxt-bivaxta baxmadan küçələri addımlayırdı.

Bu müsafirin kim olduğunu oxular yaxşı bilirlər. Kənddə ümidi üzülen Ağarza bununla üçüncü dəfə idi ki, şəhər küçələrində gəzə-gəzə badamlığının haqqını müdafiə edən adam axtarırdı. Kəndliləri Mirzəməmmədə bir "tutarlı" ərizə yazdırıb, ərbabin hüzuruna apardı. Uca hasarlı bir həyətin qapısını ehtiyatlı taqqıldatdı. Cavan bir oğlan çıxıb onun üzünə baxdı. Ağarza salam verib sözünü dedi:

- Bizim ərbabın evi buradır mı? Kəmərli kəndindən gəlmisəm. Ağaya ərzim var.

Cavan oğlan qaydırıb getdi, bir az keçməmiş qapını açdılar. Ağarza "Bismillah!" - deyib içəri daxil oldu. Hovuzdan su gətirən bir qarşı ona işarə elədi: "Ağa ibadətdədir, gözlə!"

Ağarza daş səkinin yanındakı sütuna söykənib dayandı. Əvvəl ətəyinin altında gizlətdiyi hədiyyəni yerə qoymaqla istədi. Sonra düşündü ki: "Yox, ağanın özü gələndə verərəm". Ağarza heyət və həsrətli gözləri ilə ərbabın imarətini seyr etməmişdi ki, eyvanın başındakı qapıdan əli təsbəhli, beli əyri, kosa, ariq bir kişinin çıxdığını, ona tərəf gəldiyini gördü.

Ağarza ərbabı axund libasmda, əli təsbəhli, ağızı dualı görəndə xeyli sevindi: "Allah adamıdır, - dedi, - rəhmi gələcək". Özünü itirmiş halda bir addım irəliyə yeridi. Layiqsız hədiyyə sayıb gətirdiyi iki beçəni bağlı qıçlarından tutub, səkinin kənarına qoyandan sonra ətəklərini silkələyib düzəldi. Əllərini döşünə qoypub salam verdi, baş endirdi... Qoltuğundan çıxardığı əl boyda ərizəni təqdim etdi, təkrar

baş əydi. Ağ araxçılı, kosasaqqal, qadın başmaqlı, cindara oxşayan adam isə əlindəki yüksür təsbehi çevirə-çevirə dinməz-söyləməz Ağarzanın ərizəsinə baxırdı. O gah kağıza, gah da qarşısında itaətkar vəziyyətdə duran kəndlisinə baxırdı. Ancaq heç no demirdi. O nə üçün dinmirdi? Ağzındaki duanımı bitirmək niyyətində idi? Cindir içinde batan kəndlisinin üst-başınamı tamaşa edirdi? Ağarzanın halinə acıydı, ya da şikayətçini diqqətlə eşitməkmə istəyirdi? Ərbabin sükütu Ağarzaya bir qədər də cürət verdi. O, başına gələnə - amerikalı müşavirdən gördüyü zülmə danışmaq istəyirdi ki, ərbab kağızı qatlayıb sahibinə qaytardı. Onun batiq səsi eşidildi:

- Kişi, nəyə gəlmisin?
- Ağa, şikayətim var!
- Kənddəkiləri, mübaşiri qoypub bu əkin-tikin vaxtında bura niyə gəlmisin?

- Ağa, mənə zülm eləyənin biri də mübaşir özüdür.  
 - Nə olub, yenə şikayət dəftörini açmışan?  
 Ağarza özünü tanıtmak istədi:  
 - Ağa, kənd camaati bilir, mən ömrümədə şikayətə gəlməmişəm. Amma indi gör necə ələcim kəsilib ki, sizə başağrısı verirəm. Ağa, mənim öz əlimlə əkib-becərdiyim badamlığı kəsirlər. Sizə pənah gətirmişəm!

Ağarza çox şeylər danışmaq istəyirdi. Lakin araxçılı kişi onun sözünü kəsdi:

- Kişi, şükür eləmək əvəzinə, şikayətə niyə gəlirsən?
- Agarzanı təəccüb götürdü. "Bu nədən yana danışır? Mən nə üçün şükür eləməliyəm, niyə eləməliyəm?"

Ağarzaya elə gəldi ki, ərizə yaxşı yazılmayıb. Araxçılı kişi onun dediklərindən də bir şey eşitmədi. Güman etdi ki, bəlkə, kişinin gözü pis görür, qulağı ağır eşidir, qocalıqdan ola bilər, bir az qayımdan

danişmaq lazımdır.

Ağarza bir addım da irəli yeriyib, sözlərini ucadan təkrar edəndə, araxçınlı kişi bir addım geri çekildi və səsini ucaltdı.

- A kişi, qışqırığa salma, kar adam yoxdur burada! Deyirəm, badamlığı kəsirlərse, sənin xeyrinə kəsirlər.

Ağarza təccübədən ciyinini çəkdi, ona toxunan bir şeyi rədd edilmiş kimi, əllərini qabağa tərəf açdı:

- Ağa, mənim çörək ağacımı kəsirlər, evim yixılır. Evi yixılan adam niyə gərək şükür eləsin?

- Şükür elə ki, müşavirlər gəlib səni-məni qoruyurlar.

- Ağa, məni kimdən, nadən qoruyurlar?

- Necə nadən, kommunistlərdən! Bəli, başa düşməlisən ki, amerikalılar bizim torpaqda təyyarə meydani tikirlər ki, sabah komunistlər sənin başına bomba tökməsinlər.

- Ağa, mən kommunistləri dava vaxtı kəndimizdə görmüşəm. Onlar kasib-kusubun əlindən tutan adamlardır. Mən onlardan bir pislik görməmişəm. Bomba-filan nə söhbətdir!..

Ağarza bunu dediyini gördü. Araxçınlı kişi irəli yeridi, təsbehi bir kənara atıb, ağaçın Ağarzanın əlindən almaq, onun başına çırpmaq istədi. Ağarza əvvəl ərbabin niyyətini başa düşmədi. Onun ağaçca əl atdığını görəndə, yatıbmış kimi ayıldı. Ərbab ağızına gələn söyüyü deyib, nökərlərini çağırıldı.

- Qovun bu mürtəd oğlunu! - deyə bağırdı. - İtilsin, hansı cəhən-nəmə gedir-getsin! Mənim kəndimdə oturmasın! Gör nə qələt eləyir! Təbligat aparmağınə bir bax! Ayağı çarıqlının biri! Ay çörək tutsun sizin kimi nadürüştəri!..

Ağarza özünü qapıdan çöla atdı, birbaş onu ərbab yanına göndərən həmyerli Mirzəməmmədin yanına getdi. Mirzəməmməd də Ağarzanı danladı.

- Ay bədbəxt oğlu, - dedi, - bu yaşa çatmışan, ərbabla danişmağı

da bacarmırsan. Ərbab söz götürməz. Bilmirsən, iki yoluq cüçə ilə ağa yanına getməzlər? Sən nə hesab eləyirsən! Hami Mirzəməmməd olmaz ki, sənə müftə ərizə yaza.

Ağarza yerli ilə razılaşmadı:

- Mirzəməmməd, axı, dostum, nə üçün elə deyirən? Ərbab gərək özü razi olmuya! Mən öz əlimin əməyi ilə əkdiyim ağacların bahasını istəyirəm. Bu, fitrə, sədəqə-zad deyil. Qardaş, müşavirdi, amerikandı, ingilisdi, hər kəndi, ona yer lazımdır, ayrı torpaqdan götürsün! Köyən doludur. Mənim badamlığım olmasa, bu təyyarə yerə enə bilməz böyəm! Onu görün heç sağ enməsin! Mahalda meydan qurtarmışdı ki, mənim bir tıkə badamlığımı kəsirlər?

Ağarza dostunun məsləhəti ilə təkrar kəndə qayıtdı. Deyirlər, müşavirdən kağız gətirsən, o kağızı dövlət bankına təqdim etsən, ziyanın bir payını alarsan.

Müşavir, doğrudan da, ona bir kağız verdi. Təsdiq etdi ki, filan mahalda, filan kənddə Ağarza Baba oğlunun otuz bir ağaclıq badamlığı "Marşal planı" əsasında kəsilib, müyyəyen məqsəd üçün düzəldi.

Ağarzanın kənddə bu kağızı oxutmadığı savadlı qalmadı. Orada yazılışların hamısı aydın idi. Hər şey ona aydın idi. Ancaq "Marşal planı", "marşallaşma" deyilən sözdən bir şey başa düşmərdü. Kağızı oxuyanlara macal vermir, barmağını yazının həmin yerinə qoyub soruşdurdu:

- O nə sözdür, qardaş? "Marşallaşma" - yəni kim barəsində yazır? Mənə təəllükü var o sözün, ya yox? Yəni o adam kimdir, görüm mənim ağaclarımı kəsən adamdır, ya buna əmr verən, pul buraxan adamdır? O kimdir axı?

Oxumuşlar qəzetdən, siyasətdən söhbət salıb çox söz deyirdilər. Ancaq Ağarza daha da hirslnirdi:

- Qardaş, hər nə planı-filanı var, aparsın şahla, vəzirlə danişsin.

Mənim ağaclarıma nə dəxli var ax! Plana düşür, qoy mülkədarların xalvar-xalvar yerləri düşün. Mənim canamaz boyda badamlığımı, bilmirəm, kim plana salır ax!

Mirzəməmməd Ağarzanı başa salıb deyirdi:

- Ay rəhmətlik oğlu, bu "Marşal planı" o yandan – Amerikadan gelir. Bir bizim vətənə deyil, odur, türkə də, yunana da, ərəbə də gelir. Vergi-tövcü kimi bir şeydir. Əvvəllər İrana vəba gələrdi, taun, çayırtka gəldi. İndi də "marşallaşma" gelir, Amerika soldatı gelir, çürük mal, tisbağa yumurtası gelir. Dünən bir kəndlının cilovunda bir ariq at var idi, üfürsəydin, yixildi. Soruştum ki: "Kəndli qardaş, at niyə bu kökə düşüb?" Kəndli gülüb dedi: "Marşallaşıb". Belə yekə bir kəndin bağ-bağatını kasıb tökürlər; soruştursan: "Bu nə həngamədir?" Deyirlər: "Marşallaşırıq". Şəhər küçələrində dilənci əlindən keçmək olmur. Deyirsən: "Canım, bu nadir?" Deyirlər: Səsini çıxarma, "marşallaşırıq!" Kəndlilər bir-birini lüt, möhtac gərəndə deyirlər: "Sən "marşallaşıb" qurtarmışın!" Heç bir zəlzələ, sel, heç bir səmum yeli kəndləri "marşallaşma" qədər yaman günə qoymamışdı...

Ağarza dostunun dediyindən nəticə çıxartdı:

- Yaxşı, qardaş, nə vacib olub? Olmaz ki, "marşallaşmayaq?" İndi ki, "marşallaşma" bizi bu kökə salır, gəlin "marşallaşmayaq" da!

Mirzəməmməd qəhqəhə çəkib güldü.

- Sən, - dedi, - doğrudan da, lap avam imişsən. Görünür, Kəmərli dağlarının arasından kənarı görmüsən. Ay rəhmətlik oğlu, ölüünü öz kefinə qoysan, şıllaq atıb kəfəni yırtar. Sənin nə ixtiyarın var "marşallaşmayaşan?" Sən "marşallaşmayaşan", bəs bu amerikan zabitlərinin qazancı haradan gəlsin? Yeddi iqlim, yeddi dərya basa-basa buraya əbəs yerə keçməyiylər ax! Yazıqsan, get, bəlkə, müşavirdən bir kağız ala bildin, bəlkə yerin, bahasından bir az

verdilər. Yenə qənimətdir, lənət heç!

Müşavirin kağızına şəhərdə güldülər. Bu kağız, - dedilər, - sənin bağçan haqqında yoxlamadır, ayrı bir şey deyil. Heç bir iddia üçün sənə əsas vermir.

- Mən ayrı iddia eləmirəm. Hökumətlə hökumətlik eləmirəm. Torpaq divana lazım olub, buyursun mənim ziyanımı versin. Bu iş qanunda var.

- Qanunda nə var?

- Qanunda var ki, kəndlinin əlindən alınan malın, ya mülkün hasısi verilər gərək.

- Kəndli var, kəndli var.

Bank dəftərdarı, dazbaş, çeşməkli kişi Ağarzanı daha da heyrətə saldı.

- Necə yəni, mən necə kəndliyəm bəyəm? - deyə gözləri alacaqları.

- Necə kəndlisən, özün bilirsən, amma ixtiyaratin ərbabdır.

- Ərbab məndən vergi alır, maliyat alır, bağçamın da sahibi deyil ki.

Dəftərdar kağızı Ağarzaya tərəf uzadıb, içəri qayıtdı.

- Sənin, - dedi, - işin məhkəməliyidir. Get orada baxsınlar, gör nə deyirlər.

Məhkəmədə Ağarzanı, bəlkə, iyirmi dəfə dindirib - danışdırıldılar. Yazib-pozdular. Şahid, sübut istədilər. Müşavirin iştirakı olmadan işə baxmadılar. Çox xahişdən, tələbdən sonra günün birində müşavirin vəkili gəlib çıxdı, məhkəməni inandırdı ki, Ağarzanın bağça yeri əvvəldən ərbəbin olub, kəndlinin iddia üçün əlində nə kağızı, nə sübutu var. Ona görə də bir şahı tələb etməyə haqqı yoxdur!

Ağarzanı danışmağa qoymadılar. İddiasını rədd etdilər. Vəkil çaldığı qələbənin iftixarı ilə Ağarzanın yanından ötüb getmək istəyəndə Ağarza onu saxlamaq istədi.

- Bura baxın, ağayı vəkil! - deyə müraciət etdi.

Vəkil qulaq asmadı. Ağarza bərk addımlayıb onun çıynindən tutdu, geriyə çəkdi:

- Sənnənəm axı!

Kəndlini hirsindən qızarmış görən vəkil özünü itirdi. Ağarza da tünd və kefli nəzəri ilə ona baxıb düşündü: "Deməli, işi-gücü qaldı, eləmi? Di, al gəldi!"

Ağarza bunu deyib, vəkilə elə bir sillə çəkdi ki, üç dəfə fırıldanıb fəryad çəkdi, yixildi. Ağarza çıxmak istəyəndə, kimsə qapını bərk itələdi, qapı onun alınına toxunub yaraladı. Ağarza aradan çıxdısa da, onu təqib edənləri görüb qabaqdakı döngəyə döndü. Uçuq bir divardan hoppanıb kiçik höyətə, oradan isə ağaçlı bir yerə keçdi. Bura xəstəxana imiş. Ağxalath bir həkim onu qarşılıyanda, Ağarza alınının yarasını göstərdi. Onu sarğı otağına apardılar. Ağarzanın yarası bağlanıb qurtarmışdı ki, xəstəxana qapısında izdiham göründü. Müdir qapiya çıxdı. Qorxu və təəccüblə qapidakılara baxdı. Müşavirin adamları müdirdən Ağarzanı tələb edirdilər.

- Ağa, nə buyurursunuz? - deyə xəstəxana müdürü soruşdu.

- Buranın müdürü lazımdır! - deyə müşavirin adamlarından biri donquldandı.

- Buyurun görək!

- Deməli, müdir sizsiniz?

- Belə görünür.

- Burada gizlənən düşməni istəyirik.

- Ağa, bura müalicəxanadır! Fərqi yoxdur, hər kim olsa, vəzifəmiz naxoşları müalicə etməkdir.

- Burada yaralı varmı?

- Yaralı da var, sıkəst də var, qızdırımlı da...

- Biz buraya qaçıb gizlənən...

Vəkil sözünü bitirməmişdi ki, Ağarza camaati yarib, heykəl kimi



onun qabağında dayandı.

- Ağayı vəkil, pis olmazdı, sən gedib öz yerində, Amerikada vəkil olaydın. Burada nə Amerika torpağı var, nə təbəəsi. Sizi bura çağırın da yoxdur. Bilmək olmur, dünyanın o başından atıla-atıla gəlib burada nə sülənirsiniz! Kəndlinin qanı sizə də şirin gəlib... eləmi?

Ağarza hirsəl irəli çıxdı. Hiddətindən gözləri böyümüş, gicgah damarları şışmışdı, sıfəti mis kimi qızarmış halda dişlərini qıçayaraq, yumruğunu düyərək, sözünü bərkdən təkrar etdi:

- Şirin gəlib, eləmi?

Ağarzanın odlu baxışları ətrafa ildirim saçındı. Yumruğu göyə qaldıranda, vəkil bu saat başına enəcək zərbənin dəhşətindən ürkərək, geriləmək istədi. Səndəldə, özünü saxlaya bilmədi. Qollarını kənarə açıb, dırmaşlığı uca yerdən düşən toyuq kimi ləngər vurdu. Arxadan tutmasayırlar, tirlənəcək idi. Ağarza hərifin çəkil-diyiini gördükə, sanki zərbəsini endirməyə hədəf axtarırdı. Yumruğu ilə havanı yardı, sinəsində yanın nifrat, qəzəb alovu ilə dedi:

- Zəlilər! Əqrəblər!

Ağarza irəli cumanda, vəkil də, adamları da cəld çəkildi, izdiham parçalanıb qolu çırməkli, saçı dağınmış kəndliyə yol verdi. O, bir neçə addım atandan sonra dönüb vəkilə baxdı. Sanki baxışı süngü idi və bununla da özünə yol açdı. Vəkilin ətrafindakılar dağılışdırılar. Vəkil yolun ortasında qanqal kolu kimi tənha göründü. Izdiham Ağarzanı bir qəhrəman kimi qucağına alıb, gözdən itənəcən müşayiət etdi.

Doğrudur, kənddə Əlican Ağarzanın usağına, atasının tapşırıldığı balaca Ədalətə öz övladı kimi baxırdı, onu gözdən qoymurdı. Ancaq Ədalətdən arxayı ola bilmirdi. Çünkü Ədalət hər gün oğurlanıb kənd üstünə, badamlığa gedirdi, təzəcə puçurlayan nəhəng ağacların doğranıb töküldüyüնə, bağça hasarının yerində

bünövrələr salındığına diqqət və ürəkağrısı ilə tamaşa edirdi. O baxırdı, müşavirin adamlarının nə iş gördüklorına diqqət yetirirdi ki, atası gələndə danışın. Bağçada Ədalətin öz əli ilə toxumunu basdırıldığı ikiyaşlı bir badam ağacı adamboyu ucalmışdı. Qız bu ağacı həmişə əli ilə suvarır, dibini alaçdan, gövdəsini qarışqadan təmizləyirdi. Bağçanın söküllüb dağlığındı görüsa da, Ədalət o körpə ağaca baxmaqdə davam edirdi. O, buraya gələndə öz yoldaşımı - kimsəsiz qalmış, qohum-əqrəbasından uzaq düşmüş bir yetimi görən kimi qəhrənləndi. Sanki körpə ağacın yenicə puçurlayan, həyat, günəş arzusu ilə baş qaldıran zərif, zümrüd yarpaqları Ədalətin gəlışindən hərəkətə golur, nə isə dil açıb demək istəyirdi. Ədalət nə etsin? Badamin dibinə torpaq yiğsin, ətrafinə çəpər çökşin? Dağ kimi divarları vurub dağıdan, təpələri düzə çevirən bu silahlı müşavirlərin, gurultulu maşınların qabağında Ədalət nədir ki, çəpər də çəkə! Heç yerdə Ədalət buradakı qədər gücsüz, ələcsiz olmamışdı. Sanki bunu körpə ağac da hiss etmişdi. Ədalətə tərəf əyilərək yalvarmaq, ağlamaq, arxalanmaqmı istəyirdi, ya qızı məlum olmayan bir sərr deməkmə istəyirdi? Bəlkə deyirdi: "Bu qansızlardan uzaq ol!" O demək istəyirdi ki: "Məni apar!" Qız onu hara apara bilərdi? Ədalət silində balaca bel körpə ağacın yanına gəlir, ağ əlcəkli bir zabit onu istehza ilə qarşılıyır, ağaca işarə edirdi: "Qızım, bu sənindirmi?" Ədalət cavab verməmiş, zabit biçağı ilə ağacı kəsib Ədalətə tərəf uzadırdı! Ağac kəsiləndə Ədalətdən odlu hiçqırıq çıxırdı. Özünü dəhşət almış, gözləri böyümüş uşaq yerindəcə donub qalır və bilmirdi ki, nə etsin. Əlcəkli zabit "səhvini" anlayıbmış kimi, ağacı böyrü üstə tutur, Şərq adəti ilə ikiəlli, peşkəş təqdim edən kimi bir vəziyyət alır və:

- Buyurun! - deyirdi.

Ədalət canavara tuş gəlmış quzu kimi naçar nəzərlərə aşağıdan yuxarı zabitə baxırdı. Zabit badam şivini əlinə alıb, qızın çilpaq

baldırlarına dövür, düşürürdü.

- Haydi, meymün balası!

Uşaq ağlayıb qaçında əlcəkli zabit qəhəhə çəkib durur, təpiyini yerə vurub usağı hədələvir, baxanlar gülfüsürdüllər.

Ödalət gözlərindən almaz yaşlar tökərək, başısağı dərəyə qaçırdı. Yenica gøyərən çəmənləri, yonçalıqları ayaqlayaraq, kollardan, hasarlardan, arxlardan ötərək, yarah bir quş kimi çırpınaraq qaçırdı. O, birbaş şəhərə yol almışdı, atasının dalınca gedirdi. Əlindəki badam şivini bərk-bərk tutub ehtiyatlı aparırdı. Aparırdı ki, atasına göstərsin, böyük'lərə sikavət etsin.

Bu yerler - bağçalar, kövşenlər körpə qızın həmişə oynadığı, çiçək yiğdiği, sünbül dəstlədiyi, quş yuvası axtardığı, quzu otardığı, cirpi topladığı yerlər idi. İndi isə Ədalət heç nə düşünmürdü. Cənuba, uzaqda ağaran qarlı dağlar arxasına, şəhər yoluna doğru üz tutaraq qaçırdı. Anasından qalma köhnə başmaqlar çıxdan ayağından çıxmışdı. Soyuqda gah qızaran, gah göyərən balaca ayaqları keyimish kimi, nə daş, nə tikan, nə palçıq hiss edirdi. Qız hərdən hicqirığını böğaraq: "Atakan!" - deyə fəryad edir, əlindəki ağaca baxırırdı. Uşağı bu kökdə görən kəndlilər müşavirin qorxusundan ona yanaşmasalar da, ağaclar arxasından haylayır, uşağı saxlamaq isteyirdilər. Ədalət qulaq asmir, yoluna davam edirdi.

Bütün ümidi puça çıxmış, müşavirin, mübaşirin, ərbabın, məhkəmələrin qapısından naümid olan, əl üzən Ağarza həmin bu axşam da həmin yolla kəndə qaydırdı. O, buradan gedəndə cibində pul, əlində əriż, ürəyində ümid aparmışdı. Qayidanda isə bunların hamisini itirmişdi. Ancaq ürəyindən daş kimi asilan və get-gedə ağırlaşan bir intiqam hissi gatırmışdı.

Qəribədir, ürəyini ağrıdan bu hiss ona nələr deyir, nələr öyrədirdi? O, uzun və qayım addımları ilə kəndə doğru yaxınlaşdıqca qalbi tərpənir və tərpəndikcə də sanki ondan cox sırlar sorusuru: "Şən-

Kəmərlidə yenəmi qalacaqsan! Yenədəmi müşavirlə üz-üzə gələcək-sən? Bağça yerində dikələn daş binalar sənə gözdağı deyilm?" Sonra öz-özünə sual verirdi: "Əlimdən nə golər? Odur, göz qabağındadır. Neçələri həbsdə, sürgündə çürüyür. Bu gəlmə zabitlər ərbaba köməyə gəliblər. Kəndlini soyub-talamağa gəliblər".

Ağarza fikirləşirdi ki, olub-keçəni yaddan çıxarsın, dağların  
döşünü bel, kərki ilə qaraldıb bir-iki batman arpa səpməklə güzəran  
keçirsin, yeganə balası Ədaləti böyüdüb başa çatdırınsın. Göründü ki,  
yox, o, müsavirin zülmünü heç cüra unuda bilməyəcək. O göründü  
ki, cəllad əli ilə kəsilib atılan o igid badam ağacı qalxıb baş-başa  
veriblər, bir sərr kimi onun qarşısında dayanıb sual edirlər, təkidlə  
soruşurlar: "Bizim günahımız nə idi? Bizi bahara həsrət qoyanlar-  
dan sorğu-sual olacaqı?"

Ağarza ürəyində onlara cavab verirdi: "Yox, ey mənim bərkətli ağaclarım, sizin qatilinizdən sorğu-sual edən olmadı. Mən şəhərdə qapı qalmadı döydüm, məhkəmə qalmadı dəydim, oxum daşan dəvdidim..."

Ağarza bu sözü min bir nisgil və ürəkağrısı ilə deyirdi. Birdən başını qaldırıb ucadan əlavə etdi: "Ancaq mənim oxum qurtarmamışdır. Mənim bir oxum, bəlkə də, axırıncı oxum lap hədəfə dəyməlidir. Şikayətdən haray yox imiş. Mən öz gücümə güvənləşəm!"

Onun bu sözlərini qabaqda gələn, titrəyərək, qorxaraq, kollarla sıçınaraq gələn Ədaləti eşidirdi. Birdən:

- Atacan! - deyən Ədalətin səsi eşidildi.

Agarza yuxu görmüş kimi döyüküb dayandı, etrafını dinlədi. Addım səsləri yaxınlaşındı. Uşaq səsi təkrar olundu:

- Atacan!

- Oızım, Ədalət!

- Ayata!

- Can, qızım, haradasan?
- Ata, səni axtarıram. Badam ağacımı da kəsdilər. Məni döydülər, ata!

Uşaq qaranlıqda özünü atasının qucağına atdı. Ağarza badam şivini qızının əlindən alıb şəfqdə ona baxdı, uşağın yalın ayaqlarını qoltuğunda sıxıdı. Xəcalətdən başını aşağı saldı. Axi o, qızına söz vermişdi: şəhərdən belə qayıtmayacaq, hədiyyələri ilə Ədaləti sevindirəcəkdi.

Nəvazılı bir səslə qızına dediyi sözlər atanın qulağında təkrar səsləndi: "Qızım, Allah qoysa, məhsulun alıcısı olsa, bu dəfə əlimə pul gəlsə, ərbabin borcunu, xumsu, zəkatı çıxandan sonra, taxıldan artıq qalsa... sənə bir cüt təzə başmaq alacağam, qotazlı başmaq. Lap onun özündən alacağam ki, bayramda geyəsən!.."

Ağarza yoldan kənara çəkilib, böyük və soyuq bir daş üstündə oturdu. Ədalət müşavirin adamlarından gördüklerini ağlaya-ağlaya, yanıqlı dildə kəsmə-kəsmə danişdi.

Gözü təmiz yay göylərinin dərinliklərinə dikildiyi halda Ağarza Ədalətin məsum, məzlmə səsini bir fəryad kimi eşidirdi. Eşidir, ancaq cavab vermirdi. O bilmirdi, uşağına nə ilə və necə təsəlli versin. Onun gözü şimalda parlayan və gur işığı ilə diqqətləri çəkən qızıl ulduza dikilmişdi. Ata şəhadət barmağı ilə göstərərək, Ədalətə təsəlli verirdi:

- Görürsən, qızım! Biz o ulduzun dalınca getməliyik, onun işığı və gücü bizə də nicat verəcəkdir. Qalx gedək!

Ata-bala əl-ələ verib qaranlıq çöllərdən parlaq şimal ulduzuna doğru yol aldılar.

MIR JALAL  
AN ANTOLOGY

"...ils, hem de sonst ils nöt güt  
te : . mir ahni sejz edusqin my  
atir. Aneaq vzy, ismanzam -  
qif oldugu idmi, s'er sonstis  
nymunderini jerat mitsdeez. l  
BÖLÜK SAYISI

BİRİNCİ KİTAB

**TƏRTİB EDƏN VƏ REDAKTOR**

Nərgiz PAŞAYEVA  
Təhsin MÜTƏLLİMOV

**rəssam**

Elçin CABAROV

**nəşriyyat redaktoru**

Həqiqət ELDAROVA  
Taləh HƏMİD

**texniki redaktor**

Ferid KƏRİMÖV

**korrektor**

Həlimə MEHDİYEVƏ  
Cavid CABBAROĞLU

**kompyuter yığımı**

Eldəniz XOCAYEV  
Süsan ZƏRBALIYEVƏ  
Elçin ASLANOV  
Ayse BAXŞIYEVƏ

**kompyuter tərtibatı və dizayn**

İdris ƏHMƏDOV  
Vüqar NAĞİYEV

**tercüma**

Anna TOMSON

**çapçı**

Vüqar ƏLİYEV  
Əjder FEYZULLAYEV

**ÇAŞIOĞLU**

MƏTBƏƏSİNĐƏ ÇAP OLUNMUŞDUR

ISBN 978-9952-27-132-4

REGIONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİ

Ay 250686

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı  
Mir Cəlalın 100 illiyinə  
həsr olunur